

АКАДЕМІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ ДЛЯ ЖУРНАЛІСТІВ І ЖУРНАЛІСТОК

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА МАС-МЕДІА В УКРАЇНІ

Збірник конспектів лекцій. Частина 2

УДК 007:[342.732+070.133: 174]

ББК 76.01

Авторський колектив: Белінська І., Боровик А., Вялкова І., Годунок З., Доценко М., Єрмакова І., Іванова І., Іванова О., Іванюха Т., Івашук А., Колупаєва О., Кондрико А., Мединська О., Мельничук Ю., Мельнікова Ю., Нестеренко О., Печончик Т., Поліха Л., Попович Ю., Прокопенко Н., Ребрей Г., Сащук Т., Синоруб Г., Соломахін А., Тулузакова О., Тяпкіна Н., Фінклер Ю., Чернявська Л., Шендеровський К., Ярьсько К.

За загальною редакцією: Виртосу І., Шендеровський К.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 7 від 10 лютого 2020 року).

Видання здійснено в межах спеціальної програми стажування та підвищення кваліфікації «Академія з прав людини для викладачів та викладачок журналістики», яку реалізовував Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка та Центр прав людини ZMINA за фінансової підтримки Програми Розвитку ООН в Україні та Міністерства закордонних справ Данії.

П68 Права людини та мас-медіа в Україні. Частина 2: Збірник конспектів лекцій [Тексти] / Авт. кол. – За ред. Виртосу І., Шендеровського К. – Київ: Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. – СТОРІНОК

Друга частина збірника лекцій «Права людини та мас-медіа в Україні», як і перша (2018), стане в нагоді викладацькій спільноті та студентству факультетів та кафедр журналістики. Нові лекційні теми – це нові можливості для вдосконалення журналістської освіти та саморегулювання медіапрацівників на цінностях прав людини.

Це спеціальне видання підготовлено в межах реалізації спеціальної програми стажування та підвищення кваліфікації «Академія з прав людини для викладачів та викладачок журналістики».

Погляди, висловлені в публікаціях, належать авторам і не обов'язково відображають позицію ініціаторів програми. Збірник загалом або окрему його частину (конспект лекції) може використати будь-який вищий навчальний заклад підготовки за журналістським фахом або будь-яка медіаорганізація для підвищення кваліфікації журналістів та журналісток, які в своїй роботі опираються на цінності прав людини. В електронному форматі тексти доступні на сторінці «Лекції викладачів» ресурсного хабу Інституту журналістики «Права людини та медіадіяльність» за посиланням <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj/>

УДК 007:[342.732+070.133: 174]

ББК 76.01

© Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2020

© Науково-методична комісія з журналістики та інформації, 2020

ЗМІСТ

Звернення до читачів і читачок 5

Печончик Тетяна. Проблеми висвітлення коронавірусної інфекції в українських медіа: етичний аспект 7

КОЛИ В ЦЕНТРІ УВАГИ – ЛЮДИНА

Попович Юлія. Права людини та кримські татари 23

Іванюха Тетяна. Права дитини на основі британського досвіду висвітлення дитячої тематики: стандарти та медіапрактика Бі-Бі-Сі 33

Чернявська Людмила. Права дитини та родина: провідні ідеї, правила та рекомендації щодо підготовки журналістських матеріалів 38

Поліха Леся, Соломахін Андрій, Ребрей Ганна. Права дитини у фокусі освіти та медицини: відкриті та нові теми для медіа 47

Іванова Ірина. Права людини та учасники бойових дій, їх родини: рекомендації щодо висвітлення в медіа 58

Прокопенко Наталія. Висвітлення проблеми ВІЛ/СНІДУ в медіапросторі: етичні та правозахисні аспекти роботи журналіста 66

Фінклер Юрій. Права людини та залежні від алкоголю люди: провідні ідеї, правила та рекомендації щодо підготовки журналістського матеріалу 86

Мельничук Юлія. Права людини та наркозалежна людина: провідні ідеї, правила та рекомендації щодо підготовки журналістського матеріалу 100

Белінська Інна, Шендеровський Костянтин. Становлення та розвиток соціально-правозахисних медіа тем про психічне здоров'я та його порушення 123

Єрмакова Інна, Шендеровський Костянтин, Яресько Катерина. Права людини та бездомні особи: головні інформаційно-комунікаційні смисли 142

Доценко Марія. Права людини, які захищають: журналісти про людей із секс-бізнесу 160

Колупаєва Олена. Висвітлення у ЗМІ прав людини в місцях ув'язнення 174

ЛЮДИНА І СПІЛЬНОТА

Вялкова Ірина. Поліція і права людини: висвітлення в українських медіа 185

Іванова Олена. Суд, громадськість і ЗМІ на захисті прав людини 195

Мединська Олеся, Синоруб Галина, Шендеровський Костянтин. Права людини та людина в інституції: медіафокус на реалізацію соціальних прав людини 204

Тяпкіна Наталія. Права людини та реформування інтернатних закладів для дітей в Україні 224

<i>Іващук Антоніна</i> . Право людини на особисте та сімейне життя: рекомендації щодо висвітлення в медіа.....	229
<i>Мельнікова Юлія</i> . Права людини і громада: формування актуальної та пріоритетної медіатеми	236
<i>Нестеренко Олеся</i> . Право людини на безпеку життя в умовах надзвичайної ситуації: філософсько-медійне витлумачення.....	250

ЖУРНАЛІСТИКА ЦІННОСТЕЙ

<i>Тулузакова Ольга</i> . Мова ворожнечі та мова висвітлення соціально-правозахисних медіатем.....	267
<i>Годунок Зоряна</i> . Права людини та місцеві медіа: від тенденцій до закономірностей	285
<i>Кондрико Анастасія</i> . Права людини у віртуальному світі соціальних мереж.....	298
<i>Боровик Анна</i> . Медіаетика та цінності прав людини	304
<i>Шендеровський Костянтин, Сащук Тетяна</i> . До питання інституційного розвитку соціально значущої (соціально-правозахисної) медіадіяльності в Україні: алгоритм раціонального та сенситивного комбінування.....	319

ДОРОГІ ЧИТАЧІ ТА ЧИТАЧКИ!

Друга частина збірника лекцій «Права людини та мас-медіа в Україні», як і перша (2018), стане в нагоді викладацькій спільноті та студентству факультетів та кафедр журналістики. Нові лекційні теми – це нові можливості для вдосконалення журналістської освіти та саморегулювання медіапрацівників на цінностях прав людини.

Права людини є головним з атрибутів громадянського суспільства та правової держави, виміром їх «людяності». Сьогодні вони перестали бути чимось суто юридичним, скарбом, який у своїх скринях зберігали правники та правниці. Права людини стосуються всіх і належать кожному та кожній від народження, тому ми маємо розуміти їх важливість та силу, вміти їх відстоювати.

Якби ми з вами зустрілися десь під час науково-практичної конференції, то, напевно, спитали б вас про роль журналістики в суспільних змінах. І майже одногосно почули б про її інформаційну, просвітницьку й розважальну ролі та якість медіаматеріалів... Усе так.

Сучасний етап розвитку української держави є перехідним. Для нього характерне підсилення громадянського суспільства, яке, зокрема, прагне до захисту прав людини. І з огляду на це ми, без сумніву, додали б ще одну важливу роль сучасної масмедійної діяльності – адвокаційну або ж правозахисну. Так, ми говоримо про новий різновид професійної діяльності – правозахисну (адвокаційну) журналістику.

Утім, попри сплеск інтересу до тематики прав людини, у журналістській освіті та практиці недостатньо повно та системно представлений їхній ціннісний вимір. Тому розвиток журналістики, який ґрунтується на цінностях прав людини, є стратегічно важливим у перспективі суспільних змін.

Адвокаційні, правозахисні медіа або матеріали покликані не просто розповісти про проблему, а й показати можливі шляхи її вирішення, запропонувати алгоритм дій, долучити тих, хто може вплинути на ситуацію.

Іншими словами – це така журналістська діяльність, яка покликана до певних змін, зокрема, у захисті прав людини. І «зміни» тут – ключове в розумінні адвокації, медіаадвокації.

Звісно, було б занадто ідеалістично, якби ми сказали, що всі зусилля на захист прав людини матимуть обов'язково результат (гарний). На жаль, ні. І в українських реаліях особливо. Поки що правозахисні журналісти перебувають у меншості. І для них це серйозне випробування. Права людини на порядку денному зовсім недавно, і журналісти вирости саме в такій спільноті. Але їхня місія – змінюватися і доступною мовою розповідати людям про те, у чому сила прав людини, як людям їх відстоювати і, відповідно, теж ставати сильнішими.

Нас надихає, тримає у вірі журналістика на правах людини, її поступові зміни, крок за кроком. Польський правозахисник Марек Новицький говорив, що якщо не можемо зруйнувати стіну, то потрібно бити по... цеглинці в цій стіні. Методично, системно і наполегливо.

І тоді навіть найміцніший мур впаде.

...Якось під час однієї онлайн-зустрічі з викладачами та викладачками Академії з прав людини ми спробували відшукати позитивний досвід для ствердження прав людини в умовах карантину. І майже всі в унісон вказали, що на собі в тій чи іншій мірі відчули наслідки соціальної ізоляції, «закритого» режиму, і по-новому змогли поглянути на проблеми людей, які так здебільшого і живуть. Наприклад, люди, які мають інвалідність і без супроводу навіть вийти на вулицю не можуть, діти з інтернатів, ромські родини, ув'язнені,

люди, які мають ВІЛ та вимушені мовчати про свій статус, щоб не опинитися в соціальному гетто, чи літні люди з геріатричних пансіонатів.

Але чи готові ми звернути на них увагу, відчувати їх проблеми та потреби, допомогти? Що ми знаємо про них? Усі ми - різні, але всі прагнемо, щоб наші права були захищені, а наші голоси почуті!

Ми переконані в тому, що коли ми не пишемо, зокрема, про людей із вразливих соціальних груп – ми наче заплющуємо очі на суспільно-важливі, замовчувані теми, історії людей, що так само впливають на розбудову розумного, заснованого на повазі, міцного у правах людини суспільства.

Отож важливо не тільки писати про людину, а й сприяти її включенню в суспільні процеси.

Навіщо дбати про журналістику, яка опікується цінностями прав людини? Навіщо займатися адвокаційною медіадіяльністю?

Все просто: тому, що це стосується кожного та кожної з нас.

Що особисто вас «бере за живе» в порушенні прав людини? Можливо, це історія вашої бабусі, якій не нараховують пенсію, бо вона проживає на окупованій території Донецької області? Чи серед ваших подруг є мати двох дітей дошкільного віку, яку звільнили з роботи? Або ваш друг повернувся з війни чи потрапив в аварію, тому тепер пересувається на інвалідному візку й не може через недоступність користуватися громадським транспортом? Чи хтось із вашої родини потребує психологічної допомоги або й захисту від домашнього насильства...

Варто лише поглянути на ці історії крізь призму прав людини, як вони перетворюються на гострі теми, що нині потребують як чутливого висвітлення, так і потужної медійної підтримки.

Безумовно, захист прав людини – це довгий і складний процес, і, зрештою, журналіст чи журналістка не зобов'язані бути в цьому процесі правозахисниками. Але якщо ви «включитеся», то знатимете точно: ваша робота не даремна, вона робить людей, а відтак і суспільство, кращими. Якщо ви розкажете історію хоча б однієї людини, яка потребує допомоги, вважайте, що ви виконали свою журналістську місію. І це вас неодмінно надихатиме. Повірте нам.

*Костянтин Шендеровський,
кандидат наук із соціальних комунікацій,
доцент Інституту журналістики Київського
національного університету імені Тараса Шевченка.*

*Ірина Виртосу,
журналістка Центру прав людини ZMINA,
координаторка Академії з прав людини
для викладачів та викладачок журналістики.*

ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ КОРОНАВІРУСНОЇ ІНФЕКЦІЇ В УКРАЇНСЬКИХ МЕДІА: ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Тетяна Печончик, кандидатка філологічних наук,
голова Центру прав людини ZMINA, членкиня Комісії з журналістської етики.

Поширення коронавірусної інфекції стало глобальним викликом не тільки громадського здоров'я та світової економіки, проте і для роботи мас-медіа – починаючи від неможливості продовжувати роботу у звичному форматі й необхідності переходити до дистанційних/онлайн-форм діяльності і аж до ризиків закриття окремих ЗМІ через економічну кризу та зміну традиційних джерел і способів фінансування, падіння рекламних ринків тощо. Не применшуючи масштабності та серйозності цих проблем, у пропонованій публікації зосередимося на аналізі ще одного виклику, який гостро постав перед багатьма редакціями у зв'язку із поширенням COVID-19, а саме: здатності мас-медіа професійно і з дотриманням етичних стандартів висвітлювати пандемію, яка спричинила одну із наймасштабніших криз століття.

ПЛАН СТАТТІ

1. Поширення недостовірної інформації.
2. Розпалювання ненависті і стигматизація хворих на COVID-19.
3. Публікація матеріалів з ознаками замовності.
4. Порушення приватності.
5. Висновки та рекомендації з висвітлення теми про COVID-19.

COVID-19 (аббревіатура від англ. COronaVirus Disease 2019), або коронавірусна інфекція 2019 nCoV – потенційно важка гостра респіраторна інфекція, що викликається коронавірусом SARS-CoV-2. Є небезпечним захворюванням, яке може протікати як у легкій формі, так і у важкій формі гострої респіраторної вірусної інфекції, специфічні ускладнення якої можуть включати вірусну пневмонію, яка спричиняє гострий респіраторний дистрес-синдром, або дихальну недостатність із ризиком смерті. Станом на 25 травня 2020 року у світі зареєстровано майже 5,5 млн випадків хворих на COVID-19, 346 тис. осіб померли.

Масштабність нової інфекції, швидкість її поширення та безпрецедентні заходи реагування (включаючи закриття кордонів, запровадження надзвичайного стану або карантину багатьох країнах світу) зробили COVID-19 «темою №1» у світових та українських ЗМІ. Так, за даними моніторингу¹, проведеного у березні 2020 року ГО «Інститут Масової Інформації» (IMI) у 17 загальнонаціональних онлайн-медіа, у середньому цій темі було присвячено 58,5% від загальної кількості матеріалів.

Утім, висвітлюючи проблематику поширення коронавірусної інфекції, медіа нерідко припускалися порушення журналістської етики, чим сприяли поширенню неперевіреної та неправдивої інформації, панічних настроїв, збільшенню соціальної напруги. Розглянемо у даній публікації найбільш типові проблемні аспекти висвітлення COVID-19 на прикладі українського медіадискурсу.

¹ Як онлайн-медіа висвітлюють Covid-19. Моніторинг IMI / Інститут Масової Інформації, 26.03.2020 https://imi.org.ua/monitorings/yak-onlajn-media-vysvitlyuyut-covid-19-monitoring-imi-i32341?fbclid=IwAR1PptE8GbbRunE2CBOZeMwofBbbaxYNNIKB0h_BRDikyIGUCeIVYCOt8xM

1. ПОШИРЕННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Стаття 6 Етичного кодексу українського журналіста² говорить про те, що повага до права громадськості на повну та об'єктивну інформацію про факти та події є найпершим обов'язком журналіста, а ЗМІ повинні перевіряти автентичність усіх повідомлень, відео- та аудіоматеріалів, отриманих від різних джерел.

Дотримання цього правила є критично важливим під час пандемії, коли населення є вразливим до різноманітних конспірологічних теорій і фейків, які, зрештою, можуть призвести до неусвідомлених рішень і небезпечної поведінки, що може сприяти більш швидкому розповсюдженню панічних настроїв і хвороби. Висвітлюючи COVID-19, українські ЗМІ у ряді випадків вдавалися до поширення неперевіреної та/або недостовірної інформації, часто із посиланням на сумнівні джерела.

Так, в середині березня деякі ЗМІ (наприклад, онлайн-видання Zaxid.Net, Знай.Ua) із посиланням на «власні джерела» або на соціальні мережі повідомили³, що на засіданні РНБО буде введено надзвичайний стан по всій Україні у зв'язку з поширенням коронавірусу. Проте надзвичайний стан, який вводиться згідно із законом «Про правовий режим надзвичайного стану», в країні запроваджено так і не було. Натомість було введено режим карантину (відповідно до законів «Про захист населення від інфекційних хвороб», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення») та, у деяких регіонах, де інфекція стрімко поширювалася, – режим надзвичайної ситуації (відповідно до Кодексу цивільного захисту України)⁴. Загалом можна сказати, що в цій ситуації ЗМІ не надавали достатньо ґрунтовних роз'яснень щодо правової основи запроваджених обмежень та не приділили досить уваги діям влади з точки зору їх пропорційності, а також плутали⁵ надзвичайний стан та надзвичайну ситуацію.

Утім, якщо підготовку і поширення подібної недостовірної інформації можна пояснити недостатнім рівнем правової обізнаності журналістів та їх невмінням працювати із законодавчою базою, то значно більше занепокоєння викликає значна кількість фейків, пов'язаних із особливостями нового вірусу, розповсюдженням COVID-19 та реакцією влади на інфекцію, які поширювалися в українському медіапросторі і частина яких була створена в Росії.

Так, ряд медіаорганізацій та медіапроектів, серед яких StopFake, Інститут масової інформації, «По той бік пандемії» зафіксували ряд недостовірних наративів щодо коронавірусу, які тиражувалися в українських ЗМІ і соцмережах.

Наприклад, 21 березня 2020 року інтернет-видання «Страна.Ua» повідомило⁶ про те, що в Києві під час карантину транспорт і документи будуть перевіряти ультраправі. Так сайт охарактеризував представників громадської організації «Муніципальна варта», серед членів якої були ветерани АТО, які допомагали в забезпеченні правопорядку в Києві. Насправді ж міський голова Києва Віталій Кличко заявив, що під час карантину в громадському транспорті будуть присутніми не менше ніж два працівники Національної поліції і один представник «Муніципальної варти».

На початку квітня низка українських ЗМІ поширили недостовірну інформацію про те, що в одній із областей Західної України померла пенсіонерка через призначений їй штраф у розмірі 17 тисяч гривень за порушення правил карантину. Ресурси «Ua-reporter», «Шокуючі факти», «Вголос», «Надзвичайні новини» опублікували⁷ цей фейк із посиланням на «Закарпатські оголошення».

² Етичний кодекс українського журналіста / Комісія з журналістської етики <http://www.cje.org.ua/ua/code>.

³ Коли в Україні введуть надзвичайний стан через коронавірус – колега Тимошенко «злила» таємницю РНБО / Знай, 17.03.2020 <https://znaj.ua/politics/300763-koli-v-ukrajini-vvedut-nadzvichaynij-stand-cherez-koronavirus-kolega-timoshenko-zlila-tayemnicyu-rnbo>; РНБО оголосить надзвичайний стан в Україні / Zaxid.Net, 21.03.2020. <https://zaxid.net/news/>

⁴ Див. також: Бурмагін О. Чи дійсно потрібен надзвичайний стан для боротьби з COVID-2019? / Українська правда, 05.04.2020 <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/04/5/7246585/>.

⁵ Уряд запровадив надзвичайний стан в трьох регіонах України / Mind, 20.03.2020 <https://mind.ua/news/20208987-uryad-zaprovadiv-nadzvichajnij-stand-v-troh-regionah-ukrayini>.

⁶ В Києве перевіряють транспорт і документи в карантин будуть ультраправі / Страна.Ua, 21.03.2020 <https://strana.ua/news/256399-munitsipalnaja-varta-budet-patrulirovat-kiev-i-proverjat-dokumenty.html>.

⁷ Фейк: В Україні померла пенсіонерка після штрафу в 17 тисяч гривень / StopFake.org, 07.04.2020 <https://www.stopfake.org/uk/fejki-v-ukrayini-pomerla-pensionerka-pislya-shtrafu-v-17-tisyach-griven/>.

7 квітня низка українських ЗМІ (в т.ч. «Українська правда», «РБК-Україна», «Гордон») поширили слова⁸ очільника Дніпропетровської обласної ради Святослава Олійника, який заявив, що спалах коронавірусної інфекції в Дніпропетровській області почався через збори баптистів у Першотравенську. Після розповсюдження зазначеної інформації Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів заперечив її, заявивши, що у цьому населеному пункті взагалі немає баптистської громади. Пізніше Дніпропетровська обласна рада також спростувала заяву про причетність баптистів до спалаху в Першотравенську.

Аналогічно джерелами фейкових новин ставали і посадовці Херсонської області. Наприклад, міський голова м.Олешки Дмитро Воронов 9 квітня повідомив⁹ про те, що у вихідні в місті не працюватимуть магазини і закликав містян запитися продуктами, що, зрозуміло, призвело до паніки. Пізніше він повідомив, що помилявся і магазини працюватимуть, але мешканці міста ще кілька днів стояли в чергах до продуктових крамниць¹⁰.

27 квітня телеканал «1+1» у проєкті «Секретні матеріали» презентував¹¹ «сенсаційне розслідування» про те, що в Україні «секретно» працюють біологічні лабораторії США, які нібито можуть бути причетними до розробки «бактеріологічної зброї» та «спалахів підозрілих хвороб». Перед цим 15 квітня на сайті партії «Опозиційна платформа – За життя» (ОПЗЖ) з'явилося звернення¹² Віктора Медведчука до президента і керівників МОЗ, СБУ і прем'єр-міністра, в якому стверджувалося, що в Україні «діють 15 військових біолабораторій». Цю заяву опублікували підконтрольні Медведчуку ресурси «ЗІК», «112.ua»¹³, а також інтернет-видання «Страна.Уа»¹⁴. «У таємних біологічних лабораторіях вчені проводять дослідження над вірусами, з яких потім назовні виривається хвороба. І це не сценарій до фільму жахів», – йшлося у підводці до «розслідування» «1+1». Ще раніше, 20 березня, матеріал про «15 секретних біологічних лабораторій в Україні» вийшов на каналі «Россия 24»¹⁵. Інформаційним приводом стала петиція¹⁶ Ярослава Караченцева¹⁷ від 16 березня 2020 року на сайті українського президента про створення комісії «щодо вивчення діяльності біолабораторій США у зв'язку із заявою представника МЗС КНР Чжао Лицзянь про те, що американські військові занесли коронавірус до Уханя». На момент публікації даного дослідження петиція набрала 266 голосів із 25000 необхідних, однак це не завадило фінансованому російським урядом телеканалу «Россия 24» використати це як інформаційних привід для створення чергового фейку.

Насправді ж програма боротьби з біологічною загрозою Міністерства оборони США разом з українським урядом вже два десятиліття працює в Україні над забезпеченням безпечного зберігання збудників хвороб. Угоду про заснування Науково-технічного центру в Україні було підписано Канадою, Швецією, Україною і США 25 жовтня 1993 року; до неї приєдналися Азербайджан, Європейський Союз, Грузія, Молдова і Узбекистан. Всі дані про місію

⁸ Фейк: Причина спалаху коронавірусу на Дніпропетровщині – зібрання баннистів / StopFake.org, 08.04.2020 <https://www.stopfake.org/uk/fej-k-prichina-spalahu-koronavirusu-na-dnipropetrovshini-zibrannya-bannistiv/>.

⁹ На вихідних Олешки повністю закрито на карантин / Херсон. Online, 09.04.2020 <https://khersonline.net/lenta/157894-na-vyhodnyh-oleshki-polnostyu-zakroyut-na-karantin.html>.

¹⁰ Херсонські ЗМІ та коронавірус: хто тут ньюзмейкер? / ІМІ, 19.04.2020 <https://imi.org.ua/blogs/hersonski-zmi-ta-koronavirus-hto-tut-nyuzmejker-i32843>.

¹¹ На момент підготовки статті дане відео видалене каналом «1+1».

¹² Медведчук: Вимагаємо від влади розкрити інформацію про функціонування в Україні американських військових біолабораторій / Опозиційна платформа «За життя», 15.04.2020 https://zagittya.com.ua/ua/news/zajavlenija/medvedchuk_trebuem_ot_vlasti_raskryt_informaciju_o_funkcionirovanii_v_ukraine_amerikanskih_voennyh_biolaboratorij.html.

¹³ Требуем от власти раскрыть информацию о функционировании в Украине американских военных биологических лабораторий, – Медведчук / ЗІК, 15.04.2020 https://zik.ua/ru/news/politics/trebuem_ot_vlasti_raskryt_informaciju_o_funkcionirovanii_v_ukraine_amerikanskih_voennyh_biolaboratorij_medvedchuk_965569; В.Медведчук. Требуем от власти раскрыть информацию о функционировании в Украине американских военных биологических лабораторий / 112.ua, 15.04.2020 <https://112.ua/mnenie/trebuem-ot-vlasti-raskryt-informaciju-o-funkcionirovanii-v-ukraine-amerikanskih-voennyh-biolaboratorij-533025.html>.

¹⁴ Чума, лихорадка, хантавирус. Чем занимаются в Украине секретные биологические лаборатории США / Страна.Уа, 23.04.2020 <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/05/6/7109610/>.

¹⁵ Зачем американцы открыли 15 секретных биологических лабораторий на Украине / Россия 24, 20.03.2020 <https://www.youtube.com/watch?v=UIOGA5OfzQ>.

¹⁶ Про створення державної комісії щодо вивчення діяльності біолабораторій США у зв'язку із заявою представника МЗС КНР Чжао Лицзянь про те, що американські військові занесли коронавірус в Ухань / Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України, 16.03.2020 <https://petition.president.gov.ua/petition/89108>.

¹⁷ Це не перша петиція Я. Караченцева щодо «американських лабораторій». 6 серпня 2019 року він уже пропонував перевірити діяльність «біолабораторій США в Україні», які «можуть бути причетні до поширення епідемії кору в межах випробувань біологічної зброї». Тоді петиція набрала 302 підписи за необхідних 25 000.

міжнародного наукового співробітництва представлені у відкритому доступі, а інформація про науково-технічні лабораторії не «засекречена», як стверджує «1+1», а знаходиться в широкому доступі, включаючи адреси «секретних» лабораторій. Фактчекінговий проєкт StopFake підготував детальний аналіз¹⁸ недостовірної і маніпулятивної інформації, яку подав телеканал «1+1». Загалом дослідження Інституту масової інформації виявило 66 матеріалів у межах цієї інформаційної кампанії, які були опубліковані в онлайн-медіа протягом 14 квітня – 20 травня. Ці матеріали розміщувалися на п'яти сайтах: «112.ua», «News One», «ZIK», «Страна» та УНІАН¹⁹.

Також в українських медіа і соцмережах поширювалася недостовірна інформація про те, що коронавірус – це «фейкова пандемія, роздута ВООЗ»²⁰, COVID-19 позбавляє чоловіків здатності до розмноження²¹, люди з певною групою крові більше ризикують захворіти на COVID-19²², дихання гарячою водяною парою²³, алкоголь²⁴ та гарячі напої²⁵ вбивають коронавірус, промивання носа сольовим розчином допомагає захиститись від коронавірусу²⁶, міста дезінфікуватимуть з вертольотів²⁷, вежі 5G шкодять здоров'ю і сприяють поширенню коронавірусу²⁸, Білл Гейтс через масову вакцинацію хоче скоротити людську популяцію²⁹, є певні продукти, які треба їсти, щоб не захворіти на коронавірус³⁰, препарат «Декасан» ефективний для профілактики COVID-19³¹, коронавірус можна лікувати банками³², на Львівщині діятиме комендантська година³³ або непідтверджена науково інформація, що кішки переносять коронавірус і здатні заразити людину (через що, зокрема, з'явилися випадки, коли здорових і безпечних домашніх тварин викидали на вулицю (за відсутності притулків для тварин) або присипляли³⁴). Крім того, було опубліковано ряд недостовірних матеріалів про інфікування на COVID-19 різних осіб,

¹⁸ *Сім фейків за вісім хвилин: «1 + 1» про американські лабораторії в Україні / StopFake.org, 29.04.2020* <https://www.stopfake.org/uk/sim-fejkiv-za-visim-hvilin-1-1-pro-amerikanski-laboratorii-v-ukrayini/>.

¹⁹ *Росія використовує проти України "американську біологічну зброю" / Інститут масової інформації, 21.05.2020* <https://imi.org.ua/monitorings/rosiya-vykorystovuye-proty-ukrayiny-amerykansku-biologichnu-zbroyu-i33208>.

²⁰ *«Коронавірус – це фейкова пандемія, роздута ВООЗ» – рівненський лікар / Радіо Трек, 15.05.2020* https://radiotrek.rv.ua/news/koronavirus_tse_feykova_pandemiya_rozduta_voovz_rivnenskyi_likar_249859.html.

²¹ *У біологів Китаю є версія: вірус може вплинути на функцію розмноження у деяких носіїв / Гола правда, 03.04.2020* <https://golapravda.blog/biologi-kitayu-zrobili-visnovki-infektsiya-majzhe-pozbavlyaye-nosiya-zdatnosti-do-rozmnozheniya/>.

²² *Пандемія коронавірусу: Люди с какой группой крови наиболее уязвимы к COVID-19 / ZIK, 17.03.2020* https://zik.ua/ru/news/world/pandemiya_koronavirus_lyudi_s_kakoy_gruppoju_krovi_naibolee_uyazvimy_k_covid_19_962392; *Медики дослідили, люди з якою групою крові найбільше ризикують підхопити коронавірус / 17.03.2020* <https://www.0352.ua/news/2697709/mediki-doslidili-ludi-z-akou-grupou-krovi-najbilse-rizikuut-pidhopiti-koronavirus>; *Медики исследовали, люди с какой группой крови больше всего рискуют подхватить коронавирусную инфекцию / ТСН, 17.03.2020* https://tsn.ua/ru/nauka_it/mediki-issledovali-lyudi-s-kakoy-gruppoju-krovi-bolshe-vsego-riskuyut-podhvatit-koronavirusnuyu-infekciyu-1509387.html; *Фейк: Люди з певною групою крові більше ризикують захворіти на Covid-19 / По той бік пандемії, 20.03.2020* <https://coronafakes.com/fake/fejk-liudy-z-pevnoiu-hrupoiu-krovi-bil-she-ryzikuut-zakhvority-na-covid-19/>.

²³ *Фейк: Дихання гарячою водяною парою вбиває COVID-19 / StopFake.org, 10.04.2020* <https://www.stopfake.org/uk/fejk-dihannya-garyachoyu-vodyanoju-paroju-vbivaye-covid-19/>.

²⁴ *Фейк про лікування коронавірусу горілкою / По той бік пандемії, 08.05.2020* <https://coronafakes.com/fake/fejk-pro-likuvannya-koronavirusu-horilkoiu/>; *Коронавірус чувствителен к алкоголю – ученые / УНН, 20.03.2020* <https://www.unn.com.ua/ru/news/1858969-koronavirus-chutliviy-do-alkogolyu-vcheni..>

²⁵ *Фейк: Гарячі напої «вбивають» коронавірус / StopFake.org, 10.04.2020* <https://www.stopfake.org/uk/fejk-garyachi-napoyi-vbivayut-koronavirus/>.

²⁶ *"У вас есть 4 дня": предложен новый метод для профилактики заражения коронавирусом / Antikor, 15.03.2020* https://antikor.com.ua/articles/365314-u_vas_estj_4_dnja_predlohen_novyj_metod_dlja_profilaktiki_zarahrenija_koronavirusom

²⁷ *Від сигарет до солового розчину: найбезглуздіші фейки про коронавірус за тиждень / StopFake.org, 20.03.2020* <https://www.stopfake.org/uk/vid-sigaret-do-solovogo-rozchinu-najbezgluzdishi-fejki-pro-koronavirus-za-tizhden/>.

²⁸ *Фейки про 5G / По той бік пандемії, 01.05.2020* <https://coronafakes.com/fake/fejky-pro-5g/>; *Фейк про мережі 5G, які розносять коронавірус / По той бік пандемії, 09.04.2020* <https://coronafakes.com/fake/fejk-pro-merezhi-5g-iaki-roznosiat-koronavirus/>.

²⁹ *Фейки та маніпуляції навколо Білла Гейтса / По той бік пандемії, 17.04.2020* <https://coronafakes.com/fake/fejky-ta-manipuliacii-navkolo-billa-heytsa/>; *Фейки про Білла Гейтса / По той бік пандемії, 15.04.2020* <https://coronafakes.com/fake/fejky-pro-billa-heytsa/>.

³⁰ *Які продукти потрібно їсти, щоб ніколи не захворіти на коронавірус: лікарі дали поради / Вголос, 10.03.2020* https://vgolos.com.ua/news/yaki-produkty-potribno-ysti-shhob-nikoly-ne-zahvority-na-koronavirus-likari-daly-porady_1187644.html.

³¹ *Українські лікарі назвали ефективний спосіб профілактики коронавірусу / УНІАН, 11.03.2020* <https://www.unian.ua/health/country/10910462-ukrajinski-likari-nazvali-efektivnij-sposib-profilaktiki-koronavirusu.html>.

³² *Професор з Тернополя пропонує боротися з коронавірусом банками / Реально, 06.04.2020* <https://bit.ly/2B1KIXG>; *Професор з Тернополя проти COVID-19 пропонує метод аутогематерапії та медичні банки / Волинь, 09.04.2020* <https://volynua.com/posts/profesor-z-ternopolya-ppoti-covid-19-pponuye-metod-autogematerapii-ta-medichni-banki>.

³³ *У вихідні на Львівщині діятиме комендантська година – Козицький / Lemberg News, 09.04.2020* <https://lemborg-news.info/u-vih-dn-na-lv-vschin-d-yatime-komendantska-godina-kozitskiy/>.

³⁴ *Фейк: Кішки переносять коронавірус і здатні заразити людину / StopFake.org, 09.04.2020* <https://www.stopfake.org/uk/fejk-kishki-perenosyat-koronavirus-i-zdatni-zaraziti-lyudinu/>.

у яких потім тестування не підтверджувало виявленого вірусу. Проєкт «По той бік пандемії» також опублікував список³⁵ із 25 сайтів, які масово поширювали фейки про COVID-19.

Розповсюдження подібних фейків в умовах епідемії є особливо небезпечним, оскільки може нести пряму загрозу життю людей і підштовхувати їх до нераціональних дій, вести до психічних розладів чи створювати оманливе відчуття гіперзагрози або – навпаки – захищеності від інфекції після застосування неперевіраних і неефективних методів. Наприклад, дихання гарячою водяною парою чи вживання гарячих напоїв як метод не лише не дієвий проти COVID-19, а й може призвести до термічних опіків. Тоді як промивання носа сольовим розчином чи вживання в їжу певних продуктів, хоча й не несе прямої загрози здоров'ю людини, однак може створювати хибне відчуття захищеності й нехтування засобами захисту у осіб, які вдаються до подібних методів профілактики і лікування після того, як вони це прочитали у ЗМІ.

Як було зазначено вище, велика частина фейків про COVID-19 була створена і опублікована у російських інформаційних ресурсах та ЗМІ, які працюють на окупованих Росією територіях. Зокрема, йдеться про неправдиві повідомлення про те, що Православна Церква України рятується від коронавірусу зигуванням³⁶ (Eadaily.com, 16.03.2020), наступ на Донбасі буде скасовано через коронавірус (Tsargrad.tv, 19.03.2020), у COVID-19 немає «нічого страшного»³⁷ (Russia Today, 20.03.2020), зараженого коронавірусом бійця ЗСУ застрелив його командир на Донбасі («Донбасс Сегодня»³⁸, «Русская Весна», «Мировое обозрение», 28.03.2020), коронавірус «послано згори» як «розплату за Донбас» для України³⁹ (NewsFront, 31.03.2020), у США заарештували «творця коронавірусу»⁴⁰ (E-Vesti, 05.04.2020), фінансування патріотичного кіно в Україні збільшать за рахунок коштів фонду боротьби з коронавірусом⁴¹ (Украина.Ru, 08.04.2020), лікарі мариупольської лікарні масово звільнилися через військовослужбовців ЗСУ із підозрою на COVID-19⁴² (Донецкое агентство новостей, 01.04.2020), МЗС України просить допомоги у Росії в зв'язку з поширенням коронавірусу⁴³ (Аналітична служба Донбасу, ForPost, News Front, 20-21.04.2020), США готуються використовувати коронавірус як біологічну зброю⁴⁴ (ForPost, 24.04.2020) та інших.

На думку заступника директора Українського інституту дослідження екстремізму Богдана Петренка⁴⁵, дезінформація про ситуацію в Україні потрібна керівництву РФ для пропагандистських цілей: «Довгострокова інформаційна пропаганда Кремля спрямована на формування у росіян і в українців [нарративу], що Україна – це «Росія, яка пішла іншим шляхом», або що це «Росія без Путіна». Для цієї думки дуже важливо не допустити, щоб у якійсь із важливих сфер Україна була успішнішою, ніж Росія, у тому числі і у сфері протидії коронавірусу. Особливо, коли в Росії в порівнянні з Україною, фіксується незрівнянно більша кількість і хворих, і померлих від коронавірусу»⁴⁶. Крім того, Б. Петренко

³⁵ 25 ресурсів, які поширювали фейки та маніпуляції про коронавірус / По той бік пандемії, 15.04.2020 <https://coronafakes.com/truth/25-resursiv-iaki-poshyriuvay-feyky-ta-manipuliyatsii-pro-koronavirus/>.

³⁶ В «новой церкви» Украины от коронавируса спасаются зригованием / Eadaily.com, 16.03.2020, <https://eadaily.com/ru/news/2020/03/16/novoy-cerkvi-ukrainy-ot-koronavirusa-spasayutsya-zigovaniem>.

³⁷ Головин Б. «В коронавирусе нет ничего страшного»: экс-врач «Спартака» о пандемии, возникшей панике и внезапном отпуске футболистов / RT, 20.03.2020 <https://russian.rt.com/sport/article/730088-vartapetov-koronavirus-panika-futbol>.

³⁸ Заражённый коронавирусом боец ВСУ был застрелен своим командиром в Донбассе / Донбасс Сегодня, 28.03.2020 <https://donbasstoday.ru/zarazhjonnyj-koronavirusom-boec-vs-u-byl-zastrelen-svoim-komandirov-v-donbasse/>.

³⁹ И грянул мор: Украина расплавивается по счетам / NewsFront, 31.03.2020 <https://news-front.info/2020/03/31/i-gryanul-mor-ukraina-rasplachivaetsya-po-schetam/>.

⁴⁰ В США пойман и арестован автор распространения коронавируса? / E-Vesti, 05.04.2020 <http://www.e-vesti.ru/ru/v-ssha-pojman-i-arestovan-avtor-rasprostraneniya-koronavirusa/>.

⁴¹ Правительство Украины увеличит финансирование патриотического кино за счет средств фонда борьбы с коронавирусом / Украина.Ru, 08.04.2020 <https://ukraina.ru/news/20200408/1027329096.html>.

⁴² Врачи больницы в Мариуполе массово уволились из-за военнослужащих ВСУ с подозрением на COVID-19 / ДАН, 01.04.2020 <https://dan-news.info/defence/vrachi-bolnicy-v-mariupole-massovo-uvolilis-iz-za-voennosluzhashhix-vs-u-s-podozreniem-na-covid-19.html>.

⁴³ МИД Украины изошренно попросил помощи у РФ / ForPost, 21.04.2020 <https://sevastopol.su/news/mid-ukrainy-izoshchrenno-poprosil-pomoshchi-u-rf/>; МИД Украины изошренно попросил помощи у РФ / Аналитическая служба Донбасса, 20.04.2020 <https://asd.news/articles/dnr/mid-ukrainy-izoshchrenno-poprosil-pomoshchi-u-rf/>.

⁴⁴ Коронавирус могут использовать как биологическое оружие / ForPost, 24.04.2020 <https://sevastopol.su/news/koronavirus-mogut-ispolzovat-kak-biologicheskoe-oruzhie>.

⁴⁵ В фокусе фейков Кремля: коронавирус и Украина / Главком, 08.09.2020 <https://glavcom.ua/ru/articles/v-fokuse-feykov-kremlya-koronavirus-i-ukraina-678604.html>.

⁴⁶ Станом на 11 травня 2020 року в Росії було зафіксовано 209,7 тис. випадків захворювання на COVID-19 і 1915 смертей, в Україні – 15,2 тис. випадків захворювань і 391 особа померла від коронавірусної інфекції.

ззначає, що в Україні як на контрольованій урядом, так і на окупованій території є аудиторія, яка довіряє саме російським засобам масової інформації, тому поширення через них фейків та дезінформації про ситуацію із COVID-19 в Україні також допомагає формувати чи підтримувати антиукраїнські й проросійські погляди на території України.

У цілому ж, за повідомленням сайту Euvsdisinfo, що веде оперативна група зі стратегічних комунікацій зовнішньополітичної служби ЄС, найбільше неправдивих повідомлень про коронавірус поширювали саме російські ЗМІ⁴⁷. Так, у березні-квітні 2020 року російські ЗМІ маніпулювали трагедією в Італії та просували фейки про «загибель ЄС»⁴⁸, звинувачували Захід у «русофобії», у той час як Росія була «в перших лавах боротьби з поширенням інфекції»⁴⁹, розповідали, що окремі країни ЄС закликали зняти санкції з Росії для боротьби з COVID-19⁵⁰, поширювали конспірологічні теорії про те, що епідемію коронавірусу «придумали політики і фармкорпорації»⁵¹, що коронавірус – це біологічна зброя⁵² тощо.

На думку Європейської служби зовнішніх дій, російські медіа розгорнули кампанію з дезінформації, спрямовану проти Заходу, щоб погіршити вплив коронавірусу, «створити паніку та посягти на довіру в західних суспільствах». За даними зовнішньополітичного відомства ЄС⁵³, російська сторона поширювала фальшиві новини в інтернеті англійською, іспанською, італійською, німецькою та французькою мовами, у яких «містилися суперечливі і заплутані повідомлення, мета яких – ускладнити комунікацію в ЄС і те, як офіційні органи влади в Європі повідомляють своїм громадянам про боротьбу з пандемією».

2. РОЗПАЛЮВАННЯ НЕНАВИСТІ І СТИГМАТИЗАЦІЯ ХВОРИХ НА COVID-19

Стаття 15 Кодексу журналістської етики говорить про те, що ніхто не може бути дискримінований через свою стать, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні уподобання, а вказувати на відповідні ознаки особи (групи людей) слід лише у випадках, коли ця інформація є неодмінною складовою матеріалу. Утім, ряд ЗМІ у своїх матеріалах не дотримувалися цього правила та трансливали мову ворожнечі стосовно вразливих груп, що часто також включало в себе поширення недостовірної інформації.

Хворі на COVID-19.

20 лютого 2020 року, на початку епідемії в Україні, в смт. Нові Санжари Полтавської області відбулися акції протесту проти евакуації громадян, що перебували на карантині в китайському місті Ухань у зв'язку зі спалахом коронавірусу SARS-CoV-2. Ця подія спричинила значний суспільний резонанс, а протести переросли в сутички з правоохоронцями.

Значну роль у каталізації напруги та стигматизації осіб, які хворіли на COVID-19 або мали підозру на інфікування коронавірусом, за оцінками⁵⁴ Інституту масової інформації, відіграли мас-медіа, які у матеріалах про захворю-

⁴⁷ Найбільше фейків про коронавірус поширює Росія – EUvsDisinfo / Укрінформ, 20.05.2020 <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3028863-najbilse-fejkiv-pro-koronavirus-posirue-rosia-euvsdisinfo.html>.

⁴⁸ Див. «Загибель Європи» та коронавірус / StopFake.org, 30.03.2020 <https://www.stopfake.org/uk/zagibel-yevropi-ta-koronavirus-stopfake-org/>.

⁴⁹ Фейк: Звинувачуючи Кремль у дезінформації, ЄС і США приховують провали з пандемією / StopFake.org, 01.04.2020 <https://www.stopfake.org/uk/fejk-zvinuvachuyuchi-kreml-u-dezinformatsiyi-yes-i-ssha-prihovuyut-provali-z-pandemiyeyu/>.

⁵⁰ Фейк: У Бундестазі закликали зняти санкції з Росії для боротьби з COVID-19 / StopFake.org, 02.04.2020 <https://www.stopfake.org/uk/fejk-ubundestazi-zaklikali-znyati-sanktsiyi-z-rosiyi-dlya-borotbi-z-covid-19/>.

⁵¹ Фейк: Коронавірус – «наймасштабніший обман» в історії людства / StopFake.org, 08.04.2020 <https://www.stopfake.org/uk/fejk-koronavirus-najmasshtabnishij-obman-v-istoriyi-lyudstva/>.

⁵² Третья мировая война уже началась, и ее оружие – биологическое: интервью / EurAsia Daily, 24.03.2020 <https://eadaily.com/ru/news/2020/03/24/tretya-mirovaya-voyna-uzhe-nachalas-i-ee-oruzhie-biologicheskoe-intervyu/>; Коронавирус это бактериологическое оружие – предположила депутат Поклонская / Obzor, 15.04.2020 <https://obzor.io/2020/04/15/koronavirus-eto-bakteriologicheskoe-oruzhie-predpolozhila-deputat-poklonskaya-18084/>; Эксперт по биооружию: COVID-19 — биологическое оружие, разработанное в США / ИА Красная Весна, 20.03.2020 <https://rossaprimavera.ru/article/c6a3f46d>.

⁵³ ЄС звинувачує Росію у кампанії з дезінформації щодо коронавірусу – Reuters / Європейська правда, 18.03.2020 <https://www.euointegration.com.ua/news/2020/03/18/7107669/>.

⁵⁴ «Смертельный вирус» та мовчанка влади: що насправді спровокувало події в Нових Санжарах / ІМІ, 21.02.2020 <https://imi.org.ua/monitorings/smertelnij-virus-ta-movchanka-vlady-shho-naspravdi-sprovokovalo-podiyi-v-novyh-sanjarah-i31847>.

вання використовували емоційно забарвлену лексику, а іноді відверто залякували аудиторію. Так, наприклад, деякі новини у ЗМІ, де йшлося про COVID-19, починалися словами «смертельний вірус», акцентувалося на відсутності лікування та безвиході. Наприклад, сайт «Знай.Уа» розмістив новину під заголовком «Смертельний вірус крепко зажал в тиски всю страну: что известно о “проделках” убийцы» (Знай.Уа, 22.01.2020), а у самій новині використали інфографіку, де зазначено, що на той момент ішлося лише про 4 осіб, померлих внаслідок цієї інфекції. Також ЗМІ акцентували увагу на швидкості поширення інфекції та кількості людей, що захворіли, писали, що вірус *«распространяется со скоростью света, количество погибших растет ежеминутно»*. В інших випадках, навіть якщо матеріал був нейтральний, то заголовок міг спровокувати чи посилити паніку в населення: *«Мільйони хворих за лічені місяці: як нові віруси поширюються планетою та чи можна їм протидіяти»* (ТСН, 20.02.2020).

Окремі ЗМІ та початку епідемії стигматизували китайців та використовували проти них елементи мови ворожнечі, акцентуючи на регіоні походження нового вірусу: порівн. «Китай разносит по всему миру смертельный вирус, грядет восточный ветер: к чему готовится украинцам» (Знай.Уа, 21.01.2020). Журналіст ТСН у ввімкненні з Нових Санжарів відзначив: *«Сюди везуть 27 іноземців, хочу заспокоїти: це не китайці»*. Утім після того, як новими осередками поширення COVID-19 стали країни ЄС і США, стигматизація китайського населення зупинилася.

ЛГБТ

Ще одним викликом для дотримання професійних журналістських стандартів стало висвітлення проблематики різноманітних груп, традиційно вразливих до дискримінації, у контексті розповсюдження COVID-19 (бездомні люди, роми, ЛГБТ-спільнота).

Наприклад, 22 березня 2020 року українські медіа поширили новину, зроблену на основі інтерв'ю експатріарха Української Православної Церкви Київського патріархату Філарета «4 каналу»⁵⁵, в якому він зазначив, що пандемія коронавірусу виникла та поширюється «через одностатеві шлюби». Крім того, тиражувався заклик Філарета брати участь у причастях в культових спорудах на час карантину. Проблемою більшості ЗМІ, які зробили новини із посиланням на це інтерв'ю (зокрема, «Української правди», «Львівського порталу», «Кореспондента», «Лівого берега», «Еспресо», «ТСН», «НВ», «Гордона», «Високого замку», «ZiKu», «Фокусу» та інших), стало те, що поширення дискримінаційних та антинаукових тверджень Філарета було подано без додаткових коментарів фахівців та пояснень, чому ця інформація є недостовірною та стигматизуючою.

Реагуючи на цей інцидент, Комісія із журналістської етики зазначила⁵⁶, що в даному випадку медіа порушили ст. 6, 10 і 15 Кодексу журналістської етики, зокрема, подали новини без дотримання балансу, додаткових пояснень, коментарів експертів чи лікарів, вживали некоректну термінологію (зокрема, «гомосексуалізм», замість «гомосексуальність»), а також без будь-яких коментарів самих представників ЛГБТ-спільноти чи правозахисників ретранслювали дискримінаційні висловлювання Філарета, які можуть спричинити сплеск гомофобії та злочинів на ґрунті ненависті.

У КЖЕ додали, що журналісти повинні розуміти, що слова, сказані публічною людиною, яка користується довірою широкого кола людей, можуть часто сприйматися «на віру», без додаткової перевірки чи аналізу, а також що ЗМІ не повинні оцінювати суб'єктивно, що видається смішним, неправдивим або «й так зрозумілим» суспільству, а натомість вони мають дати вичерпну інформацію, щоб читач чи глядач зміг прийняти своє власне поінформоване рішення про описувану подію чи твердження. *«Під час висвітлення тематики, яка стосується вразливих до дискримінації груп, пам'ятати, що ЗМІ впливають на суспільство, і від кута подачі новин, у тому числі, залежить поширення злочинів на ґрунті ненависті»*, – вважає Комісія з журналістської етики.

⁵⁵ *Такий Томос нам не потрібен, мене ошукали, – патріарх Філарет / 4 канал* <https://www.youtube.com/watch?v=mAd63OyKmaA>.

⁵⁶ *Журналісти порушили етичні принципи під час поширення “сенсаційних” заяв (на прикладі висловлювань Патріарха Філарета) / Комісія з журналістської етики, 23.03.2020* <http://www.cje.org.ua/ua/news/zhurnalisty-porushyly-etychni-pryncypy-pid-chas-poshyrennya-sensaciynyh-zayav-na-prykladi>.

Після цього активісти Правозахисного центру «Наш світ» від імені ЛГБТ-українців звернулися⁵⁷ до патріарха Філарета з відкритим листом, де акцентували на антинауковості, безвідповідальності й провокаційності його тверджень, а ЛГБТ-організація «Інсайт» подала позов⁵⁸ до Шевченківського райсуду Києва про визнання дискримінаційним та недостовірним висловлювання Філарета. Крім того, Уповноважена Верховної Ради з прав людини Людмила Денісова закликала⁵⁹ публічних осіб, ЗМІ та громадян уникати дискримінаційних висловлювань.

Бездомні люди

Із запровадженням в Україні карантину у зв'язку з поширенням COVID-19 в особливо вразливому стані опинилися бездомні люди, яким стало важче знаходити їжу через зупинку громадського транспорту і роботи закладів громадського харчування. Сюди можна додати ослаблений стан здоров'я і підвищену вразливість до інфекції, втрату доступу до води та громадських вбиралень, які закрилися, а також прояви насильства, від яких традиційно потерпають безхатченки.

У зв'язку із такими обставинами, волонтерські організації, які допомагають бездомним людям, закликали населення надавати їм допомогу під час пандемії⁶⁰. У відповідь на це директор департаменту соціальної політики Київської міської державної адміністрації Руслан Світлий заявив⁶¹, що громадські організації «загодовують» безхатченків під час карантину, а «вони повинні відчувати нужду». При цьому чиновник зазначив, що громадських активістів та небайдужих громадян, які допомагають бездомним під час карантину, можуть притягнути до адміністративної відповідальності, адже уряд заборонив будь-які скупчення людей.

Хоча більшість ЗМІ, які транслювали ці дискримінаційні висловлювання київського чиновника⁶² (зокрема, «Заборона», «Українська правда», «Хмарочос»), додали також позицію волонтерських організацій, які допомагають бездомним («Допоможи бездомному», «Спільнота святого Егідія»), деякі ЗМІ усе ж не дали жодних балансуючих коментарів, пояснень (наприклад, «Цензор.Net», «Новое время»⁶³), чим сприяли розповсюдженню мови ворожнечі стосовно безпритульних осіб.

Роми

21-22 квітня ряд ЗМІ поширили висловлювання міського голови Івано-Франківська Руслана Марцінків, який доручив правоохоронцям вивезти ромів з міста до Закарпатської області, а тих, хто їхати відмовляється, рекомендував «пакувати» в автобус. Пізніше Марцінків пояснив⁶⁴, що роми «приставали до людей, вимагали кошти, були без масок, без рукавиць, більше того, проживали у сквері напроти нашого вокзалу».

Більшість ЗМІ, які подали новину про ромофобські заклики Руслана Марцінків, цитували мову ворожнечі без будь-якого коментаря з боку представників ромських організацій чи правозахисників. З огляду на це Комісія

⁵⁷ ЛГБТ-українці звернулися з відкритим листом до патріарха Філарета / ZMINA, 27.03.2020 <https://zmina.info/news/lgbt-ukrayinczi-zvernuly-sya-z-vidkrytyim-lystom-do-patriarha-filareta/>.

⁵⁸ ЛГБТ-організація «Інсайт» подала до суду на Філарета, який назвав одностатеві шлюби причиною коронавірусу / ZMINA, 13.04.2020 <https://zmina.info/news/lgbt-organizaciya-insajt-napravyla-do-sudu-pozov-shhodo-vyslovlyuvanya-patriarha-filareta/>.

⁵⁹ Денісова закликала публічних осіб, ЗМІ та громадян уникати мови ворожнечі / ZMINA, 08.04.2020 <https://zmina.info/news/denisova-zaklykala-publichnyh-osib-zmi-ta-gromadyan-unykaty-movy-vorozhnechi/>.

⁶⁰ Безхатченки, секс-працівниці, наркозалежні: як карантин вплинув на вразливі групи населення / ZMINA, 06.04.2020 <https://zmina.info/articles/yak-karantin-vplynuv-na-vrazlyvi-grupy-naseleण्या/>.

⁶¹ Самоізоляція на вулиці. Через карантин київські бездомні ледь виживають, але влада каже, що проблеми немає / Заробона, 04.05.2020 <https://zaborona.com/samoizolyaciya-na-vulyczy-cherez-karantyn/>.

⁶² У КМДА вважають, що безпритульні мають відчувати нужду і розбещувати їх не треба / Українська правда. Життя, 06.05.2020 <https://lifepravda.com.ua/society/2020/05/6/240885/>; У КМДА закликають «не розбещувати» бездомних: «Вони повинні відчувати нужду» / Хмарочос, 05.05.2020 <https://hmarochos.kiev.ua/2020/05/05/u-kmda-zaklykayut-ne-rozbeshhuvaty-bezdomnyh-vony-povynni-vidchuvaty-nuzhdu/>.

⁶³ Директор київського департаменту соціалістики Світлий про безхатченків: «Вони мають відчувати нужду. Потрібно, щоб вони не звикали до комфорту» / Цензор.Net, 06.05.2020 https://censor.net.ua/ua/news/3193774/dyrekto_r_kyyivskogo_departamentu_sotspolityky_svitlyyi_pro_bezhatchenkiv_vony_mayut_vidchuvaty_nuzhdu; «Повинні відчувати нужду». У КМДА заявили, що активісти «загодовують» безхатченків під час карантину / Новое время, 06.05.2020 <https://nv.ua/ukr/kyiv/ruslan-svitlyi-zayaviv-shcho-aktivisti-na-karantini-zagodovuyut-bezdomnih-novini-kiyeva-50086646.html?fbclid=IwAR030YoYTxsm004Humkw4jumU3JboCYqyZCIU7YHv4zqF0ogDwp3X7U8LDw>.

⁶⁴ Мер Франківська про ромів: вони місяць жили під вокзалом і жебракували / Українська правда, 23.04.2020 <https://www.pravda.com.ua/news/2020/04/23/7249032/>.

з журналістської етики знову нагадала⁶⁵, що цитування мови ненависті без балансу чи пояснень, чому подібні заклики є неприпустимими, – це порушення журналістської етики.

Після цього інциденту Коаліція ромських неурядових громадських організацій України заявила⁶⁶, що такі висловлювання можуть спричинити розпалювання міжнаціональної ворожнечі, а також порушують законодавство та закликала органи влади вжити негайних заходів щодо запобігання антиромським настроям та подіям у регіонах України. За фактом висловлювання міського голови Івано-Франківська Руслана Марцінків, який розпорядився вивозити ромів на Закарпаття, поліція розпочала кримінальне провадження⁶⁷ за ст. 161 Кримінального кодексу України – порушення рівноправності громадян, а також відреагувала⁶⁸ Уповноважена Верховної Ради з прав людини Людмила Денісова.

Ще один ромофобський матеріал на тлі епідемії COVID-19 в Україні був опублікований у вінницькому виданні «33-й. Новини» – йдеться про колонку⁶⁹ головного редактора (!) із заголовком «Закарпатські цигани тонами згодовували свиням вінницькі паски».

З огляду на це важливо, щоб журналісти пам'ятали, що розповсюдження інформації, яка містить упередженість чи необґрунтовані звинувачення, є порушенням журналістської етики. Також недопустимим є цитування мови ворожнечі без додаткового коментаря чи пояснення, чому вказані висловлювання є дискримінаційними та / або антинауковими. Це особливо важливо в непростий час для України й світу, коли поширення фейків та дезінформації може призвести до зростання рівня агресії в суспільстві, а брак повної та об'єктивної інформації веде до поширення конспіративних та антинаукових тверджень і породжує у частини аудиторії бажання шукати «винуватців» замість шляхів розв'язання проблеми.

3. ПУБЛІКАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ З ОЗНАКАМИ ЗАМОВНОСТІ

Ст. 17 Кодексу журналістської етики засуджує незаконне отримання журналістом матеріальної винагороди чи будь-яких пільг за виконаний чи невиконаний журналістський матеріал є несумісним із званням журналіста. Утім ряд журналістських матеріалів, які стосувалися COVID-19, мали ознаки замовності, зокрема, окремий наголос у них робився на ролі представників влади, політичних партій та близьких до влади представників бізнесу у наданні благодійної допомоги медикам чи потерпілим категоріям населення.

Інститут масової інформації провів моніторинг⁷⁰ 22 національних онлайн-медіа на предмет публікації новин про благодійну допомогу, пов'язану з епідемією коронавірусу, за період 30 березня – 1 квітня 2020 року. Загалом моніторинг виявив 39 новин з ознаками замовності на 15 сайтах на користь 9 політиків (найбільше на сайтах 112.ua та «Обозреватель» – по 6 матеріалів, на сайті prtm.ua і телеканалу «Прямий» – по 5 матеріалів). Переважно новини про політиків-благодійників виходили на тих медіа, власниками яких є вони самі (зокрема, йдеться про Петра Порошенка, Віктора Медведчука та Ріната Ахметова). Щодо останнього зафіксовано, що сайт «Сьогодні», окрім новин про медичну допомогу структур Ахметова, традиційно розміщував матеріали про діяльність його благодійного фонду на Донбасі.

⁶⁵ Повідомлення на Фейсбук-сторінці КЖЕ: <https://www.facebook.com/cjeua/photos/a.632746846759616/3244958225538452/?type=3&theater>.

⁶⁶ Правозахисники просять владу оцінити дії мера Івано-Франківська, який розпорядився вивозити ромів на Закарпаття / ZMINA, 22.04.2020 <https://zmina.info/news/pravozahysnyky-prosyat-vladu-daty-oczinku-diyam-mera-ivano-frankivska-yakuj-rozporyadyvsya-vyvozyty-romiv-na-zakarpattya/>.

⁶⁷ Ігор Клименко: Висловлюванням міського голови Івано-Франківська буде надана правова оцінка / Офіційний сайт Національної поліції, 22.04.2020 <https://www.npu.gov.ua/news/Informacziya/Igor-klimenko-vislovlyuvannyam-miskogo-golovi-ivano-frankivska-bude-nadana-pravova-oczinka/>.

⁶⁸ Дії мера Івано-Франківська щодо ромів є виявом етнічного профайлінгу – Омбудсманка / ZMINA, 23.04.2020 <https://zmina.info/news/diyi-mera-ivano-frankivska-shhodo-romiv-ye-proyavom-etnichnogo-profajlingu-ombudsmanka/>.

⁶⁹ Закарпатські цигани тонами згодовували свиням вінницькі паски / 33-й. Новини, 18.04.2020 <https://33kanal.com/news/87797.html>.

⁷⁰ «Гречка» рятує від епідемії? Як політики піаряться на карантині / IMI, 09.04.2020 <https://imi.org.ua/monitorings/grechka-ryatuye-vid-epidemiyi-yak-polityky-piaryatsya-na-karantyni-i32559>.

112.ua публікував матеріали⁷¹ про діяльність фонду дружини Віктора Медведчука Оксани Марченко та його однопартійців (наприклад, Наталії Королевської, Іллі Киви). Аналогічно сайти zik.ua та 112.ua повідомляли про те, як представники партії Віктора Медведчука «Опозиційна платформа – За життя» роздавали медичні маски.

Сайт Прямого каналу опублікував 5 новин⁷² про благодійність партії «Європейська солідарність» Петра Порошенка та як однопартійці Порошенка роздавали харчові набори в Сумах, Чернігові, Одесі, на Черкащині та Вінниччині. І одразу п'ять сайтів (5 канал, Інтерфакс Україна, РБК Україна, «Обозреватель», «Букви») розмістили ідентичну новину, що фонд Петра Порошенка закупив 70 тисяч захисних костюмів для лікарів, 800 тисяч масок та апарати ШВЛ.

Рух «Чесно» також зафіксував ряд матеріалів із ознаками замовності, причому вони стосувалися як представників влади, так і багатьох опозиційних фракцій, наприклад, сюжет⁷³ телеканалу «НТК», де видно, що маски привезли до лікарні у брендированих пакетах фонду з ім'ям народного депутата Андрія Іванчука, обраного у мажоритарному окрузі в Івано-Франківській області; прямий ефір⁷⁴ телеканалу ZIK про те, як народний депутат від ОПЗЖ Ілля Кива передавав медичні маски до лікарні на Полтавщині; 19-хвилинний сюжет на каналі «Перший кабельний»⁷⁵ про те, як нардеп Віктор Медведчук із дружиною Оксаною Марченко витратили 3 мільйони гривень для «закупівлі найнеобхіднішого»; сюжет⁷⁶ телеканалу «112 Україна» про те, як депутат від ОПЗЖ Олександр Качний передавав до лікарні м. Ірпіня засоби захисту; новина⁷⁷ УНІАН про те, як на Волині благодійний фонд нардепа-самовисуванця Ігоря Палиці «Тільки разом» безкоштовно роздає продуктові набори; новина⁷⁸ сайту «Львівський портал» про те, як народні депутати від «Європейської солідарності» Олег Синютка і Микола Княжицький передали львівській лікарні апарат ШВЛ; новини⁷⁹ «РБК-Україна» та «Апостроф» про те, як партійні організації ВО «Батьківщина» у Львівській, Запорізькій, Тернопільській і Миколаївській областях роздавали маски.

Матеріали з ознаками замовності на тему COVID-19 нерідко публікувалися місцевими ЗМІ, де були представлені в основному представники місцевої влади, бізнесу та депутати-мажоритарники. Загалом же, за даними дослідження⁸⁰ Інституту масової інформації, яке було проведено в 10 регіонах України у квітні 2020 року, 4% новин регіональних медіа про коронавірус містили ознаки замовності. За даними моніторингу, найбільше компліментарних матеріалів про COVID-19 були опубліковані на користь бізнесменів (40% загальної кількості новин

⁷¹ Более 400 человек с инвалидностью получили помощь от Фонда Оксаны Марченко / 112.ua, 01.04.2020 <https://112.ua/obshchestvo/bolee-400-chelovek-s-invalidnostyu-poluchili-pomossh-ot-fonda-oksanu-marchenko-531446.html>; В Донецкой области 10 тыс. человек получат помощь от Координационного штаба и Натальи Королевской / 112.ua, 01.04.2020 <https://112.ua/obshchestvo/v-doneckoy-oblasti-10-tys-chelovek-poluchat-pomossh-ot-koordinatsionnogo-shtaba-i-natali-korolevskoy-531420.html>; Ілля Кива перерахував місячну зарплату у «Фонд Андрія Портнова» для адресної допомоги лікарням / 112.ua, 31.03.2020 https://zik.ua/news/politics/illia_kyva_pererakhuvav_misiachnu_zarplatu_u_fond_andriia_portnova_dlia_adresnoi_dopomohy_likarniam_963965.

⁷² В Сумах «Європейська солідарність» продовжує надавати допомогу людям з групи ризику / Прямий, 30.03.2020 <https://prm.ua/v-sumah-yevropeyska-solidarnist-prodovzhuye-nadavati-dopomogu-lyudyam-z-grupi-riziku/>; Депутат райради від «Європейської солідарності» в Чернігові надає допомогу людям з групи ризику / Прямий, 30.03.2020 <https://prm.ua/deputat-rayradi-vid-yevropeyskoyi-solidarnosti-v-chernigovi-nadae-dopomogu-lyudyam-z-grupi-riziku/>; Гончаренко передав медичне обладнання від фонду Порошенка лікарням Одеської області / Прямий, 31.03.2020 <https://prm.ua/goncharenko-peredav-medichne-obladnannya-vid-fondu-poroshenka-likarnyam-odeskoyi-oblasti/>; На Черкащині партійці «ЕС» забезпечують людей засобами індивідуального захисту / Прямий, 01.04.2020 <https://prm.ua/nacherkashhini-partiytsi-yes-zabezpechuyut-lyudey-zasobami-individualnogo-zahistu/>; НА ВІННИЧЧИНІ «Європейська солідарність» передала засоби індивідуального захисту Томашпільській районній лікарні / Прямий, 31.03.2020 <https://prm.ua/na-vinnichchini-yevropeyska-solidarnist-peredala-zasobi-individualnogo-zahistu-tomashpilskiy-rayonniy-likarni/>.

⁷³ 5 тисяч масок передали медзакладам Коломиїщини та Городенківщини / Телеканал НТК <https://www.youtube.com/watch?v=Le9YvIJN1ss>.

⁷⁴ «Це наша громадянська відповідальність»: Ілля Кива у Полтаві передав медичні маски та засоби індивідуального захисту / ZIK, 23.03.2020 https://zik.ua/news/politics/tse_nasha_hromadianska_vidpovidalnist_illia_kyva_u_poltavi_peredav_medychni_masky_ta_zasoby_individualnoho_zakhystu_962999.

⁷⁵ На Закарпаття передали медичну допомогу від Віктора Медведчука / Перший кабельний <https://www.youtube.com/watch?v=yaX1fHC1Pb8>.

⁷⁶ Качний: Партія «ОПЗЖ» передала в Ірпенську больницу маски, перчатки и оборудование / 112, <https://www.youtube.com/watch?v=5HFQnLXROPg>.

⁷⁷ В Луцьку міськрада і фонд Ігоря Палиці забезпечуватимуть містан продуктами наборами / УНІАН, 23.03.2020 https://www.unian.ua/society/10927982-v-lucku-miskrada-i-fond-igorya-palicy-zabezpechuvatimut-mystyan-produktovimi-naborami.html?fbclid=IwAR2w1bDHFmSMYmuHjyBdvgaNAR1za0Vv4skeQyydFQqEmgJ1w5b11o_aWc.

⁷⁸ Народні депутати від «Європейської солідарності» передали львівській лікарні апарат ШВЛ / Львівський портал, 24.03.2020 <https://portal.lviv.ua/news/2020/03/24/fond-poroshenka-peredav-na-lvivshchynu-medobladnannia-dlia-borotby-z-koronavirusom>.

⁷⁹ В «Батьківщині» розповіли, як регіональні осередки допомагають боротися із коронавірусом / РБК Україна, 24.03.2020 <https://www.rbc.ua/ukr/news/batkivshchine-rasskazali-regionalnye-cheyki-1585049426.html>; У партії «Батьківщина» розповіли про свою діяльність по захисту населення від коронавірусу / Апостроф, 25.03.2020 <https://apostrophe.ua/ua/news/politics/regional-policy/2020-03-25/v-partii-batkivschina-rasskazali-o-svoey-deyatelnosti-po-zaschite-naseleniya-ot-koronavirusa/191991>.

⁸⁰ 39% спікерів у новинах про коронавірус – регіональні посадовці та політики: дослідження ІМІ / ІМІ, 30.04.2020 <https://imi.org.ua/monitorings/39-spikeriv-v-novynah-pro-koronavirus-regionalni-chynovnyky-ta-polityky-doslidzhennya-imi-i32888>.

з ознаками замовності), регіональних (21%) та загальноукраїнських політиків (20% новин про коронавірус із ознаками замовності) та представників обласної та місцевої влади (11%). Найбільше новин про коронавірус із ознаками замовності серед проаналізованих регіонів зафіксовано в ЗМІ Черкаського (9% загальної кількості новин про коронавірус у регіоні), Дніпровського (6%) і Харківського (5,6%) регіонів.

Зокрема, за даними ІМІ⁸¹, на черкаському сайті «Прочерк» була опублікована новина⁸² про те, що народний депутат Антон Яценко надав допомогу лікарні; в іншій новині, де йдеться про допомогу лікарні, фігурує Олександр Скічко – народний депутат від 197-го округу, де ця лікарня розташована. А на сайтах Zmi.sk.ua та «Вичерпно» з'явилися ідентичні публікації з ознаками замовності про допомогу лікарням засобами захисту та продуктами, де фігурує депутат міської ради Артур Акоюн. У кількох подібних одна до одної публікаціях з ознаками джінси (на сайтах «Прочерк», «Вичерпно» та Zmi.sk.ua) про розвезення гарячих обідів малозабезпеченим поруч з іншими підприємцями фігурує депутат міської ради Юрій Тренкін⁸³.

У Донецькій області матеріали із ознаками замовності публікувало видання «Маріуполь.Сіті», в основному, на користь корпорації Ріната Ахметова «Метінвест»: ІМІ зафіксував⁸⁴ 6 таких матеріалів за період із 6 до 10 квітня 2020 року включно⁸⁵. Також на цьому сайті зафіксовані компліментарні матеріали з ознаками замовності, в яких фігурував бізнесмен і народний депутат Вадим Новинський та міський голова Маріуполя Вадим Бойченко⁸⁶.

Харківські медіа АТН, «Город Х» і Status Quo публікували⁸⁷ ряд матеріалів із ознаками замовності на користь бізнесмена Олександра Ярославського та міського голови Харкова Геннадія Кернеса. У херсонських ЗМІ зафіксовано ряд матеріалів з ознаками замовності на користь регіональних політиків, зокрема, помічника народного депутата Павла Павліша Романа Завгороднього (про купівлю засобів захисту) та депутата Херсонської міської ради Єгора Устинова (про вдячність медикам міста)⁸⁸.

Сайт «Волинські новини» розповсюджував матеріали на користь народного депутата Ігоря Палиці і його Благодійного фонду «Тільки разом!», зокрема, про роздавання продуктивних наборів мешканцям Луцька⁸⁹, а також про участь у благодійних акціях народної депутатки Ірини Констанкевич⁹⁰. А сайти «ВолиньPost» і «Перший»⁹¹

⁸¹ Найбільше інформації – від влади, а піару – від бізнесу: як пишуть про коронавірус черкаські онлайн-ЗМІ / ІМІ, 25.04.2020 <https://imi.org.ua/monitorings/najbilshie-informatsiyi-vid-vlady-a-piaru-vid-biznesu-yak-pyshut-pro-koronavirus-cherkaski-onlajn-zmi-i32800>.

⁸² Нардеп забезпечив райлікарню рукавичками / Прочерк, 08.04.2020 <https://procherk.info/news/6-info/81008-nardep-zabezpechiv-rajlikarnju-rukavichkami>; МХП разом з депутатом Скічком вручили канієвській лікарні апарат ШВЛ / Прочерк, 08.04.2020 <https://procherk.info/news/6-info/80974-mhp-razom-z-deputatom-skichkom-vruchili-kanivskij-likarni-aparat-shvl>.

⁸³ У Черкасах шукають волонтерів для розвезення гарячих обідів малозабезпеченим / Zmi.sk.ua, 07.04.2020 <http://zmi.sk.ua/cherkassy/u-cherkash-shukayut-volonterv-dlya-rozvezennya-garyachih-obidv-malozabezpechenim.html>; Черкаських волонтерів і підприємців закликають до співпраці, аби допомогти дітям зі 140 неблагополучних родин / Вичерпно, 07.04.2020 <http://vycherpno.sk.ua/cherkaskih-volonterv-i-pidpriyemstv-zaklikayut-do-spiivpratsi-abi-dopomogti-dityam-zi-140-neblagopoluchnih-rodin/>; У Черкасах шукають волонтерів для розвезення гарячих обідів малозабезпеченим / Прочерк, 08.04.2020 <https://procherk.info/news/6-info/80975-u-cherkash-shukajut-volonterv-dlja-rozvezennja-garyachih-obidiv-malozabezpechenim>.

⁸⁴ "Вісники коронавірусу": хто доносить інформацію в Донецькій області? / ІМІ, 28.04.2020 <https://imi.org.ua/blogs/visnyky-koronavirusu-htodonosyt-informatsiyu-u-donetskij-oblasti-i32834>.

⁸⁵ Див. наприклад: Металлурги у ремонтники говорять стоп COVID-19: личная ответственность прежде всего (ФОТО) / Маріуполь.Сіті, 07.04.2020 <https://mrpl.city/news/view/metallurgi-i-remontniki-govoryat-stop-covid-19-lichnaya-otvetstvennost-prezhde-vsego-foto>.

⁸⁶ Див. наприклад: В Маріуполі змогут діагностувати коронавірус за 40 минут. Фонд Вадима Новинського подарил городу лабораторію (ФОТО) / Маріуполь.Сіті, 10.04.2020 <https://mrpl.city/news/view/v-mariupole-smogut-diagnostirovat-koronavirus-za-40-minut-fond-vadima-novinskogo-podaril-gorodu-laboratoriyu-foto>.

⁸⁷ В Харківке пенсионерам разносят продукты и лекарства / Город Х, 06.06.2020 <https://gx.net.ua/obshchestvo/region/v-harkove-pensioneram-raznosyat-produkty-i-lekarstva.html>; Харьковская компания возглавила рейтинг бизнес-структур, финансирующих борьбу с коронавирусом / АТН, 07.04.2020 <https://atn.ua/obshchestvo/harkovskaya-kompaniya-vozglavila-reyting-biznes-struktur-finansiruyushchih-borbu-s>; Харьков получат 9 тыс. из 100 тыс. ПЦР-тестов, которые Ярославский купил для Украины / Status Quo, 09.04.2020 https://www.sq.com.ua/rus/news/novosti/09.04.2020/harkov_poluchit_9_tys_iz_100_tys_ptsr_testov_kotorye_yaroslavskiy_kupil_dlya_ukrainy/.

⁸⁸ Помощник херсонского нардепа за личные средства приобрёл защиту для медиков / Херсонці, 07.04.2020 <https://khersonci.com.ua/politics/43574-pomoschnik-hersonskogo-nardepa-za-lichnye-sredstva-priobryol-zashitu-dlya-medikov.html>; Херсонцы благодарят медиков, 10.04.2020 <https://khersonci.com.ua/public/43643-hersoncy-blagodaryat-medikov.html>.

⁸⁹ Помогти у скруті: продуктивні набори для лучан – від Фонду Ігоря Палиці «Тільки разом» / Волинські новини, 08.04.2020 <https://www.volynnews.com/news/all/dopomohty-u-skruti-produktivni-nabory-dlia-luchan-vid-fondu-ihoria-pal/>.

⁹⁰ У Волинську обласну дитячу лікарню передали виробу медпризначення / Волинські новини, 09.04.2020 <https://www.volynnews.com/news/all/u-volynsku-oblasnu-dytyachu-likarniu-peredaly-vyroby-medpryznachennia/>.

⁹¹ Волиняни отримують продуктивні набори в рамках всеукраїнської благодійної кампанії. ФОТО / ВолиньPost, 07.04.2020 <http://www.volynpost.com/news/161616-volyniany-otrzymuyut-produktivni-nabory-v-ramkah-vseukrainskoi-blagodijnoi-kampanii-foto>; Карантин і благодійність: «Європейська Солідарність» на Волині роздає нужденним продукти і ліки / Перший, 07.04.2020 <https://pershyj.com/p-volynyanam-vidayut-bezkoshtovni-produktivni-nabory-v-ramkah-vseukrainskoyi-aktsiyi-42669>.

публікували компліментарні матеріали з ознаками замовності про те, як волинська організація партії «Європейська Солідарність» роздавала продукти.

Зазначені приклади охоплюють лише невелику частину журналістських матеріалів із ознаками замовності, які були оприлюднені національними та регіональними ЗМІ в контексті COVID-19 і викликають занепокоєння щодо масового порушення журналістських стандартів на фоні пандемії, яка ще більше загострила питання «джинси» на відсутності редакційної та фінансової незалежності ЗМІ.

4. ПОРУШЕННЯ ПРИВАТНОСТІ

У контексті розповсюдження COVID-19 перед ЗМІ постало питання щодо розповсюдження персональних даних та межі між приватністю людей, які мали коронавірусну інфекцію SARS-CoV-2, та колективним громадським здоров'ям і запитом на інформацію щодо можливих джерел розповсюдження коронавірусу.

Стаття 3 Кодексу журналістської етики говорить про те, що журналіст має з повагою ставитися до приватного життя людини. Порушення недоторканності приватного життя людини можливе лише за її згодою або повинне бути обґрунтоване в інший спосіб, а невмотивоване розголошення інформації про стан здоров'я суперечить і журналістським стандартам та засадам професійної етики.

У таких випадках журналіст має знаходити баланс між правом суспільства на інформацію та потенційною шкодою, якої може завдати ця інформація, наприклад, якщо інтереси суспільства переважають над правом на невтручання у приватне життя. *«Прикладами інтересів суспільства можуть бути виявлення або розкриття злочину, захист здоров'я та безпеки населення, розкриття помилкових заяв, зроблених окремими особами або організаціями, або виявлення некомпетентності, що впливає на суспільство»*, – йдеться в Кодексі мовлення британського регулятора Офком⁹².

Юристи Інституту масової інформації нагадують⁹³, що інформація про здоров'я людини є конфіденційною, що гарантує закон «Про інформацію» (частина 2 статті 11) та Цивільний кодекс (стаття 286), а людина має право сама визначати, чи розповідати публіці про свої захворювання. З цього випливає, що повідомляти про хворих на COVID-19, називаючи їхні імена, прізвища, адреси та інші особисті дані журналісти можуть лише з прямої та однозначної особистої згоди людини, про яку йдеться. Те ж саме стосується публікації даних осіб, у яких є підозра на коронавірус, або оприлюднення персональних даних людей, у яких не підтвердилась підозра на COVID-19.

Розголошення цієї інформації без дозволу несе загрозу подальшої стигматизації та навіть фізичної розправи. Наприклад, 3 березня 2020 року в Чернівцях місцеві жителі влаштували пікетування будинку першого хворого на коронавірус після того, як дізналися із соцмереж та місцевих ЗМІ його домашню адресу разом з інформацією про те, що дружина хворого залишається на самоізоляції вдома. Вище також описано інцидент у Нових Санжарах, де учасники заворушень кидали каміння в автобуси з українцями, евакуйованими з Уханя. Прикметно, що в обох випадках агресія була спрямована проти людей, у яких згодом коронавірус не підтвердився.

Крім того, медіа розповсюджували інформацію про відомих людей (нардепів, бізнесменів, політиків), у яких підозрюють або діагностували COVID-19. Деякі із цих повідомлень базувалися на недостовірній та неперевірених інформації, яка згодом була спростована.

«Варто пам'ятати, що предметом суспільного інтересу вважається інформація, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі еколо-

⁹² Цитується за: Чи можна медіа називати імена хворих на COVID-19? А якщо це політики? / Детектор Медіа, 27.03.2020 <https://detector.media/community/article/175907/2020-03-27-chi-mozhna-media-nazivati-imena-khvorikh-na-covid-19-a-yakshcho-tse-politiki/>.

⁹³ Лікарська таємниця vs Свобода слова / ІМІ <http://corona.imi.org.ua/article/likarska-taemnitsya-vs-svoboda-slova>.

гічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо», – нагадує⁹⁴ Алі Сафаров, юрист Інституту масової інформації. І хоча публічні особи мають вузчі права на захист свого приватного життя, порівняно з приватними, журналіст повинен мати справді вагомі підстави для того, щоб розголошувати стан здоров'я публічної особи у контексті, пов'язаному з COVID-19. Тільки у разі якщо редакція або журналіст має підстави вважати, що хвороба державного діяча або чиновника загрожує державному суверенітету або стабільності в країні, – медіа може поширити перевірену інформацію про стан здоров'я цієї особи. Звісно, це не стосується випадків, коли публічна особа сама повідомляє про свій COVID-статус.

Ще однією дискусійною темою в контексті приватності стала публікація переліку адрес (номерів будинків київських вулиць)⁹⁵ 8 квітня 2020 року онлайн-виданням Vesti.ua під заголовком «Где в Киеве зафиксирован Covid-19. Вести публикуют улицы и номера домов». З посиланням на Vesti.ua цей матеріал поширила низка онлайн-видань та телеграм-каналів. Редакція заявила, що отримала цей список у медичних колах, а в СБУ повідомили, що оприлюднений список адрес – це «черговий фейк»⁹⁶. Публікацію адрес редакція пояснила суспільним інтересом і бажанням поінформувати та забезпечити аудиторію⁹⁷, однак таке твердження є сумнівним. Оприлюднення подібних даних може створювати помилкове відчуття захищеності і давати помилковий посил для решти киян щодо того, що якщо вони будуть уникати цих адрес, їх шанси не заразитися підвищаться. Крім того, більшість людей, згідно зі статистикою, інфікуються коронавірусом дома від членів родини або під час відвідин лікарень, а також зараження відбувається в місцях скупчення людей (в магазинах, транспорті, в парках).

Подібні випадки сталися також в інших містах, однак первинним джерелом розповсюдження інформації у них стали уже не ЗМІ, а місцеві органи влади. Так, у Дніпрі⁹⁸ на близько 150 будинках, в яких жили госпіталізовані з підозрою на коронавірусну інфекцію, з'явилися відповідні оголошення. Житомирська ОДА створила онлайн-карту, де оприлюднювала списки вулиць і провулків у містах області, де зафіксували COVID-19. Списки вулиць і посилання на карту поширив у Facebook і відділ охорони здоров'я виконкому Коростенської міської ради.

Хоча самі по собі публікація номерів будинків чи назв вулиць у більшості випадків не є персональними даними і не дозволяє точно ідентифікувати хворих чи осіб, щодо яких є підозра в інфікуванні COVID-19, все ж до оприлюднення такої інформації треба ставитися обережно. Важливо уникнути стигматизації, дискримінації та переслідування людей, яких перевіряють, лікують або вже вилікували від коронавірусу.

5. ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ З ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ ПРО COVID-19

Отже, висвітлюючи питання, пов'язані із коронавірусною інфекцією SARS-CoV-2, українські ЗМІ найчастіше порушували наступні статті Кодексу етики українського журналіста: стаття 3 (повага до приватного життя людини), стаття 6 (повага до права громадськості на повну та об'єктивну інформацію), стаття 15 (заборона дискримінації), стаття 17 (заборона незаконного отримання матеріальної вигоди).

Утім, в цілому, моніторинг ІМІ⁹⁹ показав, що онлайн-видання переважно утримувалися від використання емоційної лексики та оціночних суджень при висвітленні інфекції: виявлено лише 5% матеріалів, що містили емоційні заголовки, ще 5% матеріалів містили оціночні судження самих журналістів. Найбільше емоційно забарв-

⁹⁴ А. Сафаров. Лікарська таємниця vs свобода слова / ІМІ, 26.02.2020 <https://imi.org.ua/monitorings/likarska-tayemnytsya-vs-svoboda-slova-i31907>.

⁹⁵ Где в Киеве зафиксирован Covid-19. Вести публикуют улицы и номера домов / Vesti.Ua, 08.04.2020 <https://vesti.ua/people/gde-v-kieve-zafiksirovan-covid-19-vesti-publikuyut-ulitsy-i-nomera-domov>.

⁹⁶ СБУ: Список з адресами «хворих» на COVID-19 киян – фейк / Укрінформ, 09.04.2020 <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3001916-sbu-spisok-z-adresami-hvorih-na-covid19-kian-fejk.html>.

⁹⁷ Улицы и дома с Covid-19. Вести отвечают на главные обвинения в свой адрес / Vesti.Ua, 09.04.2020 <https://vesti.ua/people/ulitsy-i-doma-s-covid-19-vesti-otvechayut-na-glavnye-obvinieniya-v-svoj-adres>.

⁹⁸ У Дніпрі розвісили оголошення на будинках, де живуть люди з підозрою на COVID-19 / 28.04.2020 <https://www.radiosvoboda.org/a/news-covid-19/30581942.html>.

⁹⁹ 58,5% матеріалів в онлайн-медіа стосувалися коронавірусу – моніторинг ІМІ / ІМІ, 26.03.2020 <https://imi.org.ua/news/58-5-materialiv-v-onlajn-media-stosuvayusa-koronavirusu-monitoring-imi-i32345>.

лених новин було виявлено на сайтах «Знай.Уа» (38% від загальної кількості матеріалів про пандемію) та «Страна» (16%). Рівень новин, що містили оцінні судження, теж найвищим був на сайті «Знай.Уа» – 61%.

Натомість рівень конструктивних матеріалів на тему пандемії був досить високим: багато сайтів давали поради та пояснювали людям, до чого призведуть обмеження, запроваджені як протидія поширенню вірусу. За даними моніторингу, близько 15% від загальної кількості матеріалів про коронавірус на всіх досліджуваних сайтах були конструктивними. Найбільше таких матеріалів було зафіксовано на сайті 24 каналу (25% усіх конструктивних матеріалів припадає на цей ресурс) та на Укрінформі (17% від загальної кількості конструктивних матеріалів).

У зв'язку із зазначеним вище, важливо, щоб журналісти дотримувалися Кодексу журналістської етики під час висвітлення проблематики COVID-19, використовували офіційні джерела (ВООЗ, МОЗ тощо), здійснювали добросовісну перевірку інформації, давали не тільки негативні повідомлення, а й позитивні (наприклад, про людей, які одужали), а також роз'яснювали населенню основні протиепідемічні заходи.

Тому Інститут масової інформації підготував рекомендації, як варто висвітлювати спалахи хвороб у медіа:

- Завжди перевіряйте інформацію про спалахи хвороб в офіційних джерел. Зателефонуйте в МОЗ чи інші офіційні структури, що можуть аргументовано підтвердити чи спростувати інформацію про хворобу.
- Не використовуйте узагальнень на кшталт «як вважають лікарі», а точно ідентифікуйте, кому належить та чи інша думка.
- Беріть коментарі лише в лікарів тих спеціальностей, які безпосередньо працюють із цим захворюванням.
- Чітко вказуйте, чи є підтверджений випадок захворювання, чи лише підозра на цю хворобу.
- Вказуйте в матеріалі шляхи передання збудника і розповідайте про заходи профілактики (про це варто поцікавитись у МОЗ та відповідних експертів).
- Не використовуйте емоційно-забарвлених епітетів у матеріалах про захворювання. Наприклад, «невиліковний», «смертельний».
- Будьте максимально точними і не використовуйте узагальнень.
- Можна вказати країну, з якої походить інфекція, проте не варто щоразу наголошувати, що саме громадяни цієї країни є джерелом захворювання. Здебільшого, ці хвороби інтернаціональні.
- Не використовуйте зображень реальних людей у новинах про спалахи хвороб.
- Не варто публікувати поради щодо лікування хвороб, оскільки це стимулює людей до самолікування, що може бути небезпечним. Краще рекомендувати звертатися до лікарів.

Крім того, Інститут масової інформації розробив спеціальний сайт із рекомендаціями для журналістів щодо висвітлення тематики, пов'язаної із Covid-19 (див.: АНТИКОВІД: Гід для медійників¹⁰⁰).

Також рекомендації для журналістів щодо етичного висвітлення ситуації навколо Covid-2019 20 березня оприлюднило¹⁰¹ і Міністерство охорони здоров'я України. Серед іншого, МОЗ радить таке: називати вірус повною назвою – Covid-2019; опиратися на наукові дослідження та офіційні заяви компетентних органів; підкреслювати необхідність запобіжних заходів та своєчасного лікування, фокусуватися на позитиві, підкреслювати ефективність раннього тестування за наявності симптомів захворювання.

Медіа повинні пам'ятати, що в часи пандемії та соціальної напруги, коли велика кількість джерел інформації несуть негативні повідомлення, важливою є конструктивна журналістика і соціальна відповідальність. Саме на журналістів значною мірою покладають місію гасити панічні настрої в суспільстві, надати правдиву та достовірну інформацію, але, водночас, не фокусуватися на негативі, інформувати аудиторію про шляхи убезпечення від вірусу та давати відповіді на запитання.

¹⁰⁰ <http://corona.imi.org.ua/>

¹⁰¹ МОЗ оприлюднило поради журналістам, як писати про коронавірус / ІМІ, 20.03.2020 <https://imi.org.ua/news/moz-oprylyudnylo-porady-zhurnalistam-yak-pysaty-pro-koronavirus-i32285>

КОЛИ В ЦЕНТРІ
УВАГИ – ЛЮДИНА

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА КРИМСЬКІ ТАТАРИ

Юлія Попович, асистентка, кандидатка наук із соціальних комунікацій
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Через історичні обставини склалося так, що в Українській державі ужилося багато національностей зі своїми звичаями, традиціями, мовою. Але в останні шість років, відколи відбулася незаконна окупація Кримського півострова Російською Федерацією та військова агресія цього ж таки північного сусіда на Донбасі, все частіше у засобах масової інформації згадуються такі поняття, як «національні меншини» та «корінні народи». Як розуміти ці поняття і де тут вступають в дію права людини, спробуємо розібратися у цій лекції.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Медіа про кримських татар: національна меншина чи корінний народ в Україні?
2. Медіа про кримських татар під час окупації.
3. Медіа про боротьбу за права людини в анексованому Криму.

1. МЕДІА ПРО КРИМСЬКИХ ТАТАР: НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ЧИ КОРІННИЙ НАРОД В УКРАЇНІ?

Однією з найчисельніших національних груп населення, які мешкають в Україні, а саме на Півдні та в Криму, є кримськотатарський народ. Щодо півострова, то за сучасними оцінками там проживає понад 200 тисяч кримських татар із урахуванням того, що з 2014 року звідти виїхало майже двадцять тисяч представників цього народу.

Тож кримські татари – національна меншина чи корінний народ? Ця тема набула актуальності в Україні після масового повернення кримських татар наприкінці 80-х років минулого століття з місць заслання на свою історичну Батьківщину, а особливо під час незаконної окупації Криму Росією в 2014 р.

Для базових уявлень про те, що таке «національна меншина» та «корінний народ», необхідно звернутися до юридично-правових актів, законів України, Конституції України. Щодо першого поняття, то у статті 3 Закону України «Про національні меншини в Україні» від 1992 р. зі змінами та доповненнями 2013 та 2014 років зазначено, що до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. Безперечно, цей Закон задекларував те, що Українська держава бере на себе відповідальність за збереження та створення належних умов для розвитку національно-культурного життя інших етнічних, мовних, релігійних груп, які проживають в Україні. Проте в останні роки виявилось, що цей закон, попри всі його позитиви, не повністю враховує особливості етнополітичної, етнODEMOГРАФІЧНОЇ та міграційної ситуації в Україні. Зокрема, у цьому Законі не враховано те, що на території України проживають етнічні групи, які згідно з критеріями та нормами сучасного міжнародного права можуть набути статусу корінного народу.

У Конституції України 1996 року вперше згадується таке поняття, як «корінний народ». У пункті 3 статті 92 підкреслено, що права корінних народів визначаються законами та законодавчими актами України.

Професор І. Лопушинський дає таке визначення терміну «корінний народ»: «...це народи, які проживають у багатоетнічних суспільствах незалежних країн і є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є дана країна, споконвіку, у період її завоювання або колонізації або в період встановлення наявних державних кордонів».

За даними ООН до корінних народів належать у світі 370 млн. осіб у більш ніж 70 країнах, багато хто з них перебуває на межі зникнення.

Щодо кримських татар, то ситуація щодо їх статусу змінилася лише в 2014 році після незаконної окупації Криму. 20 березня 2014 року Верховна Рада України визнала їх корінним народом нашої держави, а Курултай і Меджліс – його вищими репрезентативними органами. Принагідно пригадаємо, що Курултай – це загальнонаціональний з'їзд кримськотатарського народу. Перший Курултай відбувся в Криму 26 листопада 1917 року. Другий Курултай був проведений у Сімферополі у червні 1991 року, коли відбувалася масова репатріація кримських татар напередодні розпаду СРСР. Як правонаступник Курултаю 1917 року, другий Курултай обрав Меджліс кримськотатарського народу.

Опираючись на цілі та принципи, проголошені у статтях 3, 11, 15 Конституції України, та статтю 1 Статуту ООН, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, а також Віденську декларацію, Верховна Рада України у березні 2014 р. заявила:

- Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України.
- Україна гарантує захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української держави.
- Україна визнає Меджліс кримськотатарського народу, виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу, та Курултай як вищий представницький орган кримськотатарського народу.
- Верховна Рада України заявляє про свою підтримку Декларації ООН про права корінних народів.
- Верховна Рада України доручає Кабінету Міністрів України терміново подати проекти законів України, нормативно-правових актів України, які визначають та закріплюють статус кримськотатарського народу як корінного народу України.
- Розробка проектів відповідних законів України та нормативно-правових актів відбуватиметься шляхом консультацій з Меджлісом кримськотатарського народу у тісній співпраці з Організацією Об'єднаних Націй, Організацією з безпеки і співробітництва в Європі, Радою Європи відповідно до міжнародного права і стандартів забезпечення прав людини, корінних народів та національних меншин.
- Верховна Рада України доручає Кабінету Міністрів України розробити практичні механізми взаємодії між органами виконавчої влади України та Меджлісом кримськотатарського народу.
- Україна рішуче засуджує будь-які спроби обмеження політичних та соціальних прав, громадянських свобод громадян України, які проживають в Автономній Республіці Крим, різної етнічної приналежності, зокрема, українців, росіян, кримських татар, вірмен, болгар, греків, німців, караїмів, кримчаків, що спостерігаються внаслідок проведення антиконституційного референдуму в АРК.

Отже, у березні 2014 р. відбулися в Україні такі події, які змусили докорінно змінити усталені стереотипи в загальнонаціональному контексті, змінити світогляд переважної частини суспільства.

На жаль, в українському законодавстві досі не сформульовано визначення «корінний народ». Поринемо в історію і нагадаємо, що розробка цілісної концепції «корінних народів» розпочалася ще в кінці поза минулого століття. У першій половині двадцятого століття до цього питання зверталися такі організації,

як Ліга Націй та Панамериканський Союз, які стали попередниками ООН та Організації Американських Держав. Статут Ліги Націй розглядав корінне населення як мешканців колоній та окремих територій, що контролювалися колоніальними державами як «народи, що не здатні самостійно витримати складні умови сучасного світу».

На початку 80-х рр. ХХ ст. ООН утворила Робочу групу, завданням якої було підготувати текст Декларації ООН щодо визначення прав корінних народів. Проект такої декларації було завершено в 1993 році. З 1995 р. над текстом працювали незалежні експерти та представники урядів, які представляли інтереси корінних народів. У процесі роботи виникали спірні моменти, що не так швидко вирішувались. Зрештою, Декларація була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН аж в 2007 році. Водночас Радою ООН з прав людини був створений Експертний механізм з прав корінних народів, який щорічно збирає сесії за участю представників корінних народів, міжнародних організацій з прав людини, науковців.

З ініціативи ООН 1993-й рік був проголошений Міжнародним роком корінних народів. Цього року проводилися заходи, які мали на меті забезпечити права таких народів на освіту, охорону здоров'я, сталий розвиток. Якщо б Україна на той час прийняла закон про статус кримських татар як корінного народу Криму, то це дало б підставу Світовому Банкові виділити кошти на підтримку кримськотатарських репатріантів.

20 грудня 2004 року Генеральна Асамблея ООН оголосила другу Міжнародну декаду корінних народів світу. 16 грудня 2005 року було розроблено і схвалено Програму дій на час декади, спрямовану на єднання міжнародних зусиль для підтримки корінних народів.

Українська держава, на жаль, не закріпила законодавчо і на цей раз статусу кримських татар, утрималася від голосування в ООН щодо Декларації про права корінних народів і, таким чином, втратила шанс взяти участь у міжнародних заходах на підтримку корінних народів.

Лише після незаконної анексії Криму РФ Україна посилила в законодавчому полі свою увагу до проблем кримських татар. Необхідно нагадати про ряд важливих Постанов та проєктів Верховної Ради України. Так, у Постанові ВР «49-50» за 2015 р. йдеться про визнання геноциду кримськотатарського народу у 1944 р., коли його депортували у Криму. Верховна Рада також заявила, що системний тиск на кримськотатарський народ, репресії громадян України за національною ознакою, організація етнічно і політично вмотивованих переслідувань кримських татар, їхніх органів, таких, як Меджліс та Курултай кримськотатарського народу на тимчасово окупованій території України з боку державних органів Російської Федерації, починаючи з дати початку тимчасової окупації, є свідомою політикою етноциду кримськотатарського народу.

У квітні 2017 р. у Верховній Раді було зареєстровано законопроект №6315 «Про статус кримськотатарського народу», який пропонував закріпити статус АР Крим як національно-територіальної автономії кримських татар у складі суверенної і незалежної Української держави.

Останнім документом щодо кримськотатарського народу став проєкт закону України від 28 серпня 2019 р. №1205 «Про статус кримськотатарського народу в Україні», внесений на обговорення у ВР народними депутатами України Джемільєвим М., Ар'євим В., Лопушанським А., Фединою С., Чийгозом А. У проєкті зазначено, що Верховна Рада відповідно до Конституції України (стаття 11), враховуючи Постанову ВР «Про заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави» від 20 березня 2014 р. №1140-VII та Постанову ВР «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» від 12 листопада 2015 р. №792-VIII; керуючись статтею 1 Статуту ООН, Віденською Декларацією і Декларацією ООН про права корінних народів, а також враховуючи Конвенцію МОП №169 та інші міжнародні правові акти; визнаючи право кримськотатарського народу на самовизначення в межах невід'ємної складової частини України – Кримського півострову, на території якого він сформувався в якості цілісного самобутнього етносу, приймає цей закон, яким встановлює статус і визначає гарантії дотримання прав, свобод та законних інтересів кримськотатарського народу як корінного народу України.

У проєкті Закону (розділ I, стаття 1) подано визначення терміну «корінний кримськотатарський народ», зокрема, як «цілісний етнос, який сформувався на території Кримського півострова, зберіг і прагне передати майбутнім поколінням свою колективну етнокультурну ідентичність, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні соціальні, культурні і політичні інститути, сформував розвинену систему власних органів самоврядування, самоусвідомлює себе корінним народом України і не має власної чи етнічно спорідненої держави за межами України».

Отож можна зробити висновок, що кримські татари – це корінний народ півострова у складі України, і Верховній Раді залишилося зробити ще один крок – узаконити його статус.

2. МЕДІА ПРО КРИМСЬКИХ ТАТАР ПІДЧАС ОКУПАЦІЇ

Згідно зі статтею 3 Конституції України (Розділ I. Загальні засади) «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

На жаль, події на Майдані у лютому 2014 року, незаконна окупація Криму та військова окупація частини Донбасу Російською Федерацією доводять, що права громадян України порушені. Усе це змусило органи державної влади переорієнтувати свої політичні вектори.

Безперечно, одним із об'єктів посиленої уваги як політиків, так і засобів масової комунікації став український Крим, що опинився під диктатом Росії. Журналістські матеріали стали першим індикатором змін, які відбулися у житті кримськотатарського народу після 2014 року.

Проблема Криму нині стала й об'єктом наукових студій, зокрема таких дослідників, як-от:

- Н. Беліцер «Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії» (К., 2017);
- Ю. Тищенко, Ю. Каздобіна, Т. Гучакова та ін. «Крим після анексії. Державна політика, виклики, рішення та дії» (К., 2016);
- А. Безверха «Медійна репрезентація кримських татар в українських ЗМІ до і після анексії Криму в 2014 році» (К., 2015);
- Л. Василик, А. Полянська «Зміна інформаційного простору АР Крим під впливом анексії та гібридної війни» (Регіональні ЗМІ України: історія, сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали Регіональної науково-практичної інтернет-конференції (20-22 березня 2017 року, м. Старобільськ). Старобільськ, 2017) та ін.

Перш ніж повести мову про висвітлення у ЗМІ кримських татар після незаконної окупації Криму, коротко нагадаємо, а яким же поставав цей народ у медіа до захоплення півострова Російською Федерацією. За спостереженнями дослідниці Анастасії Безверхої, кримських татар зображували як групу, яка постійно просила про певні поступки стосовно себе, яка стала жертвою депортації в 1944 році. Цю групу репрезентували в засобах інформації як об'єкт чийогось впливу, а не як повноправний громадсько-політичний суб'єкт. Окрім того, кримськотатарський народ поставав як етнічна група, яка все більше ставала відомою світові завдяки співацці Джамалі, а також своїм лідерами Мустафі Джемілеву та Рафатові Чубарову. Однак про історію, культуру, побут, звичаї татар у Криму інформації було не так багато.

Як відзначає переважна більшість дослідників порушеної проблеми, ситуація різко змінилася після 2014 року. Відтоді й змінився образ кримських татар у медіа. Виразнішим став показ громадсько-політичної діяльності

кримських татар, а разом і їхніх активістів. У багатьох матеріалах кримськотатарський народ постає як потужна національна група українського суспільства, яка чинить опір насильницьким діям Росії в Криму. У цьому контексті варто нагадати про «Кодекс поведінки кримських татар в період окупації Криму», який був розроблений кримськотатарськими активістами згодом (2016 р.). «Детектор медіа» опублікував текст Кодексу повністю – всього 16 пунктів, серед яких виділимо такі:

- Не займати ніяких посад у так званих «органах державної влади» РФ на території Криму.
- Не вступати ні в які дозволені окупаційною «владою» організації, в т. ч. в організації колабораціоністів з числа кримських татар.
- Не брати участі у жодних організованих і дозволених окупаційною владою заходах.
- Не приймати з рук окупантів незаконно присуджених ними «звань» та «нагород».
- Не співпрацювати ні в якій формі з пропагандистськими ЗМІ РФ, які діють у Криму.
- Сприяти в будь-яких формах поширенню серед кримських татар інформації з незалежних кримськотатарських ЗМІ, що діють на території континентальної України.
- Не давати будь-яких відомостей (показань) у ставленні до інших кримських татар і громадян України, які можуть їм нашкодити.
- Не брати участі у виконанні гімнів, у церемоніях «вшанування» інших символів окупаційної «влади».
- Не постачати будь-якими продуктами (товарами) армії та воєнізовані структури окупантів.
- Всебічно захищати родичів, особливо дітей від пропаганди РФ, вести роз'яснювальну роботу щодо заходів, які вживаються Україною і світом на захист кримських татар.
- Надавати будь-яку допомогу кримським татарам та іншим громадянам України, які стали жертвами окупаційної влади.
- Допомогати морально і фінансово членам сімей, котрі заарештовані окупаційною «владою».
- Допомогати сім'ям, у яких безслідно зникли родичі.
- Скрізь говорити рідною мовою, користуватися рідною мовою для спілкування один з одним, навчати дітей кримськотатарської мови.
- Сприяти навчанню дітей у середніх і вищих закладах на території континентальної України.
- Всіма способами уникати «призову» кримських татар в армію окупантів, допомагати вивозити молодих людей призовного віку на територію материкової України з метою проходження ними служби в українській армії, органах МВС і кримськотатарського добровольчого батальйону на території Херсонської області.

Українські медіаексперти постійно проводять моніторинги як друкованих, так і онлайн-видань на предмет кримської тематики. З цього приводу привертають увагу спостереження медіаекспертки Інституту масової інформації (ІМІ) Яни Машкової. На сайті ІМІ вона подала результати моніторингу (22-26 квітня 2019 року) 20-ти популярних онлайн-видань: obozrevatel.com, segodnya.com, nv.ua, ukrinform.ua, cenzor.net.ua, gordonua.com та ін. Результати моніторингу виявилися непередбачуваними: зокрема, на новини про Крим у 20-ти онлайн-ЗМІ припадає лише 0,5% всього контенту, а сам інформаційний простір про Крим формується переважно з новин у «Крим. Реалії», соціальних мереж чи перепостів із російських сайтів. Як доводить моніторинг, лідером у висвітленні кримської тематики виявився «Укрінформ» – 18% серед усіх згадок про Крим серед 20-ти онлайн-видань. Друге місце посів «Обозреватель» (14,3%), на третьому – «Гордон» (7,5%).

То про що ж писали найчастіше ЗМІ упродовж анексії Криму? Інформаційними приводами до висвітлення тем, пов'язаних з кримськотатарським народом, насамперед була тема незаконної анексії Криму Росією. Зокрема,

у ЗМІ йшлося, в цілому, про незаконний референдум щодо статусу півострова 16 березня 2014 р., результати якого не визнали ні Україна, ні ЄС, ні США.

Другою важливою темою було висвітлення депортації кримськотатарського народу в 1944 р. та вимушене залишення батьківщини під час окупації в 2014-2019 роках. На третьому місці виділяємо показ протестних акцій, організованих кримськими татарами, що пов'язані з незаконними обшуками, звинуваченнями у тероризмі, арештами і т. д. У багатьох інформаційних матеріалах йдеться про реальне життя Криму після анексії.

Щодо перебігу подій, пов'язаних з анексією Криму, то варто звернутися до служби новин BBC в Україні, де П. Козлов, О. Волкова та О. Карп'як у статті «Крим: хроніка анексії в спогадах учасників подій» (19 березня 2019 р.) відтворили поденно розвиток подій у країні, починаючи з 21 листопада 2013 року, коли тодішній прем'єр-міністр України М. Азаров оголосив про відмову від підписання угоди про асоціацію з ЄС для більш детального вивчення умов угоди. Саме цього дня журналіст Мустафа Наєм о 22:30 помістив у Facebook заклик вийти на Майдан у Києві. Автори матеріалу послідовно, за хронологією розвитку подій, подають інформацію, опираючись на спогади свідків, аж по 18 березня 2014 року. Саме у цей день у Кремлі Путін, Аксьонов, Константинов і Чалий підписали зловісну «угоду» про входження Криму і Севастополя до складу Росії.

Із цього часу в ЗМІ з'являється все частіше сполучення слів «кримськотатарські активісти», які виявили солідарність з материковою Україною і різко виступили проти насильницької окупації Криму. Кримські татари почали виступати в медіа не як національна меншина, а як громадсько-політичний суб'єкт. Незабаром виповниться шість років від початку анексії. Тому у ці дні кримські татари та усі жителі України щорічно згадують 2014-й рік. Зокрема, голова Меджлісу кримськотатарського народу Рефат Чубаров в ефірі «Прямого» каналу 26 лютого 2019 р. згадував, що 5 років тому біля Верховної Ради Криму зібралися близько 15 тисяч кримських татар, етнічних українців та людей інших національностей. Всі вони прийшли за закликом Меджлісу. Гасло, під яким виступали мітингувальники, – підтримка територіальної цілісності української держави: «Крим – це Україна». Голова Меджлісу пригадав, що учасники мітингу не дали можливості Кремлю отримати картинку, нібито Верховна Рада добровільно проголосувала за входження Криму до складу РФ. Увечері мітингарі були радісні, адже захистили Крим і Україну. Але вранці замість того, щоб усі ключові об'єкти в Криму зайняли українські військові чи спецслужби, це зробили російські підрозділи. Рефат Чубаров нагадав, що, за свідченням екс-голови СБУ В. Грищака, за час окупації Криму російські силовики порушили 130 кримінальних справ проти кримськотатарських активістів.

П'ятій річниці спротиву кримських татар проти дій РФ у Криму присвячена також сторінка на порталі УНІАН (26 лютого 2019 р.). З інформації стає відомо, що за даними російського слідства, того дня (26 лютого) внаслідок тисняви і сутичок загинули двоє мітингувальників, 79 осіб дістали тілесні ушкодження.

У багатьох онлайн і друкованих ЗМІ щорічно у травневі дні знаходимо матеріали, присвячені Дню вшанування пам'яті жертв депортації кримських татар. Як повідомляє «Тиждень.ua» (18 травня 2018 р.), за офіційними даними радянської влади, були депортовані понад 183 тис. кримських татар, за татарськими джерелами – понад 228 тис. 18 травня 2018 р. пам'ять про загиблих під час депортації кримських татар у столиці України вшанували Президент Петро Порошенко та прем'єр-міністр Володимир Гройсман. Зокрема, останній заявив: «Депортація мала катастрофічні наслідки для кримських татар. Протягом року до завершення війни від голоду, хвороб та виснаження загинуло понад 30 тисяч людей. Всього було виселено з домівок 191 тисяча кримських татар». Тут же в «Тиждень.ua» читаємо думку речниці МЗС України Мар'яни Беци про те, що сьогодні «гібридна депортація» – це реальність в окупованому Криму.

Українське національне інформгентство «Укрінформ» 16 травня 2019 року вмістило на своїй сторінці фрагменти виступу постійного представника України при міжнародних організаціях у Відні Ігоря Прокопчука під час засідання Постійної ради ОБСЄ. Дипломат заявив, що після незаконної окупації Росією Криму у 2014 році кримські татари знову стикаються з політичними репресіями та переслідуваннями, зіставними з трагедією сталін-

ської депортації. Разом з окупацією Криму першою жертвою російської агресії став саме кримськотатарський активіст Рішат Аметов, а в подальшому понад 20 тисяч кримських татар змушені були покинути свою батьківщину. Ті, хто залишилися, зазнають переслідувань та залякувань, про що свідчать численні звіти міжнародних організацій.

У травні 2018 р. Рефат Чубаров на своїй сторінці Facebook повідомив, що кримські татари завжди будуть пам'ятати жертв депортації 1944 року і що репресії проти них окупаційною владою тривають і сьогодні: 20-25 тисяч змушені були залишити Крим. Окупанти заборонили діяльність Меджлісу, заборонили телебачення, радіо, новинні агентства рідною мовою.

Нагадаємо, що у листопаді 2015 року український парламент визнав геноцидом депортацію кримських татар. Верховна Рада також закликала світову спільноту визнати геноцидом депортацію кримських татар.

Напередодні п'ятої річниці анексії Криму інтернет-видання «Українська правда» (13 березня 2019 р.) вмістило статтю-роздум співробітника Кримського інституту стратегічних досліджень Арсена Жумаділова, у якій він ставить поряд з іншими запитаннями таке: «Чи могло бути інакше?». Ті події, що сталися у березні 2014 року, дослідник справедливо пов'язує з множиною обставин: «Якби не Харківські угоди, якби не Чорноморський флот, якби не тривала маргіналізація кримських татар у суспільно-політичному житті автономії, якби не потреба Путіна в консолідації розчарованого електорату, якби не скорочення чисельності української армії, якби піймали Януковича, якби більш рішучі дії західних партнерів, якби вони ще за Грузію покарали б Росію, якби...».

У висновках до статті А. Жумаділов цілком логічно заявляє, що суспільству потрібно не тільки ставити питання «Чи могло б бути інакше?», але й подумати про те, що зробити, щоб подібне сталось деінде, щоб обставини почали грати на користь відновлення територіальної цілісності України.

В останні два-три роки до проблем Криму повернувся український кінематограф. Тимур Яценко відзняв фільм «Черкаси», Олег Сенцов – фільм «Номери». «Українська правда» 28 грудня 2018 р. помістила інформацію про документальний фільм «Крим. Брудний секрет Росії». Єлизавета Ясько – одна з продюсерів фільму, ділиться думками про мету такого кіно: розкрити передусім іноземній аудиторії історію кримськотатарського народу, донести до глядачів історію людей, доля яких стрімко змінилась, людей, які не бояться говорити про те, що відбувається в Криму сьогодні. На жаль, вважає Є. Ясько, ситуація така, що в Криму багато людей бояться давати будь-які інтерв'ю, оскільки свобода слова більше не є частиною їхнього життя. Отже, і документальне кіно сприяє доносити світові правду про сучасне життя кримчан.

Найновішу інформацію про сучасні реалії Криму 25 січня 2020 р. подала стрічка новин «Апостроф». Редакція сайту з'ясувала соціально-політичні умови жителів регіону, в яких вони розпочали новий рік. Початок року був ознаменований нелегальним візитом в анексований Крим президента РФ, який розкритикував соціально-економічну ситуацію в регіоні і фактично підвів підсумок «порожнім обіцянкам, які Кремль давав кримчанам перед «референдумом». У матеріалі йдеться про високі ціни на продукти та проблему з нестачею питної води. За відомостями экс-представника президента України в Криму Бориса Бабіна, близько 200 тисяч кримчан за останні роки оновили свої українські документи, а за «біометрією» потягнулись навіть ідейні прихильники «руського мира». Та найстрашнішою проблемою є те, що Крим залишається територією страху. Все це через цілеспрямоване завезення з Росії фахівців, силовиків, чиновників, військових; відбувається нагнітання страху, істерії під виглядом боротьби з тероризмом. Облави і затримання відбуваються в тих районах, де компактно проживають кримські татари, а методи роботи окупаційних спецслужб – це стеження, фабрикація доказів, незаконні обшуки, арешти, тиск і залякування.

Ми сконцентрували увагу лише на окремих аспектах життя кримських татар після анексії Криму, які відображені, переважно, в онлайн виданнях. Загалом тема «Медіа про кримських татар під час окупації» досить обширна і вона може послужити темою окремої наукової розвідки, адже це сотні матеріалів, які необхідно виявити в ЗМІ, систематизувати, прокласифікувати та дати їм оцінку.

3. МЕДІА ПРО БОРТЬБУ ЗА ПРАВА ЛЮДИНИ В АНЕКСОВАНОМУ КРИМУ

Для того, щоб зруйнувати «стіну мовчання» і задокументувати інформацію про ситуацію в Криму з 14 по 18 вересня 2018 року, відбувся візит місії Домів прав людини на півострів. У цьому проекті брали участь Білоруський дім прав людини, Дім прав людини в Азербайджані, Освітній Дім прав людини в Чернігові та Кримський Дім прав людини. Місія збила велику кількісно інформацію в АРК та в місті Севастополі щодо дотримання прав людини на півострові. За результатами місії зроблено детальний звіт і опубліковано на сайті humanrightschouse.org під заголовком «Крим: розбиваючи стіну мовчання».

Основним джерелом надання інформації для цих правозахисних організацій стали свідчення безпосередніх очевидців порушень прав людини, а також факти, які засвідчені у звітах таких організацій, як ОБСЄ, ООН, Рада Європи та ПАРЄ. До уваги бралися й матеріали ЗМІ.

У звіті місії Домів прав людини йдеться про те, що будь-які спроби реалізувати право на свободу слова, свободу зібрань, вияву своїх поглядів закінчуються репресіями. Відповідні силові органи з метою залякування активістів і їх стримування від конкретних дій вдаються до актів тиску, переслідування, винесення попереджень, заборон через суди, обшуків будинків і накладання штрафів.

Переслідування кримських татар відбуваються за ознакою віросповідання (мусульмани). Їх звинувачують в екстремізмі і приналежності до організації «Хізб ут-Тахрір», яка в Україні дозволена і заборонена в Росії. Об'єктами цькування за «сепаратизм» і «тероризм» стають й українці. Окупаційна влада застосовує незаконно кримінальне право Російської Федерації. Так, станом на листопад 2018 року було ув'язнено за свої політичні погляди майже сім десятків активістів.

12 листопада 2019 р. МЗС України виступило із заявою через засудження в Росії шістьох фігурантів ялтинської «справи «Хізб ут-Тахрір». Про це йдеться на сайті tyzden.ua. Громадянам України Мусліму Алієву, Інверу Бекірову, Еміру-Усеїну Куку, Вадиму Сіруку, Рефату Алімову, Арсену Джеппарову за сфабрикованими звинуваченнями в участі у діяльності терористичної ісламської політичної організації «Хізб ут-Тахрір» Південний окружний військовий суд у Ростові-на-Дону виніс вирок кожному з них – ув'язнення від 7 до 19 років.

2 листопада 2018 р. у рамках проекту «Журналістика толерантності» ГО «Фонд розвитку ЗМІ» та газети «Kyiv Post» Вероніка Мелкозьорова надрукувала статтю «Лідер Кримських Татар: В Криму зрадники судять патріотів», у якій подала історію ув'язнення і звільнення одного із заступників голови Меджлісу кримських татар Ілемі Умерова. Він свого часу боровся з радянським режимом, а в час анексії Криму виступив проти диктаторського режиму Путіна. Його арештували в травні 2016 р. за «заклики до сепаратизму та насилля», які він начебто озвучував у 2015 р. в інтерв'ю на одному з українських телеканалів, а у вересні суд в Криму засудив Умерова до двох років ув'язнення. У жовтні того ж року через втручання у справу президента Туреччини Ердогана Умеров і його побратим Чийгаз були звільнені.

П'ять років ув'язнення і штраф в 10 тисяч рублів – такий вирок виніс суд фермерові із села Серебрянка на півночі Криму Володимиру Балуху, який не підтримав окупації півострова і не зняв українського прапора із даху власного будинку. А згодом встановив на будинку табличку «вулиця Героїв Небесної Сотні». Володимира Балуха не могли заарештувати за прапор, тому сфабрикували звинувачення за незаконне зберігання зброї. У серпні 2017-го року він був засуджений до 3-х років 7 місяців колонії загального режиму, а в липні 2018-го року – ще на 3 роки за «дезорганізацію діяльності ізолятора тимчасового тримання». 7 вересня 2019 р. В. Балух був у числі 35 в'язнів – громадян України, яких звільнили з російських тюрем.

Широкого розголосу набула справа українського режисера і сценариста Олега Сенцова із Сімферополя. 10 травня 2014 р. він був затриманий російськими силовиками і звинувачений у нібито створенні місцевого осередку Правого сектору і «підготовку терактів», у зберіганні зброї і вибухівки. Із 20 років суворого режиму

О. Сенцов відбув 1946 днів у російській неволі і, завдяки світовій громадськості, 7 вересня 2019 р. повернувся в Україну.

Можна продовжувати називати ряд політв'язнів Кремля, як-от: О. Кольченко, Р. Сущенко, О. Приходько, М. Карпюк, Е. Бекіров, Т. Абдулгазієв, Д. Гафаров та ін. У кожного з них своя доля, але мета одна – не коритися окупаційній «владі», відстоювати цілісність України.

Надзвичайно багато матеріалів про порушення прав людини в Криму з'явилися в медіа за майже шестирічну анексію цієї української землі. Зокрема, привертає увагу публікація Віталія Червоненка «Звіт: як після анексії порушують права людини в Криму», яка вміщена 16 березня 2015 року на сторінці BBC. У цьому матеріалі оприлюднено звіт українських правозахисників щодо порушень прав людини на півострові. Головні порушення стосуються активістів проукраїнських організацій, кримських татар та правозахисників і незалежних медіа.

Одним з найбільших порушень прав людини у Криму експерти визнали автоматичне присвоєння усьому населенню громадянства РФ. Ті, хто хотів зберегти українські паспорти, мали упродовж місяця звернутися із таким проханням до відповідних органів. А громадяни України, які відмовлялися від російських паспортів, вимушені були просити спеціальний дозвіл на проживання. Усі державні посадовці та лікарі, вчителі мали обов'язково здати український паспорт.

В інформаційній сфері Кремль зробив усе, аби ізолювати мешканців Кримського півострова від материкової України. Відразу після вторгнення російського війська було замінено провайдери доступу до інтернет-ресурсів, заблоковано українські телеканали, відімкнено українські мобільні оператори зв'язку. Кримські медіа були змушені перереєструватися згідно з російським законодавством. Незалежних ЗМІ в Криму майже не залишилося.

Як зазначається у звіті місії Домів прав людини, сьогодні аудіовізуальні засоби масової інформації в Криму перебувають під повним контролем влади, жодна новина не виходить в ефір без схвалення її цензурою.

У Криму функціонує громадський телеканал російською і кримськотатарською мовою «Міллет», який служить інтересам окупаційної «влади». Приватні ж канали вимушені утримуватися від будь-якої критики. Кримськотатарський канал «ATR» чинив опір новим законам півострова і протримався до 1 квітня 2015 р., а далі був закритий.

Із початком збройної агресії почалися погрози журналістам і співробітникам ЗМІ. Яскравим прикладом цього є доля Миколи Семена – одного із українських журналістів, який проживав у Криму після окупації і публікувався у різних ЗМІ, а також у проєкті «Крим. Реалії» Радіо Свобода. У квітні 2016 р. проти нього було порушено кримінальну справу. У вересні 2017 р. М. Семені висунуто звинувачення за опубліковану статтю у «Крим. Реалії» за нібито публічні заклики, спрямовані на порушення територіальної цілісності Російської Федерації. Суд виніс журналістові вирок: 2 роки і 6 місяців умовно із заборонаю займатися публічною діяльністю 3 роки.

Обмеження свободи слова торкнулися і художнього слова. Поетесу Аліє Кенджалієву за публікацію антивоєнної поеми в газеті «Крим» звинувачено у «реабілітації нацизму», її викликали на допит.

Порушення прав людей у Криму відбувається майже на всіх рівнях суспільного та духовного життя. Утисків зазнають прихожани церков, які не належать до православної церкви Московського патріархату. Так неодноразово викрадали та допитували священників УПЦ Київського Патріархату та Греко-Католицької Церкви. За словами владики Климента, УПЦ КП в Криму без юридичною підтримки України не виживе, за законами РФ її не хочуть перереєструвати.

У Криму порушено права громадян України здобувати освіту рідною мовою. Так, станом на березень 2018 р. на півострові не залишилося жодної школи, в якій вивчення усіх предметів ведеться українською мовою. Про це свідчать результати моніторингу в 2018-2019 рр. членами Кримської правозахисної групи.

За даними «Крим. Реалії», на півострові залишилося 7 шкіл із кримськотатарською мовою навчання.

«За рік окупації Крим перетворився на півострів страху», – так оцінила свого часу ситуацію українська омбудсменка Валерія Лутковська. У Криму люди й понині бояться висловити свою думку, відчувають страх за своє життя та майбутнє, страх сповідувати свою віру та спілкуватись рідною мовою.

27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію №68/262 про територіальну цілісність України, а Резолюцією №71/205 від 19 грудня 2016 р. визнала ситуацію в Криму окупацією, яка підпадає під дію Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року. ООН закликала Росію дотримуватися зобов'язань, покладених міжнародним правом на державу-окупанта. Питання, пов'язані з діями Російської Федерації в Криму у різні роки розглядали Комітети ООН з прав людини (2015), з ліквідації расової дискримінації (2017), проти тортур (2018). Усі Комітети винесли Росії зобов'язання щодо захисту населення в рамках відповідних документів.

А 6 березня 2019 р. у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі відбулося засідання Комісії «Україна – НАТО», присвячене п'ятій річниці анексії Криму Росією. У ньому взяли участь представники Меджлісу. За повідомленням кореспондента DW, на заході виступив генсек Альянсу Єнс Столтенберг, який заявив: *«Крим – це Україна. П'ять років по тому держави-члени НАТО не визнають і не будуть визнавати незаконну російську анексію».*

ЛІТЕРАТУРА

1. Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії. 120 с.
2. Выртосу И. Крымский альбом: истории правозащитников. Центр інформації з прав людини. Київ, КБЦ, 2019. 232 с.
3. Крим: розбиваючи стіну мовчання. Правозахисна місія трьох Домів прав людини у Криму. Листопад, 2018. 40 с.
4. Крымский процесс: проблемы соблюдения стандартов справедливого правосудия в политически мотивированных делах / Під заг. ред. Д. Свиридової. К.: КБЦ, 2018. 78 с.
5. Расизм і ксенофобія в Україні: реальність та вигадки. Харківська правозахисна група; Художн.-оформлювач Б. Є. Захаров. Харків: Права людини, 2009. 192 с.

ПРАВА ДИТИНИ НА ОСНОВІ БРИТАНСЬКОГО ДОСВІДУ ВИСВІТЛЕННЯ ДИТЯЧОЇ ТЕМАТИКИ: СТАНДАРТИ ТА МЕДІАПРАКТИКА БІ-БІ-СІ

Тетяна Іванюха, доцентка,
кандидатка філологічних наук Запорізького національного університету

У сучасному світовому інформаційному просторі в контексті розмови про соціально відповідальну медіа діяльність відбувається активне обговорення проблеми дітей і дитинства. Здавалося б, прийняті всі можливі документи міжнародного і місцевого масштабу, які б гарантували захист прав неповнолітніх, однак, незалежно від рівня розвитку країн, ЗМІ порушують права найбільш незахищеної верстви населення – дітей. Мета даної лекції – пошук способів вирівняти ситуацію.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Механізми забезпечення прав та захисту інтересів дітей у медіапросторі.
2. Стандарти БІ-БІ-СІ як приклад саморегуляції ЗМІ при висвітленні тем, пов'язаних із дітьми.
3. Сценарії медіарепрезентацій дитячої тематики у телепрограмах БІ-БІ-СІ.

1. МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА ЗАХИСТ ІНТЕРЕСІВ ДІТЕЙ У МЕДІАПРОСТОРИ

Дотримання законодавства щодо захисту прав та інтересів дітей у медіапросторі регулюється кількома рівнями: міжнародним законодавством, національним законодавством та журналістською спільнотою через дотримання кодексів, декларацій, правил тощо (саморегуляція).

Міжнародне законодавство:

- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 8)
- Конвенція ООН про права дитини (ст. 3)
- Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (ст. 31 «Основні заходи захисту»)
- Європейська конвенція про транскордонне телебачення (ратифікована із заявою та застереженням Законом України № 687-VI від 17.12.2008), що передбачає обов'язки телемовника (ст. 7)

Національне законодавство України:

- Конституція України (ст. 28, 32, 34)
- Закон України «Про охорону дитинства» (ст. 10)
- Закон України «Про інформацію» (ст. 5)
- Закон України «Про телебачення і радіомовлення» (ст. 6, 59)
- Закон України «Про захист персональних даних» (ст.14)

Однак неефективність або недієвість законодавчих механізмів зумовила необхідність вироблення правил медіарепрезентації дітей самими журналістами, редакційними колективами, національними або міжнародними журналістськими спільнотами.

Так у 2002 р. голова Міжнародної федерації журналістів А.Уайт був змушений констатувати, що дитяча проблематика в більшості медіа розглядається «в контексті жорстокого поводження з дітьми, експлуатації та сенсаційного медіадикурсу. Дітей, як правило, бачать і чують на відстані, показують їхні слабкі місця, молодим людям рідко дозволяють говорити самим за себе. Підвищення обізнаності про права дитини та просування прав дітей – це актуальний виклик ЗМІ. ЗМІ повинні не просто справедливо, чесно та точно повідомляти про досвід дитинства, але вони, мабуть, також забезпечують простір для різноманітних, барвистих та творчих думок самих дітей» [6, с. 3].

Саморегуляційні механізми в цій галузі також варто розглядати в національному та міжнародному масштабах. В Україні саморегуляція здійснюється через Кодекс етики українського журналіста (ст.18), Спільні акти узгодження від Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, медіаіндустрії та громадськості («Висвітлення засобами масової інформації теми участі дітей у збройних конфліктах», «Захист дитини, яка зазнала сексуального насильства, при залученні до медіа-виробництва», «Висвітлення засобами масової інформації теми суїциду»).

На міжнародному рівні саморегуляція здійснюється завдяки стандартам і вказівкам Міжнародної федерації журналістів («Putting Children in the Right – Guidelines for Journalists»). ЮНІСЕФ розробив власні принципи етичної поведінки при висвітленні у медіа питань, пов'язаних із дітьми (www.unicef.org/media/media_tools_guidelines.html), а також проводить Міжнародний день дитячого радіо та телебачення та інші «Медіаподії та хороші ідеї, запропоновані дітьми за участі дітей заради дітей» (MAGIC) у всьому світі (www.unicef.org/magic). Шляхи виходу з критичної ситуації щодо проблем дитинства у медіа окреслені й у «Радіо-Маніфесті», розробленому молодими працівниками телерадіомовлення з усього світу (www.worldradioforum.org). Шукає їх і Всесвітня асоціація преси для молодих читачів (www.wan-press.org). Раз на три роки проходить Всесвітній саміт з питань медіа та дітей і підлітків (www.childrensmediasummit.com).

Отож сьогодні можна констатувати, що існує досить високий рівень розробки методик і правил висвітлення дитячої проблематики та участі дітей у медіа. Вищезазначені документи та посібники окреслюють головні ідеї, труднощі, рекомендації для журналістів у висвітленні проблем дитинства, однак світові телерадіомовники на працювали власний позитивний досвід з цього питання.

2. СТАНДАРТИ БІ-БІ-СІ ЯК ПРИКЛАД САМОРЕГУЛЯЦІЇ ЗМІ ПРИ ВИСВІТЛЕННІ ТЕМ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДІТЬМИ

Інформування, висвітлення питань освітнього розвитку та розважання молоді аудиторії – визначальні пріоритети головного британського мовника, тому працівники Бі-Бі-Сі працюють безпосередньо з дітьми та молоддю як з учасниками програм, акторами чи виконавцями, глядачами шоу та інших подій, а також під час відвідування ними телеканалу [3]. Кожен, хто безпосередньо спілкується з дітьми від імені Бі-Бі-Сі, повинен керуватися редакційною Політикою щодо захисту дітей, Кодексом поведінки та Вказівками по роботі з дітьми на Бі-Бі-Сі.

У Великій Британії правила програмування телерадіофіру та інформаційного наповнення програм із врахуванням захисту прав та інтересів дітей (так умовно називають осіб, яким не виповнилося 18 років) законодавчо закріплені в Комунікаційному акті 2003 р. (частини 3(4)(h) і 319(2)(a) та (f), у ст.27 Директиви аудіовізуальної медіаслужби (Audiovisual Media Services Directive), ст. 10 Європейської конвенції прав людини. Саморегуляція здійснюється через Кодекс Офісу комунікацій (The Ofcom Broadcasting Code) та Хартію й Угоду Бі-Бі-Сі (BBC Charter and Agreement) та інші вказівки самого телерадіомовника.

У головному документі – «Редакційних настановах Бі-Бі-Сі» – традиційно фіксувалося два головні моменти, що стосуються коректного ставлення до дітей, які так чи інакше задіяні у програмах, та безпечності телера-

діоконтенту для дитячої аудиторії: *«Ми завжди прагнутимемо до збереження благополуччя дітей і молоді, які беруть участь і показані в наших матеріалах, незалежно від того, де у світі ми працюємо. Ми також маємо ставити на належні місця в розкладі матеріали, що можуть не підходити для дітей»* (<http://www.bbc.co.uk/editorialguidelines>).

Після низки розслідувань і звітів у 2015-2016 р.р. щодо діяльності БІ-БІ-СІ було прийнято рішення щодо зміни керівних принципів і власне керівництва британської телерадіокорпорації. Крім того, неодноразово у звітах Офісу комунікацій про розслідування скарг на телемовників фігурували телеканали БІ-БІ-СІ.

Офіс комунікацій (Ofcom) – регулюючий орган у галузі телебачення, телекомунікацій та поштового зв'язку Великої Британії. Він став першим зовнішнім регулятором БІ-БІ-СІ у 2017 р. після 94 років саморегулювання найбільшого та найстарішого британського мовника. Серед основних функцій Ofcom стосовно БІ-БІ-СІ, окрім керівних, є регулювання стандартів змісту телевізійних та радіопрограм на замовлення БІ-БІ-СІ згідно з нормами та кодексами справедливості.

Тому сьогодні, завдяки багаторічному досвіду БІ-БІ-СІ, у тому числі й негативному (як, наприклад, скандали початку 2010 р., пов'язані з колишніми телеведучими Джиммі Севілом, Стюартом Холлом та іншими), внаслідок громадських, урядових, парламентських обговорень, через співпрацю з Офісом комунікацій вироблена чітка редакційна політика щодо захисту та охорони прав дітей, створено низку документів, якими керуються британські та світові журналісти БІ-БІ-СІ, висвітлюючи дитячу тематику.

Серед них – такі: *«Політика щодо захисту та охорони дитини»* (Child Protection and Safeguarding Policy), *«Вказівки по роботі з дітьми та молодими людьми – учасниками програм»* (The editorial guidance on working with children on the BBC), *«Кодекс поведінки, спрямований на захист дитини»*.

Зокрема, у «Кодексі» сформульовано *десять золотих правил взаємодії працівників БІ-БІ-СІ з дітьми та молоддю віком до 18 років*:

1. Завжди надавайте пріоритет безпеці та добробуту дитини.
2. Завжди дійте в професійних межах: переконайтесь, що всі контакти з дітьми є важливими для програми / проєкту / діяльності, над якою ви працюєте. Ви завжди повинні користуватися обладнанням БІ-БІ-СІ під час взаємодії з дітьми, оскільки використання особистих телефонів або камер не дозволено.
3. Пам'ятайте, що в першу чергу вони діти, а потім уже учасники програми.
4. Ніколи не видавайте свої особисті контактні дані, не «товаришуйте» з ними і не «слідкуйте» за дітьми, з якими ви працюєте, на сайтах соціальних мереж.
5. Не беріть на себе відповідальність за дитину у практичних ситуаціях по догляду, наприклад, відвести дитину до туалету навіть у разі нагальної потреби. Якщо дитина потребує догляду, попередьте батьків або особу, яка її супроводжує.
6. Ніколи забувайте про те, що ви працюєте з дітьми: ведіть себе з ними так, як належить, і користуйтеся відповідною мовою у будь-який час.
7. Слухайте дітей і поважайте їх у будь-який час, не опікуйтесь ними та уникайте фаворитизму.
8. Ставтеся до дітей та молоді справедливо, без упереджень чи дискримінації.
9. Якщо ви спостерігаєте, як дітей втягують у сварку чи іншу ситуацію, яка може становити для них загрозу, ви повинні повідомити про це раднику по роботі з дітьми.
10. Зрештою, якщо у вас є якесь занепокоєння щодо добробуту дитини або ви відчуваєте, що хтось ставиться до дітей неналежним чином, ви зобов'язані повідомити про своє занепокоєння своєму радникові по роботі з дітьми [4].

У документі «Політика щодо захисту та охорони дитини» особливо виділені *п'ять ключових пунктів*:

1.5. Виробники програм зобов'язані дбати про дітей, які беруть участь у створенні нашого контенту й керуватися Кодексом телерадіомовлення Офісу комунікацій та редакційними настановами Бі-Бі-Сі. Політика редакції повинна додатково обговорюватися, коли є ризик заподіяти шкоду дітям через участь у програмі або якщо дитина є героєм програми.

1.6. Крім того, там, де існує ризик заподіяння шкоди дітям або існує загроза безпеці дитини, також потрібне додаткове узгодження з керівником Бі-Бі-Сі із захисту. Ці дискусії допоможуть виробникам контенту забезпечити прийняття надійних заходів для зменшення ризиків для дітей, які є наслідком їх участі, та узгодити подальші дії.

1.7. Незалежно від того, що вас занепокоїло: вам щось сказала дитина чи інша людина, ви бачили чи чули щось, що спричинило незручності, або вам стало відомо про порушення політики – ви повинні поділитися своїм занепокоєнням. Причому не залежно від того, як вам це стало відомо або як дитина сконтактувала з Бі-Бі-Сі.

1.8. Якщо у вас є сумніви щодо поведінки дорослої людини (менеджера, колеги, друга, супроводжуючого) стосовно дитини, ви повинні поговорити про це зі своїм радником із роботи з дітьми або, якщо ви хочете, ви можете поспілкуватися про дану проблему з будь-яким членом Групи захисту дітей, в тому числі з керівником з питань навколишнього середовища, охорони здоров'я та, за виняткових обставин, ви можете надіслати електронною поштою за посиланням «Захист дітей» листа, у якому повідомити про своє занепокоєння. Ви можете бути впевнені, що не зазнаєте будь-якої особистої шкоди через це.

1.9. Якщо у вас є будь-які проблеми щодо захисту прав дитини в Інтернеті, пов'язані з грумінгом чи з неприйнятними зображеннями, про ці випадки треба повідомити керівнику Бі-Бі-Сі з захисту дітей негайно [2].

В останні роки Офком і керівництво та працівники телерадіокорпорації доклали усіх зусиль для створення безпечного та комфортного середовища для дитячої аудиторії, забезпечили механізми прийняття скарг (на сайті Бі-Бі-Сі є розділ із чіткими інструкціями щодо подання скарги та роз'яснення з приводу скарг, що надійшли з 2012 р. https://www.bbc.co.uk/helpanfeedback/corrections_clarifications), щорічний бюлетень Офкому також містить перелік отриманих скарг, детально розглядаються та аналізуються програми, у яких відбулися порушення (Ofcom Broadcast Bulletin). Доречним у контексті розмови про стандарти висвітлення дитячої тематики буде розгляд сценаріїв із медіапрактики британського громадського мовника.

3. СЦЕНАРІЇ МЕДІАРЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ДИТЯЧОЇ ТЕМАТИКИ У ТЕЛЕПРОГРАМАХ БІ-БІ-СІ

Прикладом соціально важливого медіапроєкту Бі-Бі-Сі, де дитяча тематика постійно артикулюється та аналізується, є *програма «Панорама»*. Присвячена актуальним подіям британського та світового масштабу, вона приділяє велику увагу проблемам дитинства. Журналісти, використовуючи методи інтерв'ю, розслідування, сторітелінгу, проблемного репортажу, вивчення архівів, залучаючи статистичні дані, приховану зйомку, створюючи інфографіку, викривають нагальні проблеми британського суспільства, у тому числі дітей і молоді, у добу глобальних інформаційних світоглядних викликів.

Аналіз програм дає підстави говорити про такі *тематичні сценарії висвітлення дитячих проблем*:

- Дитяче здоров'я (психічне та фізичне здоров'я дітей) – «Діти у кризі» (Kids in Crisis 03.10.2018), «Будь ласка, не забирайте нашу дитину» (Please Don't Take Our Child 07.09.2014), «Правда про ліки під час вагітності» (The Truth about Pills and Pregnancy 06.07.2013).
- Проблеми в освітній сфері (порушення прав дітей у приватних школах, мусульманські школи у британській системі освіти, дошкільна освіта, проблеми охорони в школах, шкільних реформ) – «Прибуток важливіший за учнів?» (Profits before Pupils? 02.10.2018), «Британські школи – мусульманські правила» (British Schools, Islamic Rules 22.11.2010), «Ціна британського виховання» (The Cost of raising Britain 27.02.2012).

- Жорстоке поводження з дітьми та булінг – «Розкрито насилля над підлітками у в'язниці» (Teenage Prison Abuse Exposed 11.01.2016).
- Сексуальне насилля та грумінг АНІМАЦІЙНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ – «Скандал у Церкві Англії» (Scandal in the Church of England 29.04.2019), «Вкрадене дитинство: грумінговий скандал» (Stolen Childhoods: The Grooming Scandal 16.03.2015), «Дитяче насилля» (When Kids Abuse Kids 25.01.2018), (Murder on the Streets, 03.09.2018), «Ненависть на вулиці» (Hate on the Street 12.10.2017).
- Діти і гендерні проблеми – «Трансдіти: чому важлива медицина» (Trans Kids: Why Medicine Matters, 12.06.2019).

Очевидно, що у програмі висвітлюються досить чутливі дитячі теми, які потребують особливої делікатності й етики. Саме тому для узгодження сценарію програми, участі дітей, їх присутності у кадрі тощо залучаються не тільки журналісти та ведучі, а й представники Групи захисту дітей, Радник по роботі з дітьми, а також керівники деяких відділів, наприклад, охорони здоров'я, навколишнього середовища тощо. За відсутності згоди дитини або батьків, їхні обличчя не з'являються у програмах, для візуалізації давніх життєвих ситуацій героїв програми використовують анімацію. У ролі експертів до участі у програмах залучають дитячих психологів, лікарів, учителів, директорів шкіл, представників уряду та парламентарів.

На прикладі програми «Панорама» ми бачимо дотримання належної обережності стосовно фізичного та емоційного здоров'я та гідності людей, що не досягли 18-річного віку, які беруть безпосередню участь або якимось іншим чином залучені до програми, баланс між суспільними інтересами і правом дитини на невтручання в її особисте життя.

Окрім роботи з дітьми у кадрі та поза кадром, представники БІ-БІ-СІ надають *інформаційну допомогу* щодо виходу із кризових ситуацій дітям, які зазнали насилля. Зокрема, на інтернет-сторінці програми є вкладка до кожного випуску з корисними контактами, серед яких – координати «Дитячої лінії» (телефон довіри для дітей), «Національної асоціації людей, права яких були порушені в дитинстві», PACE (Parents Against Child Sexual Exploitation), організації «Підтримка жертв» та багатьох інших.

Отже, на прикладі програми «Панорама» БІ-БІ-СІ ми переконуємося у дієвості взаємодоповненої дії законодавчих (міжнародних і національних) та саморегуляційних механізмів забезпечення прав та інтересів дітей у медіапросторі. На нашу думку, чітка редакційна політика щодо захисту та охорони прав дітей на БІ-БІ-СІ, головні документи, як-от: «Політика щодо захисту та охорони дитини», «Вказівки по роботі з дітьми та молодими людьми – учасниками програм», «Кодекс поведінки, спрямований на захист дитини» – потребують подальшого дослідження та врахування у вітчизняній медіапрактиці.

ДЖЕРЕЛА

1. Оновлені рекомендації Ofcom щодо захисту дітей у програмах. URL : <https://www.nrada.gov.ua/mizhnarodni-praktyky-shhodo-zahystu-ditej-u-media/>
2. BBC Policy: Child Protection and Safeguarding Policy. URL : http://downloads.bbc.co.uk/aboutthebbc/insidethebbc/howwework/policiesandguidelines/childprotection/pdf/bbc_child_protection_policy_2019.pdf
3. Child protection. Our policy and code of conduct are to ensure the safeguarding of children and young people working at or visiting the BBC. URL : <https://www.bbc.com/aboutthebbc/reports/policies/childprotection>
4. Child Protection Code of Conduct. URL : <https://www.bbc.co.uk/commissioning/tv/production/articles/working-with-children>
5. Ofcom Broadcast Bulletin, Issue 249. 3 March, 2014. URL : https://www.ofcom.org.uk/__data/assets/pdf_file/0027/47475/obb249.pdf
6. Putting Children in the Right – Guidelines for Journalists. URL : <https://ru.scribd.com/document/77201723/Child-Rights-and-Media-Coverage-International-Federation-of-Journalists>

ПРАВА ДИТИНИ ТА РОДИНА: ПРОВІДНІ ІДЕЇ, ПРАВИЛА ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ЖУРНАЛІСТСЬКИХ МАТЕРІАЛІВ

Людмила Чернявська, кандидатка філологічних наук,
доцентка Запорізького національного університету

У лекції представлений короткий огляд прав дитини на родину, сучасні виклики у батьків та родини загалом, особливості висвітлення мас-медіа теми дитини в сім'ї.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Права дитини на родину в сучасному суспільстві: огляд орієнтирів для саморегулювання в медіадіяльності.
2. Права дитини в родині; типове, особливе в інформації про родину з дитиною/дітьми.
3. Усвідомлене батьківство або права і обов'язки батьків у відповідності до прав дитини: провідні ідеї та тематичні кейси для журналістів.
4. Сурогатне батьківство: права дитини та колізії.

1. ПРАВО ДИТИНИ НА РОДИНУ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ОГЛЯД ОРІЄНТИРІВ ДЛЯ САМОРЕГУЛЮВАННЯ В МЕДІАДІЯЛЬНОСТІ

Міжнародні та національні документи з прав людини, закони та юридичні документи засвідчують право дитини знати своїх батьків, право на піклування, не бути з ними розлученою (підтримка регулярних зустрічей).

Відповідно до ст. 18 Конвенції ООН про права дитини «*батьки несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини*». Захист родини та дитини є одним із основних завдань цього документу.

Сімейний кодекс України (ст. 5) забезпечує охорону родини (материнства, батьківства, дитинства) та охорону дитини, позбавленої батьківської опіки.

Висвітлення у мас-медіа усіх питань, пов'язаних із дітьми, має ґрунтуватись на забезпеченні прав та інтересів дитини, охорони її честі й гідності.

У таблиці, наведеній нижче, подано короткий перелік міжнародних та національних документів, які регулюють права дитини, а також умови участі дітей у підготовці матеріалів для ЗМІ, надана довідкова література питань дотримання прав дитини у мас-медіа.

Міжнародні документи	<p>Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: ст. 8.</p> <p>Конвенція ООН про права дитини: ст. 3, 16; про права родини: ст. 7, 9, 16, 18.</p> <p>Європейська конвенція про транскордонне телебачення (ратифікована із заявою та застереженням Законом № 687-VI від 17.12.2008): ст. 7.</p> <p>Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: ст. 31 «Основні заходи захисту».</p>
Національне законодавство та етичний кодекс	<p>Конституція України: ст. 28, 32, 34.</p> <p>Закон України «Про охорону дитинства»: ст. 10.</p> <p>Закон України «Про інформацію»: ст. 5.</p> <p>Закон України «Про телебачення і радіомовлення»: ст. 6, 59.</p> <p>Закон України «Про захист персональних даних»: ст. 14.</p> <p>Сімейний кодекс України: ст. 2017 (усиновлення).</p> <p>Кодекс етики українського журналіста: ст. 18</p>
Довідкова література	<p>Методичні рекомендації комітету ВРУ з питань дотримання прав дитини засобами масової інформації:</p> <p>https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/zakonodavstvo_dl/rekomendatsii_komitety_VRY.pdf</p> <p>Медіа та права дитини (ЮНІСЕФ та МедіаВайс): http://osvita.khpg.org/files/docs/1247043297.pdf</p> <p>Спеціальний звіт «Діти в медіа: як висвітлювати та дотримуватися правил»: https://ms.detector.media/content/files/deti_v_media_web_new.pdf</p>

Основні вимоги дотримання прав дітей у мас-медіа:

1. Нерозголошення персональних даних дитини та її батьків і рідних, якщо це може нашкодити дитині.
2. Згода на участь у журналістських матеріалах має бути отримана як від батьків (опікунів), так і від самих дітей, якщо вони за своїм психоемоційним розвитком можуть таку згоду надати.
3. Журналіст повинен спрогнозувати, як поява дитини в матеріалі може вплинути на її подальше життя. Навіть якщо є згода батьків і дитини на участь, журналіст несе відповідальність за можливу психічну, фізичну та іншу шкоду дитини в майбутньому.

2. ПРАВА ДИТИНИ В РОДИНІ ТА ТИПОВЕ, ОСОБЛИВЕ В ІНФОРМАЦІЇ ПРО РОДИНУ З ДИТИНОЮ/ДІТЬМИ

У родині дитина зростає в тих умовах, які можуть забезпечити їй батьки. Особливість родин може визначитися умовами проживання на певних територіях, культурою і традиціями, релігією, проте дитина за будь-яких умов має отримувати в ній необхідний для соціалізації соціально-емоційний розвиток, бо мікроклімат родини впливає на гармонійність формування особистості.

Відповідно до умов формування дитини в родині виділяють функціональну – дисфункційну, повну – неповну, благополучну – неблагополучну сім'ї. Проте отримані психологами, соціологами та юристами дані про види

сімей дозволяють аналізувати це явище більш багатогранно. Йдеться про первинний поділ сімей на *функціональну* (гармонійну) та *дисфункційну*, яка може бути як зовні благополучною, так і соціально неблагополучною або й соціально неспроможною.

Усі ці родини можуть зазнавати певної негативної динаміки, коли домінують *проблемні фактори*, до яких належать:

- багатодітність;
- малозабезпеченість;
- сім'ї, де є тяжко хворі люди або особи з інвалідністю;
- неповні, розлучені;
- родини, в яких один із батьків перебуває в місцях позбавлення волі;
- прийомні родини (опікуни)
- вторинні (один з батьків – мачуха або вітчим).

Поняття «*сім'я у складних життєвих обставинах*» з'являється у 2006 році замість терміну «неблагополучна сім'я». І до таких сімей належать:

- родини, які постраждали від техногенних катастроф (як Чорнобильська аварія в Україні) та стихійних лих;
- постраждали від військових дій (переселенці);
- родини, які зазнають дискримінації (родини ромів, переселенців, гомосексуальні пари);
- дистанційні сім'ї (коли обоє батьків або один – на заробітках);
- раптова смерть одного з батьків або втрата працездатності.

У таких родинях можуть виникати ситуації порушення прав дитини, види насильства: домашнє насильство, трудова та сексуальна експлуатація та ін. Такі ситуації потрапляють у мас-медіа, і завдання журналістів подавати ці матеріали із дотриманням рекомендацій.

Видання Forpost від 20 грудня 2019 року у матеріалі «Запорізька поліція виявила декілька порностудій, де знімали дітей – відео» розповідає про викриття порностудії, до роботи якої залучались неповнолітні: «*До зйомок відео залучали дітей віком від 9 до 13 років. Шокуючим є той факт, що сутенерами неповнолітніх виступали їхні власні батьки. Вони приводили дітей для зйомок порно і отримували за це гроші, перед цим проводили інструктаж, як варто поводитися перед камерами. Для приховування діяльності таких порно студій їх розміщували у сільській місцевості Дніпропетровської області*» (<https://forpost.media/novost-dnja/zaporizka-policija-vijavila-dekilka-porno-studij-de-znimali-ditej-video.html>).

Зрозуміло, що громадськість повинна знати про ці явища та про те, що з ними ведеться боротьба. Журналісти забезпечили захист персональних даних дітей та їх батьків: обличчя приховано, зйомка велася зі спини, імена не розголошувалися.

Інший випадок домашнього насильства висвітлив 5 канал 3 грудня 2019 року, у якому розповідалося, що мати тримала восьмирічного прийомного сина на ланцюгу (https://www.5.ua/regiony/trymala-syna-nalantsiuhu-u-dnipri-materi-heroini-zahrozhuie-10-rokiv-tiurmy-203926.html?fbclid=IwAR2JFqxcpTkwPTrcO-Xc_Bo_yUZiWeh_2NJ_TxE1QdMyvT8deRVYgBHi4rw). У відеосюжеті показано обличчя матері, дітей знімали зі спини, але обличчя можна було розпізнати, тому журналістам варто було б приховати обличчя жінки і дітей.

Завданням соціальних служб є виявлення сімей, які потребують соціальної допомоги та корекції. Проте запобігання деяким загроз можуть допомогти мас-медіа. Наприклад, випадкам дискримінації або негативного ставлення до переселенців мас-медіа можуть запобігати, готуючи матеріали, які розповідають про життя таких родин.

Наприклад, запорізький сайт 061 від 25 жовтня 2016 року підготував спецпроект – «Два года не дома. История многодетной семьи, которая переселилась из Донецка в Запорожье», в якому розповів про долю родини Зарецьких, котра втратила свій будинок у Донецьку.

Текст спецпроекту поділений на змістові блоки: «Все викинути і бігти», «Новий дім», «Діти», «Ми – запоріжці». Він побудований у формі репортажу. Журналісти побудували його за схемою, як відбувалося їхнє знайомство із родиною: спочатку яким вони бачили дім родини, як вони знайомилися поступово із членами родини, їхні образи постають через вчинки персонажів, думки про життя, враження від подій: *«По началу внутренний барьер, который не давал возможности открыться и доверять окружающим. Недовольство, непонимание. Почему это произошло с нами, за что нам это... Но нам повезло с людьми, которые нас окружают. Они заставили нас поверить в то, что жизнь продолжается, – рассказывает Валерия»* (http://www.061.ua/longreadproject/dva_goda_ne_doma.html). Цей матеріал мав на меті допомогти адаптації переселенців, демонструючи позитивний досвід багатодітної родини Зарецьких.

Інший приклад долання дискримінації пропонує оприлюднення в мас-медіа біографічних фактів життя міністра транспорту і зв'язку Фінляндії Санни Марін, коли вона була обрана на посаду і стала наймолодшою прем'єркою у світі. У публікації сайту BBC Україна від 9 грудня 2019 року відзначалось, що вона виховувалась в одностатевій родині, маючи дві мами, але не могла відкрито говорити про свою родину, хоча, як вказано в матеріалі, *«за її словами, мама завжди підтримувала її і вселяла їй віру в себе, у те, що вона може досягти всього, чого хоче. Марін стала першою у своїй родині, хто вчився в університеті»* (<https://www.bbc.com/ukrainian/news-50712960>). Цей приклад позитивно налаштовує громадськість у ставленні до гомосексуальних родин, в яких дитина може отримати необхідні умови для гармонійного розвитку.

Матеріали проти дискримінації батьків як вихователів дітей (неповна родина) та дискримінації батьків-представників ЛГБТ (лесбійки, геї, бісексуали та бісексуалки, трансгендерні люди) з'являються в українських мас-медіа, ілюструючи позитивні приклади взаємодії батьків-опікунів та дітей.

У матеріалі «Геї, що вчився на священника, всиновив дитину, від якої відмовилися 20 разів» видання «Українська правда» від 2 грудня 2019 року розповідається про гея-одинака, який у 2017 році удочерив дівчинку із синдромом Дауна. Він отримав таку можливість після того, як усі так звані «традиційні сім'ї» відмовилися від неї https://life.pravda.com.ua/society/2019/12/2/239148/?fbclid=IwAR0i1MVahVPG3aieuq1_8J8XDgvVfTuXNiVels6F9cTRNx5D_RCbF0EKldI.

Ще одним напрямком переходу родин у категорію «сім'ї зі складними життєвими обставинами» є війна. Мешканці територій Донецької та Луганської областей із початком окупації втратили роботу, доходи, житло і майно. Ці фактори отримали назву феномену раптової бідності (термін вживає Е.Лібанова). Психологи, які працюють із дітьми, котрі живуть на лінії фронту, відзначають їхню психічну вразливість, наявність страхів, спровокованих війною.

У матеріалі «Заморожені», оприлюдненому на Радіо Свобода від 30 вересня 2019 року, наводяться замальовки про дітей. Одні із них не дуже готові до спілкування, а інші посміхаються і відкрито розповідають про свої пригоди на війні, коли стріляють через день. Здебільшого це історії про те, як вони уникли загибелі (<https://www.radiosvoboda.org/a/frozen-children-war-ukraine/30189600.html>). Загострення таких проблем, як втрата роботи одного або обох батьків через війну, інші матеріальні проблеми також впливають на психологічний стан дітей.

3. УСВІДОМЛЕНЕ БАТЬКІВСТВО АБО ПРАВА І ОBOB'ЯЗКИ БАТЬКІВ У ВІДПОВІДНОСТІ ДО ПРАВ ДИТИНИ: ПРОВІДНІ ІДЕЇ ТА ТЕМАТИЧНІ КЕЙСИ ДЛЯ ЖУРНАЛІСТІВ

Усвідомлене батьківство (поряд із партнерськими стосунками батьків між собою) є одним із найважливіших факторів гармонійної родини. Усвідомлене батьківство передбачає усвідомлену взаємодію з дитиною, сприяння розвитку її особистості, глибокого зв'язку з нею, відповідальність за свою поведінку. Це процес, який триває увесь час і доводить, що не існує ідеальних батьків, бо це міф.

Нові реалії у світі вимагають від батьків гнучкості і розуміння тенденцій сучасної соціалізації.

Психологиня, педіаторка, науковиця Л.Петрановська відзначає такі тенденції:

- відсутність однієї освіти на все життя і стрімкі зміни стратегій навчання;
- зміна норм стосунків між статями та створення родини;
- зниження значення гендерної ідентичності;
- зміна концепції споживання;
- виховання толерантності до невизначеності.

Але найбільш потрібними навиками в майбутньому будуть такі: контакт із собою та власними цінностями; вміння робити вибір; вміння створювати і будувати стосунки.

Поява такого терміну, як *токсичні батьки* пов'язана із книжкою Сюзена Форварда, який назвав так тих, хто чинить психологічне насильство над своїми дітьми, прикриваючись турботою про них. Ознаки таких батьків поширюють мас-медіа з метою привернути увагу до проблеми й дати можливість жертвам усвідомити, що вони саме постраждали від таких стосунків, а тому повинні їм протидіяти.

Сайт видання «Сьогодні» від 4 жовтня 2018 року публікує матеріал, у якому пропонує ознайомитись із 10 ознаками токсичних батьків (<https://www.segodnya.ua/ua/lifestyle/psychology/budte-bditelny-10-priznakov-toksichnyh-roditeley-1176280.html>).

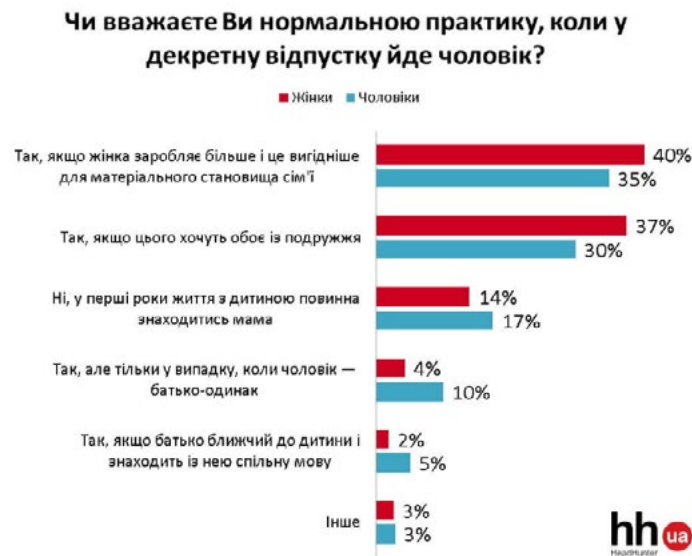
Усвідомлене батьківство стосується обох батьків. Потреба дитини у проведенні часу із батьком є безперечною, тому у світі спостерігається Father-friendly рух. У Швеції батьків заохочують до участі у *декретній відпустці* до 60 днів із 480, відведених на декретну відпустку в цілому. У такому разі за чоловіком зберігається робоче місце та 100% виплата заробітної плати.

Сайт Радіо Свобода від 7 серпня 2018 року пропонує матеріал «Що треба, аби чоловік пішов у декрет?», у якому розповідається про досвід перебування у декретній відпустці Вадима Лавренюка, юриста-медіатора. Матеріал складається із шести блоків, які сформульовано як питання, на які він відповідає. А це саме ті питання, які турбують кожного батька, якби він наважився б на такий непопулярний в Україні експеримент.

На питання «Що найважчим є для татуса в декреті?» гість говорить: «Мені важко було здолати стереотип і пояснити, що не мама погана, бо тато з дитиною, що мама, навпаки, молодець. У матері набагато більший материнський інстинкт, і знайти в собі сили довіритися батькові і своїй дитині, що вона з татом зможе бути, - це великий вчинок. Мама першочергово була рік у декреті, в подальшому вже я» (<https://www.radiosvoboda.org/a/svoboda-v-detalyah/29417612.html>).

Цей випадок є прикладом долання стереотипів про догляд за дітьми в родині. На сайті «Повага» у грудні 2016 року опубліковано матеріали опитування, проведеного Міжнародним кадровим порталом hh.ua

(<https://povaha.org.ua/dekret-dlya-cholovikiv-yak-trend/>), які доводять, що 85 % українців вважають нормою відпустку по догляду за дитиною для чоловіків.

Це опитування демонструє, що батьки готові взяти на себе догляд за дітьми у декретній відпустці, але така ініціатива має отримати підтримку держави. Медійним випадком є історія журналіста та письменника Артема Чапая, який написав книжку «Тато в декреті» (2016 р.).

Такими ж важливим є й теми відповідального батьківства, які порушують у мас-медіа, про партнерські пологи, про створення позитивного образу батька як активного учасника процесу виховання дітей у родині. Ці теми розкривають автори сайту «Гендер в деталях» Олег Марущенко та Наталя Бурмака, які також популяризують цю тему на інших платформах.

Ще один цікавий медійний проект було запущено Папою Франциском у мережі Instagram у грудні 2019 року. Він опублікував на своїй сторінці зображення різдвяної сценки, де батько тримає на руках маленького Ісуса, а мати спить. Підпис до сценки – «Хай мама відпочине». (https://www.instagram.com/p/B6fZ7l9IAuH/?igshid=1gh0w7b9nytg9&fbclid=IwAR2pzzoqxlauihqzC1QBxYG7JgHhJSAlbKg0yvRSiGn7GxIU0-l6mXTA_f0)

Права тата полягають не лише у виплаті аліментів у випадках, коли батьки розлучились, а й у тому, щоб брати участь у житті дитини, спілкуватися з нею і піклуватися, роблячи цей процес постійним.

Громадська організація «Батько має право» допомагає чоловікам у тих ситуаціях, коли колишні дружини безпідставно намагаються обмежити спілкування дітей із батьком. У матеріалі ТСН від 20 лютого 2018 року «Історія активіста ГО «Батько має право» Олександра Яхновського» (<https://www.youtube.com/watch?v=yEVEXzHr6wI&feature=youtu.be&fbclid=IwAR1owf8hclgmyqDU2xTWIQ8B76aLYp-bqQLp2u0oJGJx8rs4cDU4F72e2Kk>) розповідається про випадок, коли мати перешкоджає батькові бачитись із чотирирічною дочкою. У чоловіка є ухвала суду про дозвіл на побачення із дочкою, але поліція, яка вже триста разів приїздила на місце, не може забезпечити цього законного права. У підсумку зазначається, що закон в Україні щодо прав батьків не завжди діє, що виконання ухвали не завжди є можливим, що правосуддя з цього питання є безсилим.

Прикро стверджувати, та проте діяльність організації «Батько має права» не завжди демонструє своє піклування про дотримання прав дітей. Н.Бурмака, проаналізувавши сторінки Facebook і сайт для зареєстрованих учасників, виявила випадки викривлення інформації, дискримінацію: *«Чоловіки презентують себе як емоційні, доведені до відчаю турботливі батьки, яких позбавляють права любити своїх дітей і піклуватися про них. При цьому вони скочуються в мізогінію, забувають про те, що мати теж надважлива людина в житті дитини, і змагання між батьками в душі «хто кращий – тато чи мама?» неприпустиме насамперед задля психологічного комфорту дитини»*. Це свідчить про те, що при розлученні дитина отримує травму, яку мінімізувати батькам не завжди вдається. Негативна діяльність ГО «Батько має право» висвітлюється у мас-медіа. Йдеться про наведення фактів викрадення дітей, переслідування жінок, колишніх дружин у матеріалі «Батько має право» на насильство?», опублікованих у виданні Цензор.Нет (одного з найбільш рейтингових в Україні) від 24 квітня 2019 року (https://censor.net.ua/forum/3124242/batko_ma_pravo_na_nasilstvo).

Поширена у країнах Західної Європи практика почергового проживання дітей з батьками має свої недоліки, бо вона можлива лише у випадках високої якості стосунків між батьками, що на практиці буває рідко. Недоліками почергового проживання для дитини є відсутність відчуття дому, зростання кількості стресових і конфліктних ситуацій (різні вимоги у батьків), потреба постійно пристосовуватися до оточення. Існують також інші поліпшені версії почергового проживання, наприклад, Birdnesting («гніздування»), коли діти залишаються в родинному будинку, а батьки почергово живуть з ними в цьому домі.

Англомовна публікація «Гніздування» дає дітям один стабільний дім після розлучення. Як це працює?» в NBC NEWS від 13 листопада 2018 року розповідає про можливість цього методу проживання батьків з дітьми після розлучення (<https://www.nbcnews.com/better/health/birdnesting-gives-kids-one-stable-home-after-divorce-does-it-ncna935336>). Ця тема не дуже активно висвітлюється в мас-медіа, оскільки така практика в Україні не є популярною.

У світі існує рух під назвою «Чайлдфрі». Його сформували люди, які свідомо відмовляються від батьківства або материнства. Цей вибір не пов'язаний із матеріальними проблемами чи станом здоров'я, а є вільним вибором. За статистикою, яку наводить О.Стрельник, таких людей близько 1% у світі. Це досить незвична тема, тому українські медіа також висвітлюють філософію відмови від дітей (добровільне зменшення населення людей на планеті), особливості цього руху. Зокрема, про це йдеться у матеріалі «Хто такі чайлдфрі та чому не хотіти дітей – нормально» 24 каналу від 23 жовтня 2019 року (https://24tv.ua/health/shho_oznachaye_chayldfri_yak_zhivut_chayldfri_osoblivosti_ruhu_chayldfri_n1223252?fbclid=IwAR0HN-I9otbRn4RN_MDN2lnTvVFC2EoeIEnwP94li2UBV62UcStuqJDf7E).

Система опіки над дітьми в Україні зазнає реформування, з'являються матеріали, які демонструють позитивний досвід сімейного виховання дітей-сиріт. Наприклад, Громадське пропонує на розгляд суспільству різні теми: про родину Басараб – батьків-вихователів та сімох дітей – матеріал «5 школярів однієї сім'ї. День знань у будинку сімейного типу» від 2 вересня 2019 року (<https://hromadske.ua/posts/5-shkolyariv-odniyeyi-simy-den-znan-u-budinku-simejnogo-tipu?fbclid=IwAR1qwgffwy6fuf7jm72hb45mvwhungf9fm-oy05gdpt8fs4ll1nbyak6je>);

Віталія Андрійця з Черкас, який заснував дитячу майстерню матеріал «Гурток для хлопчиків, які ростуть без батька» (<https://www.facebook.com/watch/?v=2560169967603493>).

4. СУРОГАТНЕ БАТЬКІВСТВО: ПРО ПРАВА ДИТИНИ ТА КОЛІЗІЇ

Україна отримала статус країни «дружньої» для сурогатного материнства. Економічна ситуація сприяє тому, що наша держава стає центром сурогатного материнства через те, що оплата цих послуг є значно нижчою порівняно, наприклад, із США. Більшість європейських країн забороняє оплату за виношування дитини, дозволено альтруїстичне сурогатне материнство, яке передбачає компенсацію сурогатній матері за період виношування, а не грошову виплату. У низці країн (Франція, Німеччина, Швеція, Італія, Японія та ін.) сурогатне материнство заборонене через біоетику, уникнення перетворення дітей на товар. В Україні сурогатне материнство не дозволене, але й не заборонене.

Права дитини в українському законодавстві захищаються найменше. Відповідальність за дитину несуть біологічні батьки, проте часто відповідно до законодавства своїх країн вони не мають можливості виконати ці обов'язки одразу.

У мас-медіа питання сурогатного материнства висвітлюються із акцентом на почуття сурогатної матері, процесу передачі малюка біологічним батькам (матеріал «Своя чужа мама: як Україна стала центром сурогатного материнства» від 3 липня 2018 року «Громадське» – <https://hromadske.ua/posts/surohatne-materinstvo-v-ukraini>). Іноді журналісти звертають увагу на те, що сурогатне материнство – це можливість поділитись щастям із людьми, які не мають можливості народити власних дітей (матеріал «Як українки виношують чужих дітей» від 13 лютого 2018 BBC Україна – <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42995390>). Такі матеріали пропонують розглядати сурогатне материнство як єдину можливість для людей, що за станом здоров'я не можуть народити дітей, стати батьками. У матеріалах про сурогатне материнство є поради, як стати сурогатною матір'ю, що свідчить про приховану рекламу, заохочення цього виду медичного туризму в Україні.

Але для дітей, народжених методом допоміжного (сурогатного) материнства, є свої ризики. Наприклад, у випадках, коли діти народжуються із проблемами здоров'я, а тому батьки відмовляються брати на себе піклування про них. У матеріалі Радіо Свобода від 2 серпня 2019 року «Нічийні діти: коли іноземці відмовляються від своїх сурогатних дітей, ті опиняються в українських сиротинцях» наведено факти про десятох дітей, народжених від сурогатних матерів, від яких іноземні батьки відмовились.

У центрі матеріалу – доля дівчинки Бріджит, яка залишилась у сиротинці після відмови батьків від неї, яка стала не єдиною «замовленою» цими батьками дитиною: *«За інформацією, яку вдалося з'ясувати австралійській репортерці, американські батьки Бріджит домовилися про ще одну послугу сурогатного материнства в Україні, що призвело до народження ще двох близнюків»* (<https://www.radiosvoboda.org/a/syroty-surrohatni-materi/30131839.html?fbclid=IwAR02pnwlyuyng5z-iLUkly9d4HFVYIKhdTZYBD1QqdGKD48swPhwyelW5qo>). В іншому матеріалі сюжету Вікна-Новини СТБ «Сурогатне материнство в Україні не виправдало довіри китайців – причини» розповідається про народження сурогатною матір'ю дівчинки для родини китайців, ДНК якої не збігається із ДНК біологічних батьків і дитина має європейську зовнішність.

Сурогатне материнство має ряд ризиків для дітей, народжених в Україні для іноземних громадян, а це вимагає вирішення багатьох юридичних, моральних та соціальних питань, тому мас-медіа повинні подавати цю інформацію всебічно, не приховуючи порушень прав дитини.

Дитина має право на виховання у родині, в якій панує гармонія, проте завжди існують ризики, що у різний період родина може зазнавати негативних впливів. У висвітленні прав дітей мас-медіа мають керуватись принципами захисту і відповідальності за їх подальшу долю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берестовий О. Допоміжне (сурогатне) материнство як медико-соціальна проблема. Здоров'є жінки. 2018. №9 (135). С.21-25.
2. Богданова Л. Людмила Петрановская: «Во всем мире родители не знают, к чему готовят детей. Но есть три важные вещи». Домашний очаг. 8 листопада 2019. URL: https://www.goodhouse.ru/family_and_children/vospitanije/lyudmila-petranovskaya-vo-vsem-mire-roditeli-ne-znayut-k-chemu-gotovit-detey-no-est-tri-vazhnye-veshchi/?fbclid=IwAR1vPBAIFWn4hkKF5ifPlnBnRMTAijk-4ux4wc7RRlvDzQ2Qz4qkQzu22ILI
3. Бурмака Н. «Батько має право»: чи все гаразд із цією ініціативою? Гендер в деталях. 15 серпня 2018. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/mater-batkiv/batko-mae-pravo-chi-vse-garazd-iz-tsieyu-initsiativoyu-134692.html>
4. Максимова Н. Типологія сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціальна робота*. 2017. с. 45–51.
5. Політика інтеграції українського світу в контексті вибілів та загроз подій на Донбасі (національна служба) / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: НАН України, 2015. 363 с.
6. Саніна Т. Усвідомлене батьківство: як його зрозуміти та практикувати? Гендер в деталях. 20 серпня 2018. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/mater-batkiv/usvidomlene-batkivstvo-yak-yogo-zrozumiti-ta-praktikuvati-134708.html>
7. Стешенко В. Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір: навчальний посібник. Київ, 2018. 388 с.
8. Стрельник О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології. Київ: Критика, 2017. 288 с.

ПРАВА ДИТИНИ У ФОКУСІ ОСВІТИ ТА МЕДИЦИНИ: ВІДКРИТІ ТА НОВІ ТЕМИ ДЛЯ МЕДІА

Леся Поліха, кандидатка мистецтвознавства, доцентка кафедри журналістики Ужгородського національного університету.

Андрій Соломахін, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри соціальних комунікацій Херсонського державного університету.

Ганна Ребрей, методистка центру практичної психології та соціальної роботи Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти.

Підготовка журналіста щодо висвітлення освітнього процесу та медичної тематики, особливо коли це стосується дітей, потребує виваженого підходу та коректного впровадження. У лекції розкрито ключові підходи у висвітленні цих тем, представлено нові виклики для медійників і сформульовано пошуки кращих рішень в інтересах дитини.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Права дитини на освіту та здоров'я: принципівий напрям висвітлення дитячих питань у відкритому соціальному середовищі.
2. Дитина та її захист від цькування, булінгу, ігнорування в навчальному закладі.
3. Права дитини у фокусі медицини: відкриті та нові теми для медіа.

1. ПРАВА ДИТИНИ НА ОСВІТУ ТА ЗДОРОВ'Я: ПРИНЦИПОВИЙ НАПРЯМ ВИСВІТЛЕННЯ ДИТЯЧИХ ПИТАНЬ У ВІДКРИТОМУ СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Порушуючи проблему прав дитини, необхідно наголосити на тому, що дитина – одна з найзахищеніших категорій населення не лише в контексті вітчизняного законодавства, а й світового. Однак важливо окреслити ключові питання : яку категорію громадян український законодавець вважає дітьми та що таке дитинство?

Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04. 2001 року № 2402-III дає таке визначення: «*Дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше*», у свою чергу «*дитинство – період розвитку людини до досягнення повноліття*» [3]. Подібне формулювання знаходимо і в Конвенції ООН про права дитини: «*...дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше*» [6].

Права дитини в Україні загалом та в системі освіти зокрема регулюють такі нормативно-правові акти, як Конституція України, Закони України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти», «Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад» тощо [9].

Розв'язання формули «дитина – здоров'я» можемо віднайти в Конституції України, зокрема, у статті 49: «Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування», а також Законі України «Про охорону дитинства», де у статті 6 (Розділ II «Права та свободи дитини») зазначено: «*Держава гарантує дитині право на охорону здоров'я, безоплатну кваліфіковану медичну допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я, сприяє створенню безпечних умов для життя і здорового розвитку дитини, раціонального харчування, формуванню навичок здорового способу життя*» [3].

Права дитини на освіту та здоров'я підкріплюються Конвенцією ООН про права дитини, зокрема, статтею 24: «*Держави-учасниці визнають право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я і засобами лікування хвороб та відновлення здоров'я*» [6] та статтею 28: «*Держави-учасниці визнають право дитини на освіту...*» [6].

Де-юре ми маємо досить ґрунтовну правову базу, яка комплексно забезпечує дітей правами на освіту та здоров'я, де-факто – реалії, пов'язані з низкою соціальних, економічних, моральних аспектів, що вимальовують нам цілий комплекс важливих проблем, які умовно можна поділити на три кластери:

- проблеми, які виникають у дітей в освітньому просторі (дитина – освіта);
- проблеми, які пов'язані з медичними послугами (дитина – здоров'я) (див. пункт 3);
- проблеми периферійного характеру, адже освіта й здоров'я прямо пропорційно залежні («дитина – освіта/здоров'я»).

Перша окреслена група «дитина – освіта» пов'язана з досить вагомою частиною життя кожної дитини, адже отримання якісної освіти – невід'ємна потреба сучасного суспільства. Отже, *якість освіти* – тема наскрізного характеру, що зумовлена, з одного боку, недостатньою кількістю кваліфікованих учителів, з іншого – низькою матеріально-технічною базою загальноосвітніх закладів освіти: коледжів, училищ, технікумів тощо. Низьке фінансове заохочення педагогів, високі вимоги з боку держави, батьків, нівелювання вчительського авторитету в суспільстві, у тому числі ЗМІ, зумовлює дефіцит якісних кадрів.

Створення безпечного середовища та профілактика правопорушень є важливою проблемою буденного шкільного життя. Адже зазвичай підлітки залишаються віч-на-віч зі своїми проблемами. Недовіра до батьків, учителів, однокласників ізолює дитину, позбавляє її можливості висловитися, поділитися своїми тривогами, думками, страхами. Це може бути фундаментом для назрівання конфліктів, непорозумінь, булінгу (див. пункт 2), саме тому розвиток шкільної медіації є важливим аспектом виховного та навчального процесу.

Важливе завдання, що стоїть перед медіацією в школі, – створення безпечного середовища та профілактика правопорушень. Створення служб примирення в Україні рекомендовано в листі МОН України «Щодо подолання злочинності серед неповнолітніх та організації профілактичної роботи», де, зокрема, зазначається, що «*у школах, в яких активно діють програми медіації, кількість звернень до шкільної адміністрації з приводу конфліктів та кількість бійок серед учнів зменшуються на 80%, а кількість випадків тимчасового усунення школярів від навчання – на 75%*» [19].

У фокусі є питання *культурного дозвілля школярів або шкільних гуртків*, адже загальноосвітні навчальні заклади мають забезпечувати і позашкільну освіту, зокрема, виховання громадянина України, вільний розвиток особистості та формування її соціально-громадського досвіду; виховання поваги до Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії; виховання шанобливого ставлення до родини та людей похилого віку; створення умов для творчого, інтелектуального, духовного і фізичного розвитку вихованців, учнів і слухачів; формування у вихованців, учнів і слухачів свідомого й відповідального ставлення до власного здоров'я та здоров'я оточуючих, навичок безпечної поведінки; задоволення потреб у професійному самовизначенні; вдосконалення фізичного розвитку вихованців тощо (Закон України «Про позашкільну освіту» [4]).

Однак стаття 22 Закону України «Про позашкільну освіту» говорить: «*Норма годин на одну тарифну ставку керівників гуртків, секцій, студій, клубів, творчих об'єднань закладу позашкільної освіти незалежно від підпорядкування, типу і форми власності, а також педагогічних працівників мистецьких шкіл становить 18 навчальних годин на тиждень*» [4], що – через таке велике навантаження – звичайно ж викликає низьку зацікавленість педагогів провадити якісну роботу з втілення вищевказаних напрямів. У результаті – діти отримують низьку якість освітніх послуг у цій царині та втрачають інтерес до відвідування подібних гуртків.

Гаджети в освіті – одна з топ-проблем в українському інформаційному просторі: «Проблема не лише в гаджетах: як запобігти погіршенню зору в дитини» («Твоє Місто»), «Діти в світі гаджетів» («Видавництво старого Лева»), «Гаджети: і забавка, і освіта» («День») тощо. Вектори цього важливого питання торкаються освіти, психічного та фізичного здоров'я дитини, здатності до соціалізації, спілкування.

Інклюзія в освіті, зокрема, питання доступності шкіл дітям з особливими освітніми потребами є принципово важливим в українському інформаційному просторі, адже переважна кількість шкільних будівель в Україні є радянським спадком, тому говорити про належне оснащення освітніх закладів спеціальними під'їздами, пандусами, підйомниками, ліфтами марно .

За словами экс-міністерки МОН України Лілії Гриневиц: «*Ще мало закладів з архітектурною доступністю вище першого поверху. Також недостатньо уваги приділяється доступності пришкільних територій: наявність під'їздів, паркувальних місць для осіб з інвалідністю, зокрема, для підвезення дітей на візках, обладнаних спортивних майданчиків для дітей з інвалідністю тощо. Дуже мало закладів освіти обладнано спеціальними туалетними кімнатами. Однак слід наголосити, що ситуація поступово змінюється на краще. За оперативною інформацією, наприкінці 2018-го безперешкодний доступ для осіб з особливими потребами¹⁰² до 1-го поверху забезпечений у 11 560 закладах освіти, що становить 74% від загальної кількості. Також минулого року МОН підвищило вимоги до доступності. Так, доступність закладів стала частиною ліцензійних вимог до провадження освітньої діяльності*» [18].

Відсутність інформаційного простору, спорадичне залучення фахівців правоохоронних органів, представників місцевого самоврядування, спеціалістів медичних закладів, рятувальників, правозахисників до діалогу з учнями веде до відсутності в школярів важливих знань у різних життєвих ситуаціях.

Важливою групою в контексті висвітлюваної тематики є «дитина – освіта / здоров'я», адже постає низка актуальних питань, які періодично порушуються у відкритому соціальному середовищі.

1. Проблема оздоровлення в шкільних таборах знаходить своє відображення у вітчизняних ЗМІ, які мають чашто яскраво виражену негативну конотацію: «*Неналежність відповідних умов для організації літніх таборів відпочинку при школах – одна з найголовніших проблем їх функціонування. Дуже часто шкільне подвір'я є єдиним місцем розваг і відпочинку дітей, на якому вони і спілкуються, і займаються спортом, і проявляють свої творчі здібності. І не біда, що на вулиці спека до 30 градусів або злива, асфальт, відкрита місцевість, відсутність вододій чи навіть кондиціонерів*» («Педагогічна преса»); «Шкільний табір – це взагалі законно? Кому потрібен «відпочинок на асфальті?»» («Etcetera»).

2. Питання дотримання санітарно-гігієнічних умов є одним з ключових, що впливає на якість перебування та навчання дітей у закладах освіти. З боку держави воно регулюється Державними санітарними правилами і нормами влаштування, утримання загальноосвітніх навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу (ДСанПіН 5.5.2.008-01) відповідно до Закону України «Про загальну середню освіту» та інших норма-

¹⁰² Тут, зокрема, йдеться про дітей з інвалідністю, переважно тих – хто має порушення опорно-рухового апарату. Якщо говорити про дитину з особливими освітніми потребами – це значно ширше поняття, яке включає як дітей з інвалідністю, так і дітей з родин біженців, тих, хто мають труднощі в розумінні мови або навчання загалом, а також дітей, які дуже гарно вчать і потребують окремої навчальної програми для всебічного розвитку та інших. Не слід ототожнювати дитину з особливими освітніми потребами виключно як дитину, що має ту чи іншу форму інвалідності.

тивно-правових актів. Однак є чимало невирішених питань щодо шкільних вбиралень, умивальників, освітлення, місць для навчання тощо.

Низка окреслених питань, а також їх дотримання утворюють комплекс суспільних проблем, які не можуть оминати своєю увагою ЗМІ. Проте слід пам'ятати, як висвітлювати інформацію про дітей, яких норм дотримуватися.

Комітет Верховної Ради України з питань свободи слова та інформаційної політики подає такі загальні рекомендації:

- Не можна залучати дітей до участі в програмах і передачах, що не дозволені для перегляду ними.
- Програми за участю малолітніх та неповнолітніх дітей обов'язково мають проходити у присутності психолога та юриста, які мають досвід роботи з дітьми та представляють інтереси дитини.
- Журналістські матеріали, що стосуються дитячої соціальної проблематики (наприклад, усиновлення, дитяче насильство, підліткова злочинність, сексуальні злочини), мають містити коментарі фахових експертів – правозахисників, педагогів, юристів, психологів.
- Журналісти мають поважати право дітей на приватність і не втручатися в особисте життя малолітніх та неповнолітніх, якщо інформація про них не становить суспільного інтересу.
- Журналісти мають дбати про конфіденційність дітей. У разі висвітлення негативних подій у житті дитини або її сім'ї та таких подій, що можуть наразити дитину на небезпеку або спричинити негативне ставлення до дитини з боку найближчого соціального оточення чи громади, обличчя дитини, її ім'я, прізвище, місце проживання та навчання приховуються [2].

Не зайвим буде додати до цього списку норму з редакційних настанов BBC : *«Ми повинні забезпечувати, щоб фізичне та емоційне благополуччя і гідність людей віком до 18 років, а особливо дітей молодших 15 років були захищені під час виробництва і трансляції програм та онлайн-матеріалів незалежно від будь-якої згоди, одержаної від них, їхніх батьків, опікунів чи будь-кого іншого, хто замінює батьків»* [2].

2. ДИТИНА ТА ЇЇ ЗАХИСТ ВІД ЦЬКУВАННЯ, БУЛІНГУ, ІГНОРУВАННЯ В НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

В інформаційних матеріалах, що подані у додатку до листа МОН № 1/9-414 від 27.06.19 року «Деякі питання щодо створення у 2019/2020 н. р. безпечного освітнього середовища, формування в дітей та учнівської молоді ціннісних життєвих навичок» визначено: *«Завдання освітян робити все, аби сучасні діти могли навчатися без страху і насилля, отримувати ціннісні життєві навички, які відповідають світу, що змінюється. Принцип запобігання та реагування на насилля, жорстоке поводження та експлуатація дітей має бути ключовим в організації освітнього процесу закладів освіти»* [7]. Для цього зроблено і робиться багато на всіх рівнях.

Так, МОН України отримало від Представництва Дитячого фонду ООН в Україні ще в серпні 2016 року концептуальну записку «Безпечні школи в Україні», у якій було запропоновано можливі компоненти програмного підходу до створення безпечних шкіл. На прохання МОН України розроблено концепцію «Безпечної і дружньої до дитини школи». Представництво ЮНІСЕФ в Україні забезпечило ресурси для впровадження відповідного проекту у 10 пілотних навчальних закладах Донецької та Луганської областей.

Відповідно до наказу МОН України від 9 січня 2019 року № 17, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 12 березня 2019 р. за № 250/33221 «Про затвердження Порядку проведення інституційного аудиту закладів

загальної середньої освіти» оцінювання освітніх і управлінських процесів закладу освіти та внутрішньої системи забезпечення якості освіти здійснюється, зокрема, за напрямом «освітнє середовище закладу освіти», а саме:

- забезпечення комфортних і безпечних умов навчання та праці;
- створення освітнього середовища, вільного від будь-яких форм насильства та дискримінації [15].

Отже, головною метою у закладі освіти є навчання дітей та дорослих безпечній взаємодії в освітньому процесі, а також захист дітей від насильства та зловживань з боку однолітків та дорослих (батьків, опікунів або працівників закладів освіти).

Проблематика запобігання та протидії насильству, булінгу, конфліктам передбачає системну роботу педагогічного загалу щодо удосконалення та підвищення компетентності всіх учасників освітнього процесу.

Для побудови безпечного освітнього середовища у закладі освіти можна скористатися методичним посібником «Кодекс безпечного освітнього середовища», який передбачає навчання школярів, батьків, педагогічних працівників закладів освіти правилам безпечної поведінки особистості, формування навичок уникнення потенційних ризиків та небезпек, а також навичок подолання труднощів у власному житті [5].

На сайті МОН України відкритий для вільного доступу банк педагогічних технологій, який розміщений під рубрикою «Корисні посилання щодо теми антибулінгу» і рекомендований для використання в профілактичній роботі в закладах освіти [14].

Розроблено безкоштовний онлайн-курс «Протидія та попередження булінгу (цькування) в закладах освіти», створений за ініціативи МОН України, який допоможе розібратися в питаннях булінгу. Мета курсу: навчити освітян розпізнавати ситуації булінгу (цькування) та вчасно і правильно реагувати на його прояви в освітньому середовищі [12].

Також цим питанням присвячений ще один безкоштовний та доступний для всіх курс «Недискримінаційний підхід в навчанні». ГО «Студена» спільно зі студією онлайн-освіти EdEra створив його у межах Нової Української Школи, і він спрямований на протидію дискримінації в освітньому середовищі [10].

Величезний внесок у вирішення проблеми викорінення булінгу в освітньому середовищі здійснює Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна» [8].

Роботу з даних проблем ведуть не лише на методичному рівні – видання посібників, а й просвітницькому. У березні 2018 р. МОН України залучило всесвітньо відомого оратора Ніка Вуйчича для проведення мотиваційних зустрічей з учителями та учнями, таким чином стимулювавши початок діалогу про булінг [1]. Відеоматеріали про ці зустрічі розміщено у вільному доступі на сайті МОН України і їх можна використовувати в освітньому процесі з метою запобігання булінгу та формування суспільної свідомості неприйняття булінгу в міжособистісних стосунках.

19 січня 2019 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 р. № 2657-VIII [16].

Згідно з КУпАП (Кодекс України про адміністративні правопорушення), *булінг (цькування)* учасника освітнього процесу – діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Булінг (цькування) учасника освітнього процесу тягне за собою накладання штрафу від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів або від 20 до 40 годин громадських робіт. Якщо булінг (цькування) вчинено групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, штраф становитиме від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів або громадські роботи терміном від 40 до 60 годин.

Булінг (цькування), вчинений малолітньою або неповнолітньою особою, тягне за собою накладання штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють. Неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженого підрозділу органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу тягне за собою накладення на нього штрафу від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи терміном до 1 місяця з відрахуванням до 20 відсотків заробітку.

Олександра Падучак, голова ГО «Безпечний світ», юристка, членкиня робочої групи Комітету Верховної Ради України з питань науки та освіти з підготовки Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» у всеукраїнському щотижневому професійному юридичному виданні «Юридична газета online», аналізуючи перший рік реалізації Закону щодо протидії булінгу, відзначає наступні моменти:

- Проблемі булінгу почали приділяти більше уваги, що з впевненістю можна віднести до позитивних моментів. В Україні на державному рівні визнали існування серед дітей такої проблеми, як булінг (цькування). Цю проблему визнали не просто складним соціально-педагогічним, психологічним явищем, а й прийняли той факт, що булінг – це, за своєю суттю, насильство, а не звичайний конфлікт. За рівнем суспільної небезпеки це правопорушення віднесли до адміністративних, передбачивши відповідний склад у Кодексі України про адміністративні правопорушення (КУпАП).
- Закон заклав основні інструменти профілактики та протидії булінгу в закладах освіти, більшість з яких побудовані на засадах міждисциплінарної взаємодії [21]. Протягом року проводилася масштабна правопросвітницька діяльність. Міністерством юстиції України зініційовано Всеукраїнський антибулінговий тиждень (16-21.09.2019 р.), до якого долучилися не лише заклади освіти та державні органи, а й широке коло громадських організацій, засоби масової інформації, відомі співаки й актори, кінематографісти та освітні інтернет-платформи тощо.

За даними Єдиного державного реєстру судових рішень, станом на 09.12.2019 р. суди розглянули 316 справ про булінг, з яких у 123 справах було винесено рішення про накладення стягнення:

- у 103 випадках (84%) – штраф (найчастіше на матір дитини);
- у 10 випадках (8%) – громадські роботи (які, на думку суддів, рідко призначаються, оскільки не є ефективними);
- у 9 випадках – попередження, яке не перебачено в санкції статті;
- в 1 випадку – зобов'язання публічно вибачитися.

Окрім того, 88 справ (28% від загальної кількості) відправлено на доопрацювання до органів Національної поліції, 84 справи (26%) було закрито за відсутністю складу правопорушення або у зв'язку зі спливом терміну позовної давності, у 21 справі (6%) суд обмежився усними зауваженнями.

При цьому важливим є не кількість винесених рішень, оскільки в ситуації з булінгом основні зусилля мають бути спрямовані на профілактику цього явища. Передбачена Законом відповідальність за булінг, насамперед, відіграє профілактичну функцію, вже потім каральну [21].

Звичайно, дуже добре, що факти булінгу отримують належне реагування і висвітлення в засобах ЗМІ, але тут слід також наголосити на важливості дотримання прав кожної дитини в цьому непростому процесі. Важливо

також, щоб при висвітленні таких подій журналісти передусім надавали перевагу інтересам дитини, а не успішній публікації чи передачі.

Поширення інформації про дитину чи використання персональних даних дитини з дозволу батьків не завжди відповідає інтересам самої дитини.

До персональних даних можна віднести як прізвище, ім'я, по батькові, адресу, телефони, паспортні дані, національність, освіту, релігійні та світоглядні переконання, стан здоров'я, матеріальний стан, дату і місце народження, місце проживання та перебування, дані про особисті майнові та немайнові відносини цієї дитини з іншими особами, зокрема, членами сім'ї, так і відомості про події і явища, що відбувалися чи відбуваються у побутових, інтимних, товариських, професійних, ділових та інших сферах життя дитини. Тобто, не тільки персональні дані, а й будь-яка інформація, за якою можна ідентифікувати дитину, може їй нашкодити, іноді навіть через багато років. Намагаючись найкраще захистити права та інтереси дитини, необхідно враховувати точки зору самих дітей, зважати на них відповідно до віку та зрілості дітей. На жаль, у нашій країні цих правил часто не дотримуються.

У сфері профілактики булінгу залишається ще багато проблемних моментів застосування закону. Найболючішими серед них є такі:

- відсутність підзаконних нормативних актів; відсутність загальнодержавних антибулінгових профілактичних програм;
- відсутність у закладах освіти психологів, соціальних педагогів або їх надмірна завантаженість;
- відсутність знань, куди звертатися за юридичною допомогою;
- протистояння школи та батьків, замість кооперації та координації зусиль, у питаннях протидії булінгу;
- слабка комунікація закладів освіти з органами поліції та іншими органами влади;
- відсутність системної роботи щодо подолання проявів булінгу та фактів домашнього насильства.

Шкода, що профілактична робота в закладах освіти має суто формальний характер. Відсутність системних навчальних програм для вчителів, дітей та батьків, спрямованих на вироблення компетентностей та навичок ненасильницької поведінки, підвищення рівня емоційного інтелекту, зводить нанівець усю роботу з протидії булінгу.

Для забезпечення реалізації Закону щодо протидії булінгу необхідно було б розробити та затвердити низку підзаконних нормативних актів, а саме: план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькування) в закладах освіти, порядок реагування на випадки булінгу (цькування) та порядок застосування заходів виховного впливу. Проекти цих документів були розроблені та 01.04.2019 р. оприлюднені на сайті МОН України для громадського обговорення.

Оприлюднення телефонів довіри є необхідною просвітницькою мірою. Основні з них мають бути розміщені на сайтах навчальних закладів та доведені до відома дітей.

- Національна дитяча «гаряча лінія» – 116 111 або 0 800 500 225 (з 12.00 до 16.00).
- Гаряча телефонна лінія щодо булінгу – 116 000.
- Гаряча лінія з питань запобігання насильству – 116 123 або 0 800 500 335.
- Уповноважений Верховної Ради з прав людини – 0 800 50 17 20.
- Уповноважений Президента України з прав дитини – 044 255 76 75.
- Центр надання безоплатної правової допомоги – 0 800 213 103.
- Національна поліція України -102.

3. ПРАВА ДИТИНИ У ФОКУСІ МЕДИЦИНИ: ВІДКРИТІ ТА НОВІ ТЕМИ ДЛЯ МЕДІА

3.1. Поняття про найкращий інтерес для дитини, доступність до благ.

Піклування про здоров'я дітей є обов'язком батьків. Одним з важливих питань прав дитини в охороні здоров'я є підтримка та присутність батьків під час лікування. Права батьків у лікарні чітко прописані у статті 64: *«При неможливості госпіталізації або відсутності показань до стаціонарного лікування хворої дитини мати або інший член сім'ї, який доглядає дитину, може звільнитися від роботи з виплатою допомоги з фондів соціального страхування у встановленому порядку. При стаціонарному лікуванні дітей віком до шести років, а також тяжкохворих дітей старшого віку, які потребують за висновком лікарів материнського догляду, матері або іншим членам сім'ї надається можливість перебувати з дитиною в закладі охорони здоров'я із забезпеченням безплатного харчування і умов для проживання та виплатою допомоги по соціальному страхуванню у встановленому порядку»* [13].

Незважаючи на чітко визначені орієнтири в законі, у нашій державі все ще постають питання присутності батьків. Зокрема, у 2018 році в Києві пройшла Друга всеукраїнська конференція з сімейно-орієнтованої медицини, основним питанням якої було *«Чи є місце батькам у лікарні поряд із хворими дітьми?»*.

«Учасників конференції попросили відповісти на запитання: що заважає залучати рідних дитини до лікувального процесу? Понад половина присутніх назвала саме цю причину: бракує місця у лікарнях. Однак справа не тільки в тому, що батьків фізично ніде розмістити. Багато вітчизняних педіатрів далі залишаються прихильниками думки, що батькам нема чого робити в лікарняних стінах. Хворою дитиною повинні опікуватись медики, а родичі тут зайві: вони тільки заважають лікарям та розносять інфекції.

Світовий досвід засвідчує зворотне. Результати наукових досліджень навела на конференції міжнародний експерт, професор медичного департаменту сімейного догляду з Каліфорнійського університету Лінда Франк. Новонароджені, які перебувають у безпосередньому тактильному контакті з матір'ю і вигодовуються грудним молоком, швидше набирають вагу. У недоношених малюків, яких виходжують методом «кенгуру» (прикладання до материнських грудей), зростають шанси на виживання. Критично важлива присутність мами чи тата і для старших дітей: це пом'якшує стресові наслідки перебування у лікарні, які дуже травматичні для дитини, і пришвидшує одужання. «Батьки – це необхідні «ліки» для дитини», – наголосила Лінда Франк, яка пройшла шлях від медсестри до професора, дослідника сімейно орієнтованої медицини» [20].

У 2017 році в Україні почали відкривати спеціальні сімейні кімнати Рональда МакДональда. Це пристосовані приміщення для якнайкращого перебування батьків та одужання дітей. Тут передбачено кухню, душову кімнату, місце для сну, зону відпочинку, ігрову зону, пральну машину, доступ до Інтернету, бібліотеку. В Україні вже функціонують три сімейні кімнати, зокрема, у Львівській обласній дитячій клінічній лікарні «Охматдит», Вінницькій обласній дитячій клінічній лікарні та Національній дитячій спеціалізованій лікарні «ОХМАТДИТ» у Києві.

3.2. Участь дитини у прийнятті рішень.

Згідно з нормами Закону дитина у віці 14 років має право сама приймати рішення. Зокрема, у статтях 284 (ч. 3, 4, 5), 286 (ч. 4), 289 вказано: *«Надання медичної допомоги фізичній особі, яка досягла 14 років, провадиться за її згодою. Повнолітня дієздатна фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, має право відмовитись від лікування. У невідкладних випадках, за наявності реальної загрози життю фізичної особи, медична допомога надається без згоди фізичної особи або її батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника»* (ч. 3, 4, 5 ст. 284). До того ж, у працюючих підлітків є також зобов'язання щодо медичних оглядів, зокрема, у статті 66 зазначено: *«Медичний огляд підлітків є обов'язковим для вирішення питання про прийняття їх на роботу. Медичні огляди працюючих підлітків повинні проводитись регулярно, але не рідше одного разу на рік»*.

3.3. Дитина та її захист від неякісних, несвоєчасних медичних послуг.

Відсутність якісного обстеження, надання об'єктивного діагнозу, недоліки в матеріально-технічному забезпеченні лікувальних закладів, обмежений доступ у сільській місцевості до послуг охорони здоров'я – це основні проблеми, що стосуються лікування не тільки дітей, а й дорослих.

Програма Дитячого міжнародного фонду ЮНІСЕФ «Здоров'я та розвиток молоді» проводить просвітницьку роботу серед молоді та її лідерів стосовно навчання соціальних навичок у формуванні здорового способу життя, у заходах з профілактики ВІЛ/СНІДу.

3.4. Принципи саморегулювання та алгоритми створення якісного медійного контенту з визначеної теми.

Форми колективного звернення громадян, а саме електронні петиції, надали можливість не тільки оприлюднити проблеми в медіа, а й віднайти шлях до їх втілення та вирішення цих важливих питань.

Одним із останніх таких звернень щодо охорони здоров'я дітей є петиція №22/070952-еп про «Захист прав дітей, батьки яких відмовляються від проведення своїм дітям профілактичних щеплень, на дошкільну, загальну середню освіту та права на охорону здоров'я». За кількісними даними із 25000 голосів петиція набрала 126 [17].

У посібнику «Медіа та права дитини», що базується на практичному досвіді журналістів, вироблено рекомендації щодо «правильного розкриття у медіа «дитячого питання», впливу на життя дитини вчинків і рішень дорослих. На основі вміщених контрольних запитань, можна виробити алгоритми створення якісного медійного контенту з теми дотримання прав дитини в медичних закладах.

А саме:

- Стежити за офіційними повідомленнями та статистикою щодо здоров'я дітей у країні.
- Консультуватися з відомими експертами, просити їх прокоментувати ці дані. Звернути увагу, чи є твердження або дані у показниках статистики, що носять дискримінаційний характер.
- Дослідити випадки епідемій серед дитячого населення та причини їх виникнення, включно з питаннями екології та стану державної системи охорони здоров'я. Чи існують масові програми імунізації? Як держава регулює питання охорони здоров'я материнства та дитинства? Порівняти розмір фінансування з іншими секторами надання послуг населенню.
- При вивченні питань пологів та педіатрії користуватися принципами «людського інтересу». Чи є рівень проблем при народженні високим? Наскільки ефективними є послуги для дітей у лікарнях? Дослідити, наскільки доступними для дітей та їх сімей є складними методи лікування, наприклад, трансплантація кісткового мозку при лейкемії. Чи існують довгі черги дітей на невідкладні операції?
- Дослідити ефективність просвітницьких програм, що допомагають дітям приймати відповідальні рішення стосовно власного життя, особливо стосовно харчування та статевої поведінки.
- Стежити за офіційними статистичними даними щодо кількості дітей, які живуть з ВІЛ-інфекцією у вашій країні. Вивчити найбільш розповсюджені шляхи передачі ВІЛ у вашій країні. Звернути увагу на тенденції – вони можуть змінюватися. Чи відносяться діти та молодь до груп ризику?
- Вивчити питання, які пов'язані з юридичним і соціальним статусом дітей, які живуть з ВІЛ. Чи є закони, які гарантують їхні права? Наскільки ці закони виконуються реально? Чи є у дітей, які живуть з ВІЛ, доступ до антиретровірусної терапії? Чи вистачає у країні таких препаратів? Наскільки доступними вони є? Чи зберігається у медичних закладах таємниця діагнозу щодо дітей з ВІЛ? Чи є у вашій країні

юридична відповідальність за розголошення діагнозу? Якщо так, то чи поніс за це хтось відповідальність?

- Зберегти конфіденційність інформації щодо особи дитини, яка живе з ВІЛ. Отримати дозвіл від батьків або опікунів дитини (зафіксований у письмовому вигляді або записаний в інший спосіб) на оприлюднення інформації про її ВІЛ-статус.
- Дотримуватися рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я для журналістів, котрі працюють із темами, пов'язаними зі здоров'ям.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпечна школа – Нік Вуйчич (ВІДЕО). – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/bezpechna-shkola-nik-vujchich-video>
2. Діти в медіа: як висвітлювати й дотримуватися правил. Спеціальний звіт. – К., ГО «Телекритика», 2016. – 48 ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ms.detector.media/content/files/deti_v_media_web_new.pdf
3. Закон України «Про охорону дитинства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>
4. Закон України «Про позашкільну освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14>
5. «Кодекс безпечного освітнього середовища» – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/protidia-bulingu/21kbos.pdf>
6. Конвенції ООН «Про права дитини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/documents/3719/convention_small_final.pdf
7. Лист МОН від 27.06.2019 № 1/9-414 «Деякі питання щодо створення у 2019/2020 н.р. безпечного освітнього середовища, формування в дітей та учнівської молоді ціннісних життєвих навичок». Режим доступу: <https://imzo.gov.ua/2019/07/02/lyst-mon-vid-27-06-2019-1-9-414-deiaki-pytannia-shchodostvorennia-u-2019-2020-n-r-bezpechnoho-osvitn-oho-seredovishcha-formuvannia-v-ditey-ta-uchnivskoi-molodi-tsinnisnykh-zhyttievych-navychok/>
8. Міжнародний жіночий правозахисний центр. «Ла Страда-Україна». Протидія булінгу. А. В. Андрєєнкова. – Режим доступу: http://www.la-strada.org.ua/ucp_mod_news_list_show_622.html
9. Мудрік В. Захист прав дитини в системі освіти / Валентина Мудрік. Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://la-strada.org.ua/ucp_mod_library_vi
10. Недискримінаційний підхід у навчанні (електронний курс) ГО «Студена»– Режим доступу: <https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:EdEra-Studena+Inc+1/about>
11. Новий конкурс «Медична журналістика» відкрито! [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://internews.in.ua/uk/news/novyj-konkurs-medychna-zhurnalistyka-vidkryto/>
12. Онлайн-курс з протидії булінгу в закладах освіти МОН «Prometheus». – Режим доступу: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:MON+AB101+2019_T2/about
13. Основи законодавства України про охорону здоров'я. Стаття 64 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3611-VI від 07.07.2011. Офіційний сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>
14. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. – 132 с. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/protidia-bulingu/2019-11-25-protidy-bulliny.pdf>

15. Про затвердження Порядку проведення інституційного аудиту закладів загальної середньої освіти
Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-19>
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>
17. Просимо захистити права дітей, батьки яких відмовляються від проведення своїм дітям профілактичних щеплень, на дошкільну, загальну середню освіту та права на охорону здоров'я. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://petition.president.gov.ua/petition/70952>
18. Чотири роки впровадження інклюзії: понад 12 тис школярів та майже 2,2 тис. дошкільнят з особливими освітніми потребами навчаються разом з однолітками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/4-roki-vprovadzhennya-inklyuziyi-ponad-12-tis-shkolyariv-ta-majzhe-22-tis-doshkilnyat-z-osoblivimi-osvitnimi-potrebami-navchayutsya-razom-z-odnolitkami>
19. Стадник С. Шкільна медіація: ефективне вирішення конфліктів у навчальних закладах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvitaua.com/2017/05/57985/>
20. Чи місце батькам у лікарні поряд із хворими дітьми? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ukrainian.voanews.com/a/ronald-mcdonald-conference/4692373.html>.
21. Юридична газета online – Режим доступу: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling—stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html>

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ, ЇХ РОДИНИ: РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИСВІТЛЕННЯ В МЕДІА

Ірина Іванова, докторка наук,
доцентка кафедри журналістики Харківської державної академії культури.

Війна, що відбувається на Сході України, стосується всього суспільства. Від того, як висвітлюватимуться теми проведення ООС (операції об'єднаних сил), справи ветеранів та родин учасників бойових дій, а також військових навчань, мобілізації, соціалізації та інтеграції ветеранів у суспільстві, залежить розуміння аудиторією того, що відбувається на війні.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Права людини та конституційний обов'язок захищати Україну: взаємозв'язок, дилеми та провідні ідеї як предмет медіадіяльності в сучасній Україні
2. Соціально-правове та медійне поле забезпечення прав воїнів та їх родин
3. Тематично-жанрова специфіка журналістських творів, присвячених соціально-правозахисній темі ветеранів та їх родин

1. ПРАВА ЛЮДИНИ ТА КОНСТИТУЦІЙНИЙ ОБОВ'ЯЗОК ЗАХИЩАТИ УКРАЇНУ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК, ДИЛЕМИ ТА ПРОВІДНІ ІДЕЇ ЯК ПРЕДМЕТ МЕДІАДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

1. Правова база та конституційні обов'язки громадян України та правозахисна журналістика.
2. Складні питання медіадіяльності у військовому дискурсі.
3. Проблематика та тенденції у висвітленні українськими медіа військової тематики: соціальний контекст.

Що важливо знати про конституційні права та правовий статус:

- Ст.65 Конституції України : « Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України».
- Ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».
- Ст. 20 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу».
- Ст.14 п.15 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів сімей».

У поле дії правової журналістики потрапляють такі категорії громадян, які пов'язані з участю у бойових діях:

1. Військовозобов'язані.

2. Військовослужбовці.
3. Ветерани.
4. Родини учасників бойових дій.

Правовий статус:

1. Учасник бойових дій – особа, яка захищала незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брала безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії.
2. Учасник війни – працівник підприємства, установи, організації, який залучався до безпосередньої участі у забезпеченні проведення АТО, перебуваючи безпосередньо в районах АТО в період її проведення.
3. Особа з інвалідністю внаслідок війни.
4. Члени сім'ї загиблого .

Завдання та складні питання щодо медіадіяльності у військовому дискурсі

Війна на Сході України, що супроводжується потужною інформаційною агресією з боку РФ, змушує журналістів, зокрема й на місцях, самостійно розробляти і запроваджувати стандарти щодо професійного висвітлення того, що відбувається.

Утримуватися від показу насильницьких дій. У військовому дискурсі жорстокість як засіб вирішення конфліктів стає нормою, а інколи навіть прославляється. У «Фреймах війни» Джудіт Батлер, американська філософиня та гендерний теоретик, аналізує сучасні західні форми ведення військових дій, зокрема вивчаючи, як медіа зображають державне насильство. Від цього зображення залежить розуміння самого людського життя, яке відповідно до заданої рамки (фрейму) може розглядатися як варте чи не варте проживання, робить акцент на слові «ми», тобто тих, чиї життя становлять цінність, тих, чиї життя оплакуватимуться. Життя інших не беруться до уваги.

Бути відповідальним. Під час війни кожен працівник ЗМІ має важливий обов'язок – бути відповідальним спостерігачем, а це означає не просто поверхнево знайомитися з інформацією, а самому намагатися шукати відповіді.

Бути об'єктивним. У ході створення медіа повідомлення варто уникати поспішних суджень, позбавитись упреджень.

Бути громадянином України. Працівники медіа мають ставитися до своєї аудиторії як до громадян, надавати якомога повну та конкретну інформацію щодо ефективних дій держави, місцевої влади.

Представляти якомога більше збалансовану картину подій, думок. Консультуватися з компетентними експертами, спеціалістами галузі. Представляти повну картину подій, залучаючи представників влади, експертів, правників. Варто розуміти, наскільки глибоко та або інша вразлива тема має бути розроблена, чи можна подавати думки сторін, що воюють, в однаковому форматі, аналізувати, чи не приховують вони від суспільства важливу інформацію, аргументуючи це питаннями національної безпеки.

Рекомендації та особливості зображення теми. Під час тривання бойових дій медіа залежні від інформації, що надається офіційними джерелами, оскільки державні джерела отримують більше уваги, заяви їх представників частіше цитуються. Під час війни ця тенденція посилюється.

Порада: враховувати контекст сказаного. Подавати коментарі. Згадаймо, що і в Україні інколи доводиться чути про те, що критикувати владу під час війни «непатріотично». Наприклад, на прес-конференції у червні 2016 року Петро Порошенко запропонував журналістам утриматися від висвітлення негативних історій щодо власної країни. Міжнародна організація Freedom House у своєму щорічному звіті про свободу в світі звернула увагу на те, що подібні твердження можуть негативно відобразитися на незалежності преси у країні.

Порада: подавати коментарі та висвітлювати проблемні теми, не зважаючи на статус та рівень посадовця.

Проблематика та тенденції у висвітленні українськими медіа військової тематики: соціальний контекст

Тематика публікацій. Інтерес української преси до проблем військових зменшується. Як показують результати моніторингу Інституту демократії ім. Пилипа Орлика за 2017-2018 роки, ЗМІ взагалі дуже мало пишуть про війну, військових, переселенців. Спадання уваги до висвітлення війни на Сході України зафіксувало й моніторингове дослідження проекту «Медіа як посередник у розв'язанні конфліктів» [1]. Кількість таких текстів становить 1-2 %.

Збідніння тематичної палітри. Криміналізація новин про ветеранів. Дослідження 2015 року продемонстрували, що увага ЗМІ до військової тематики залежить від наявності гарячих новин [2]. Військові переважно цікавлять журналістів тільки тоді, коли вони воюють або є героями кримінальної хроніки.

Теми соціалізації, реабілітації військових та ветеранів висвітлюються зрідка, не є популярними. У медіа проходить етап втоми від війни: «Наша аудиторія втомилася від війни, тому ми про це не пишемо».

Особливу проблему складають замовні матеріали. У кримінальних хроніках, у замовних публікаціях часом увага концентрується на належності учасників кримінальних подій до участі в АТО.

Варто давати аудиторії можливість отримати повну інформацію про те, що ж відбувається. Не слід робити «копійка», оскільки таким чином ЗМІ без перевірки можуть передруковувати замовні матеріали, пропагандистські послання.

Розберемо конкретні приклади, отримані від місцевих ЗМІ. Звернімо увагу на ЗМІ, що можуть мати спеціальні теги, тематичні блоки, що дуже зручно для пошуку інформації цільовою аудиторією.

Ось заголовки, у яких є наше ключове слово – ветеран, учасник АТО:

- На Харківщині появится *хостел для ветеранов*.
- В Кабмине рассказали, когда увеличат *пособие ветеранов АТО*.
- Правительство увеличило *ежемесячные выплаты для ветеранов АТО*.
- В Купянске появится *социальный центр для переселенцев и ветеранов АТО*.
- *Ветеранам помогут найти работу или открыть бизнес*.

Окрім першої новини, у якій йде мова про нові послуги, усі інші тексти – про допомогу ветеранам та їх родинам. З трансляції тільки такої, хоча й важливої інформації складається хибне враження, ніби ветерани всім забезпечені, про них усі піклуються, їм постійно допомагають.

На інших сайтах ветеранів дуже часто показують в одному контексті з малозабезпеченими, безробітними, злочинцями тощо.

Ще один цікавий момент: висвітлення думки самих ветеранів у матеріалах про них практично немає. Журналісти створюють картину, базуючись на позиціях правоохоронців, соціальних працівників, місцевої влади. Позиція ж самих ветеранів ЗМІ цікавить менше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дацюк С. Культурна політика війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/54b8d821ea894/>.
2. Довженко М., Довженко О. Алергопроби: як регіональні медіа пишуть про війну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ms.detector.media/monitoring/regional_newspapers/alergoprobi_yak_regionalni_media_pishut_pro_viynu/.
3. Смагіна Н. Місцева преса: посібник для ЗМІ. – Режим доступу: www.ualocal.media/?p=106.
4. Стеблина Н. Як навчити читачів боятися українських військових, або Майстер-клас про пропаганду від одеського видання «Таймер» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ms.detector.media/monitoring/regional_newspapers/yak_navchiti_chitachiv_boyatisya_ukrainskikh_viyskovikh_abo_maysterklas_pro_propagandu_vid_odeskogo_vidannya_taymer/.
5. Хомайко Ю. Медіа Харкова обслуговували своїх хазяїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ms.detector.media/monitoring/regional_newspapers/media_kharkova_obslogovovali_svoikh_khazyai/

2. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ ТА МЕДІЙНЕ ПОЛЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ВОЇНІВ ТА ЇХ РОДИН

1. Соціально-правова тематика публікацій.
2. Складні питання медіадіяльності у військовому дискурсі.

Чутливі теми для медіа

Пропаганда, політика і журналістика. Характер війни в Україні формує як соціально-правове, так і медійне поле реалізації способів зображення воїнів, ветеранів, членів родин. Гібридний характер сучасної війни потребує від медіа певної мобілізації зусиль. Але **журналістика не може перетворюватися на пропаганду.**

Слід пам'ятати: ЗМІ під час війни стають дуже вразливими, адже військові та політики використовують мас-медіа для поширення тих тверджень, які їм можуть бути вигідні. Часом вони єдині джерела, які можуть коментувати події.

Журналісти мають цитувати представників влади, останні отримують можливість висловлювати власні думки, популістські гасла, програмні настанови. Принцип перевернутої піраміди може посилити ефект, оскільки на перший план виносяться думки найбільш впливових людей. А це якраз представники влади.

Натомість експерти, коментарі яких також можуть бути включені до тексту, цитуються в кінці, тому аудиторія може сприймати це як менш важливу інформацію. Ніко Карпентієр також підкреслює цю особливість ЗМІ та говорить, що під час війни журналісти стають менш критичними до влади, окрім цього, «на другий план відходять надійність джерела, перевірка та подвійна перевірка інформації» [10].

Складні питання медіадіяльності у військовому дискурсі. Українські медіа пишуть про учасників бойових дій

До початку військових дій на Сході України, до незаконної анексії Криму медійники приділяли дуже мало уваги військовій проблематиці. Після цих подій ситуація змінилася, але той набір проблем та трансльованих стереотипів, які обтяжували українські медіа до війни, залишилися дієвими й досі. Існує небезпека негативних наслідків для суспільства у цілому, коли під час висвітлення цієї теми будуть порушені професійні стандарти.

Публікації, що стосуються бойових дій, воїнів АТО, ветеранів мають мати одну із складових патріотичної спрямованості.

Уникати републікацій прес-релізів, намагатися давати повну картину події. Потрапити в інформаційну стрічку або на газетну шпальту можна, якщо інформація є на офіційних сайтах. Варто займатися публікацією ексклюзивної інформації.

Уникати мови ворожнечі під час висвітлення подій з кримінальних хронік. Існують медіа, які використовують кримінальні новини за участю військових з метою дискредитації армії України.

Фактчекові дослідження необхідні під час ретрансляції матеріалів на воєнну тематику.

Часом в медіа використовуються пропагандистські ходи, коли читачам подається тільки один бік реальності. Інші інформаційні приводи, зокрема нейтрального чи позитивного характеру, ігноруються (одеський сайт «Таймер»).

Є медіа, які не мають на меті дискредитувати українських військових чи використовувати пропагандистські тактики спрямовано, можуть брати матеріали з інших (пропагандистського характеру), якщо подаватимуть про українських військових тільки новини кримінального характеру.

При висвітленні життя ветеранів АТО варто утримуватися від характеристики учасників кримінальних подій за належністю їх до ветеранів АТО. Утримуватися від узагальнень, оскільки не можна на основі одного випадку робити висновок про представників усієї цієї соціальної категорії. До прикладу, у тексті йдеться про вбивство, яке скоїв ветеран АТО. А далі у статті автор наводить цитати експертів, які переконують: ветерани небезпечні, їх не можна відразу відпускати додому тощо.

Рекомендації «правила-гаранти» від практика (Юлія Формос)

- поважати військових за їхню роботу;
- слухати керівників та чітко виконувати усі їхні накази;
- збирати та фіксувати факти, але не давати їм оцінку;
- «навчання є найсильнішою зброєю у світі».

ЛІТЕРАТУРА

1. Журналістика в умовах конфлікту : передовий досвід та рекомендації. Посібник рекомендацій для працівників ЗМІ. – К.: «Компанія ВАІТЕ», 2016. – 118 с. Режим доступу : <https://www.osce.org/uk/ukraine/254531?download=true>
2. Куляс І. Стандарти і етика в умовах неоголошеної війни. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/standarti_y_etika_zhurnalistiki_v_umovakh_neogoloshenoj_viyeni/
3. Станко Анастасія: Журналістика в умовах військового конфлікту (UA) – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=wymOZl1njxl>
4. Діана Дуцик: Роль медій у висвітленні конфлікту (UA) – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=eSIOuBfv0Zs>
5. Спеціалізований правовий портал України. – Режим доступу : pravove-pole.info/page/2371/
6. Формос Ю. Військова журналістика: як діяти у зоні бойових дій. – Режим доступу : <https://journ.lnu.edu.ua/news/viys-kova-zhurnalistyka-iak-diiaty-u-zon>

ДЖЕРЕЛА

1. Декларація принципів поведінки журналістів Міжнародної федерації журналістів (англійською мовою) <http://www.ifj.org/about-ifj/ifj-code-of-principles/> Переклад українською мовою – https://docs.google.com/document/d/1w_drl4V4VKAdGSWQJ2cjwwXPN37uNa53McBkriGbOzYk/edit
2. Міжнародні принципи професійної етики в журналістиці (англійською мовою) http://ethicnet.uta.fi/international/international_principles_of_professional_ethics_in_journalism Переклад українською мовою https://docs.google.com/document/d/1xpZk_xjF_ksflRdG8SOGMFFQml3ECWofQKjTvVrr-WdY/edit?usp=sharing

3. ТЕМАТИЧНО-ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА ЖУРНАЛІСТСЬКИХ ТВОРІВ, ПРИСВЯЧЕНИХ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВАХОСИМІЙ ТЕМІ ВЕТЕРАНІВ ТА ЇХ РОДИН

1. Поняття про тематично-жанрову творчість.
2. Жанрово-тематичні особливості матеріалів з військової та соціальної тематики, екстремальної журналістики.

Поняття про тематично-жанрову творчість

За теорією тексту, кожен текст має жанрову форму, категорія жанру є обов'язковою для будь-якого медійного тексту. Жанрова належність є об'єднувальним началом для групи текстів та обслуговує певну частину медійного поля. Отже, жанр можна сприймати як *«складну систему засобів оволодіння світом, а також як спосіб освоєння текстів і пошук для них місця у світі, зумовленому нашою культурою»* [50, 24].

Жанр у сучасній журналістиці – явище соціальної природи. Опиратимемось на визначення М.Бахтіна, який представляє жанр як суспільно закріплену форму мовного вираження дійсності, продовження кожного індивідуального висловлення [26,179]. Жанр – це формотворчий фактор, що вміщує суспільний та соціальний досвід. Правильний вибір жанру як форми подання матеріалів веде до якіснішої презентації матеріалів.

У медійній площині використовуються 4 типи мовленнєвих жанрів [371, 22]:

1. Інформативні передбачають оперування фактами, подіями, характеристиками у формі представлення, запиту, підтвердження, спростування тощо.
2. Імперативні – такі, що спрямовані на сприяння здійснення/нездійснення події, кваліфікуючи останні як бажані/небажані, корисні/небезпечні, очікувані/неочікувані й т.п.
3. Етикетні відповідають за здійснення/нездійснення певного ритуалізованого, соціалізованого вчинку, події відповідно за суспільно прийнятою поведінкою.
4. Оцінні націлені на регуляцію та зміну самопочуття комунікантів, вимірюючи події за системою відповідною цінностей та культурою.

Жанрово-тематичні особливості матеріалів з військової та соціальної тематики, екстремальної журналістики

Одним з різновидів журналістики, що висвітлює тему учасників бойових дій, ветеранів та їх родин, є екстремальна журналістика.

Екстремальна журналістика – напрям у медіадіяльності, у якому збирання матеріалів для публікації та робота з ними відбувається безпосередньо в зоні бойових дій, конфліктів. При цьому робота журналіста ускладнена ситуацією, у якій перебуває медійник, оскільки можлива загроза для життя та здоров'я журналіста.

Права журналістів, що працюють в екстремальних умовах, закріплені у Конвенції про закони і звичаї сухо-дільної війни (1907 р.), Конвенції про поводження з військовополоненими (1949 р.), Додатковому протоколі до Женевських конвенцій щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів.

Права засобів масової інформації на акредитацію журналістів, можливості висвітлювати події у збройному конфлікті регулюються ст. 15 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» і ст. 25 Закону України «Про інформацію».

Вибір жанру журналістського твору залежить від низки параметрів:

- об'єкту допису;
- призначення публікації;
- масштабу описуваної дійсності, рівня узагальнення;
- мовного наповнення, набору літературно-стилістичних засобів.

Під час висвітлення подій, пов'язаних з учасниками бойових дій, ветеранами та їх родинами, варто використовувати багату палітру жанрів.

1. Інформаційні жанри

Замітка – жанр, який оперативно, інформативно та коротко повідомляє про об'єктивні реальні факти, події, явища соціального життя суспільства. Висвітлювати події варто з виховною метою, здійснювати політико-виховний вплив на аудиторію, визначати соціальні проблеми. Також варто зважати на пізнавальні можливості тем, пов'язаних з ветеранами, учасниками бойових дій.

Репортаж – оперативний жанр, у якому головним є динамічність та точність (документальність), вона з опорою на факти фіксує дійсність у її розвитку через емоцію, співпереживання автора. Це у військовій та соціальній журналістиці має створювати ефект присутності читача, глядача чи слухача на місці подій. Професія репортера є однією з поширених, популярних та важких спеціалізацій. Під час роботи з учасниками бойових дій, ветеранами та їх родинами, крім професійних навичок журналіста із підготовки тексту, бажано мати відчуття міри, делікатності, вміти швидко орієнтуватися в екстремальній ситуації, правильно реагувати на ситуацію та знаходити вихід зі скрутного становища.

Інтерв'ю – жанр, що має форму бесіди журналіста зі співрозмовниками на суспільно-значущу, актуальну та хвилюючу тему, яку треба оприлюднити. У журналістиці інтерв'ю представлено як жанр і як метод. Коли справа стоїть про таких емоційно нестійких та вразливих категорій, як ветерани, їх матері, діти, дружини, то до інтерв'ю треба готуватися ретельно, продумати кожне запитання, переглянути фактичні дані та доступну документацію, дані учасників інтерв'ю. Якщо це учасник бойових дій, тоді праця вимагатиме і знань із психології спілкування тощо.

2. Аналітичні жанри

Цей корпус жанрів призначений для детального та глибокого розгляду обраної теми. Для цього слід звернутися до низки компетентних досліджень, фактичного матеріалу, документів, зустрітися з експертами, свідками подій, скористатися можливостями інформаційних мереж тощо.

Аналітичні матеріали вимагають часу та підготовки. Але публікація робіт аналітичних жанрів творить для журналіста на початку його діяльності позитивний імідж, вона обов'язково має міститися в особистому портфоліо та допоможе знайти гарну посаду.

Кореспонденція на ґрунті фактів, документації, достовірних даних створює певну системну картину реальних подій, ситуацій, що показує сучасний стан вирішення проблеми. Для висвітлення теми війни, проблем учасни-

ків бойових дій, ветеранів та їх сімей цей жанр дуже важливий, бо дає уявлення про військову проблематику, стан вирішення проблем військових та їх родин.

Стаття – один із найпоширеніших аналітичних жанрів. У ній подається аналіз фактів та явищ життя, загальновідома інформація подається крізь призму думок та ідей автора за допомогою низки аргументів. Інформація щодо військових дій, справ ветеранів, законодавчих змін та правових норм у цій галузі завжди потребує ретельної перевірки. У таких статтях варто використовувати зображальні та ілюстративні елементи (світлини, графіки, малюнки).

Коментар – це актуальний виступ, який коментує та оцінює важливі політичні, державні, господарчі рішення, а також культурні події, що стосуються теми АТО, ветеранів війни тощо. Передбачає швидку реакцію на подію. В Україні жанр коментаря популярний у соціальних мережах і є надзвичайно дієвим. Добре зроблений текст сприяє, по-перше, швидкому вирішенню проблеми, підвищенню уваги суспільства до неї, а також долає популярності власне журналісту. Українські сайти намагаються використовувати правило рубрикації коментарів, але це не є обов'язковою настановою.

Варто звернути увагу на умови, що зроблять дописи якісними та професійними.

1. Враховувати настанови міжнародного гуманітарного права.
2. Наявність військової цензури та безпекових настанов.
3. Бажана взаємодія журналістів з військовими пресслужбами та органами влади, державними установами.
4. Варто зважати на психологічний стан учасників бойових дій, ветеранів. Дотримуватися рекомендацій психологів, капеланів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довженко М., Довженко О. Алергопроби: як регіональні медіа пишуть про війну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ms.detector.media/monitoring/regional_newspapers/alergoprobi_yak_regionalni_media_p_shut_pro_viynu/.
2. Смагіна Н. Місцева преса: посібник для ЗМІ. Режим доступу : <http://www.ualocal.media/?p=106>
3. Стеблина Н. Як навчити читачів боятися українських військових, або майстер-клас про пропаганду від одеського видання «Таймер» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ms.detector.media/monitoring/regional_newspapers/yak_navchiti_chitachiv_boyatisya_ukrainskikh_viyskovikh_abo_maysterklas_pro_propagandu_vid_odeskogo_vidannya_taymer/.
4. Хомайко Ю. Медіа Харкова обслуговували своїх хазяїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ms.detector.media/monitoring/regional_newspapers/media_kharkova_obslugovovali_svoikh_khazyayv/

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВІЛ/СНІДУ В МЕДІАПРОСТОРІ: ЕТИЧНІ ТА ПРАВОВАХИСНІ АСПЕКТИ РОБОТИ ЖУРНАЛІСТА

Наталія Прокопенко, кандидатка філологічних наук,
старша викладачка кафедри журналістики та філології Сумського державного університету.

Лекція порушує одну з найрезонансніших правозахисних проблем, яка стосується взаємодії людини-суспільства-медіа і покликана сприяти у розв'язанні гострого соціально-правового завдання щодо зменшення ризику зараження ВІЛ/СНІДом. Разом з тим майбутні журналісти зможуть ознайомитися з основними морально-етичними питаннями у сфері проблематики ВІЛ/СНІДу та викликами, які виникають перед журналістською спільнотою при розкритті цієї проблеми, отримати рекомендації, які допоможуть створити власні матеріали.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Люди, які живуть з ВІЛ/СНІДом (далі – ЛЖВ), та суспільний інтерес в Україні. Законодавство України та світу щодо проблеми ВІЛ/СНІДу, національні та регіональні програми влади; участь міжнародних та громадських, благодійних організацій. Ставлення церков до ЛЖВ.
2. ЛЖВ: соціальний, правовий, етичний, медичний та правозахисний аспекти системної роботи журналіста. Провідні ідеї та правила висвітлення інформації у ЗМІ щодо ВІЛ та СНІДу.
3. Рекомендації ВООЗ щодо дотримання етичних норм при спілкуванні з людьми, які живуть з ВІЛ.
4. Роль ЗМІ у формуванні толерантного ставлення до людей з ВІЛ-позитивним статусом.
5. Особливості та гарантії журналістської діяльності при висвітленні проблеми: правила подолання дискримінації людей із ВІЛ/СНІД у ЗМІ.

1. ЛЮДИ, ЯКІ ЖИВУТЬ З ВІЛ/СНІДОМ, ТА СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС В УКРАЇНІ. ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ТА СВІТУ ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВІЛ/СНІДУ, НАЦІОНАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ПРОГРАМИ ВЛАДИ; УЧАСТЬ МІЖНАРОДНИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ, БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ. СТАВЛЕННЯ ЦЕРКОВ ДО ЛЖВ.

ВІЛ/СНІД: як воно є? Сьогодні у світі існує неймовірна кількість різних захворювань. Одні – небезпечні для здоров'я та невиліковні, інші – менш загрозливі та піддаються лікуванню. Одним із таких небезпечних захворювань є ВІЛ. На даний момент ця інфекція поширена в країнах усіх континентів.

З'ясуємо, що це за захворювання, чим воно загрожує людині, чи достатньо ми маємо інформації про нього, чи можна із цим жити?

Основна особливість *ВІЛ-інфекції* – вірусу імунodefіциту людини – переважно ураження імунної системи людини, через що організм із часом стає беззахисним навіть перед порівняно нешкідливими мікроорганізмами,

а також злякисними пухлинами [8]. ВІЛ характеризується прогресуючою дисфункцією не лише імунної, а й нервової, лімфатичної та інших систем організму.

Термін *СНІД* розшифровують як синдром набутого імунodefіциту, це кінцева або, мовою медиків, термінальна стадія ВІЛ-інфекції.

Ще п'ятнадцять років тому такий діагноз був вироком. Проте сьогодні медицина зробила великий крок у напрямку протидії вірусу, і люди, що живуть з ВІЛ (ЛЖВ), за умови вживання медичних препаратів (антиретровірусна терапія – АРТ), живуть стільки, як і люди, які не мають вірусу (звісно, якщо не настала стадія СНІДу).

Через хворобу в носіїв ВІЛ-інфекції виникає немало проблем у соціальному житті: порушуються їх права при працевлаштуванні, безпосередньо на роботі, при лікуванні, погіршуються відносини у колективі та родині. У нашій країні здійснюється недостатня просвітницька робота з приводу аналізу шляхів передавання ВІЛ, тому рідні, друзі та роботодавці, як тільки дізнаються про захворювання, уникають спілкування з ВІЛ-позитивними людьми. І все це стається, в першу чергу, через незнання, недостатнє володіння інформацією щодо захворювання.

Павло Пімінов, директор з комунікацій Фонду Олени Пінчук «АнтиСНІД», у своєму виступі «СНІД в Україні та все, що про нього потрібно знати різним групам людей. Як писати про СНІД» зазначив, що *«місія журналіста та його робота полягають у тому, щоб готувати матеріали і давати інформацію, цікаву для читача. Але в той самий час у кожного з майстрів слова є рідні та близькі люди, і всі бажають, щоб вони були в безпеці. Тому, якщо в тих матеріалах, які ви готуєте, ви зможете використати інформацію, яка допоможе, – зробіть це! Не нехтуйте можливістю передати цю інформацію. З людської точки зору це дуже важливо, адже, крім посади, в кожного з нас є життя, яке ми бажаємо зберегти. Найважливіше в темі СНІДу – те, щоб люди розуміли, як можна заразитися, а як не можна».*

СНІД, за словами Павла, передається трьома способами:

1. Через кров – коли відбувається проникнення крові ВІЛ-позитивної людини у кров здорової людини. Тому будь-які маніпуляції з кров'ю мають бути захищеними (прикладі: ін'єкційна наркозалежність, контакт хірургів з ВІЛ-позитивними пацієнтами).
2. Через незахищені сексуальні контакти (сперма, вагінальні виділення, секреторні рідини, пов'язані з сексуальними контактами, тощо).
3. Від матері до дитини під час пологів. Якщо ВІЛ-позитивна жінка чекає дитину, їй треба приймати терапію заздалегідь, народжувати через кесарів розтин та не годувати дитину грудьми. Виконання цих трьох правил дає шанс народити здорову дитину. Народжені діти від ВІЛ-позитивної матері півтора року перебувають під спостереженням лікарів, а через цей час діагноз в дитини або підтверджується, або знімається. Дуже багато матерів народжують здорових дітей [4].

Для розуміння серйозності ситуації наведемо трохи *статистики* станом на 01.04.2019 року.

Згідно з даними Центру громадського здоров'я МОЗ України (<https://phc.org.ua/>), Україна посідає одне з перших місць серед країн європейського регіону за кількістю ВІЛ-позитивних осіб. За оцінками даними на початок 2019 року в країні проживало 244 тис. ВІЛ-позитивних людей. Кожен сотий громадянин України у віці від 15 до 49 років інфікований ВІЛ, що є одним із найвищих показників серед країн регіону. І кількість таких хворих із кожним роком зростає.

Чи можна говорити про те, що ми маємо на сьогодні епідемічну ситуацію щодо ВІЛ/СНІДу?

Очевидно, що так. І про це свідчать дані, наведені Центром громадського здоров'я МОЗ України.

За даними Європейського центру з контролю та профілактики захворюваності та Європейського регіонального бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я, регіон Східної Європи та Центральної Азії, до якого територіально належить Україна, єдиний у світі, де продовжує зростати кількість нових випадків ВІЛ-інфекції та смертей від СНІДУ.

Епідемія ВІЛ-інфекції в Україні на сучасному етапі характеризується переважним ураженням осіб працездатного віку зі зростанням частки вікової групи старше 50 років серед нових випадків захворювання. ВІЛ-інфекція поширюється переважно статевим шляхом, але все ще залишається сконцентрованою в ключових щодо інфікування ВІЛ групах населення.

Протягом 2018 р. в Україні щодня реєстрували 50 випадків захворювання на ВІЛ-інфекцію, 24 – захворювання на СНІД і 9 випадків смертей від хвороб, зумовлених СНІДом.

Згідно з офіційними статистичними даними за період з 1987р. по травень 2019 р., у країні офіційно зареєстровано 341 084 випадки ВІЛ-інфекції серед громадян України, зокрема, 114 487 випадків захворювання на СНІД і 49 751 випадок смерті від захворювань, зумовлених СНІДом.

Станом на 01.04.2019 р. у закладах охорони здоров'я під медичним наглядом перебувало 142 076 ВІЛ-інфікованих громадян України (показник 336,5 на 100 тис. населення), зокрема, 46 987 хворих із діагнозом «СНІД» (111,3).

Найвищі рівні поширеності ВІЛ-інфекції зареєстровано в Одеській (898,3 на 100 000 населення), Дніпропетровській (792,6), Миколаївській (743,5) областях, м. Києві (479,0), Київській (447,9), Херсонській (420,1) та Чернігівській (420,4) областях.

ПОШИРЕНІСТЬ ВІЛ-ІНФЕКЦІЇ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

за даними медичного нагляду, станом на 01.04.2019 *

* На 100 000 населення.

www.phc.org.ua

Поширеність ВІЛ-інфекції, за даними медичного нагляду, у регіонах України станом на 01.04.2019 р.

Джерело: <https://www.phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/vilsnid/statistika-z-vilsnidu>

Захворюваність на ВІЛ-інфекцію в Україні зростала до 2013 р., коли в країні було зареєстровано найбільшу кількість ВІЛ-інфікованих осіб (21 631). Подальше значне зниження захворюваності на ВІЛ-інфекцію у 2014 та 2015 р.р. пов'язане передусім з відсутністю статистичних даних АР Крим та частини території проведення антитерористичної операції. У наступні роки захворюваність на ВІЛ-інфекцію у країні зростала (з 15 869 випадків у 2015 р. до 18 194 у 2017 р.), показник захворюваності у 2017 р. становив 42,8 на 100 000 населення, що на 7% більше, ніж у 2016 р.

У 2018 р. показник захворюваності на ВІЛ-інфекцію залишився на рівні минулого року із незначним зниженням абсолютної кількості вперше діагностованих випадків ВІЛ-інфекції. Захворіло 18 099 осіб (42,8 на 100 000 населення) проти 18 194 (42,8 на 100 000 населення).

Найвищі рівні захворюваності на ВІЛ-інфекцію зареєстровано в Одеській (109,2 на 100 000 населення), Дніпропетровській (107,0), Миколаївській (74,9) областях, м. Києві (63,1), Київській (53,5), Кіровоградській (52,1), Херсонській (48,4), Чернігівській (48,4) областях.

Характерно, що зростання захворюваності відбувається в усіх західних областях, окрім Волинської і Тернопільської, а також у Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Сумській, Черкаській областях та м. Києві.

У структурі шляхів передавання ВІЛ і далі зростає частка статевого шляху (65,6%), проте актуальність парантального шляху (введення лікарських засобів в організм шляхом «обходу» травного тракту) передавання під час введення наркотичних препаратів залишається високою, незважаючи на тенденцію до зниження (20,8%).

Протягом останніх п'яти років значення показників захворюваності на СНІД становило близько 20–22 на 100 000 населення, смертності від СНІДу – близько 7–8 на 100 000. Із 2015 р. захворюваність на СНІД в Україні зросла з 19,8 на 100 000 населення до 21,9 у 2017 р. (з 8 468 до 9 308 осіб). Смертність від СНІДу зросла з 7,1 до 7,7 на 100 000 населення (з 3 032 до 3 298 осіб).

У 2018 р. на СНІД захворіло на 469 осіб менше, ніж за 2017 р. (8 839 осіб проти 9 308). Інтенсивний показник зменшився з 21,9 до 20,9 на 100 000 населення.

Найвищі рівні захворюваності на СНІД зареєстровано в Одеській (58,9 на 100 000 населення), Дніпропетровській (42,9), Миколаївській (28,5), Донецькій (20,3), Херсонській (17,7), Київській (16,7) областях.

Зростання захворюваності відбувається у всіх областях західної частини України, а також у Донецькій, Житомирській, Київській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Сумській областях та у м. Києві.

Упродовж 2018 р. від хвороб, зумовлених СНІДом, померло 3 448 осіб, що на 150 більше, ніж у 2017 р. Інтенсивний показник зріс із 7,7 до 8,1 на 100 000 населення.

Найвищі рівні смертності від СНІДу зареєстровано у Дніпропетровській (26,7 на 100 000 населення), Одеській (21,1), Миколаївській (13,7), Кіровоградській (12,3), Запорізькій (8,7) областях та у м. Києві (8,9).

Основною причиною смерті у хворих на СНІД залишається туберкульоз – понад 50% всіх випадків смерті від СНІДу.

За останні шість років країна досягла значного прогресу в лікуванні ВІЛ-позитивних осіб. Охоплення антиретровірусною терапією зросло майже вдвічі (з 56 000 до 102 000 осіб), утримання на терапії через 12 і більше місяців від її початку зросло з 69% до 88%.

У січні 2020 р. в Україні офіційно зареєстровано 1 268 нових випадків ВІЛ-інфекції¹⁰³, у 322 пацієнтів діагностовано СНІД, а 176 людей померли від СНІДу.

¹⁰³ Без урахування даних АР Крим із 2014 р. і частин територій Донецької та Луганської областей із 2015 р.

ПОШИРЕНІСТЬ СНІДУ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

за даними медичного нагляду, станом на 01.04.2019 *

* На 100 000 населення.

www.phc.org.ua

Поширеність СНІДУ, за даними медичного нагляду, у регіонах України станом на 01.04.2019 р.

Джерело: <https://www.phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/vilsnid/statistika-z-vilsnidu>

Шляхи інфікування ВІЛ в Україні у січні 2020 р.:

- гетеросексуальний – 837;
- гомосексуальний – 25;
- парентеральний – 392;
- вертикальний – 160¹⁰⁴;
- невідомий – 4.

Відповідно до Стратегії UNAIDS на 2016–2021 роки «На шляху прискорення для подолання СНІДУ» для припинення епідемії ВІЛ-інфекції необхідно вжити заходів для того, щоб до кінця 2020 р. 90% ЛЖВ знали про свій ВІЛ-статус, 90% людей, які знають про свій позитивний ВІЛ-статус, отримували відповідне лікування і 90% людей, які лікуються, мали невизначувані рівні вірусного навантаження ВІЛ. Таким чином в Україні до 2020 р. додатково 97 000 ЛЖВ мають бути охоплені лікуванням, а 87 000 з них – мати невизначувані рівні вірусу в крові.

Досягнення цих цілей дасть можливість зупинити епідемію ВІЛ-інфекції у країні, попередити нові випадки інфікування ВІЛ, зменшити смертність від хвороб, зумовлених ВІЛ, а людям із ВІЛ – жити повноцінним життям.

¹⁰⁴ Більшість із них (близько 98%) після 18 місяців не матиме ВІЛ-інфекції.

Як відбувається лікування ВІЛ/СНІДУ (антиретровірусна терапія)

Антиретровірусна терапія (АРТ) є невід'ємним компонентом програми надання комплексної медичної допомоги людям, які живуть з ВІЛ, поряд із профілактикою та лікуванням опортуністичних інфекцій, паліативною допомогою.

Метою АРТ є максимальне пригнічення розмноження ВІЛ в організмі, відновлення функції імунної системи, продовження та підвищення якості життя ВІЛ-інфікованих людей. Клінічний протокол АРТ дорослих та підлітків враховує рекомендації ВООЗ, специфічні особливості системи охорони здоров'я, спектр антиретровірусних препаратів, зареєстрованих в Україні, можливості контролю проведення терапії.

Принципи лікування:

- АРТ приймається пожиттєво;
- прийом препаратів не можна переривати;
- необхідно суворо дотримуватися часу та дозування прийому препаратів;
- необхідним є лабораторний контроль за проведенням лікування та соціально-психологічна підтримка прихильності до лікування.

В Україні антиретровірусні препарати є доступними для кожної людини з ВІЛ та надаються безкоштовно. Пройти тестування та отримати терапію можна у закладах охорони здоров'я, обласних та міських СНІД-центрах та кабінетах довіри.

АРТ в Україні надається згідно з Клінічним протоколом антиретровірусної терапії ВІЛ-інфекції у дорослих та підлітків, затвердженого наказом МОЗ України від 12.07.2010 № 551 та Уніфікованим клінічним протоколом первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги дітям «ВІЛ-інфекція», затвердженим наказом МОЗ України від 24.02.2015 № 92.

Станом на 01.01.2019 року АРТ в Україні надавалась в 395 закладів охорони здоров'я МОЗ та НАМН України. У дану кількість не включено заклади тимчасово окупованих територій АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Станом на 01.01.2019 року в Україні АРТ отримувало 80 026 пацієнтів (у дані не включено АР Крим, м. Севастополь, зону АТО Донецької та Луганської областей).

Але, незважаючи на прогресивну динаміку в питаннях подолання епідемічної ситуації, на сьогодні в нашому суспільстві залишається невирішеною і гострою як проблема з виявлення інфекції, так і проблема дискримінації людей, що живуть із ВІЛ.

Правове врегулювання проблеми

Щоб кваліфіковано досліджувати проблему, слід насамперед з'ясувати *правове* підґрунтя, що впливає не лише на ситуацію поширення вірусу, а й на правозахисний аспект цього питання.

Приєднання України до міжнародного законодавства з питань прав людини, ратифікація основоположних документів у цій важливій царині права накладають певні обов'язки щодо розробки гуманістичного вітчизняного законодавства, в тому числі і з проблеми ВІЛ/СНІДУ.

Правова захищеність ЛЖВ базується на основі Міжнародної конвенції з прав людини, цілої низки вітчизняних нормативних актів, у тому числі на основі таких законів України: «Про запобігання розповсюдженню синдрому

імунодефіциту (СНІД) і соціальному захисті населення», «Основи законодавства України про охорону здоров'я»; «Про рекламу» (Соціальна рекламна інформація, ст. 11); «Про інформацію»; «Про засоби масової інформації (пресу)»; Кримінальний кодекс України; Цивільний кодекс України; Указ Президента України «Про вдосконалення державного управління у сфері протидії ВІЛ-інфекції/СНІДУ та туберкульозу».

Так, Законом України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом набутого імунодефіциту людини (ВІЛ), правовий і соціальний захист, які живуть з ВІЛ», передбачено безкоштовне забезпечення антиретровірусними препаратами та лікарськими засобами для лікування опортуністичних інфекцій, безкоштовне тестування з метою виявлення ВІЛ, збереження лікарської таємниці, рівність прав і свобод, передбачених Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами, заборону дискримінації людей, що мають ВІЛ, тощо.

Керівні документи щодо протидії епідемії ВІЛ/СНІДУ в Україні

(джерело: <https://www.phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/vilsnid/kerivni-dokumenty-z-vilsnidu>)

Чому ці документи важливі?

- Тому, що вони визначають основні правові, організаційні та фінансові засади діяльності органів державної влади, які безпосередньо відповідають за протидію ВІЛ/СНІД в Україні.
- Тому, що вони встановлюють права, обов'язки та відповідальність юридичних і фізичних осіб у сфері захисту населення від інфекційних хвороб.
- Тому, що вони містять останні актуальні дані про стан захворюваності на ВІЛ/СНІД в Україні.

Чому це потрібно?

- Для того, щоб знати, до кого звертатися у разі потреби.
- Для того, щоб знати права і обов'язки для себе та своїх близьких і бути спроможним їх захистити.
- Для фахівців – для здійснення своїх обов'язків у відповідності з чинним законодавством України та найкращими світовими практиками та стандартами.

Закони України:

- «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунодефіциту (СНІД) та соціальний захист населення».
- «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення».
- «Основи законодавства України про охорону здоров'я».
- «Про ратифікацію Угоди про позику (Проект «Контроль за туберкульозом та ВІЛ/СНІДом в Україні») між Україною та Міжнародним банком реконструкції та розвитку».
- «Про амністію» (ст. 1, 15).
- «Про захист населення від інфекційних хвороб».
- «Про донорство крові та її компоненті».

Укази Президента:

- «Про вдосконалення державного управління у сфері протидії ВІЛ-інфекції/СНІДУ та туберкульозу в Україні».
- «Про додаткові невідкладні заходи щодо протидії ВІЛ-інфекції/СНІДУ в Україні».
- «Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей».

Постанови Верховної Ради України:

- «Про законопроекти з питань внесення змін до Закону України «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення».
- «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Шляхи реформування охорони здоров'я та медичне страхування в Україні».

Постанови Кабінету Міністрів України:

- «Деякі питання протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДУ».
- «Про розмір щомісячної державної допомоги дітям віком до 16 років, інфікованим вірусом імунodefіциту людини або хворим на СНІД».
- «Питання запобігання та захисту населення від ВІЛ-інфекції та СНІД».
- «Про утворення Українського фонду боротьби з ВІЛ-інфекцією і СНІДом».
- «Про порядок участі центральних органів виконавчої влади у діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна».

Проте наявність законодавства не є гарантією недопущення порушень прав людей, що живуть із ВІЛ/СНІД.

Громадськість у протидії ВІЛ/СНІДУ

В Україні діють національні та міжнародні організації, які займаються проблемами епідемії ВІЛ/СНІДУ та підтримують ВІЛ-позитивних людей. Серед них такі, як: «Червоний хрест», «Фонд Олени Пінчук», «100% життя»; комунальні чи громадські організації у сфері профілактики та протидії поширенню ВІЛ/СНІДУ – Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІДУ в Україні, Всеукраїнська благодійна організація «Час життя плюс», благодійна організація «Всеукраїнська мережа людей, що живуть з ВІЛ/СНІД» тощо; пацієнтська організація Ukrainian Community Advisory Board (Ucab), яка веде боротьбу за доступ українців до лікування за державні кошти, та інші.

Держава теж не забуває про проблему поширення ВІЛ. Центр громадського здоров'я МОЗ України активно проводить дослідження цієї хвороби. На сайті можна знайти статистику поширення ВІЛ та смертності через СНІД, інформацію про способи лікування та профілактику захворювання.

Церква і ВІЛ/СНІД

Довгі роки епідемії позиція різних церков і конфесій відносно ВІЛ/СНІДУ залишалась незрозумілою, неповною або невідповідною реаліям епідемії. Здебільшого це пояснювалось табуованими темами, до яких привернув увагу СНІД, і від яких намагались відхреститися деякі релігійні структури.

Проте релігійні діячі поступово долучаються до боротьби зі СНІДом. Так, наприклад, у багатьох країнах Африки, що найбільш сильно постраждали від епідемії, релігійні громади стають основою для сучасних програм профілактики і підтримки людей з ВІЛ. Все частіше з'являються повідомлення про окремих священників (деякі з яких самі живуть з ВІЛ), які стали справжніми активістами антиснідівського руху у своїй країні. А це означає, що активна участь релігійних організацій у вирішенні проблеми ВІЛ/СНІДУ є можливою і необхідною.

А що в Україні?

Близько десяти років ВРЦіРО (Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних Організацій) та ЮНЕЙДС (Об'єднана Програма ООН з ВІЛ/СНІДУ; офіційний сайт: <https://unaids.org.ua/ua/about-unaids/diyalnist-v-ukrajini>) є партнерами у боротьбі зі СНІДом. За підтримки ЮНЕЙДС ВРЦіРО розробила і затвердила Міжконфесійну Стратегію з ВІЛ/

СНІДУ (2011 р.) та Стратегію у досягненні загального доступу до профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки на 2016-2018 роки на виконання Загальнодержавної цільової соціальної програми протидії ВІЛ-інфекції/СНІДУ на 2014-2018 роки в умовах гуманітарної кризи в Україні (2016 р).

Важливим кроком стала побудова в Україні ефективного партнерства ВРЦіРО з державними та неурядовими ВІЛ-сервісними організаціями та посилення внутрішньої та міжконфесійної координації.

Спільним завданням на нинішньому етапі є реалізація стратегії подолання СНІДУ до 2030 р, включаючи досягнення показників 90-90-90 (90% людей, які живуть із ВІЛ, повинні знати свій статус, 90% із них мають отримувати антиретровірусну терапію з досягненням у 90% випадків високої ефективності) до 2020 року та розширення Ініціативи подолання СНІДУ у великих містах України (<https://unaid.org.ua/ua/novini/spivpratsia-vseukrainskoirady-tserkov-i-relihiinykh-orhanizatsii-ta-yuneyds>).

Це потрібно знати

ВІЛ-інфекція вже давно не «чума XXI століття». Це хронічна інфекція, як і багато інших, її можна ефективно лікувати, і з нею можна жити повноцінним життям. З ВІЛ можна створювати сім'ю і народжувати дітей, бігати марафони та робити кар'єру, старіти й виходити на пенсію – так само, як без ВІЛ.

Важливим відкриттям на шляху до подолання ВІЛ-інфекції стала формула $U = U$. Це скорочення від Undetectable = Untransmittable, що у перекладі з англійської значить «не визначається = не передається». Суть формули: якщо людина з ВІЛ отримує лікування і в неї у крові кількість вірусу знижується до мінімуму (так зване «невизначаєне вірусне навантаження») – вона не може передати ВІЛ.

Саме це відкриття стало підґрунтям для затвердження Об'єднаною програмою ООН з ВІЛ/СНІДУ амбітного плану: подолати епідемію ВІЛ/СНІДУ до 2030 р (стратегія 90-90-90).

2. ЛЖВ: СОЦІАЛЬНИЙ, ПРАВОВИЙ, ЕТИЧНИЙ, МЕДИЧНИЙ ТА ПРАВОНАХОДИНИЙ АСПЕКТИ СИСТЕМНОЇ РОБОТИ ЖУРНАЛІСТА. ПРОВІДНІ ІДЕЇ ТА ПРАВИЛА ВИСВІТЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ У ЗМІ ЩОДО ВІЛ ТА СНІДУ.

Про що свідчать дослідження медіадискурсу?

У тоталітарному суспільстві, де рівень ксенофобії та стигматизації «не таких, як усі» занадто високий, важко очікувати толерантного ставлення до ВІЛ-позитивних людей, що і відбувалося в СРСР. Десятки років стереотипів, істерії, невігластва не зітреш за допомогою ЗМІ із суспільної свідомості. У пам'яті старшого покоління ВІЛ/СНІД назавжди залишиться «аморальною» хворобою.

Досвід країн, у яких епідемія ВІЛ/СНІДУ почала розвиватися набагато раніше, ніж на пострадянському просторі, свідчить, що є два основних компоненти розв'язання проблеми стигматизації, які, здебільшого, залежні від мас-медіа.

Перший – підвищення рівня знань про вірус імунодефіциту людини, другий – формування толерантного ставлення до ВІЛ-позитивних людей, а також до їх рідних та близьких. Як правило, другий процес набагато довший і може відбуватися за фінансової підтримки держави.

Тему ВІЛ/СНІДУ відносимо до так званих табуованих тем у журналістиці [10, с.215-224], оскільки ЛЖВ – це соціально вразлива група та її представники медіа нерідко мало обізнані із проблемою.

Проте, як наголошують автори публікації, «робота ЗМІ у висвітленні ВІЛ/СНІДу є цінною тим, що для більшості українців це чи не єдина можливість дізнатися про хворобу та вберегти себе від неї або навчитися жити з нею».

Анна Грекова (Всеукраїнська мережа людей, що живуть із ВІЛ) провела дослідження «Медіаіміджі ВІЛ/СНІДу в Україні» [1] та зробила такі ключові висновки:

1. Питання ВІЛ/СНІДу висвітлюються у друкованих ЗМІ всіх регіонів України. Найактивнішими є всеукраїнські газети, а також видання Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Луганської областей, АР Криму та міста Києва.
2. Значна частина публікацій про ВІЛ/СНІД є короткими інформаційними замітками констатуючого характеру. Популярні журнали практично не звертають уваги на важливість теми ВІЛ/СНІДу.
3. Спостерігається зростання зацікавленості журналістів у соціальних аспектах ВІЛ/СНІДу. Однак питання профілактики поширення ВІЛ, зміни небезпечної поведінки на безпечну не знайшли належного місця у публікаціях і часто зводяться до формальних сентенцій.
4. У статтях розкриваються переважно передумови захворювання – тенденції поширення та шляхи передачі ВІЛ. Ключовими героями публікацій зазвичай виступають не ЛЖВС, а медики, які є основним джерелом інформації щодо проблеми ВІЛ/СНІДу. У статтях з медичної тематики ключовими героями часто виступають ЛЖВС, при цьому висвітлюються лише медичні аспекти проблеми. Такий акцент призводить до звуженого розуміння ВІЛ-інфекції як суто медичної проблеми.
5. Друковані ЗМІ беруть участь у формуванні толерантного ставлення до ВІЛ-позитивних людей, переважно до ВІЛ-позитивних дітей, при цьому оминаючи проблеми і потреби ВІЛ-позитивних матерів. Деякі автори наводять заклики підтримуючого характеру щодо ЛЖВС, водночас послуговуючись негативно забарвленою лексикою щодо самої проблеми, що не сприяє формуванню справді толерантного ставлення до ЛЖВС.

Окремі правові аспекти роботи журналіста

Правове поле, у якому перебуває журналіст при висвітленні питань, пов'язаних із правами людини, особливо із приватним життям та її конфіденційністю, досить вузьке. Необхідно дотримуватися правових норм, що регулюють права людини у цій сфері, і, за можливості, добре орієнтуватися у правовому просторі. І не лише для того, аби уникнути судових неприємностей, а для того (і це є головним!), щоб не завдати болю та моральних страждань героям публікацій та їх близьким.

Для цього потрібно дати відповідь на такі питання:

- Яка інформація про людину вважається конфіденційною?
- Чи можна публікувати персональні дані людини? Якщо так, то в яких випадках (за умови згоди людини, якщо такі дані загальнодоступні, якщо дані знеособлені, тобто, за ними неможливо ідентифікувати людину)?
- Як повинна бути оформлена згода людини на розповсюдження інформації про неї?
- Які ще відомості є обмеженими (расова та національна приналежність, політичні погляди, релігійні та філософські переконання, стан здоров'я, інтимне життя тощо)?
- Що таке лікарська таємниця?
- Чи можливо отримати будь-які свідчення про стан здоров'я людини без її згоди?

Як правильно говорити про ВІЛ/СНІД: етичний та правозахисний аспект

Журналісти постійно ставлять питання про те, яким шляхом інфікувалася людина. Але суть питання полягає не в цьому, оскільки не має значення шлях інфікування, якщо ми знаємо, яким шляхом люди інфікуються ВІЛ. Коли ми говоримо, що епідемія поширюється тільки серед людей, які вживають ін'єкційні наркотики, то ми тим самим даємо людям, які не вживають наркотики, свободу, і вони перестають бути відповідальними за себе. Ми повинні дати зрозуміти людям, що це може трапитися з кожним, що кожен відповідальний за своє життя. Це проблема суспільства, а не окремої людини чи групи людей.

Як правильно зауважують автори публікації [10, с.215-224], ЗМІ будуть тим більше корисні, якщо дотримуватимуться під час підготовки матеріалів про проблеми ВІЛ/СНІДУ таких правил:

1. Журналіст повинен ознайомитися з медико-соціальними аспектами ВІЛ/СНІДУ: загальні відомості про ВІЛ/СНІД і способи передачі вірусу (через кров, від матері до дитини, через незахищені статеві стосунки); особливості діагностики ВІЛ-інфекції; характерні психоемоційні й поведінкові реакції людини на ураження ВІЛ-інфекцією.
2. Дотримуватися українського законодавства під час висвітлення проблеми ВІЛ/СНІДУ.
3. Ознайомитися зі специфікою діяльності національних і міжнародних організацій, які займаються проблемами епідемії ВІЛ/СНІДУ; благодійних організацій, які можуть бути джерелами інформації для журналістів.
4. У процесі редакційної верстки потрібно пам'ятати, що матеріали на тему ВІЛ і наркозалежності не варто розташовувати поряд. Це може закріплювати негатив у громадській свідомості. Обираючи героя для матеріалу, журналіст повинен обговорити всі умови конфіденційності чи публічності. Адже бувають випадки оприлюднення реальних імен і життєвих історій осіб, які живуть з ВІЛ, чи людей з наркотичною залежністю. Це заборонено законом у разі, якщо людина згоди не дала. Журналісту варто взяти письмовий дозвіл героя публікації на право друкувати всі достовірні дані про нього. Автор медіапродукту має усвідомлювати власну соціальну відповідальність за можливі негативні наслідки. Зазвичай журналісти змінюють імена чи затушовують обличчя з етичних міркувань. Журналіст повинен усвідомлювати відповідальність перед реципієнтом за свій продукт. Тому не потрібно сіяти паніку в суспільстві, не варто описувати людину з ВІЛ як хвору, не робити з неї героя чи злочинця, а треба пильно обирати джерела інформації, давати конкретні рекомендації для вирішення проблеми.

Цивілізована журналістика, яка заснована на повазі до прав людини, оперує термінологією, що дозволяє не стигматизувати та не ображати ЛЖВ.

Розглянемо приклади найбільш уживаних у медіа термінів та варіантів їх заміни (ми використали матеріали Міжнародного альянсу з ВІЛ/СНІД в Україні [2]).

Некоректний вислів	Пояснення	Варіант заміни
СНІДоносець, СНІДозний, носій ВІЛ	Стигматизуючі вирази. Нині поширений більш коректний вислів «ВІЛ-позитивний», що означає позитивний серологічний статус крові на антитіла до ВІЛ.	Людина, яка живе з ВІЛ (ЛЖВ); людина з ВІЛ; ВІЛ-позитивний; людина, яка живе зі СНІДом (у разі встановленого діагнозу) або ЛЖВС.
ВІЛ-інфікований	Вираз, що потребує уточнення. Вживається здебільшого в медичному контексті. У соціальному контексті слід надавати перевагу термінам «ВІЛ-позитивний», «людина, що живе з ВІЛ».	Людина, що живе з ВІЛ (ЛЖВ/ЛЖВС), ВІЛ-позитивний (ВІЛ-позитивна).

Некоректний вислів	Пояснення	Варіант заміни
Пацієнт з ВІЛ, хворий на ВІЛ/СНІД, хворий на СНІД	<p>Стигматизуючі вирази.</p> <p>Визначення «пацієнт» доцільне лише в клінічному контексті. У побуті або на роботі людина не виступає як пацієнт медичного закладу. Термін «пацієнт» використовують лише медичні працівники в медичних закладах. Люди, що користуються послугами ВІЛ-сервісних НУО, називаються «клієнтами».</p>	Людина, яка живе з ВІЛ (ЛЖВ); людина з ВІЛ; ВІЛ- позитивний; людина, яка живе зі СНІДом (у разі встановленого діагнозу); ЛЖВС.
Боротьба з ВІЛ	<p>Стереотипний вираз, кліше.</p> <p>Це поширене висловлювання нагнітає страх перед ВІЛ/СНІД, що відображається на сприйнятті ЛЖВ як таких, що несуть небезпеку.</p>	Протидія епідемії ВІЛ-інфекції (запобігання новим випадкам інфікування ВІЛ); робота зі зменшення наслідків епідемії ВІЛ- інфекції.
Наркоман, «торчок», «на голці», «нарик»	<p>Стигматизуючі вирази.</p> <p>Зневажливі назви споживачів наркотиків.</p>	Наркозалежна людина; людина, яка має проблеми з наркотиками; споживач наркотиків; споживач ін'єкційних наркотиків (СІН).
Проститутка, жриця кохання, представниця найдавнішої професії	<p>Стигматизуючі вирази.</p> <p>Визначення, які знеособлюють людей та не враховують того факту, що до секс-бізнесу залучені не тільки жінки, а й чоловіки. Окрім того, деякі публічні інтелектуали наполягають на тому, що саме журналістика є найдавнішою професією.</p>	Жінка комерційного сексу (ЖКС); чоловік комерційного сексу (ЧКС); працівник/ця секс-бізнесу; особи, залучені до секс-бізнесу; чоловіки або жінки, які надають сексуальні послуги на комерційній основі; працівниці/ки комерційного сексу (ПКС).
Гомосексуалізм, гомосексуаліст, гомік, педераст, голубий	<p>Стигматизуючі вирази.</p> <p>Мають негативне забарвлення. Застарілі терміни медичного походження, що позначали медичний діагноз у радянській психіатрії.</p> <p>У контексті епідемії їх називають «чоловіки, що мають секс із чоловіками» (ЧСЧ), оскільки більшість чоловіків, що мають сексуальні стосунки з одностатевими людьми, не зараховують себе до геїв (гомосексуалів) і не мають гомосексуальної ідентичності .</p>	Гомосексуальність, гомосексуал.
Спільнота ЧСЧ	<p>Вирази, що потребують уточнення.</p> <p>У випадку, коли йдеться про сексуальну чи поведінкову практику та епідеміологію, варто говорити про соціальні групи. У цьому випадку доречно вживати – «група ЧСЧ». Коли мається на увазі сексуальна та гендерна ідентичність, або будь-які політичні активності людей, об'єднаних загальною метою та цінностями, застосовуються терміни «ЛГБТ-спільнота», «гей-спільнота».</p>	Соціальна група ЧСЧ. Спільнота ЛГБТ.

Некоректний вислів	Пояснення	Варіант заміни
Групи ризику	Вираз, що потребує уточнення 26 років тому епідемія концентрувалась у трьох групах: ЧСЧ, ПІН та ПКС. Але тепер у всьому світі ВІЛ вийшов за рамки окремих соціальних груп до загальної популяції населення і став прерогативою домогосподарок. Саме тому вираз «групи ризику» вважається застарілим. Груп ризику не існує, оскільки всі люди у певних ситуаціях ризикують інфікуватись ВІЛ.	Групи, уразливі до ВІЛ, або найуразливіші до ВІЛ; групи, найбільш уразливі до інфікування ВІЛ.
Заразитись ВІЛ, заразитись СНІДом, вірус СНІДу	Некоректні вирази. Сьогодні коректніше вживати вираз «інфікуватись» ВІЛ, ніж «заразитись». Щодо інфікування СНІДом, то це неможливо, оскільки вірусу СНІДу не існує. СНІД – це остання (четверта) стадія ВІЛ- інфекції, сукупність різноманітних симптомів.	Інфікуватись ВІЛ; інфікуватись вірусом імунодефіциту людини; хворіти на СНІД (у разі встановленого діагнозу).
«Кара Божа»; «відсутність моралі»; «гріховність»	Одна з фатальних помилок у журналістиці – моралізаторство. Журналістика – це перш за все передавання неупередженої інформації, а в контексті епідемії ВІЛ/СНІД стереотипи і страхи – погані помічники.	Необхідно вивчати й усвідомлювати шляхи передачі ВІЛ.
СНІД – чума ХХ століття	Порівняння з чумою – неграмотне і стереотипне. СНІД – остання стадія захворювання. Його спричинює вірус, який не передається повітряно-крапельним шляхом, при побутових контактах, через укуси комах, бо він швидко гине у навколишньому середовищі, на відміну від чуми.	Ніколи не використовувати кліше радянського періоду.
«Загинули від СНІДу»; «ВІЛ упіймав у свої тенета»; «потрапити в лапи вірусу»; «життя, перекреслене вірусом»; «катастрофічна ситуація»; «ми всі помремо від СНІДу»	Як багато патетики і фатальності! Саме тому люди не бажають читати/слухати/дивитися подібні матеріали.	Не варто лякати людей і викликати відразу до проблеми.
«Життя ВІЛ-позитивних людей жахливе»	Ці стереотипи в журналістиці жахливі!	ВІЛ-позитивні люди – звичайні люди з такими ж запитами й очікуваннями, як у всіх представників homo sapiens.

Наведемо декілька кейсів як приклади якісної/неякісної журналістики. А завдання студентів самостійно прокоментувати, який із них можна віднести до коректного висвітлення теми, а який – ні (прикладі, наведені Дмитром Колчинським у Рекомендаціях для журналістів [2]).

Приклад 1. В Великобританії винесен приговор жительнице Лондона за намеренное заражение ВИЧ-инфекции своего 31-летнего любовника.

В Великобритании вынесено приговор жительнице Лондона, которая преднамеренно заразила своего 31-летнего любовника ВИЧ-инфекцией. Как удалось установить следствию, 43-летняя Сарра Джейн Портер, зная о своем заболевании, регулярно занималась незащищенным сексом со своим чернокожим любовником, имя которого не называется.

На суде также стало известно о том, что у Портер были сексуальные отношения со многими чернокожими мужчинами, которых она выбирала, чтобы отомстить за собственное заражение, сообщает «The Sun». Как стало известно, женщину в свое время заразил чернокожий мужчина.

Со всеми своими жертвами Портер, мать шестилетнего ребенка, работавшая в салоне Vidal Sassoon, знакомилась в ночных клубах. О своей болезни Сарра узнала в 2000 году. По одной из версий, женщина решила мстить чернокожим мужчинам.

Жертвами женщина избирала в основном DJ-ев или музыкантов. В частности, установлено четырех партнеров Портер, все они в возрасте от 31 до 36 лет. Пока вирус иммунодефицита человека найден только у одного из них.

В результате женщина была осуждена до 32 месяцев заключения за заражение смертельно опасной болезнью. Полиция просит всех, у кого был секс с Портер, обратиться в правоохранительные органы.

Приклад 2. Заразив СПИДом более 200 клиентов, проститутка получила 5 лет.

Украинский суд приговорил к пяти с половиной годам лишения свободы с принудительным лечением от СПИДа 37-летнюю проститутку. Она заразила вирусом иммунодефицита свыше двухсот клиентов.

Как сообщает Дни.ру, женщина полностью признала свою вину, хотя и негативно восприняла появление в суде пострадавших. Дело в том, что проститутка – гражданка Молдовы. В свое время она незаконно пересекла границу и в Черновцах предоставляла сексуальные услуги вблизи железнодорожного вокзала.

Врачи обнаружили у нее СПИД в 2003 году во время рождения ребенка. Однако и это не остановило женщину, и после этого она продолжала заниматься проституцией, заражая опаснейшей болезнью своих клиентов.

Наводимо також декілька прикладів з моніторингу інтернет-ЗМІ:

«ВІЛ-інфікованих на Херсонщині виженуть з лікарень?» [<https://newday.kherson.ua/vil-infikovanih-na-hersonshhini-vizhenut-z-likaren/>],

«В Україні меншає ВІЛ-інфікованих серед молоді – завдяки чому?» [<https://www.5.ua/amp/suspilstvo/v-ukraini-menshaie-vilinfikovanykh-sered-molodi-zavdiaky-chomu-187047.html>]

«Кількість хворих на ВІЛ/СНІД суттєво збільшилась» [<https://portal.lviv.ua/news/2019/02/18/kilkist-hvorih-na-vil-snid-suttyevo-zbilshilas>].

«Дискримінація хворих на ВІЛ/СНІД: в Україні запрацювала мережа параюристів-підлітків» [<https://www.5.ua/suspilstvo/dyskryminatsiia-khvorykh-na-vilsnid-v-ukraini-zapratsiuvala-merezha-paraiurystivpidlitkiv-183676.html>].

«В Запорізькій області з'явиться хоспіс для невиліковно хворих людей» [<http://1news.zp.ua/v-zaporizkij-oblasti-zyavitsya-hospis-dlya-nevilikovno-hvorih-lyudej/amp/>].

«Ці пацієнти, як правило, інфікувалися у значно молодшому віці і вже звертаються за медичною допомогою у зв'язку з клінічними проявами СНІДУ» або ж «Серед зареєстрованих випадків у 39,9% пацієнтів встановлено діагноз СНІД» [Онлайн-видання «Номер один», режим доступу: <http://www.gazeta1.com/statti/na-ternopilshhynitsogorich-narodzhenno-11-ditej-vid-infkovanyh-materiv-iz-nyh-odna-z-diagnozom-snid/>].

Інтернет-видання «Полтавщина» зазначило в заголовку: «За 9 місяців на Полтавщині виявили 294 ВІЛ-інфіковані особи», але в самому матеріалі кілька разів вдалися до слів «хворі на СНІД», що миттєво «наклеїло» на людей ярлик безпорадності [Інтернет-видання «Полтавщина», режим доступу: <https://poltava.to/news/53566/>].

Досліджуючи цю проблему на матеріалах інтернет-ресурсів, ми помітили випадки неетичного висвітлення інформації: журналіст оперує стереотипами («Василь пішов на війну, бо був переконаний – втратити йому немає чого. Одна з причин такого настрою – ВІЛ-позитивний статус», «BBC News Ukraine», 01.12.2019); називає реальні імена героїв, які погодилися розповісти про проблему («Віра Варига – звичайна жінка з амбіціями і мріями, як вона сама про себе каже. Діагноз ВІЛ-позитивної її поставили ще 2002 року», «5.ua», 01.12.2017) тощо.

Практика показує, що читачів «чіпляють» цікаві історії, і саме на цьому будуються всі хороші матеріали.

Життєва історія – це кращий спосіб привернути увагу читача, тому найбільш цінним для журналіста є звернення до обласних організацій або фондів, які є в кожному місті, з проханням допомогти познайомитися з ВІЛ-позитивною людиною. При цьому важливо не порушити її права (взяти дозвіл знімати її на камеру чи оприлюднювати її історію, переконатися, що вона усвідомлює, що робить).

Спілкуючись з такими людьми, важливо розуміти, що в руках журналістів не просто інформація про ВІЛ-позитивну людину, яка має бути донесена читачам, а й життя людини. Прикладів життів, зруйнованих руками журналістів, дуже багато. Після спілкування з працівниками ЗМІ людям доводилося їхати з міст, міняти місце проживання, роботу тощо через неприйняття оточенням їх самих та їх хвороби.

«Місія «не нашкودити людині» є дуже важливою для журналіста. Як ризики, так і відповідальність журналіста дуже високі. У довготерміновій перспективі, якщо ви налагодите відносини із співтовариством цих людей, – так щоб ви завжди могли зняти трубку і зателефонувати комусь із них, – у вас завжди буде гарна життєва історія. А гарна життєва історія – це завжди гарний матеріал. На 99% ця історія робить ваш матеріал цікавим для читача. За життєві сюжети вам і потрібно боротися», – вважає Павло Пімінов, директор з комунікацій Фонду Олени Пінчук «АнтиСНІД» [4].

3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ВООЗ ЩОДО ДОТРИМАННЯ ЕТИЧНИХ НОРМ ПРИ СПІЛКУВАННІ З ЛЮДЬМИ, ЯКІ ЖИВУТЬ З ВІЛ.

У перших документах, ухвалених ВООЗ та іншими міжнародними асоціаціями у зв'язку з наростанням пандемії СНІДУ, одне з центральних місць мала спеціальна вимога не допускати дискримінації ВІЛ-інфікованих, а також осіб із так званих «груп ризику». Важливо було не лише морально засудити дискримінацію ЛЖВ/С, але і створити відповідні гарантії. Справа в тому, що боротьба з дискримінацією людей, що мають СНІД, є одним із компонентів боротьби зі СНІДом як таким. Про це, зокрема, йде мова у Резолюції ВООЗ від 1988 року «СНІД: уникнення несправедливості у ставленні до осіб, інфікованих ВІЛ і хворих на СНІД».

Цілком зрозуміло, що висвітлення проблеми ВІЛ/СНІДУ в медіапросторі потребує особливого підходу. На основі рекомендацій ВООЗ (1998 р.), які надаються з моральних аспектів взаємодії з людьми, що мають ВІЛ/СНІД, та іншими вразливими категоріями, можна сформулювати основні правила для журналістів при висвітленні вказаної проблеми [4]:

1. Не нашкодь!

2. Не помились! Перевірй факти, навіть якщо тебе підпирають дедлайни.
3. Не подавай марних надій. Особливу обережність демонструй тоді, коли передаєш повідомлення про «чудодійні зцілення».
4. Остерігайся стати прибічником та прислужником чиїхось інтересів. Будь неупередженим.
5. Ніколи не розголошуй джерела інформації, відомостей, наданих тобі конфіденційно, якщо тебе до цього не примушує національне законодавство.
6. Працюючи із хворими, людьми з обмеженими можливостями, вразливими групами, дітьми, враховуй, які наслідки можуть мати твої повідомлення. Ти підеш далі, а вони залишаться наодинці з результатом.
7. Ніколи не торкайся особистого горя!
8. Завжди стався з повагою до особистого життя хворих, людей з інвалідністю та їх близьких.
9. Стався з повагою до стану обездолених, особливо тих, хто постраждав від стихійних лих. За можливості уникай використання світлин або телевізійних зображень жертв та їх сімей.
10. Якщо маєш сумнів – промовчи!

4. РОЛЬ ЗМІ У ФОРМУВАННІ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ЛЮДЕЙ З ВІЛ-ПОЗИТИВНИМ СТАТУСОМ.

Аби не стати заручником бізнесових інтересів (маємо на увазі комерційні ЗМІ), журналіст повинен розв'язувати етичні проблеми через принципи *суспільного (публічного) інтересу* (хоч він інколи може вступати в конфлікт з інтересом особистості або меншини) та *ефективності* (коли будь-яка дія або подія є оптимальною, якщо в результаті хоч одна людина стала кращою без погіршення становища іншої людини).

Обидва ці принципи є основними засобами, які допоможуть вирішити етичні дилеми, що виникають у роботі журналіста. Зв'язок етичних принципів і суспільного інтересу з медіа виражається через поняття «суспільно значуща інформація».

Продукуючи матеріали про ВІЛ/СНІД, не варто поширювати і підсилювати міфи та стереотипні упередження щодо вірусу. Серед них найпопулярнішими є такі:

1. ВІЛ-позитивна людина відрізняється своїм зовнішнім виглядом.
2. ВІЛ-інфекцією можна заразитися в побуті, під час поцілунку чи рукоштовання.
3. ВІЛ може передатися зі слиною, потом і слюзою.
4. Презерватив гарантовано захищає від передачі ВІЛ.
5. ВІЛ можна заразитися в басейні, сауні або через ванну.
6. Діти, інфіковані ВІЛ, можуть заразити інших дітей під час ігор, тому вони повинні відвідувати спеціальні навчальні заклади.
7. Комарі передають ВІЛ при укусах.
8. Вагітна жінка, інфікована ВІЛ, обов'язково заразить свою дитину.
9. Відкриті рани або контакт із кров'ю можуть стати причиною зараження ВІЛ.
10. ВІЛ-інфекція – це смертельний вирок.

Перед тим, як почати писати новину про людей, які живуть з ВІЛ, варто пам'ятати про основні правила та не допускати у своїх публікаціях дискримінації, адже саме через журналістику читачі формують своє світобачення.

Сьогодні громадські організації активно долучені до проблем ВІЛ/СНІДУ, вони впливають на редакційну політику медіа. Тому вироблені деякі правила висвітлення теми ВІЛ/СНІДУ в публічному дискурсі, яких потрібно притримуватися:

- Не використовувати такі вислови: «чума ХХ століття», «групи ризику», «носії ВІЛ/СНІДУ», «жертви СНІДу», «постраждали від СНІДу», «аналіз на СНІД», «померти від СНІДу», «ліки від ВІЛ/СНІДу», «зараза», «жахлива хвороба», «жертва», «страждалець», «сирота СНІДу», «вірус СНІД/ВІЛу», «підчепити СНІД», «ВІЛ-інфікована людина», що маркуємо як мову ворожнечі.
- Уникати розповсюдження хибних уявлень стосовно лікування та терапії при ВІЛ/СНІДі.
- Поважати лікарську таємницю.
- Бути терплячими і мати повагу під час інтерв'ювання людей, які належать до найбільш уразливих спільнот.
- Не засуджувати людину.
- Використовувати правильні статистичні дані (кількість людей, які входять до урядових списків тих, хто вже отримує або потребує АРТ, тих, хто інфікувалися за певний період тощо).
- Дотримуватися загальних принципів етики журналіста.
- Не намагатися вмовити людину назвати своє ім'я, а запропонувати використати псевдонім.
- Висвітлювати інформацію щодо ВІЛ'них людей, не завдавати шкоди їх репутації.
- Зберігати баланс думок.
- Не примушувати людину зізнаватися, як вона інфікувалася.
- Використовувати такі вислови: «ВІЛ-позитивний», «людина/ чоловік/жінка, яка живе з ВІЛ», «діти, життя яких торкнувся ВІЛ/СНІД», «тест на ВІЛ», «ВІЛ або вірус, що спричиняє СНІД», «інфікуватися ВІЛ», «стати ВІЛ-позитивним», «помер від СНІД-асоційованої хвороби», «помер від хвороб, пов'язаних зі СНІДом», «помер від хвороби, викликаної ВІЛ/ СНІДом», «лікування проти ВІЛ», «АРВ-терапія», «медичні засоби/ліки для попередження та лікування опортуністичних інфекцій», «ризикова поведінка», «захворювання/епідемія/хвороба».

Слід звернути увагу на поради щодо підготовки матеріалів про вразливі категорії населення, які укладені представниками журналістико-викладацького цеху [10, с.215-224]:

1. Пам'ятайте, що герой вашого матеріалу – це передусім людина. Оцінні судження залишаємо поза текстом.
2. Вимикаймо емоції – збираймо факти.
3. Уникайте стереотипів – розкажіть про людину, її історію, висновки залишіть читачу.
4. Якщо не знаєте, як подавати зібрану інформацію так, щоб уникнути конфлікту інтересів чи перекосу інформації, – готуйте журналістський матеріал, опираючись на права людини.
5. Дотримуйтеся принципів конфіденційності інформації та захисту персональних даних «героїв» ваших матеріалів.
6. Будьте особливо ретельні у висвітленні тем про дітей.
7. Опирайтеся на міжнародне та національне законодавство.

8. За змоги віддайте на інформаційну експертизу ваш матеріал медіаюристам, експертам з теми, прислухайтеся до їхніх порад.

Організатори 8 навчального модуля Університету Журналістської Майстерності – Українська Асоціація Видавців (УАВПП) за підтримки Системи Компаній Кока-Кола в Україні та за сприяння Фонду Олени Пінчук «АнтиСНІД» – наводять слушний вислів Дмитра Шерембея, голови правління пацієнтської організації Ukrainian Community Advisory Board, який вже 12 років живе з ВІЛ: *«Жоден діагноз не є моральною характеристикою людини. Найстрашніший вірус, який є на землі, – це ідіотизм»*. Ідіотизм, який скалічив, за словами Шерембея, мільйони людей.

На запитання «Чому ВІЛ-позитивні люди до сьогоднішнього часу дуже некомфортно себе почувають в нашій країні?» Дмитро Шерембей відповів, що основна проблема полягає в тому, що безграмотні люди через засоби масової інформації сформували хибне, невірне та злочинне ставлення до ВІЛ-інфікованих людей як до таких, до кого можна ставитись зневажливо. Внаслідок цього переважна більшість українців не бажає знати про свій ВІЛ-статус, адже бути людиною, хворою на ВІЛ-СНІД, соромно.

Звертаючись до журналістів, Дмитро Шерембей наголосив: *«Місією журналіста є лікування суспільства від хвороби, яку не ви сіяли. Ніколи не розповідайте суспільству, що хвороба якимось чином може позбавити людину її таланту, здатності жити та любити життя. Не керуйтеся невірною інформацією, хибним ставленням та безглуздими переконаннями. Все, що ви робите, – це або підвищення температури в суспільстві, або її зниження. Це формування або тепла, або холоду. Те, що ви розповісте про «нас», – буде нашим життям. І ми з цим будемо жити, перебуваючи у певних відносинах з лікарями, на роботі, у дитячому садку. Ми будемо експлуатувати культуру, в якій існуємо, і яку, по суті, будете ви. Ми вважаємо, що завдяки журналістам історія СНІДу в Україні змінилася. Сьогодні співпраця ВІЛ-інфікованих людей та журналістів дозволяє великій кількості людей по-людськи народжувати дітей, а не робити це в коридорі, як це було ще 10 років тому»*.

Міф про те, що СНІД подібний до чуми, поступово зник, а публічна дискусія на «незручну тему» змінила Україну та людей, які потребують адекватного ставлення до себе [4].

Головне завдання, що стоїть перед українськими журналістами, – боротися зі стереотипами, а не працювати для їх підсилення. Чим більше популяризуватиметься тема ВІЛ/СНІДу в ЗМІ, тим менше конфліктних ситуацій виникатиме серед громадян та в суспільстві в цілому.

5. ОСОБЛИВОСТІ ТА ГАРАНТІЇ ЖУРНАЛІСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ ВИСВІТЛЕННІ ПРОБЛЕМИ: ПРАВИЛА ПОДОЛАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЛЮДЕЙ ІЗ ВІЛ/СНІД У ЗМІ.

Професійним обов'язком журналіста є підготовка до розповсюдження достовірної, об'єктивної інформації. Стаття 54 Конституції України дає журналісту право відмовитися від публікування матеріалу за особистим підписом, якщо його зміст після редакторської правки протирічить особистим переконанням автора; творчому працівникові телерадіоорганізації перед трансляцією слід ознайомитися з кінцевим варіантом підготовленої до випуску передачі з використанням зібраних ним матеріалів і зробити свої зауваження, зняти із себе відповідальність за матеріали, зміст яких, на його погляд, було змінено, викривлено в процесі редакційної підготовки; відмовитися від виконання доручення органу масової інформації, якщо воно протирічить діючому законодавству.

Наприклад, в об'єктивному авторському матеріалі про ВІЛ/СНІД після редакційної правки зміщено акценти, і з суто інформаційного він перетворився в обвинувально-стереотипний, без тіні толерантності і поваги до ВІЛ-позитивної людини. Для захисту своїх прав журналіст повинен зберегти копію заяви на ім'я редактора про відмову від публікації, а також перший варіант публікації.

Якщо органом масової інформації було розповсюджено відомості, які не відповідають дійсності або вони викладені неправдиво і паплюжать честь і гідність або ділову репутацію організації/установи або шкодять їх інтересам, громадяни, юридичні особи та державні органи упродовж одного року з дня публікування інформації мають право вимагати її спростування. У випадку, якщо редакція не має доказів того, що розповсюджена інформація відповідає дійсності, вона зобов'язана на вимогу зацікавленої особи у запропонованому нею варіанті оприлюднити її спростування в запланованому на найближчий час випуску друкованого ЗМІ. Також редакція має право самостійно спростувати оприлюднену інформацію (ст.37 ЗУ «Про пресу»).

З метою недопущення публікування недостовірної інформації особа, у якої беруть інтерв'ю, або особа, яка передає інформацію, має право вимагати в письмовій формі перегляду або прослуховування готового матеріалу перед його трансляцією. У випадку відмови – навіть вилучення матеріалу з передачі. Що стосується друкованих ЗМІ, то така особа повинна ознайомитися з друкованою версією матеріалу, і тільки з її згоди він може бути опублікований [2].

Висвітлення теми ВІЛ/СНІДУ може бути емоційно складним. Хоча репортери намагаються бути об'єктивними, іноді дуже важко залишатися осторонь від життя та проблем людей, у яких береш інтерв'ю. Також важко пережити смерть ВІЛ-позитивної людини, яка співпрацювала з журналістом, надаючи йому інформацію, особливо якщо між ним та цією людиною виникли дружні стосунки. Тут немає універсальних порад. Соціальні працівники, які мають справу з людьми, що живуть з ВІЛ/СНІДом, щоденно, кажуть, що дуже важливо зберігати рівноваженість. Репортери повинні розуміти, що вони не зможуть вирішити усіх проблем, пов'язаних з ВІЛ/СНІДом. Але якщо вони якнайкраще виконуватимуть свою роботу, докладно та точно розповідаючи про ситуацію з ВІЛ/СНІДом, це буде перший важливий крок до того, аби впоратися з емоційними проблемами [10, с.215-224].

Висновки. Довкола хвороби ВІЛ/СНІД існує багато міфів та стереотипів, протидіяти яким українські ЗМІ лише починають. За рекомендаціями світових та українських громадських організацій, матеріали про інфікованих мають, у першу чергу, відповідати головним журналістським стандартам. Вони не повинні містити клікбейту, мови ворожнечі. Також, якщо хвороба не є темою матеріалу, не варто про неї згадувати. Підігрівати інтерес до проблем людей, що живуть із ВІЛ, потрібно через створення цікавого та пізнавального контенту, який простими словами розкаже детальніше про хворобу та проблеми, з якими стикаються ЛЖВ. Інформаційним приводом до створення матеріалу може бути не лише соціальна подія, а й окремі ситуації з життя людей. Якщо джерелом інформації буде безпосередньо людина із ВІЛ, громадяни, які читатимуть матеріал, краще сприйматимуть її.

Роль медіа не обмежується інформуванням лише людей, які ніколи не стикалися з ВІЛ/СНІДом. Також журналісти мають доносити до ЛЖВ їх права та можливості. Всеукраїнські та регіональні медіа мають приділяти належну увагу захисту та поширенню інформації про права людей, що живуть з ВІЛ. Чим більше вони знатимуть, куди звертатись по допомогу, тим більш захищеними вони відчуватимуть себе в суспільстві.

Підсумовуючи сказане, радимо переглянути: ВІЧ в Росії / HIV in Russia. – Режим доступу : <https://youtu.be/GTRAEpIIgZo>

ЛІТЕРАТУРА

1. Анна Грекова. Медіа-іміджі ВІЛ/СНІДУ в Україні. – Електронні дані. – Режим доступу : <http://www.antiaids.org/ukr/projects/media/content/9373.html>.
2. ВІЧ/СПИД И СМИ. Рекомендации для журналистов. Шестое издание, расширенное и дополненное, ноябрь 2006 г. – МБФ «Международный Альянс по ВІЧ/СПИД в Украине». –84 с.

3. ВІЛ/СНІД НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ГАЗЕТ І ЖУРНАЛІВ: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ / Семигіна Т. В., Зубець І. В., Грига І. М. – Електронні дані. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/277031240_VILSNID_na_storinkah_ukrainskih_gazet_i_zurnaliv_socialnij_aspekt_problemi.
4. Віннікова Д. Як писати про СНІД / Дарія Віннікова, УАВПП // 8 навчальний модуль Університету Журналістської Майстерності. – Електронні дані. – Режим доступу : <http://www.uapp.org/search/12841.html>.
5. Медіа-іміджі ВІЛ/СНІДУ в Україні / Т. Семигіна, І. Зубець, Д. Богдан та ін. – К.: «Києво-Могилянська академія», 2005. – 124 с.
6. Методичні рекомендації з питань ВІЛ та ЧСЧ для суддів: Методичний посібник / Програма розвитку ООН в Україні. – За ред. Шеремета С. П – Авт. колектив: Васильєва О. О., Добридень Т. В., Пономарьов С. Ю., Гейдар Л. М., Мостяєв О. І., Шеремет С. П., Ярошенко А. А. – 2011. – 75 с.
7. Михайлова О. Правила та принципи висвітлення ВІЛ/СНІДУ як соціальної проблеми у теленовинах / О. П. Михайлова // Наукові записки Інституту журналістики. – 2015. – Т. 59.
8. Настольная книга для позитивных людей. Второе, дополненное издание – К.: МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине», 2011. – 169 с.
9. Освещение темы ВИЧ/СПИДа в СМИ. Пособие для журналистов, 2006. – Електронні дані. – Режим доступу : <https://redcross-irkutsk.org/ru/catalog/group-4/product-574/info.html>.
10. Права людини та мас-медіа в Україні: Збірник конспектів лекцій [Тексти] / Авт. кол. – За ред. Виртосу І., Шендеровського К. – Київ: Інститут журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка. 2018. – 260 с.
11. Придадим новый импульс. Кодекс Надлежащей практики для НПО, ведущих борьбу с эпидемией ВИЧ и СПИДа. – Електронні дані. – Режим доступу: https://www.aidsactioneurope.org/sites/default/files/1.About_us/1b.What_we_want/russian-code-final.pdf.

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЗАЛЕЖНІ ВІД АЛКОГОЛЮ ЛЮДИ: ПРОВІДНІ ІДЕЇ, ПРАВИЛА ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ЖУРНАЛІСТСЬКОГО МАТЕРІАЛУ

Юрій Фінклер, доктор філологічних наук, кандидат соціологічних наук, професор кафедри журналістики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Лекцію присвячено проблемі етичного і правового дискурсу щодо людей, які мають алкогольну залежність, при підготовці та презентації журналістського матеріалу. Проблема розкривається крізь призму оцінок ставлення, врахування чи ігнорування сучасною медіапрактикою проблем людей, які мають алкогольну залежність, та співзалежних людей. З'ясується, як конкретно журналісти мас-медій, контент яких може включати фактори ризику для людей, за умов непрофесійного або безвідповідального ставлення до контенту передають, викривлюють чи моделюють нездорові алкогольні звички, чим порушують права залежної та співзалежної аудиторії.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Контакти людини з алкоголем як соціально-правозахисна проблема: уроки для медіапрактики.
2. Алкогольна залежність і життя родини у гуманітарному контексті.
3. Журналістський контент про залежність: компроміс між медичним, психологічним та правовим дискурсом.

Протягом останніх років зростає рівень споживання алкоголю в Україні. За результатами дослідження, оприлюдненого журналом The Lancet, у 2016 році найвищий рівень споживання алкоголю серед жінок було зафіксовано саме в Україні, а алкозалежність українських чоловіків опинилась на п'ятому місці в Європі.

Американські дослідники Віктор Страсбургер і Діна Боржековські твердять, що існує прямий зв'язок між тим, що люди із алкозалежністю отримують від ЗМІ, та тим, як ці ЗМІ поведуть себе при висвітленні проблем алкогольної залежності. Вчені особливо наголошують на глибині того впливу, який потенційно формує поведінку залежної аудиторії щодо ставлення до алкогольних напоїв та їхнього споживання.

У 1946 р. американсько-німецько-французький фізіолог і біостатист Елвін Мортон «Банкі» Джеллінек на основі опитувального дослідження осіб, які мають алкогольну залежність, уперше сформулював свою концепцію фаз алкогольної залежності. З початковою публікацією цієї концепції Джеллінек виклав більш детальну анкету, яку протягом останніх років заповнило близько 2000 людей із алкозалежністю.

Розробка концепції фаз була представлена автором на лекціях в Єльській літній школі вивчення алкогольної залежності (липень 1951 та липень 1952) та на Європейському семінарі з алкогольної залежності (Копенгаген, жовтень 1951).

У статті «Фази алкогольної залежності» він не лише чітко визначив етапи пияцтва у людини, а й вперше в історії фізіології запропонував термін «співзалежність». Під цим явищем він мав на увазі патологію психологічної та фізіологічної залежності від близьких людей, які мають алкогольну залежність. Тому, говорячи про залежну від алкоголю аудиторію мас-медіа, ми маємо на увазі також і тих, хто є співзалежними.

Учені-комунікативісти і психологи виділяють два ключові аспекти висвітлення проблеми алкозалежності в мас-медіа.

Перший аспект вони пов'язують із рівнем освіти представників аудиторії та навичками критичного мислення.

Другий аспект лежить в площині захисту прав людей із алкогольною залежністю та їхніх сімей – зокрема, впливі медіапрактики на залежних людей і співзалежних.

Слід відзначити, що наразі існує етична проблема, коли все частіше діяльність засобів масової інформації щодо вживання алкоголю є непопередженням про небезпеку вживання, а, по-перше, прихованою рекламою алкогольних напоїв, по-друге, майданчиком некоректності щодо тих, хто надміру споживає алкоголь, та їхніх близьких.

А тому доволі шкідливою може вважати подібну медіапрактику не через фактичне представлення подій та людей у ЗМІ, а через викривленість етичних норм і принципів при висвітленні соціальних проблем. Наприклад, таких, як алкогольна залежність.

Актуальним є вивчення способу представлення в медіа поведінки залежних людей та співзалежних. На жаль, ставлення медій до тих, хто страждає і потребує допомоги у зв'язку із вживанням алкоголю, полягає в тому, що увага концентрується *не на проблемі* (алкоголь), а *на персоналії* (залежна людина чи співзалежна).

Основний напрям нашої лекції заснований на врахуванні трьох важливих аспектів медіапрактики, яка повинна включати права людини із алкогольною залежністю й співзалежної людини.

По-перше, аналіз взаємозв'язку між можливою профілактикою споживання алкоголю та мас-медіями.

По-друге, необхідність враховувати думки, стиль життя, бачення проблеми тих людей, які мають алкогольну залежність.

По-третє, при висвітленні проблеми прав таких людей має бути якісна інформація, максимально аргументована, яка не викликає сумнівів.

Медіапрактика тією чи іншою мірою провокує ризиковану поведінку аудиторії. Частий показ вживання алкоголю є шкідливим, а для певної частини аудиторії просто критичним; за відсутності певних гальмівних засторог такий контент може слугувати взірцем поведінки.

Психологи кажуть, що в ЗМІ залежні люди шукають виправдання своєї залежності. «Ну, ось, тут випивають. Ну, ось, і тут нетверезий. Ну, ось, наливають». Польська дослідниця Люція Бакієра взагалі твердить, що залежні люди не тільки можуть, а й хочуть бачити подібні сцени й читати подібні тексти. Якщо таке відбувається не одноразово, а періодично, із сукупною частотою ризиків, це може сформувати негативний медійний тренд.

Алкоголь є стресом. Мас-медіи часто виступають джерелом стресу, а медіапрактика цей стрес провокує. Італійські дослідниці Марія Концетта Чіурі та Данієля Бока Дель вважають, що лише міцність віри і переконань залежної людини в тому, що пити шкідливо, є запорукою, як мінімум, спокійного ставлення залежної аудиторії до контенту про алкоголь у медіапрактиці. Але зазвичай такий контент дійсно є стресом для залежної і співзалежної аудиторії.

Американський соціолог Роберт Мертон, зокрема, зазначає, що дуже популярною перспективою для аналізу етичності журналістського продукту стає явище амбівалентності (роздвоєності). Концепція амбівалентності в медіапрактиці щодо залежності є корисною навіть при аналізі тих конфліктів, які виникають внаслідок виконання медіями конкретних ролей соціального наставника.

Чи є частими такі ролі? Розглянемо декілька випадків використання некоректних даних щодо алкогольної залежності громадян.

Перший випадок. У грудні 2010 року Міністерством юстиції України було зареєстровано нову інформаційну агенцію – «ЮАінофрм». Агенція розпочала набір працівників із комерційних інтересів – усім бажаним було обіцяно гарантовану участь в тренінгах із проведення журналістських розслідувань та видачу журналістських посвідчень. Агенція пропонувала замовлення незалежних самостійних розслідувань. Наприклад, виявлення фактів подружньої невірності з наданням фото/відео звітів, проведення інших заходів особистого характеру. Окремою пропозицією для майбутніх журналістів була можливість негласно слідкувати, збирати та оприлюднювати інформацію про залежних від алкоголю людей та членів їхніх родин. Особливу увагу просили звернути на публічних осіб.

Другий випадок. У березні 2012 року в газеті «Express (die Zeitung)» міста Кельн (Німеччина) було розміщено повідомлення про потерпілу у дорожній пригоді. За посиланням на дорожню поліцію Кельна, повідомлялось, що постраждала особа (і поліціантами, і журналістами наводились ім'я, прізвище і було розміщено фотографію людини) була «в очевидному стані сп'яніння». У місті Кельн ця людина була надзвичайно популярною. Виник дуже серйозний скандал.

Третій випадок. У лютому 2010 року, вже через півтора місяця після вступу в силу обмежувальних законодавчих норм щодо реклами алкогольних напоїв, редакція газети «Факти і коментарі» заснувала нове видання – газету «Життя прекрасне». Було повідомлено, що спеціалізація цього видання – висвітлення питань виробництва, обігу та споживання алкогольних напоїв та тютюнових виробів. Але насправді виходить така «газета» не окремим виданням, а ще одною сторінкою самої газети «Факти». Простіше кажучи, «Факти» просто назвали одну зі своїх сторінок «Життя прекрасне» і сміливо друкують на цій сторінці рекламу алкоголю.

Усі ці медійні випадки ми детально розглянемо на практичному занятті.

Ясна річ, журналісти, що розробляють цю тему, зацікавлені відшукати людину, що має алкогольну залежність. Утім, слід пам'ятати про загрози, що може нести цей інтерес залежним та співзалежним людям.

Серед численних прикладів, які описували залежну аудиторію мас-медій, більшість стосується конфліктів у родині та домашнього насильства.

Що ж таке насправді аудиторія із алкогольною залежністю?

На підставі тверджень багатьох соціологів та психологів, головними чинниками сімейної системи залежної аудиторії є такі.

Перший чинник залежні від алкоголю аудиторії мас-медій. Ці люди не тільки мають дисфункціональний характер, дисфункціональний характер також носять стосунки між людьми, серед яких є хоча б один залежний від алкоголю. Представники цієї аудиторії рухаються у своєрідному колі, утвореному цією вадою, і доволі часто не можуть із цього кола вийти, не чинячи опору ситуації.

Другий чинник. Ці люди зазвичай заперечують свої проблеми. Саме тому ці проблеми не тільки ніколи не подолано, а вони ще й поглиблюються. Представники цієї аудиторії мають загострені почуття образи, а їхні комунікаційні спостереження, думки, прагнення та уяви почасти пов'язані із відсутністю сексуальної близькості.

Третій чинник. Почуття співзалежних людей укорінені в соромі, адже часто їм доводиться відчувати сором за своїх родичів, що мають алкогольну залежність.

Четвертий чинник. І самі залежні, і члени їхніх родин мають доволі нечіткі та заплутані кордони стосунків між собою. Вони бояться висвітлення соціальних і родинних зв'язків, притаманних соціалізованим родинам, і почують себе ніяково, знаючи, що поведуть себе не так.

П'ятий чинник. Залежні люди не можуть задовольнити свої індивідуальні потреби. Бачення соціуму цими людьми присвячено індивідуальним, а не системним потребам. Індивід існує для сім'ї. Ось чому в середовищі таких людей майже завжди спостерігається рівень гніву та депресії.

Таким чином, ця аудиторія страждає на певний перфекціонізм; таємниці як в межах родини, так і в соціалізованому світі – це частина брехні, яка тримає цей сегмент аудиторії в замороженому стані. Але подібні секрети – це секрети полішинеля (секрети, які відомі всім): оточуючі знають ці «секрети» людей чи родин, але роблять вигляд, що нічого не знають.

Більше того, ця аудиторія заперечує проблему і створює ситуацію, коли хоче досягти будь-якої своєї мети у житті застосуванням сили волі. Мабуть, тільки ця обставина і дає залежній людині ілюзію можливості вирішити проблему, а це відображається у комунікаційних очікуваннях залежної аудиторії.

Якщо журналісти уважніше будуть придивлятися до набору таких чинників, то зможемо зрозуміти суть залежної аудиторії і зробити перші важливі висновки. Так, поведінка залежної людини порушена через неадекватне прийняття реалій, а співзалежні члени сім'ї через це нервують. Ключова комунікаційна специфіка цих людей полягає в тому, що алкоголь стає основним правилом організації та формування їх життя і життя співзалежних людей.

Отже, журналіст повинен зрозуміти, що специфіка цієї медійної аудиторії полягає в тому, що алкоголізм – це хвороба сімейна. Жоден член такої сім'ї не може розглядатись як окрема одиниця аудиторії у відриві від інших членів родини. Якщо журналіст не розуміє такої специфіки цієї аудиторії, то він принципово не зможе збагнути внутрішню взаємозалежність у всій системі цієї кластерної представленості аудиторії.

При підготовці матеріалу про проблему, пов'язану із вживанням алкоголю, журналіст повинен знайти відповіді на такі запитання:

- По-перше, якій групі людей журналіст може загрозувати своїм контентом?
- По-друге, а чи не спровокує його контент бажання людини, що одужує, знову почати пити?
- По-третє, а чи, можливо, його контент, навпаки, допоможе людині із алкогольною залежністю?

Мій прикрий досвід спілкування із залежними людьми засвідчив, що алкоголем зловживають дедалі більше молодих, добре освічених людей, образ яких суперечить стереотипу «типового алкоголіка».

Гаррі Ванден Бос, один із натхненників програми для людей із алкогольною залежністю «12 кроків», впевнений у тому, що ці люди вважають, що вживання алкоголю за будь-яких соціальних ситуацій є нормальним і навіть спокійним чинником сучасного «глобального» способу життя. Вони навіть і гадки не мають про те, що їхнє алкогольне життя має хоч щось спільне із залежністю.

Тому журналіст повинен враховувати той факт, що сучасна алкогольна залежність дуже демократична і може торкнутися будь-кого. Не мають жодного значення освіта, статус, вік, стать людини, яка вживає алкоголь. Ця залежність, яка насправді фізично та психічно всіляко шкодить людям, порушує не лише сімейні, а й соціальні

стосунки. Вона є підступною, оскільки підкрадається непомітно. Це тому, що причин для алкогольної залежності так багато, вони настільки різноманітні та складні, що не піддаються жодній схемі.

У журналіста не повинно бути перед собою «алкоголіка» – тільки залежна від алкоголю людина. Навіть щодо тих, хто не тільки не пройшов терапію чи лікування, а й не збирається цього робити.

Слід пам'ятати: попри те, що людина успішно пройшла терапію і кинула пити, хвороба алкоголізму – це хронічне, прогресуюче захворювання, і немає способу його вилікувати. Водночас усі залежні від алкоголю люди впевнені, що у них достатньо сильна воля контролювати свій стан при споживанні алкоголю.

Українська дослідниця особливостей психотерапії Ольга Вовк пише про те, що алкогольна залежність не була визнана хворобою до другої половини минулого століття. Систематична класифікація алкоголізму з'явилася у VIII Ревізії Міжнародної класифікації хвороб, травм та причин смерті, яка була розроблена Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Сьогодні діє 10-та Ревізія (від 2007 року), яка певною мірою переосмислила діагностичні критерії залежності від алкоголю. І саме у цьому контексті алкогольна залежність має зв'язок із медіапрактикою.

Чому?

Річ у тім, що саму алкогольну залежність визначають як сукупність не лише соматичних і поведінкових, а й когнітивних симптомів, за яких вживання алкоголю є пріоритетним завданням для багатьох членів суспільства перед іншими важливими для них колись, раніше, питаннями. Великою мірою ця хвороба створюється поведінковими взірцями в соціальних комунікаціях, моделями поведінки, які великою мірою формуються медіапрактикою.

Алкогольна залежність починається доволі невинно: зокрема, від демонстрації в фільмі келиха вина до вечері. Потім один келих перетворився на два, два келихи – на три... Це ж просто вино. Але пиття щодня, яке супроводжується «красивою» медіакартинкою такого пиття, працює позитивно на алкоголь, але проти людини.

За оцінками соціологів, залежність однієї людини має руйнівний вплив на 10 – 30 інших людей; це – подружжя, діти, батьки, сім'я, друзі та знайомі, громада на роботі та сусіди. Проблема в тому, що ніхто з цих людей не може нічого зробити із залежністю близьких – боротися із хворобою чи допомогти людині. Не зможе цього зробити і журналіст. Але в той самий час журналіст може нанести шкоду залежному через те, що буде зловживати як демонстраціями чи описом сцен із спиртними напоями, так і образами почуттів людей. Журналісти повинні використовувати стратегію відмови – відмови від перебільшення алкогольного контенту, відмови від спокушання алкогольними виробами, відмови від образи залежних людей.

Йдеться про те, що для кожного залежного є факт допуску до спиртних напоїв. Якщо навіть це твердження і видається категоричним, то підставою для пиятики може стати і асоціація із реальним вживанням алкоголю, яка породжується медіапрактикою. До цього чергового досвіду кожен залежний твердить, що проблем із алкоголем він не має взагалі. І він говорить таке не тому, що хоче засліпити очі своїм близьким, а просто тому, що справді так думає. І журналісти повинні не провокувати його на алкоголь – ба більше, журналісти мали б довести, що він має контроль над собою, інакше безалкогольне майбутнє для цієї категорії соціуму не матиме шансів на успіх.

Залежні люди при бажанні відмовитись від цієї залежності борються з проблемою тривалий час. З одного боку, вони сумніваються, чи подолають цю проблему. З іншого – кожна демонстрація чи кожен опис спиртного в медіа зможуть лише допомогти залежному зрозуміти масштаб їхньої драми. Ось чому журналіст повинен враховувати два важливі аспекти цієї медійної проблематики.

Перший аспект: алкогольна залежність не є виною. Ні сама залежна людина, ні її родина, ні її близькі, ні її оточення не мали жодного впливу на цю залежність, ця залежність не була у прямому зв'язку і з бажаннями та волею особи, яка є зараз залежною, і з її поведінкою. Журналіст не має жодного права звинувачувати особу в зловживанні спиртними напоями.

Другий аспект: кожен та кожна має шанс вийти із залежності. Їм треба допомогти позитивними взірцями, хорошими новинами з тематики, статечними прикладами і високою культурою спілкування.

Медіапрактика здатна змінювати спосіб життя залежних людей, намагаючись пом'якшити різкість зміни поведінки залежної особи. Адже зовнішній світ часто обмежується для залежної людини світом мас-медіа.

Український соціолог Анатолій Ручка вважає, що мас-медіа є набором взірців поведінки, кожен навіть із найменших прикладів якого може викликати стрес. Для журналіста важливою може стати специфіка не лише особистості залежних, а й їхніх родин – зокрема, дітей, які опиняються у зоні особливого ризику.

Чому?

По-перше, тому, що медіа можуть сформувати такі позитивні принципи, якими можуть керуватись і самі залежні, і їхні родини.

По-друге, медіа відтворюють такі ролі, які у житті грає і залежна людина, і члени її сім'ї.

Звідси – можливість сформулювати три найважливіші принципи, на яких повинна ґрунтуватися підготовка журналістського матеріалу.

- *Перший принцип* вимагає абсолютної «журналістської тиші» щодо будь-яких звинувачень залежної людини у тому, що вона стала залежною від алкоголю. Журналіст повинен виходити з того, що він не є фахівцем-психологом чи експертом-медиком, він повинен приховувати власні переживання, які могли б трактуватись як втручання в особистий простір тих людей, які потребують фахової, кваліфікованої допомоги.
- *Другий принцип* вимагає від журналіста повної *довіри* до залежної людини, адже будь-яка недовіра загрожує шкодою. У медіапрактиці залежна людина повинна отримувати почуття безпеки, адже постійне відчуття небезпеки породжує в неї слабкість і невпевненість.
- *Третій принцип* вимагає від журналіста *повного контролю над емоціями* щодо висловлювань можливих причин і можливих наслідків тієї ситуації, в якій опиняється залежна людина. Дотримуючись цього принципу, журналіст запобігає зростанню в різноплановому аудиторному середовищі психопатизації залежного. Журналіст не має права на будь-яку моральність чи менторність, які, ґрунтуючись на маніпуляціях, могли б породжувати безпорадність людини.

На жаль, у даний час медіапрактика щодо запобігання вживання алкоголю обмежується майже виключно тим, що вона виступає інструментом, який керує розповсюдженням повідомлень у пресі, радіо чи на телебаченні для пропагування здорового способу життя за допомогою точкових, разових кампаній.

Але звертаю особливу увагу на те, що вплив, який здійснюють ЗМІ на споживання чи зменшення споживання алкоголю, не обмежується діями медіапрактики щодо певних антиалкогольних кампаній.

Наприклад, мас-медіа вирішують той «алкогольний» контекст, який вони можуть сформувати всередині сукупності проблем, що складатимуть їхній – до прикладу – новинний блок або певний порядок денний. Медіа, наприклад, можуть підготувати інформацію про вибір напою, який підкреслить елемент обрамлення сюжету чи гри персонажів у фільмах, реаліті-шоу, музичних програмах, новорічних вечірках, «корпоративах» тощо.

Таким чином, мас-медіа пропонують аудиторії (і залежній людині так само) певні пізнавальні рамки та елементи тлумачення вживання алкоголю, що визначає його форму як соціальний факт; головний ефект тут – це концептуалізація конкретного алкогольного напою через прямий, власний досвід залежної людини попри якусь там представленість напою медіа. Алкоголь взагалі чи конкретний алкогольний напій зокрема не обмежується лише інформацією, яка транслюється у вигляді того чи іншого журналістського жанру – надзвичайно важливо розуміти, що його роль у профілактиці не повинна бути підґрунтям для таких повідомлень, які тлумачаться однаково різними аудиторними кластерами, однак щодо залежних людей, то порядок денний медіа повинен бути послідовним і нагадувати чітку та цілеспрямовану профілактичну стратегію суспільства, до якої ці медіа додають голос.

Ми підійшли до надзвичайно неоднозначної проблеми підготовки журналістського матеріалу за умов необхідності врахування прав людей із алкогольною залежністю та співзалежних. Йдеться про профілактику алкогольної залежності ЗМІ. Поширювати профілактичні повідомлення в мас-медіа – це вчорашній день, це не модно, це не діє. Крім того, рекламою алкогольних напоїв рясніють українські телебачення, радіо, друковані медіа, зовнішня реклама і рекламні проспекти супермаркетів, які вільно роздаються на вулицях великих українських міст.

Але згідно із Законом України «Про рекламу» агітувати за вживання спиртними напоями в позарекламний час не можна. Що ж робити?

Доцільно, щоби роль медіапрактики у цьому делікатному питанні була стратегічною, а не тимчасовою, і мала спільні інтереси і технології втілення на інституціоналізованому рівні, разом і спільно із стратегією інших інституціоналізованих агентів (школа, сім'я, органи державної влади, медичні структури, волонтерські рухи тощо). Дотримуючись саме такого підходу до подачі контенту, журналісти і медіа в цілому зможуть, як мінімум, зайняти центричну позицію щодо висвітлення цієї проблеми.

Окремо скажу про поліцію, оскільки із усіх інституціоналізованих структур держави, мабуть, саме поліція найбільше дотична до наслідків зловживання алкоголем. Дослідник медійного поліцейського контенту Петро Вербицький твердить, що єдиним офіційним медійним документом є короткі пресрелізи, що їх готують прес-служби поліції. У цілому ці тексти (документи) не є успішними, а швидше примітивними та такими, що акцентують увагу переважно на діях, що їх здійснили в алкогольному стані люди середнього та бідного прошарку, соціально депресивні елементи; але у пресрелізах практично не представлені події, пов'язані із затриманням представників влади, зі значними злочинами чи навіть правопорушеннями. В Україні ми дізнаємось більше про виконавців або ніби виконавців, але менше – про реальних злочинців.

З подачі офіційних органів поліції кримінальні події, що їх було вчинено через алкогольний стан учасників подій, значно спрощуються пресслужбами поліції, представлені у чорно-білих тонах. Фаховий, професійний опис зазвичай ігнорується, так само, як не представлено складний характер міжособистісних відносин. Задовольняючись офіційними прес-релізами від поліції, журналісти не намагаються здійснити спроби пояснити причини правопорушень. Навпаки, часто журналісти просто кажуть, що не можна зрозуміти подію, вони використовують це твердження як гасла: дуже важко зрозуміти причину цього злочину, ми ніколи не дізнаємося про мотиви злочину, мотивацію злочинця складно пояснити тощо. Часто не щось більш реальне і суттєве підґрунтя злочину (наприклад, владні повноваження, помста, участь відомих чи публічних осіб тощо), а саме алкогольний стан винуватця стає офіційним поясненням того, що сталося.

Експерти-соціологи виділяють групи аспектів коректності висвітлення медіями проблем залежних людей і співзалежних. Зверну увагу на сім ключових аспектів, які можуть продукувати додаткові, створені виключно медіапрактикою, фактори ризиків споживання алкогольних напоїв.

Ці сім аспектів контентного представлення алкоголю в мас-медіях є такими:

1. Контентні моделі поведінки здорових осіб без ризику провокацій щодо вживання спиртних напоїв.

2. Контент «гламурного» алкоголю, що пов'язує споживання з позитивними результатами чи наслідками вживання алкоголю.
3. Контент, який може трактуватись як перебільшення поширеності алкоголю у повсякденному житті.
4. Кенсаційний характер подачі чи побудови подачі контенту, який привертає особливу увагу аудиторії.
5. Негайність і швидкість у публікації новин без врахування контексту, аналітики чи навіть первинного фактчекінгу.
6. Зловживання журналістом власною спеціалізацією, яка не завжди може враховувати необхідний у сенсі нашої проблеми інформаційний контекст.

У зв'язку з цим виникає запитання: у кожному із наведених вище чинниках медіапрактика є навмисним чи випадковим фактором спонукання до алкоголю? Відповідь залежить від виду ЗМІ. Якщо разом із професором Борисом Потятиником вважати, що телебачення сьогодні є ключовим ЗМІ, то побачимо, що саме телебачення не тільки показує щось на картинці і демонструє цю картинку, але й імітує якийсь процес. Звідси – яскраво виражений ризик підбурювання, заохочення до вживання алкоголю. Виникає інша, контентно-візуальна концептуалізація, пов'язана із формою презентації алкоголю в мас-медіа.

Вважаю за необхідне адаптувати ці аспекти *форм презентації алкоголю в мас-медіа* до зазначених вище семи аспектів *контентної презентації алкоголю в мас-медіа*. Отримаємо цілком коректні практичні рекомендації щодо подолання ризиків при підготовці журналістами матеріалу.

По-перше, контентні моделі поведінки здорових осіб без ризику провокацій щодо вживання спиртних напоїв.

Медіа продукують контент, який часто представляє моделі поведінки, які засновані на зловживаннях споживачем алкоголю, без прояву негативних наслідків такої поведінки. Основним ризиком цієї практики є те, що ЗМІ можуть донести ідею до залежних про відсутність ризику в споживанні – наприклад, щоб не було ризику вживання алкогольних напоїв вранці, вдень або під час робочого циклу.

По-друге, контент «гламурного» алкоголю, що пов'язує споживання з позитивними результатами чи наслідками вживання алкоголю.

Презентація «гламурного» зображення алкоголю посилює позитивний ефект споживання алкоголю. Така презентація може мати ефект споживання з позитивними результатами. Ризики у презентації моделей, які відтворюють алкогольно-позитивні наслідки зв'язку, можуть генерувати у залежних осіб позитивні очікування щодо напою. Слід зазначити, що презентація «гламурного» алкоголю стає більш звичним та впливовим, якщо передається красиво і «в цифрі» – це має особливий вплив на людину з невисоким соціально-економічним статусом – а особливо, якщо сценарій розгортається у веселому та навіювальному стилі, в якому вживання алкоголю пов'язане із захопленням людьми із соціальним престижем, з яскравою маскуліністю чоловічого або жіночого гендеру або з підтвердженням їхньої індивідуальності. Гламурні контентні споживання алкоголю є важливим, небезпечним фактором ризику для залежної від алкоголю аудиторії.

По-третє, контент, який може трактуватись як перебільшення поширеності алкоголю у повсякденному житті.

Цей аспект може призвести для розуміння залежною людиною того, що споживання є нормою поведінки, а не поведінкою поза межами норми чи принаймні недоцільною поведінкою. Тут ми говоримо про своєрідне відтворення так званої «негабаритної реальності» (передача перекошеного та негативного образу спиртних напоїв), яка часто представлена в засобах масової інформації. Подібна презентація алкоголю передає упереджений образ спиртних напоїв, є загалом зумисно спрощеною (редукціоністською), вона є негативною, ігнорує неоднорідність поведінки залежних людей. Один з ризиків такого способу зображення у ЗМІ називається «плюралістичним незнанням». Цей термін у 1931 році ввели американські психологи Даніел Катц та Генрі

Флойд Оллпорт. Наприклад, поширеним є сприйняття алкогольної залежності українців у зв'язку із тим, що більшість українців п'ють надмірно, заповнюючи спиртним основну частину свого дозвілля.

Ще один ризик, пов'язаний із такою презентацією, може виникнути у зв'язку із тим, що залежні особи не ототожнюють себе із зображенням, яке містить алкогольний контент, оскільки вони вважають таке ототожнення нереальним і таким, що стосується не мене, а інших людей. Таке сприйняття зіграло б проти впливу виробників спиртних напоїв.

По-четверте, контент, який створює і розповсюджує спотворений і негативний образ залежних від алкоголю людей.

Залежні люди відкидають «поради», які вони отримують із ЗМІ, через нереальний образ, який зазвичай проєктується в суспільство, що змушує самих залежних людей сумніватися в тому, що цей образ є чесним і не викривленим. Такий контент призводить до недовіри представленої в ній інформації, перетворюючи чинники навіть правдивого та реального повідомлення на чинники сумнівності контенту.

Наприклад, залежна особа не ототожнює себе з портретом пияка, намальованим медіа, з яким вони часто зустрічаються на телебаченні, в пресі або на радіо.

По-п'яте, сенсаційний характер подачі чи побудови подачі контенту, який привертає особливу увагу аудиторії.

Презентація контенту, який міститься в медіа, а надто – часто у заголовках та підводках (так званих лідах), може шокувати, оскільки є театралізованою, шокуючою, спритною, а тому привабливою для аудиторії. Подібне обрамлення основного контенту полягає в тому, що у ЗМІ пропонується найбільш видатна певна реальність, але така реальність має здебільшого комерційний інтерес, ніж інформаційний. Тому емоційний чинник такої презентації алкоголю беззаперечно впливає на залежних людей.

По-шосте, негайність і швидкість у публікації новин без врахування контексту, аналітики чи навіть первинного фактчекінгу.

Контент представлено різко, без контекстуальних, аналітичних та глибоких звернень до сутності події, про яку йдеться. Щодо презентації алкоголю, то подібна швидкість значною мірою може бути результатом поспішної і не завжди добре засвоєної медіапрактикою технологічної революції ставлення до демонстрації спиртних напоїв чи залежних від алкоголю людей. Електронні версії ЗМІ працюють у режимі реального часу, що призводить до боротьби за першість у наданні інформації.

По-сьоме, зловживання журналістом власною спеціалізацією, яка не завжди може враховувати необхідний у сенсі нашої проблеми інформаційний контекст.

Презентація контенту за відсутності у журналіста фахової підготовки, ґрунтовних знань чи спеціалізації негативно інтерпретує контент, який має вплив на алкозалежних людей. При висвітленні проблеми алкоголю складно провести лінію, яка розмежує і врівноважує ті підстави, які дозволяють тлумачити чинники контексту, що їх забезпечує відсутність власної відповідальності. Проблема подачі контенту полягає у складності дотримання співвідношення якості та різноманітності подач, з якими повинен працювати журналіст, і швидкості, з якою журналіст працює. Обмаль знань у сфері, в яку журналіст втручається, далекі від стандартів професійної журналістики. Поверховість оперування контентом породжує боротьбу самого журналіста із тими складнощами, які виникають у нього через низький професійний словниковий запас. Посередність презентації контенту використовує алкозалежну людину, оскільки *контекст*, який огортає *контент*, є для такого журналіста чужим, іншородним тілом в межах його знань, які далекі від того, про що журналіст пише. І якщо він не спеціалізується на соціальній проблематиці, на проблемах соціуму (не кажу вже про безпосередньо алкогольну проблематику), то його практика може стати шкідливою для сприйняття контенту залежними, оскільки потребуватиме додаткового експертного оцінювання.

Медійний портрет «п'яного алкозалежного» поза контекстом його подачі є ризиком, пов'язаним із відсутністю журналістської відповідальності, адже саме негативність такого медійного портрету перетворюється з *разової подачі на цілісний образ* залежної людини. Портрет «п'яного алкозалежного» може змусити вразливу аудиторію переоцінити споживання алкоголю, стимулювати власне споживання, ототожнюючи при цьому себе з портретом, який демонструють ЗМІ. Маємо рефлексію: з точки зору запобігання залежності спосіб подачі журналістом подібного контенту є суперечливим, але, з іншого боку, слід вчитися пропонувати лікування алкоголю способами, доволі далекими від реальності, щоби заохочувати початок відмови від зловживання алкогольними напоями.

Медіапрактика повинна стати соціалізатором, доцільно було б, щоби журналісти не обмежували свою участь у профілактичній роботі соціалізації залежного кластера аудиторії, а стали асептичним провідником контенту (тобто, не підбурювали аудиторію на певні провокативні щодо вживання алкоголю вчинки) – зокрема, такому, який був створеним іншими соціально-комунікаційними агентами (органами державної влади, громадськими структурами тощо).

Виокремлю три кроки соціалізації медіапрактики у контексті профілактики зловживання алкогольними напоями.

Перший крок – необхідність дотримуватися ефективності власної ролі «навчального агента в галузі алкоголю» в рамках всебічної стратегії профілактики алкоголю. На практиці такої ефективності можна дотримуватись завдяки виконанню трьох творчих факторів:

- по-перше, гуртування навколо професіоналів, які є авторитетами для залежної від алкоголю аудиторії;
- по-друге, відповідально і професійно інтерпретувати контент щодо вживання алкоголю;
- по-третє, запроваджувати аудіовізуальний контент, який пропонує моделі зі здоровими звичками та уникає, наскільки це можливо, асоціації з такими фактами та подіями, які привносять у залежну аудиторію негативні відчуття.

Другий крок – необхідність вдосконалення професійного досвіду. Доцільно відвідувати семінари, тренінги, практикуми щодо висвітлення соціальних проблем в медіа, можливо взяти участь в декількох зібраннях анонімних членів терапевтичних груп (вхід там вільний); цікавими і корисними були б семінари у психологів тощо.

Третій крок – формування таких аспектів власного професіоналізму, які визначатимуть ключові майданчики власного творчого доробку, а також або безпосередньо або опосередковано включатимуть роботу із факторами ризику вживання алкоголю у залежного кластера аудиторії.

Взагалі, соціальним стосункам на рівні «мас-медіа– залежні люди» притаманна напруженість, і ця напруженість має різну динаміку. Буває так, що ці стосунки супроводжуються суперечливими, взаємовиключними емоціями як результатом неможливості примирити потреби медіа і бажання залежних людей нормалізувати визначення ролі медіапрактики у своєму житті. При цьому зауважу, що проблема носить дещо односторонній характер, оскільки у просторі спеціалізованої літератури ми можемо зустріти тільки вимоги до журналістів, але не думку самих журналістів з приводу того, як вони бачать цю проблему, як їм необхідно її вирішувати з огляду на існування серйозних правових бар'єрів і колізій.

Як необхідно суспільству допомагати боротись із алкогольною залежністю і при цьому враховувати виявлені проблеми, як обходити проблеми вживання алкоголю, як не приділяти уваги цим проблемам взагалі, якою має бути участь журналістів у соціальній профілактиці проблеми пияцтва? Проблема дотримання прав залежних людей не повинна вирішуватись чи забезпечуватись виключно шляхом прямого змістового втручання, що не гарантує захист залежних від провокативного контенту. Можливо, ми з вами говоримо не лише про творчі, контентні, а й певні організаційно-правові, регуляторні характеристики необхідності дотримання прав залежних людей при контакті медіа з ними.

Однією з центральних регуляторних тем у проблемі прав залежних людей є дискурс необхідності враховувати парадокс демократичного суспільства: вільне висловлення думки через мас-медіа та необхідність дотримуватись поваги до людської гідності – і в контексті захисту прав та інтересів залежних людей такий захист тепер зумовлений еволюцією та трансформацією медіаринку.

Власне, актуалізується такий аспект регулювання, який є необхідним для використання альтернативних шляхів системи регулювання медіапрактики із залученням постачальників медіапослуг із сильним акцентом на свідомому споживанні медіапродукту, скерованого у суспільних інтересах. У цьому контексті регулювання медіа власне і виступає самою парадигмою управління контентом – у демократичному суспільстві іншого шляху не існує.

Захист прав залежної від алкоголю людини є лише одним із напрямків регулювання контенту щодо контролю постачальників медіапослуг та їхньої компетенції для задоволення потреб споживача продукту медіапрактики. Йдеться про такі регуляторні позиції, які впливають на урізноманітнення медіаконтенту з алкогольної тематики – і йдеться не про заборони, а, радше, про створення і заохочення підстав для свідомого споживання медіаконтенту.

Відзначу деякі з цих позицій.

- По-перше, захист таких прав людини з алкоольною залежністю, як здоровий розвиток, свобода вираження поглядів та елементи медіаосвіти.
- По-друге, коректні подачі контенту із врахуванням ключових вимог до аудіовізуальних лінійок, до функціональних характеристик жанрів.
- По-третє, корекція контенту з метою захисту прав людей із алкоольною залежних при подачі медіапослуг.

Взагалі ж, узагальнення регуляторних правил, які призводять до лінійного споживання медіапродукту, повинні супроводжуватися акустичним або візуальним попередженням про шкідливість того, що може викликати нездоровий інтерес у залежної аудиторії. Йдеться не стільки про рекламу, яка підпорядковується Закону України «Про рекламу», скільки про такі презентації алкоольних напоїв, які відкрито і легально, практично без обмежень, демонструються, наприклад, у телевізійному етері.

Хочу нагадати, що донедавна в Україні існувала система класифікації відеопродукції (пам'ятаєте – зелені, жовті та червоні позначки на телевізійних екранах?). Це – піктограми, затверджена в Україні система оцінки змісту фільму або іншої телепередачі (серіалів, деяких авторських програм чи шоу) телеканалом перед його показом та визначення найбільш підхожої категорії для цього фільму. Така градація медійного телевізійного продукту також сприяє і градації аудиторії. Піктограми стосовно аудіовізуальних продуктів є своєрідним описом внутрішнього розпорядку щодо залежної аудиторії, класифікатором доріжок, своєрідним застереженням чи рекомендацією. На жаль, ця класифікація сьогодні вже не працює: будь-який шкідливий контент аудіовізуальних медіапослуг може з'явитися в етері і будь-яка категорія споживачів такого медіапродукту матиме прямий доступ до подібного контенту.

Угорська дослідниця Естер Бакоч (місто Сегед) твердить, що група аналітиків провела невеличкий моніторинг телевізійних програм художнього і публіцистичного спрямування (фільми, ток-шоу, авторські програми) на п'яти провідних телеканалах Угорщини. Ними було визначено та охарактеризовано сцени, які пов'язані із вживанням алкоголю. Ризик порушення прав залежних людей та можливі несприятливі наслідки шкідливого контенту був великим, оскільки із 73 відмоніторингових композицій лише 37 не містили грубого контексту алкоольного контенту. 29 треків безпосередньо стосувались того, що проблеми виникли саме через алкоольну залежність тих, хто скоїв правопорушення. Кількість відвертих насильницьких сцен, які відтворювали брутальну поведінку залежних людей, сягала 24, 89 відсотків документальних шоу та 69 від-

сотків вигаданих художніх розважальних програм містили хоча б одну ризиковану поведінку із відвертим зображенням пиятики.

Загалом, це дослідження угорців констатувало такі тенденції.

- По-перше, потенційна небезпека надходила через презентацію шкідливих для здоров'я залежних від алкоголю моделей поведінки.
- По-друге, у 73 відсотках треків був представлений один з видів шкоди для здоров'я, алкоголь – у 56 відсотках.
- По-третє, змальовуючи різні форми алкогольної поведінки, у 36 сценах герої були занадто пристрасними.
- По-четверте, середня частота згадування залежних людей у негативному контексті, сцени зі споживанням алкоголю прямо або опосередковано – 4,8 рази на годину.

Проблема загострюється через те, що елементом аудиторії можуть бути діти, які мають доступ до інформації, яка шкодить їхньому здоров'ю, яка може розвинути ставлення дезорієнтації щодо алкогольних напоїв, і у такому ранньому віці діти можуть усвідомлювати будь-які несприятливі наслідки алкогольного впливу, про які згодом вони можуть пізнати у своїй життєвій практиці. Тому мас-медіа зобов'язані враховувати чинник дитячої аудиторії та максимально ефективно змінити ставлення та поведінку молоді до вживання алкоголю.

У цьому контексті слід звернути увагу на те, що медіа передають не стільки шкідливий контент, скільки шкідливу модель поведінки – люди п'ють, п'ють красиво, і це є прикладом для наслідування. Небагато є телевізійних героїв, які віддають перевагу здоровому способу життя і неризикованій соціальній поведінці (відзначу: це не лише алкоголь, а й паління, подружня невірність, брутальна поведінка, вживання ненормативної лексики тощо).

Подібна соціальна поведінка – зокрема, як наслідок зловживання спиртними напоями – може включати такі одиниці контенту:

- по-перше, кількість продемонстрованого алкоголю;
- по-друге, частота й періодичність його вживання;
- по-третє, чи є людина, яка багато випила, жертвою чи злодієм (тобто, він винуватий або винуватець);
- по-четверте, демонстрація травмування людей, тварин, пошкодження навколишнього середовища чи предметів, які стались внаслідок зловживання алкоголем;
- по-п'яте, сцени з відсутністю яскравого фізичного насильства, але натяками на це (наприклад, погроза, психологічний тиск, словесний терор тощо).

Не викликає сумніву, що пропозиції щодо градації аудиторії слід розглядати на законодавчому рівні регулювання. Маємо певний конвергентний продукт – але, на відміну від тих дослідників, які твердять, що існує тільки конвергентність *контенту як пропозиції*, можу констатувати конвергентність за ознаками *очікування від контенту*. У зв'язку із цим згадаю дуже цікаву інституцію: NICAM – Нідерландський інститут класифікації аудіовізуальних засобів масової інформації (*Netherlands Institute for the Classification of Audiovisual Media*), який функціонує від 1999 року. Інститут користується широкою підтримкою в аудіо-візуальному секторі в Нідерландах. Правління NICAM складається з представників як громадських, так і комерційних мовників, розповсюджувачів фільмів та відеотекерів, кінооператорів та ретейлерів. NICAM підтримується Консультативним комітетом, членами цього Консультативного комітету є експерти у сферах медіа, освіти, соціального добробуту, представники інших соціальних організацій, а також компаній, що беруть участь у NICAM.

Що цікавого є у діяльності інституту для нашої проблеми? Відповідь одна – саморегуляція. У чому полягає саморегуляція? Це переконання у тому, що аудіовізуальний сектор медіапрактики здатний нести відповідальність за моральність і праволюдність контенту, який розповсюджується. NICAM при цьому не є караючим органом, він надає інформацію про контент найбільш спірних аудіовізуальних подач щодо етичної та правової оцінки можливого сприйняття чи неприйняття цього контенту вразливими кластерами аудиторії (зокрема – залежними від алкоголю людьми) поряд із соціально-кластерними рекомендаціями щодо і регуляції, і маркування контенту.

На відміну від України, уряди країн – членів Європейського Союзу уважно стежать за фактичним дотриманням заходів саморегуляції. Саморегуляція в аудіовізуальному світі спрямована на захист вразливих кластерних категорій аудиторії від потенційно шкідливих наслідків. Саморегуляція дає можливість певної кластерної класифікації аудиторії, і ця можливість була уніфікована під градацію аудиторії. Саморегуляція полягає і в тому, що кожна кластерна категорія в усьому аудіовізуальному секторі може розраховувати на те, що медіа захищатимуть ті цінності, які є важливими для неї, наприклад, і для залежних людей.

Але видається цілком можливим, що можуть існувати спеціальні форми регулювання, альтернативні регуляторні схеми адміністративної домовленості між представниками влади та медійним професійним органом. Захист людей із алкогольною залежністю від образливого медійного контенту має ґрунтуватись на тому, щоби офіційно «фільтрувати» інформацію, яка надходить до цієї людини. Не зайвим буде доручити Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення, яка ліцензує та регулює аудіо-відео продукцію України, а також Міністерству юстиції (здійснює дозвільну діяльність в сфері функціонування друкованих медіа) створити умови, за яких гарантується відшкодування залежним людям за недотримання журналістами їхніх прав як власне залежних людей.

І, нарешті, відзначимо роль медіаграмотності у вирішенні проблеми дотримання прав залежних людей. Реалізація технології медіаграмотності, далека від практик реалізації контенту, потребує значної розробки аспекту адаптації медіапрактики до інтересів залежних, зокрема, від алкоголю, людей. Окрім освітньої та аудіовізуальної політики, і соціальний, і медичний аспекти знань повинні відігравати роль у розвитку медіа- грамотності. Особливий стан обізнаності ЗМІ сприятливо впливає на залежних людей, на їхнє розуміння медійного контенту, на соціальну адаптацію тих, хто проходить процес лікування.

Отже, усунення бар'єрів для успішної медіапрактики в царині дотримання прав людей із алкогольною залежністю потребує активної та відповідальної участі журналістів, менеджменту ЗМІ, законодавців, а також науковців та викладачів. Коректна і лояльна до людей медіапрактика демонструє такий підхід до функціонування медіа, який відтворював би відданість журналістів інтересам вразливих кластерів аудиторії.

Медіапрактика може принести певні успіхи у вирішенні проблем людей із залежностями, їхнього лікування та запобігання наслідкам алкогольної залежності. Успіхи та невдачі залежних людей ґрунтуються на важливості особистого позитивного досвіду. Подібний біографічний досвід, як правило, є частиною зникнення чи зменшення алкогольної залежності з подальшим позитивним перебігом та наслідками. І медіа в цьому еволюційному процесі можуть відіграти як позитивну, так і негативну роль. У крайньому випадку, якщо цього вимагає ситуація, журналіст може стати партнером залежного кластера аудиторії – а надто тоді, коли залежний опиняється сам-на-сам із проблемою і медіа перетворюються на єдине віконце у світ як останнє поле битви за своє життя людини, яка, внаслідок проблем з алкоголем, вже втратила майже все.

Ми з вами розглянули лише невеличкий фрагмент великої проблеми, яка є реальним випробуванням для журналістів і медіапрактики в контексті праволюдності. Цей фрагмент пов'язаний із необхідністю дотримання прав залежних людей та співзалежних на такий контент, який не ображає їхню гідність. На які інші нюанси проблеми дотримання права алкозалежних людей при здійсненні журналістами своєї роботи треба звернути увагу, якщо розробляти цю тему більш глибоко? Я б радив опрацювати такі проблеми.

1. Роль мас-медіа та безпечне використання ЗМІ при підготовці контенту, пов'язаного із спиртними напоями.

2. Аудіовізуальна медіапрактика (телебачення, кіно, реаліті та ток-шоу): відмінності між комерційними потребами та етичними нормами.
3. Можливі небезпеки та шкідливий вплив засобів масової інформації на людей із алкогольною залежністю.
4. Технології виробництва медійного контенту, пов'язаного зі спиртними напоями, з врахуванням інтересів залежних людей.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Борис Потятиник: Немає іншого виходу, крім медіаосвіти [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/boris_potyatinik_nemae_inshogo_vikhodu_krim_mediaosviti/
2. Вербицький П. Нормативно-правове забезпечення взаємодії журналістів з представниками влади в Україні. // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. Запоріжжя, 2016., № 4(28). С. 101-105.
3. Вовк О. І. З історії розвитку світової психіатрії: хронологічна таблиця / О. І. Вовк // Психіатрія, неврологія та медична психологія. – 2016. – Т. 3, № 2. – С. 138-145.
4. Журналістська етика: Посібник для підготовки до державного іспиту [Текст] / Авт. кол. – За ред. В.П. Мостового та В.В. Різуна. – Київ, ТЗОВ «ЗН УА», 2014. – 224 с.
5. Про рекламу: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80>
6. Ручка А.О . Філософська рефлексія феномену впливу / А. О. Ручка // Філософія і сучасність: науково-теоретичний і практичний журнал. – 2011. – № 6. – С.148-153.
7. Українці серед тих, хто найбільше страждає від споживання алкоголю у світі, каже міжнародне дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ukrainian.voanews.com/a/alkohol-ukraina-doslidzhennia/4542329.html>.
8. Bakiera L. Rozwojowe współoddziaływanie pokoleń w rodzinie. Rodzice w wieku średnim i dorastające dzieci. Psychologia Rozwojowa 2008; 13(1): 25-37.
9. Bakos Eszter. A kiskorúak védelme a médiában megjelenő káros tartalmakkal szemben az Európai Unió és hazánk szabályozása tükrében. Szeged, 2013. 272 s.
10. Borzekowski, D.L.G. & Strasburger, V. C. (2008). Tobacco, alcohol and drug exposure. En Calvert S, Wilson BJ (Eds.). Handbook of Children and the Media, 432-452. Boston, MA: Blackwell.
11. Chiuri MC, Del Boca D. Household membership decisions of adult children: Exploring European diversity. Labour 2010; 24(1): 3-24.
12. Classifications [Electronic resource] <https://www.who.int/classifications/icd/en/>
13. Dominick, J. The dynamics of mass communication: Media in the digital age / Joseph R. Dominick — McGraw-Hill Higher Education, 2011. — 489 p.
14. Jellinek E. M. Phases of alcohol addiction Quarterly Journal of Studies on Alcohol, 13(4), 673–684 (1952).
15. Katz, D., and Allport, F. H.. Students' Attitudes: A Report of the Syracuse University Reaction Study. Pp. xxviii, 408. Syracuse, New York: The Craftsman Press, Inc., 1931.
16. Merton RK. Sociological Ambivalence and other Essays. New York: The Free Press; 1976
17. Netherlands Institute for the Classification of Audiovisuals Media [Electronic resource] https://en.wikipedia.org/wiki/Netherlands_Institute_for_the_Classification_of_Audiovisual_Media
18. VandenBos, Gary R. (2007). APA dictionary of psychology (вид. 1st). Washington, DC: American Psychological Association.

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА НАРКОЗАЛЕЖНА ЛЮДИНА: ПРОВІДНІ ІДЕЇ, ПРАВИЛА ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ЖУРНАЛІСТСЬКОГО МАТЕРІАЛУ

Юлія Мельничук, асистентка, кандидатка наук із соціальних комунікацій Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Українські мас-медіа активно сприяють стереотипізації теми наркоманії в суспільстві: це безнадійні люди, які не мають права на повноцінне життя, адже вони вчиняють злочини під впливом наркотиків, а всім відомо, що колишніх наркоманів не буває. Разом з тим у нашому інформаційному просторі практично відсутні матеріали, що пропонували би шляхи вирішення проблеми, у яких би інформували людей про реабілітаційні програми, про успішне подолання наркотичної залежності, про необхідність пам'ятати, що це люди, які мають права. Дуже важливою є й антинаркотична пропаганда в ЗМІ для формування стійких переконань щодо вживання наркотиків в аудиторії.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Наркотична залежність як соціальна, медична, психологічна та правозахисна тема в медіа.
2. Журналістський фокус на питання профілактики наркотичної залежності.
3. Журналістський фокус на чутливих темах співзалежності: чому це важливо для суспільства?
4. Журналістський фокус на процеси реабілітації наркозалежних в Україні.
5. Журналістський фокус на діяльності з протидії незаконному обігу наркотиків.

1. НАРКОТИЧНА ЗАЛЕЖНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНА, МЕДИЧНА, ПСИХОЛОГІЧНА ТА ПРАВОЗАХИСНА ТЕМА В МЕДІА

Соціальний аспект теми

Нині в Україні все ще залишається табуованою тема наркозалежності. Звісно, таким не звикли ділитись, навпаки, тримають у таємниці та заперечують до останнього, тим самим лише погіршуючи ситуацію, в яку потрапила близька чи знайома людина. Багато в чому такому стані речей ми завдячуємо свідомості СРСР, коли тема щодо немедичного вживання наркотиків свідомо приховувалась і замовчувалась, а uzалежнені люди автоматично ставали вигнанцями, неблагонадійними й ототожнювались лише з кримінальними елементами без майбутнього. Така думка зберігається в багатьох аспектах і зараз, незважаючи на те що в Україні прийнята Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року, у якій зазначено необхідність подолання стигматизації в наркології. Досягти цього можна через профілактичні та просвітницькі заходи, у ході яких слід доносити до членів суспільства інформацію щодо причин та наслідків наркоманії, методів мінімізації шкоди і суспільної небезпеки, формувати гуманне ставлення до наркоспоживачів з чітким усвідомленням того факту,

що наркозалежний – це, передусім, людина, яка потребує не просто лікування, а й має фундаментальні права та свободи.

26 червня багато країн світу, й Україна також, відзначають Міжнародний день боротьби із вживанням наркотиків та їх незаконним обігом. Цю дату затвердили ще у 1987 році на Генеральній Асамблеї ООН. Попри це лише у 2004 році в Україні почали вводити програму замісної підтримувальної терапії як компоненту зменшення шкоди та протидії ВІЛ *серед споживачів ін'єкційних наркотиків*.

Центр громадського здоров'я МОЗ України станом на I півріччя 2019 р. наводить дані, що в Україні, за даними останнього біоповедінкового дослідження, оціночна кількість людей, які вживають наркотики ін'єкційно, становила 317 000 осіб (на підконтрольній території України), з них споживачів лише опіоїдів – 200 661 особа (63,3% від загальної кількості), 38 674 особи – споживачі стимуляторів (12,2% від загальної кількості), 77 665 осіб практикували змішане вживання наркотичних речовин (24,5%). При цьому дуже відрізняються дані МВС: наркозалежних, за їхніми даними, приблизно 500 000 осіб. А неофіційно ця цифра зростає до 1 – 1,5 мільйонів осіб. Та найгірше в цих даних те, що більшість наркоспоживачів – молодь, підлітки та навіть молодші школярі.

Дослідниця О. Лаврик визначає низку причин, через які молоді люди як соціальна група стають основною категорією споживачів наркотиків:

- укоріненість у свідомості молоді уявлення про те, що вживання наркотиків необхідне, причому у всіх сферах життєдіяльності людини (наука, творчість тощо);
- уявлення про те, що вживання наркотиків приємне («перебуваючи під їхнім впливом, відчуваєш, що все у житті гарно»); здатне приносити користь («всі наркотичні засоби в першу чергу знеболюючі», «канабіс... визнали корисним при астмі, невралгії, епілепсії, запої»); здатне вирішити проблеми («на якийсь час ліквідовують почуття тривоги й непевності у своїх силах»); історично виправдане («наркотики знайомі людям уже кілька тисяч років, їх споживали люди різних культур у різних цілях: під час релігійних обрядів, для відновлення сил, для зміни свідомості, для зняття болю й неприємних відчуттів» тощо).

До такої пропаганди часто вдаються й журналісти, не замислюючись над тим, який вплив можуть спричинити їхні матеріали. Не краще виглядає й інший аспект висвітлення теми наркозалежності – категорія кримінальної хроніки, в якій узалежнені люди – це завжди злочинці, яким немає виправдання.

Така стратегія є неправильною й дискримінаційною,- наголошують у Всеукраїнській благодійній організації «Конвіктус Україна», а тому передусім працівникам медійної сфери необхідно визначити, яким чином подавати питання наркотичної залежності так, щоб не порушувати права людей.

Медичний аспект теми

У Законі України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» (1995 р.) визначено, що: «*Наркоманія – психічний розлад, зумовлений залежністю від наркотичного засобу або психотропної речовини внаслідок зловживання цим засобом або цією речовиною*». Під терміном «*особа, хвора на наркоманію*», як визначено в законі, розуміється людина, яка має психічні порушення, є психічно та (або) фізично залежною від наркотичного засобу чи психотропної речовини, якій, за результатами медичного обстеження, проведеного відповідно до цього закону, встановлено діагноз «наркоманія».

А. Тимошенко, голова Наглядової ради ГО «Довгі Літа», співзасновник Євразійського інституту наркополітики, розповідає про наступні складові медико-соціального аспекту теми: «*Лікування залежностей від вживання ПАР потребує комплексного підходу, що складається з трьох послідовних елементів: медикаментозна допомога (детоксикація), психотерапевтичний супровід та подальша соціальна адаптація пацієнта. У системі МОЗ*

Україні функціонує мережа наркологічних лікарень, які надають послуги з детоксикації. У штаті державних наркологічних установ працюють також психологи та соціальні працівники, завдання яких – мотивувати пацієнта на відмову від вживання ПАР. Також з метою зниження шкоди та відмови від вживання нелегальних (вуличних) наркотиків у нашій країні діє програма замісної підтримувальної терапії (ЗПТ), в рамках якої пацієнт під наглядом та за рецептом лікаря-нарколога приймає препарати (метадон, бупренорфін), які допомагають уникнути синдрому відміни (ломки) та покращують стан здоров'я.

Однак слід констатувати, що в Україні програма ЗПТ не є досконалою. Відсутній дієвий та ефективний механізм контролю за пацієнтом (почасті трапляються випадки, коли пацієнт продовжує приймати вуличні наркотики), незадовільно працює система ресоціалізації хворих на наркоманію. Як вже зазначалося вище, однією із основних складових процесу повернення наркоспоживача до тверезого життя є психологічна терапія» (<https://mind.ua/openmind/20182727-zlochinci-chi-pacienti-yak-podolati-narkomaniyu-v-ukrayini>).

У контексті сказаного вище необхідно з'ясувати, яким чином формується залежність від наркотиків та які її основні ознаки, для чого рекомендуємо медійникам звертатись до сайту Центру громадського здоров'я МОЗ України (phc.org.ua): «Залежність від психоактивних речовин (наркотиків) — це хронічне захворювання, що проявляється в непереборному бажанні вживати наркотичні речовини, незважаючи на негативні соціально-медичні наслідки».

Уперше більшість людей вживає наркотики добровільно, маючи на те різні причини, але повторне вживання може призвести до змін у мозку, у результаті чого людина може бути не здатною опиратися інтенсивному потягу до ПАР. Оскільки вживання наркотиків може призводити до змін у мозку, залежність розглядають як хронічне захворювання, а не брак волі чи прояв поганого характеру. Наркозалежність вважають рецидивним захворюванням: люди, які лікуються від розладів, пов'язаних з вживанням наркотиків, або пройшли таке лікування, мають підвищений ризик повернутися до вживання ПАР навіть після кількох років відмови.

Психоактивні речовини (ПАР) — речовини, що спричиняють звикання та/або залежність за умов систематичного вживання. До психоактивних речовин належать алкоголь, наркотичні речовини, окремі лікарські та інші засоби. Психоактивні речовини можна поділити на опіоїди, стимулятори, галюциногени, канабіноїди, снодійно-седативні речовини, інгалянти. ПАР можна вживати у різний спосіб. Зокрема, через куріння, ковтання, нюхання, внутрішньовенне та внутрішньом'язове введення.

Характерні ознаки синдрому залежності від ПАР:

- сильне бажання чи почуття непереборної тяги до прийому ПАР;
- порушена здатність контролювати поведінку, пов'язану з прийомом ПАР;
- поява абстинентного стану, що виникає, коли прийом психоактивної речовини зменшити або припинити;
- ознаки толерантності до дії психоактивної речовини, що проявляються в необхідності значного збільшення кількості речовини для досягнення бажаного ефекту;
- поглиненість уживанням ПАР, котра проявляється в тому, що заради прийому речовини людина повністю або частково відмовляється від важливих альтернативних задовольень і зацікавлень чи витрачає багато часу на діяльність, необхідну для придбання і прийому речовини, на відновлення після її ефектів;
- вживання психоактивних речовин всупереч явним ознаками шкідливих наслідків для здоров'я, роботи/навчання, стосунків з друзями, членами родини тощо.

Передбачити, чи стане людина залежною від наркотиків, неможливо. Частина людей може вживати ПАР певний час і не мати залежності. В інших залежність розвивається дуже швидко, буквально після першого вживан-

ня. На формування залежності впливає багато чинників. І що більше факторів ризику має людина, то більша ймовірність того, що прийом наркотиків може призвести до залежності.

Правозахисний аспект теми

Те, що наркозалежні в Україні мають такі ж права, як і решта громадян, для нас нині швидше дивина, ніж норма розвинутої європейської держави. Такий стан речей спричиняє як необізнаність людей зі своїми правами, так і відверте їх ігнорування спеціалізованими установами. Як не дивно, але мова піде передусім про правоохоронні органи та реабілітаційні центри для людей із залежністю. Кожного року захисники прав людини констатують порушення, незважаючи на зростаючу кількість правозахисних організацій.

Проте значно гірше інше: населення України вважає, що обмежувати права uzалежнених – нормально: *«Рівень готовності населення до обмеження прав вразливих груп продовжує залишатися доволі суттєвим, і змін за два останні роки тут практично не відбулося. Так 66% опитаних вважають, що можна обмежувати права наркозалежних людей»*, – каже Ірина Бекешкіна, директорка Фонду *«Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва* (дослідження *«Що українці знають та думають про права людини: оцінка змін (2016 – 2018)»*).

Соціолог Експертного центру з прав людини Злата Швець під час круглого столу, що стосувався порушень прав вразливих груп населення правоохоронними органами в Одесі у 2017 р., продемонструвала дослідження організації, згідно з яким 74 % виявлених у 2016 році наркозлочинів стосуються виробництва, зберігання та перевезення наркотиків без мети збуту. Водночас злочини, пов'язані зі збутом наркотичних речовин, становлять лише 8%. Злочини, пов'язані з організацією наркобізнесу, складають менше 2%. Це свідчить про те, що правоохоронці все ще борються з наркозалежними особами, а не з наркомафією: *«Дані нашого звіту показують: правоохоронці продовжують імітувати боротьбу з наркозлочинністю, переслідуючи хворих людей, а не наркоторгівельників. Поліції вигідніше засудити кількох споживачів наркотиків, а не перекрити наркотрафік. Бо в першому випадку буде «розкрито» кілька злочинів, а в другому – лише один»* (<https://ecpl.com.ua/news/yak-protydiyaty-porushennyam-prav-vrazlyvyh-hrup-naselennya-na-systemnomu-rivni-dosvid-odesy/>).

Фахівці Експертного центру з прав людини (далі – ЕЦПЛ) Віктор Чупров та Володимир Батчаєв виокремили найчастіші порушення з боку правоохоронних органів:

- проведення процесуальних дій за відсутності відповідних процесуальних документів;
- проведення процесуальних дій за відсутності понять;
- використання стану наркотичного сп'яніння при проведенні процесуальних дій та складанні документів;
- вилучення та огляд наркотиків як доказів не на місці затримання, а в райвідділі за присутності «своїх» понять;
- проведення процесуальних дій з особами, доставленими до правоохоронних органів у непередбачених для цього приміщеннях тощо.

Саме тому нині команда ЕЦПЛ працює за ще одним напрямком - Community Policing. Йдеться про забезпечення безпеки наркозалежних у громадах спільними зусиллями людей, які там живуть, і поліції.

У дослідженні Артема Осипяна *«Моніторинг реабілітаційних центрів і опитування людей, що проходять реабілітацію від наркозалежності»* (2019) права uzалежнених висвітлені наступним чином: *«Згідно з українським законодавством, особі не можуть надаватись медичні та соціальні послуги (лікування) без власної згоди. Тому особи, які є недієздатними та перебувають у закладі не за власним бажанням, під тиском з боку працівників чи батьків знаходяться на реабілітації незаконно. Такі дії є грубим порушенням прав людини, зокрема, порушенням прав осіб з психічними та поведінковими розладами. Згідно з даними Генеральної Прокуратури України за*

останні роки було звільнено понад 500 осіб, яких незаконно утримували в таких закладах. Розпочато більше 130 кримінальних проваджень за фактами катувань, незаконного позбавлення волі, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, що призвело до смерті потерпілого, незаконної лікувальної діяльності, незаконного заволодіння паспортом або іншим важливим особистим документом. Прокурорами повідомлено про підозру понад 60 особам, стосовно 40 з них обвинувальні акти вже направлено до суду. Ці і багато інших даних вказують на те, що дані заклади є місцем підвищеного ризику щодо порушення прав людини, зокрема, примусу до лікування. Дане опитування мало на меті висвітлити проблему порушення прав людини серед наркозалежних реабілітантів».

У матеріалі Андрія Тимошенка, співзасновника Євразійського інституту наркополітики, знаходимо наступні показники: «Так за результатами перевірок (2017 – початок 2018 року) Генеральною прокуратурою України більше 400 реабілітаційних центрів встановлено, що порушення прав людини та громадянина в цій галузі мають тривалий та поширений характер. Усього в минулому та цьому році правоохоронці відкрили близько 90 кримінальних проваджень, з яких більше 60 – за ст. 146 КК України (незаконне позбавлення свободи або викрадення людей), 4 – за ст. 127 КК України (катування), 4 – за ст. 357 КК України (незаконне заволодіння паспортом або іншим важливим особистим документом)» (<https://mind.ua/ru/openmind/20182727-prestupniki-ili-pacienty-kak-pobedit-narkomaniyu-v-ukraine>).

На тлі таких даних закономірними видаються слова: «Єдині права, які є у наркоманів, – це права на безправ'я?» Про це говорить в інтерв'ю Антон Басенко, старший фахівець з програмної діяльності Міжнародного Альянсу з ВІЛ/Сніду в Україні (<https://gurt.org.ua/interviews/20875/>).

Журналісти також намагаються «бути в темі», відслідковувати випадки порушень прав наркозалежних і повідомляти про це аудиторії, про що свідчить значна кількість матеріалів з приводу сказаного вище, до прикладу: «В Україні фактично діють приватні в'язниці для наркозалежних» (<https://www.radiosvoboda.org/a/28753214.html>), «Хвороба чи предмет спекуляції? Чому у фокусі правоохоронців опиняються наркозалежні» (<https://life.pravda.com.ua/health/2017/08/1/225612/>), «Жертви ярликів. Як на Львівщині порушують права наркозалежних» (http://tvoemisto.tv/news/zhertvy_yarlykiv_yak_na_lvivshchyni_porushuyut_prava_narkozaleznyh_i_sekspratsivnykiv_84906.html), «Митакіж, якуси» (https://dt.ua/SOCIUM/mi-taki-zh-yak-usi-282969_.html), «Чи катували наркозалежних на Чернігівщині?» (<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2209735-ci-katuvani-narkozaleznyh-na-chernigivshchyni-slidami-operacii-sbu.html>), «Рабцентри» (https://ukr.lb.ua/society/2018/10/01/408870_rabtsentri.html).

Окрема рубрика «Вживання наркотиків» є на сайті BBC Ukraine (<https://www.bbc.com/ukrainian/topics/37cd3473-7b24-44b0-84c1-bf3c4801df5e>).

Попри старання медійників, ми змушені констатувати, що не всі працівники ЗМІ вважають необхідним дотримуватись прав людини.

Зокрема, в мережі можна знайти книгу журналіста Павла Александрова «Християнські основи журналістики», зміст якої цілком перекреслює концепцію людиноцентризму, прав людини і принципів недискримінації.

До прикладу, автор розмірковує: «Наступною ознакою гуманістичної журналістики є переважання прав людини над обов'язками. У сучасних мас-медіа дуже часто чуємо про наші права і лише зрідка про обов'язки¹⁰⁵. Таким чином концепція прав розглядається автономно, залишаючи людину поза контекстом. Зміщення акцентів на права в кінцевому результаті призводить до виникнення в людській свідомості «ідеї необмежених прав», яка втілюється у крилатих висловах молодого покоління: «в житті треба спробувати все», «вживати чи не вживати

¹⁰⁵ Павло Александров допускає помилку в тому, що права людини надані кожній людині від народження і з обов'язками це ніяк не пов'язано. Які обов'язки можуть бути у немовляти, якому лиш кілька днів? А права людини – такі, як право на життя, право не бути підданим катуванням тощо – ця дитина має. Систему «права – обов'язки» слід розглядати, в першу чергу, коли йдеться про права громадянина (до прикладу, обов'язок захищати державу). Не розуміючи цю відмінність або свідомо маніпулюючи нею, Александров подає хибні уявлення про права людини.

наркотики – це моє особисте право» і т. ін. «Якщо Бога немає – усе дозволено!» – понад сто років тому зробив висновок О.Достоевський.

Наслідки оспівування журналістами прав людини – розхитування традиційних моральних принципів – спостерігаємо в країнах Європейського Союзу. Західні журналісти, вихідці із гуманістичної школи журналістики, домоглися всіх умов для розтління і морального руйнування суспільства: дозволу на проведення парадів геїв та лесбійок вулицями столиці, легалізації наркотиків, евтаназії, проституції, клубів найрізноманітніших сексуальних збочень, викладання в школах окультизму та правил «безпечного» сексу, одностатевих шлюбів, прав гомосексуалістів на усиновлення дітей і т. і. Процес триває...

Згідно з християнською концепцією прав та обов'язків людина є обмеженою у своїх правах: вона не має права вживати наркотики, не має права напиватися, курити, казати неправду, чинити перелюб тощо. Чому? Тому що Святе Письмо говорить чітко і безапеляційно: «Хіба ви не знаєте, що неправедні не успадкують Божого Царства? Не обманюйте себе: ні розпусники, ні ідоляни, ні перелюбники, ні блудодійники, ні мужоложники, ні злодії, ні користолобці, ні п'яниці, ні злоріки, ні хижаки – Царства Божого не успадкують вони!» (1Кор.6:9-10). Зрозуміло, чому християнська система цінностей в основу сучасної журналістики не вписується» (<https://novomedia.ua/без-категорії/hrisijanski-osnovi-zhurnalistiki-kr/>).

Якщо комусь із журналістів доведеться використовувати такий текст у контексті теми про наркозалежність – цілком прогнозовано, що з цього вийде. Більше того, оскільки пропагується така «християнська» концепція, то зрозуміло, звідки беруться 66 % громадян, котрі вважають нормальним обмеження прав людей із залежністю.

Саме тому пропонуємо наступні ресурси, з яких медійники можуть брати надійну інформацію про теми наркозалежності, та при цьому бути впевненими, що права людини тут не порушуються. Відразу зауважимо, що перелік далеко не є вичерпним, проте відповіді на першочергові питання тут можна буде знайти:

- Альянс громадського здоров'я (<http://aph.org.ua/uk/golovna/>).
- Благодійний фонд «Надія та Довіра» (засновник – Ірина Сухопарова, дочка якої стала однією з перших пацієнток ЗПТ в Києві. Метою фонду стали підтримка батьків споживачів ін'єкційних наркотиків, а також підвищення обізнаності з питань наркотичної залежності) (http://hopeandtrust.org.ua/?fbclid=IwAR0KeaL7_DyE6cn-vBBovu4rZYf2h5PZA-EGai5Hm4o2FWmJJbFiZQthT34).
- Блог Павла Куцева, активіста руху зменшення шкоди від вживання наркотиків, м. Київ. (<http://depozr.livejournal.com/>).
- «Волна» – Всеукраїнське об'єднання людей із наркозалежністю (<https://www.volna.in.ua>).
- Всеукраїнська Асоціація учасників замісної підтримувальної терапії (<http://astau.org.ua/>).
- Всеукраїнська мережа споживачів України (керівник – Ганна Гаркуша, колишня наркозалежна).
- Громадська організація «Довгі літа» (лікування наркотичної, алкогольної та інших видів залежностей) (https://dovgi-lita.com/?fbclid=IwAR3kNT6hGth_kanBL1HMf_H2JwqdIRHUE7xA1PYoF8GJeeYAJPWHgKSbDsc).
- Громадська організація «Євразійський Інститут наркополітики», директор Тимошенко Володимир Андрійович.
- Державна установа «Центр психічного здоров'я і моніторингу наркотиків та алкоголю Міністерства охорони здоров'я України» (<https://cmhmda.org.ua>).
- «Мотылек» – сайт українського товариства споживачів наркотиків, де надають безкоштовну юридичну допомогу наркозалежним (<http://motilek.com.ua/>).
- Національна гаряча лінія з питань наркозалежності та ЗПТ. «Гаряча лінія» працює з 08:00 до 20:00. Дзвінки зі стаціонарних і мобільних телефонів на номер 0-800-507-727 анонімні і безкоштовні на всій

території України (за винятком АР Крим) (здійснює фахову діяльність щодо надання актуальної інформації про проблеми замісної підтримувальної терапії та наркозалежності в Україні з метою протидії поширенню наркоманії, захисту прав, припиненню дискримінації пацієнтів ЗПТ, споживачів ін'єкційних наркотиків, їх родичів, вимушених переселенців та ін.).

- *Українська Гельсінська спілка з прав людини* (<https://helsinki.org.ua/activities/dopomoha-lzhv/>).
- Український інформаційний портал про замісну підтримувальну терапію «*Zanutaï!*» (<http://zpt.in.ua/>).
- Юридичну підтримку наркозалежним надає велика кількість правозахисників, до яких також можуть звертатись і журналісти, зокрема, це Європейський центр прав людини, Харківська правозахисна група, Центр прав людини Zміна.

Також медійникам у нагоді стануть наступні видання:

1. Допомога наркозалежним в Україні: довідник реабілітаційних центрів / Анічин Є.М., Дикань З.В., Сєдих С.М. К.: «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні», 2014. 68 с. (<http://aph.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/spravochnik2014.pdf>).
2. Дотримання прав вразливих груп населення (наркозалежні та працівники комерційного сексу) у діяльності правоохоронних органів: [аналіт. звіт за результатами дослідження] / Авт. кол. Ю. Белоусов, З. Швець, В. Семенюк, В.Чупров, С. Швець. К.: Паливода А. В., 2016. 96 с. (http://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2017/02/dotrymannja_prav_vrazlyvyh_grup.pdf).
3. Осипян А. Моніторинг реабілітаційних центрів і опитування людей, що проходять реабілітацію від наркозалежності. К., 2019. 22 с. (http://aph.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/rehabilitation_for_print.pdf).
4. Питання сучасної наркополітики України: права людини та доступ до лікування / Одеська правозахисна група «Верітас». Харків: Права людини, 2011 р. 94 с. (https://www.irf.ua/news/narkopolitika_ukraini_prava_lyudini_ta_dostup_do_likuvannya/files/ukr/programs/health/veritas_drug_policy.pdf).

2. ЖУРНАЛІСТСЬКИЙ ФОКУС НА ПИТАННЯ ПРОФІЛАКТИКИ НАРКОТИЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

Самі лише журналістські матеріали не здатні вирішити наркотичну ситуацію без додаткових заходів, адже в сукупності необхідно враховувати величезну кількість чинників: це й конкретний регіон поширення, й урахування аудиторії, і співпраця з іншими зацікавленими в протидії наркозалежності структурами. Не менше значення має й достовірність інформації, і доступність для сприйняття, і систематичне тлумачення про негативні наслідки вживання наркотиків.

Нині реалії в українській журналістиці дещо інші. Епоха «хайпу» в медіа наклала свій відбиток і на висвітлення теми наркозалежності – нині це або сенсації, в яких дійовими особами є «зірки» (із останніх – «*По стопах Бочкарьової: які ще зірки засвітилися в скандалах із наркотиками*» (<https://www.obozrevatel.com/ukr/show/gossip/ro-stopah-bochkarovoi-yaki-sche-zirki-zasvtilisya-v-skandalah-iz-narkotikami.htm?obozrevatellang=uk>), або кримінальна хроніка, коли загальноприйнятими стали заголовки на зразок: «Наркоман убив матір за дозу», «У Києві п'яний наркоман убив жінку» і т. д.

Чого вартувала лише новина про священника, який торгував наркотиками, деталі якої ЗМІ «розсмакували» ще довго («*У Запоріжжі затримали священника-наркодилера*» (<https://www.unian.ua/incidents/10774700-u-zaporizhzhii-policiya-zatrimala-svyashchenika-narkodilera-zmi.html>)), «*Почому фен для народу? Затримали панотця-наркодилера (МП). Інший панотець сидів на стрьомі. Митрополит визволяв*» (<http://texty.org.ua/pg/news/>)).

textynewseditor/read/98340/Pochomu_fen_dla_narodu_Zatrymaly_panoctanarkodylera_MP), «Приехал на почту за наркотиками: в Запорожье задержали священника РПЦ» (<https://www.obozrevatel.com/crime/v-zaporozhe-pojmali-svyaschennika-rpts-s-narkotikami-novosti-ukrainyi.htm>).

Навіть президентська передвиборча кампанія супроводжувалась скандалом довкола Володимира Зеленського, котрого звинувачували у вживанні наркотиків («Детектор медіа» на цю тему провів ціле розслідування «Звідки у ЗМІ з'явилася теза про «Зеленського-наркомана»» (<https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/22796/2019-04-26-zvidki-u-zmi-zyavilasya-teza-pro-zelenskogo-narkomana/>).

Журналістів при цьому мало цікавить як дотримання стандартів чи прав людини, так і намагання формувати несприйняття наркотиків як таких.

При цьому у розпорядженні КМУ «Про затвердження плану заходів на 2019 – 2020 роки з реалізації Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року» йдеться про «сприяння висвітленню у засобах масової інформації відомостей про небезпеки, пов'язані із вживанням психоактивних речовин, а також про методи профілактики психічних розладів, пов'язаних з таким вживанням, із залученням експертів у галузі психічних розладів внаслідок вживання психоактивних речовин» (п. 3); «проведення конкурсів із створення теле- та радіопрограм, публікацій у друкованих засобах масової інформації, художніх творів, сценаріїв фільмів на антинаркотичну тематику» (п. 5); «забезпечення проведення виступів і звернень фахівців у засобах масової інформації з питань формування та реалізації державної політики щодо наркотиків» (п. 7) (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-p>).

Таким чином на державному рівні мала би впроваджуватись активна співпраця зі ЗМІ щодо профілактики наркозалежності, а тематика матеріалів повинна бути дуже широкою.

Дуже корисними для ЗМІ є спеціалізовані тренінги, що допомагають зорієнтуватись у темі. Наприклад, «Детектор медіа» пропонує поради для журналістів щодо висвітлення теми наркотичної залежності, сформульовані під час тренінгу, проведеного ВБО «Конвіктус Україна», а саме: менеджером програми РІТСН, представником спільноти людей, які живуть із наркотичною залежністю, Антоном Басенком та журналістом Олександром Галасом:

1. Перш за все слід звертати увагу на термінологію. Не варто вживати слово «наркоман» – воно має негативний відтінок. Замість цього вживайте такі терміни, як «наркоспоживач» або «споживач наркотиків», «наркозалежний».

Але варто знати: за даними експертів, лише 25 % людей, які пробують наркотики, стають залежними від них. Тож це значить, що не кожен наркоспоживач є залежним від наркотиків.

2. Ще один термін – «людина, яка вживає наркотики», часто використовується за кордоном. Тут діє правило: спершу – людина. Ми акцентуємо увагу на тому, що спершу особа, про яку йдеться, – людина, а вже потім усе інше. Про це правило треба пам'ятати і в інших випадках. Наприклад, коли пишемо про домашнє насильство, не називаємо їх жертвами, а кажемо: «людина, яка пережила домашнє насильство». Якщо висвітлюємо тему комерційного сексу, не називаємо героїнь «проститутками» – пишемо: «жінка, яка займається секс-бізнесом» тощо.

3. Негативних меседжів слід уникати вже на етапі формулювання запитань для інтерв'ю. Адже нерідко журналісти демонструють власну необізнаність уже під час розмови, коли вживають некоректні терміни у ставленні до героя, говорять мовою кліше та стереотипів.

4. Журналісти не мають концентруватись лише на негативі, коли беруться висвітлювати тему наркотичної залежності та споживання наркотиків. Необхідно також показувати історії успіху. Це може бути історія конкрет-

ної людини: припустімо, герой почав приймати замісну терапію, більше не вживає вуличні наркотики, влаштувався на роботу, де працює легально, сплачуючи податки, має родину, нещодавно в нього з'явилися діти. Все це – також успіхи, про які варто розповідати.

5. У кожній особистій історії має бути достатньо деталей. Деталі – те, що відрізняє правду від вигадки, реальну життєву історію людини від переказу журналістом чийось перипетій. Що більше деталей – то глибше читач поринає в історію героя. Хай навіть ці деталі будуть відвертими і шокуватимуть.

6. Кожна публікація має бути попередньо узгоджена з героєм. Головна мета – не нашкодити людині, яка, радше за все, й так знаходиться або ще нещодавно знаходилась у складних життєвих обставинах. Якщо текст на узгодження ви даєте герою в надрукованому, паперовому вигляді – попросіть його поставити на паперах свій підпис. Так ви будете впевнені, що після публікації не виникне жодного конфлікту інтересів.

7. Хороший прийом, який можна застосувати, – розповідати про складні теми у форматі розвінчування міфів чи спростування популярних стереотипів. Проте представники медіа в жодному разі не мають діяти навпаки – тиражувати ці стереотипи, апелювати до них у своїх матеріалах чи сюжетах.

8. Структура тексту має бути простою, навіть якщо це лонгрід. Один із популярних прийомів – текст, написаний за принципом літери «е». Починаємо історію із середини якимось ключовим фактом чи деталлю, потім повертаємося до початку, тоді знову до середини, а далі – у кінець. Мова розповіді має бути простою, складних термінів слід уникати.

9. В історії може бути конфлікт, який додасть драматургії: наприклад, конфлікт «герой – суспільство», «герой – родина», «герой – колеги» тощо.

10. Висвітлюючи тему наркотичної залежності та споживання наркотиків, журналіст може звертатися за коментарями та інформацією до експертів.

Експертами можуть бути соціальні працівники та представники профільних громадських організацій, як-от: «Альянс громадського здоров'я», «Конвіктус Україна» та інші; лікарі, а ще краще – головні лікарі, які працюють у такій сфері та готові говорити неупереджено й без дискримінації; представники спільноти людей, які живуть із наркотичною залежністю, що є публічними особами, активістами, володіють даними з теми й можуть розповісти про все «із середини»; правозахисники, які займаються такими темами, наприклад, представники Української Гельсінської спілки; державні та комунальні структури, як-от: Міністерство охорони здоров'я тощо.

Корисну інформацію та поради можна отримати також за гарячими лініями:

- Національна гаряча лінія з питань наркозалежності та ЗПТ: 0-800-507-727.
- Гаряча лінія з питань ВІЛ/СНІД: 0-800-500-451.
- Національна гаряча лінія з питань вірусних гепатитів: 0-800-503-310.

На нашу думку, позитив цих порад полягає передусім у тому, що вони орієнтовані на дотримання прав наркозалежних людей, ці поради людиноцентричні, вони не є сухим констатуванням кримінальних деталей, хоча про законодавство й термінологію в ньому тут немає жодного слова. Деяку перестрогу викликає примітка від невідомих експертів про те, що лише 25 % тих, хто пробує наркотики, стають наркозалежними, адже якщо журналісти використовуватимуть такий меседж, то аудиторія може безпосередньо ототожнювати себе з тими, хто не потрапив до групи ризику, особливо це стосується молоді.

Оскільки питання наркозалежних як соціально вразливої групи населення розглядалось у лекції «*Нериторичні запитання про вразливі групи населення: особливості медіатемати*» (авторки: Н. Янець, С. Брошкова, І. Виртосу),

ми повторно не будемо зупинятись на проаналізованих ними аспектах, а також на специфіці висвітлення теми, сформульованій О. Лаврик, що була основою для згаданої лекції.

Тому звернемося детальніше до висвітлення теми наркозалежності в рецепції С. Горещької:

- Згідно з політикою редакцій переважної більшості українських періодичних видань не рекомендовано показувати в засобах масової інформації людей у стані наркотичної ейфорії, демонструвати наркотичні речовини, описувати способи їх приготування та використання.
- Неприпустимо на сторінках ЗМІ обговорювати питання легалізації вживання наркотичних і психотропних речовин. Резюме будь-якої статті має містити чітку, усім зрозумілу рекомендацію з профілактики наркоманії.
- Для підготовки антинаркотичних матеріалів бажано частіше та ширше залучати фахівців у галузі протидії наркоманії (наркологів, психологів, соціальних педагогів, співробітників правоохоронних органів).
- Основними методами інформаційно-просвітницької роботи в ЗМК є такі: інтерв'ю зі спеціалістами, «круглий стіл», диспути, брифінги тощо. Перспективним методом є ситуативний аналіз із практичними рекомендаціями у висновках.

Редакційна політика, сформульована С. Горещькою, у багатьох аспектах уже не відповідає сучасним тенденціям. Зокрема, без демонстрування в ЗМІ наркотичних речовин батьки можуть ніколи не здогадатись, що за «цукерки» носить у сумці їх дитина, легалізація окремих наркотичних речовин – це, на думку фахівців, найпростіший контрольований спосіб боротьби із наркозалежністю, а «круглі столи» вже давно втратили актуальність. Саме тому журналістам необхідно прораховувати всі можливі варіанти щодо профілактики наркозалежності з урахуванням часових змін.

Моніторинг соціальних мереж – це один нюанс, без якого медійникам зараз не обійтись. До прикладу, основні шляхи поширення наркотиків проходять саме через Telegram. Увагу варто звертати й на термінологію, що побутує в середовищі наркозбуту, адже необізнаним людям вона ні про що не скаже. На цей випадок Департамент протидії наркозлочинності Нацполіції України пропонує дуже інформативну інфографіку:

СЛЕНГОВІ НАЗВИ НАРКОТИЧНИХ РЕЧОВИН

КОКАЇН
"ДОРОГОЙ", КОКОС, КОКС, КОКА, КОЛЯ, "СНЕГ"

MDMA
ЕКСТАЗИ, "ГАЙКИ", "КРУГЛЫЕ", "КОЛЕСА", "ДИСКИ", "ТАБЛЕТОСЫ", "БАНКИ", ЕШКА, ЛАЙТ, "КОНФЕТКИ", "КЭЛЫ"

НАРКОТИКИ ОПІЙНОЇ ГРУПИ
"МЕДЛЕННЫЙ", "ЧЕРНЫЙ", МАЛЯС, СИРЕЦЬ, "СЛЮНИ", "ДЕЛА", БИНТИ, ЗЕЛЕНКА, ПЛАСТИЛИН

СТИМУЛЯТОРИ АМФЕТАМІНОВОГО РЯДУ
"ФЕН", ПОРОХ, "СКОРОСТЬ", "БЫСТРЫЙ", АМФ, ФРЕКС, ПУДРА, "МУКА", "ДЯДЯ ФЁДОР", "ПОБЕЛКА", "МЕЛ"

ЛSD
"МАРКИ", ЛЕСЯ, "ЛИЗЕР", "ЛЮСИ", ПОЛОТНО, "КАРТИНЫ", "БУМАЖКИ"

ДИМЕДРОЛ
ДИМИЧ, ДІМА, ДЕМИК, ДІМЕР, "КРУГЛЯШКИ"

НОВІ ПСИХОАКТИВНІ РЕЧОВИНИ
(PVP, JVN, AB-FUBINACA, AB-PINACA, ІН.)
СОЛІ, МІКСИ, СПАЙСИ, СПІДИ, ХІМКА, "ЛЮТИКИ", СОЛЯРА

КАНАБІС
ШИШКИ, БОШКИ, ШМАЛЬ, "МАРИЯ ИВАНОВНА", ПЛАН, ГАНДЖА, ТРАВКА, ГАНДЖУБАС, ДУРЬ

МЕТАДОН
"МЁД", МЕТАЛ, "МЕДЛЕННЫЙ", "МЕДИК", "МИТЯ", "КАМНИ"

ГЕРОЇН
"ГЕРА", "ГЕРЫЧ", ГРЕЧКА, "ГЕРМАН", "ГЕРАСИМ", "ГЕНА", "СИПЛЬИЙ", "СЛЕЗЫ", "ХМУРЫЙ"

БУДЬТЕ ПИЛЬНИМИ, ЦІКАВТЕСЬ ІНТЕРЕСАМИ ВАШИХ РІДНИХ І БЛИЗЬКИХ

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ ДПН
ДЕПАРТАМЕНТ ПРОТИДІЇ НАРКОЗЛОЧИННОСТІ

СЛЕНГОВІ ТЕРМІНИ, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ ЗБУТОМ НАРКОТИКІВ

ЗАКЛАДКА, КЛАД
МІСЦЕ, ДЕ ЗАХОВАНО НАРКОТИК

МІНЕР, КЛАДМЕН, НОГИ
ОСОБА, ЯКА ЗАЛИШАЄ «ЗАКЛАДКИ»
НАРКОЗАСОБІВ

ЧАЙКА
ОСОБА, ЯКА НЕ ЗАПЛАТИвши, ШУКАЄ
ПО МІСТУ ЗАХОВАНІ ЗАКЛАДКИ
З НАРКОТИКАМИ

СТАФ
ТОВАР, ЯКИЙ ПРОДАЄ НАРКОТОРГОВЕЦЬ

БАРИГА, СЕЛЕР
ТОРГОВЕЦЬ НАРКОТИКАМИ

ТОЧКА
МІСЦЕ ПРОДАЖУ НАРКОТИКІВ

БАНКУВАТИ
РЕАЛІЗОВУВАТИ НАРКОТИКИ

**ДОРОГА, П'ЯТКА,
ЧЕК, ПОЛОВИНКА**
РІЗНІ ДОЗИ НАРКОТИКУ

**ЗАПРАВИТИ БАЛОНИ,
ЗАЇХАТИ ЗА ПОРОХОМ**
ПРИДБАТИ АМФЕТАМІН

**БУДЬТЕ ПИЛЬНИМИ, ЦІКАВТЕСЬ
ІНТЕРЕСАМИ ВАШИХ РІДНИХ І
БЛИЗЬКИХ**

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ ДПН
ДЕПАРТАМЕНТ ПИЛІЦЬ НАРКОЗАБОРНИЦЬ

СЛЕНГОВІ НАЗВИ СПОСОБІВ ВЖИВАННЯ НАРКОТИКІВ

БАЗАН, МАШИНКА
ШПРИЦ

**БУЛЬБУЛЯТОР, ВОДНИЙ,
СУХИЙ**
САМОРОБНИЙ ПРИСТРІЙ ДЛЯ ВЖИВАННЯ
КАНАБІСУ З ПЛАСТИКОВОЇ ПЛЯШКИ

КУМАР
СТАН НАРКОМАНА (ЛОМКА)

ЛЯПНУТИСЬ, ВПАЯТИСЯ
ВЖИТИ НАРКОТИКИ

ВМАЗАТИСЬ, "ПОДСНЯТЬСЯ"
ВЖИТИ НАРКОТИК ІН'ЕКЦІЙНО

ДУНУТИ, "ПЫХНУТЬ"
ВЖИТИ НАРКОТИЧНИЙ ЗАСІБ
ШЛЯХОМ КУРІННЯ

БАДЯЖИТИ
РОЗБАВЛЯТИ НАРКОТИЧНУ
РЕЧОВИНУ ДЛЯ ЗБІЛЬШЕННЯ
ОБ'ЄМУ

ДОГАНЯТИСЯ
ПРИЙНЯТИ ПОВТОРНУ ДОЗУ НАРКОТИКУ

ЗНЯТИСЯ
ПОЧАТИ ПРИЙМАТИ БІЛЬШ СЛАБКІ НАРКОТИКИ

"ПРИХОД, ЭЙФО "
ЕЙФОРІЯ ВІД ВЖИВАННЯ НАРКОТИЧНОГО ЗАСОБУ

**БУДЬТЕ ПИЛЬНИМИ, ЦІКАВТЕСЬ
ІНТЕРЕСАМИ ВАШИХ РІДНИХ І
БЛИЗЬКИХ**

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ ДПН
ДЕПАРТАМЕНТ ПИЛІЦЬ НАРКОЗАБОРНИЦЬ

У контексті теми варто згадати ще одну дуже часту журналістську помилку – поділ наркотиків на «легкі» і «важкі». По-перше, це перекручування законодавства, адже в Кримінальному кодексі України є лише поняття «наркотичні речовини». По-друге, «легкі» наркотики можуть бути розтлумачені як такі, що не завдають шкоди, не викликають звикання, насправді це не відповідає дійсності. Ці міфи неодноразово розтлумачують медики, проте працівники ЗМІ про них знають не завжди, вживаючи поширену «в народі» термінологію.

У журналістських матеріалах необхідно приділяти увагу й роз'ясненню аспектів, що можуть вказувати на вживання наркотичних речовин, адже більшість населення просто не розуміє, про що можуть свідчити ті чи інші

прояви. Просвітницька кампанія в цьому випадку дуже важлива, головне – опиратись на перевірені інформаційні ресурси. До прикладу, сайт Центру здоров'я МОЗ України наводить наступні характерні ознаки: «Незалежно від виду наркотичної речовини у поведінці, характері та фізіології людини настають зміни. При цьому можливі характерні прояви залежності від ПАР, на які слід звернути увагу і якнайшвидше вжити необхідних заходів:

- безпідставні зникнення з дому на досить тривалий час;
- різкі несподівані зміни поведінки (необґрунтована агресивність, злобність, замкнутість, брехливість, відчуженість, неохайність);
- поява боргів, зникнення з дому цінних речей і грошей, крадіжки;
- втрата інтересу до колишніх захоплень, занять;
- поява в домі флаконів/паковань тощо з невідомими речовинами;
- наявність серед особистих речей шприців, голок, гумових джгутів, таблеток, наркотичних речовин;
- поява у лексиці нових жаргонних слів;
- наявність слідів від ін'єкцій на будь-яких частинах тіла, особливо на передпліччі;
- розлади сну (безсоння або надзвичайно тривалий сон, сон удень, важке пробудження і засинання, тяжкий сон);
- розлади апетиту (різке підвищення апетиту або його відсутність, вживання значної кількості солодоців, поява надзвичайної спраги);
- зміни розміру зіниць (зіниці різко розширені або звужені до розміру булавкової головки) та кольору шкіри (різко бліда, сірувата).

Визначити, чи вживає людина ПАР, можна із використанням експрес-тестів, які продають в аптеці. Для такого тестування потрібен зразок сечі або слини і можна не звертатися до спеціалізованої клініки. Існують тести на один або кілька ПАР, проте варто пам'ятати, що вони можуть давати як хибно позитивні, так і хибно негативні результати, і що визначення того, чи вживала особа ПАР, залежить від тривалості перебування певної речовини в організмі людини, частоти вживання тощо. Так деякі речовини неможливо виявити вже через кілька днів після вживання, особливо, якщо людина вживає їх епізодично, а не постійно» (<https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/zalezhnist-vid-psikhoaktivnikh-rechovin>).

Варто використовувати журналістам й можливості долучення до медіа-кампаній, спрямованих проти наркозалежності, у нагоді в таких випадках стане, наприклад, посібник «Проведення адвокаційних медіа-кампаній: стратегія активних дій» (2010) (<https://platforma-msb.org/wp-content/uploads/2015/08/Manual-UA-1018-4web.pdf>), в якому одним із основних аспектів є проведення медіа-кампаній для створення позитивного іміджу учасників програм замісної терапії серед різних груп української громадськості.

Підсумовуючи все викладене вище, можна вивести правила, що допоможуть запобігти стигматизації під час підготовки журналістських матеріалів на тему наркозалежності:

1. Не зображайте людину як жертву обставин, що почала вживати наркотики : поняття «жертви» сприймається як невідворотнє, чого неможливо уникнути й після чого вже не повернешся до звичного життя. Окрім того, обставини зазвичай подають як оправдальний фактор наркозалежного, чого робити також не можна.
2. Зараз у мережі є багато матеріалів, з яких можна дізнатись про способи купівлі наркотиків – передусім це надписи на стінах, тротуарах і т. д. з номерами телефонів наркодилерів. Не повідомляти про це також не можна, адже навіть організовано акції (в яких беруть участь і журналісти), спрямовані на ліквідацію таких надписів. Зрозуміло, що це не може бути панацеєю – за кілька днів вони з'являються знову, а тому населення має розуміти, що означають такі повідомлення й також проти них боротись.

3. Журналістам не можна писати про більшу чи меншу шкоду різних видів наркотиків, стверджувати, що не всі викликають швидке звикання, що окремі наркотики сприяють креативному мисленню і т. д. Дуже обережними слід бути з публікаціями на зразок: «Заради мистецтва: Художник спробував 52 види наркотиків та створив автопортрети для порівняння ефекту» (https://espresso.tv/news/2015/07/20/zarady_mystectva_khudozhnyk_sprobuvav_52_vydy_narkotyktiv_ta_stvoryv_avtoportrety_dlya_porivnyannya_efektu). Таких матеріалів у мережі величезна кількість, але вони мають подаватись у контексті руйнівної для психіки субстанції, не стимулятора.
4. Наркозалежність має бути розглянена передусім як хвороба, але журналісти не повинні забувати про те, що їхня поведінка може бути соціально-небезпечною й непередбачуваною. До прикладу, згідно з даними Патрульної поліції у 2019 р. 115 711 водіїв притягнули до відповідальності за керування у стані сп'яніння, серед них третина – у стані наркотичного сп'яніння. Саме тому з 1 січня 2020 р. за це передбачена кримінальна відповідальність.
5. Найбільш обережно треба висвітлювати в темі підлітків, оскільки саме в цьому віці існує максимальний ризик почати вживати наркотики. Зазвичай спрацьовують фактори того, що це «модно», «круто», «всі спробували, і я мушу». Інформація про те, що зараз наркотичні речовини роздають біля навчальних закладів лише заохотить дітей розшукати, де саме це відбувається. Тому найкраще такі питання задалегідь опрацювати з дитячими психологами.

3. ЖУРНАЛІСТСЬКИЙ ФОКУС НА ЧУТЛИВИХ ТЕМАХ СПІВЗАЛЕЖНОСТІ: ЧОМУ ЦЕ ВАЖЛИВО ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА?

Поняття «співзалежності» загалом нове для українського суспільства й більшості людей взагалі ні про що не скаже. Журналістські кола не виключення: наш інформаційний простір вперто обходить такі теми повз, бо ж й справді родичів та близьких наркозалежних людей і так завжди зображують або потерпілими, які змушені покласти життя на порятунок узалеженого, або тими, хто порвав раз і назавжди стосунки з таким родичем і не бажає нічого про нього знати.

Насправді «золотої» середини в темах співзалежності не існує. Важливіше інше: оточення наркозалежних потребує такої ж фахової допомоги, як і самі узалежені, передусім – від психолога. Якщо вчасно цього не зробити – наслідки можуть бути сумними.

Практично нічого не відомо в інформаційних колах й про групи Нар-Анон, що функціонують спеціально для родичів наркозалежних, хоча, наприклад, про спільноти для анонімних людей із алкогольною залежністю у нас традиційно знають набагато більше.

Передусім медійникам варто звернутись до сайту групи Нар-Анон (<https://www.nar-anon.org.ua/>), де можна знайти відповідь на основні питання, що стосуються їхньої діяльності. Ресурс функціонує лише російською, тож подається текст у перекладі:

«Сімейні групи Нар-Анон – це всесвітня співдружність людей, на чие життя вплинула наркоманія близької людини.

Сімейна група Нар-Анон передусім існує для тих, хто відчув безвихідь у зв'язку з проблемою наркоманії дуже близької людини. Ми теж пройшли цей важкий шлях і, віднайшовши душевний спокій та рівновагу, знайшли відповідь.

Ми пропонуємо допомогу, ділячись досвідом, силою та надією, застосовуючи програму «12 кроків».

Нар-Анон функціонує не по всій Україні. До прикладу, товариство відсутнє в Чернівцях, про що можна дізнатись з їхнього сайту, хоча вони пропонують допомогу в сусідніх обласних центрах. З чим пов'язана така ситуація – не пояснено.

Зауважимо відразу, що програму «12 кроків» застосовують в усьому світі для лікування наркозалежних, а про основні її завдання розповідало й видання «Дзеркало тижня» в однойменному матеріалі «Дванадцять кроків» (№ 45. 2005): «Програму «12 кроків» було сформульовано 1935 року в Америці. Філософія її дуже проста. Людина визнає власне безсилля перед наркотиками, алкоголем або певною іншою залежністю. Це – перший крок до одужання. Далі вона з нею не бореться, а не допускає в своє життя. Не ходить у місця, де продається згубне зілля, не бере до рук чарку. Не спілкується з тими, хто колеться або п'є. Вона визнає, що не в змозі подолати свою залежність самотужки, а лише спільно, з такими ж людьми, як і вона сама. Збираючись разом, групами, і розповідаючи один одному про свою біду, можна позбутися важкої недуги, якою є наркотики, алкоголь або інша залежність. Це закриті групи. Анонімність – основа існування таких співтовариств. А збори таких груп – найефективніший шлях до одужання».

Дуже доступно розповів про такі об'єднання журнал «Новое время» в матеріалі «Я вмирала разом з ним. Що таке співзалежність і чому від неї страждають навіть ті, хто не пробував наркотики» (<https://nv.ua/ukr/ukraine/events/ya-vmirala-razom-z-nim-shcho-take-spivzalezhnist-i-chomu-vid-neji-strazhdayut-navit-ti-hto-ne-probuval-narkotiki-50006335.html>): *«Нарівні зі спільнотами для анонімних наркоманів і алкоголіків функціонують окремі групи – для родичів залежних людей. Хто і навіщо туди ходить?»*

Коли один з членів сім'ї стає залежним від алкоголю або наркотиків – страждають усі. Родичі залежної людини намагаються вирішити проблему своїми силами: вмовляннями, проханнями, примусом до лікування або маніпулюванням. Коли нічого з цього списку не приносить плодів – опускаються руки.

Багато хто знає про існування таких спільнот, як Анонімні Алкоголіки або Анонімні Наркомани, тому намагаються всіма способами відправити туди того, хто страждає від залежності. Однак самі, як правило, не вважають, що їм теж може знадобитися стороння допомога.

В Україні вже кілька років успішно функціонують безкоштовні групи Ал-Анон і Нар-Анон, куди ходять матері і батьки, дружини і чоловіки, сестри і брати залежних людей.

Ці спільноти працюють за тим же принципом, що й Анонімні Алкоголіки: тут теж йдуть за програмою 12-ти кроків, перший з яких – усвідомлення свого безсилля перед проблемою. Кожен ходить туди так довго, як вважає тиме за потрібне – доки не досягне результату».

Величезний плюс: у даному матеріалі звучать думки родичів узалежнених з приводу їхнього стану, сприйняття реальності, переосмислення себе і т. д. Саме такі журналістські публікації здатні вплинути на ситуацію, а не просто констатувати факти.

У матеріалі «Дзеркала тижня» з промовистою назвою «Передозування непорозумінням» (№ 16. 2010) Дмитро Альтман, головний спеціаліст КМЦ соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, координатор програм роботи з алко/наркозалежними та членами їхніх родин розповів, що є три основні типи поведінки співзалежних: «контролер», «жертва» і «рятувальник». Жоден із них не сприяє одужанню залежної людини. «Контролер» намагається тримати все під контролем, пильно стежить, куди, коли, з ким і в яких справах залежний пішов. «Жертва» сидить і постійно плаче. А «рятувальник» буквально горить бажанням врятувати і тому тягає залежну людину на власних плечах. І виходить, що «контролер» тільки посилює агресію з боку залежного, «рятувальник» відбиває найменше бажання щось робити самому, а «жертва» позбавляє останньої надії. Змінити ситуацію можна лише одним способом – почати поважати узалежену людину й не тиснути на неї, а просто бути поруч, коли це потрібно.

Варто також зауважити, що журналістам потрібно бути особливо обережними з термінологією, яка використовується, наприклад, на сайті Нар-Анону, адже там не завжди дотримуються прийнятих у журналістиці стандартів й мало переймаються тим, щоб не порушити права наркозалежних. Тому всю вихідну від них інформацію доведеться ретельно вичитувати й вивіряти.

Наразі однозначно те, що працювати над темою наркотичної залежності без урахування підтеми співзалежності не має змісту, до аудиторії потрібно доносити всі аспекти питання, але не забувати про надійність даних, які будуть використовуватись.

4. ЖУРНАЛІСТСЬКИЙ ФОКУС НА ПРОЦЕСИ РЕАБІЛІТАЦІЇ НАРКОЗАЛЕЖНИХ В УКРАЇНІ.

Тема реабілітації наркозалежних фігурує в українських медіа переважно в контексті порушень прав людини, коли виявляється, що реабілітаційні центри працюють не як лікувальні установи, а як в'язниці, а узалежнені часто там використовуються як безкоштовна робоча сила:

- «Полиция освободила из рабства около 90 человек, удерживаемых в «реабилитационных центрах» на Житомирщине» (https://censor.net.ua/news/3128721/politsiya_osvobodila_iz_rabstva_okolo_90_chelovek_uderjivaemyh_v_reabilitatsionnyh_tsentrah_na_jitomirschine).
- «В Україні викрили фальшиві «реабілітаційні центри», звільнено з трудового рабства близько 100 осіб – поліція» (<https://hromadske.ua/posts/v-ukrayini-vikrili-falshivi-reabilitacijni-centri-zvilнено-z-trudovogo-rabstva-blizko-100-osib-policiya>).
- «Трудотерапія в реабілітаційному центрі»: В Маріуполі у рабстві тримали близько 30 осіб» (https://zik.ua/news/2020/01/24/trudoterapiia_v_reabilitatsiinomu_tsentri_v_mariupoli_u_rabstvi_trymaly_blyzko_30_osib_956553).
- «Громадянин РФ тримав у трудовому рабстві 100 людей – МВС» (<https://www.pravda.com.ua/news/2019/06/29/7219565/>).

Ускладнює ситуацію те, що згідно з українським законодавством ліцензія на відкриття реабілітаційного центру такого плану не потрібна, через що навіть точну їх кількість нині назвати ніхто не може – орієнтовно це 500 закладів в Україні. Тут журналістам у нагоді стане видання «Допомога наркозалежним в Україні: довідник реабілітаційних центрів» (<http://aph.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/spravochnik2014.pdf>).

У згаданому вже нами посібнику «Моніторинг реабілітаційних центрів і опитування людей, що проходять реабілітацію від наркозалежності» (http://aph.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/rehabilitation_for_print.pdf) визначено, що основні проблеми реабілітаційних центрів в Україні полягають у відсутності:

- повноцінного законодавчого регулювання такого виду діяльності;
- стандартів, за якими можуть надаватись послуги;
- кваліфікованих спеціалістів у сфері психічного здоров'я, порушення прав реабілітантів (торгівля людьми, примусове утримання та трудове рабство і т.п.);
- налагодженої системи співпраці між такими закладами із закладами кримінального правосуддя, поліцією, судами та медичними закладами.

Тобто, працівники ЗМІ мали б не просто констатувати факти порушень прав людини в таких центрах, а заздалегідь повідомити аудиторію, котрим з них можна довіряти, а котрі вже давно потрапили в «чорний список».

Інший аспект теми реабілітації наркозалежних – це застосування програми *замісної підтримувальної терапії (ЗПТ)*, яка наразі є базовою в Україні у процесах реабілітації. Знову ж таки, матеріалів на цю тему в українській журналістиці дуже мало, проте традиційно медійники розділяються на дві групи: це прихильники ЗПТ та її противники. Відповідно, перші погоджуються з тим, що програма ЗПТ є найбільшим правильним підходом у процесах реабілітації наркозалежних, а другі вважають, що ЗПТ – це та ж наркоманія, лише узаконена, яка спрямована не на лікування, а на довічне узалежнення людини.

До прикладу, підтримує ЗПТ «Українська правда» в матеріалі «Як і хто змінює життя наркозалежних» (<https://life.pravda.com.ua/health/2017/06/26/224950/>), подаючи ґрунтовні роз'яснення: «Програма замісної підтримувальної терапії – конфіденційне лікування хворих, яке пов'язане з щоденним тривалим прийомом замісного препарату (метадон, бупренорфін) для лікування порушень, пов'язаних з вживанням екстракту макової соломки, героїну або інших опіоїдів.

Вона не призначена для хворих, які вживають неопіоїдні психоактивні речовини.

До 2008 року лікування відбувалося виключно препаратом бупренорфін (сублінгвальна таблетована форма). Таким чином, терапія залишалася вкрай обмеженою і недоступною у зв'язку з неможливістю використовувати метадон – більш дешевий і поширений у всьому світі препарат ЗПТ».

Про інформаційну кампанію на підтримку ЗПТ повідомляє й «Корреспондент»: «В Україні стартовала кампанія в піддержку наркоманов» (<https://korrespondent.net/tech/medicine/650948-v-ukraine-startovala-kampaniya-v-podderzhku-narkomanov>).

Два протилежних погляди на ЗПТ демонструє LB.UA в публікації «Метадон – чтобы хотелось жить» (https://lb.ua/society/2017/05/05/365574_metadon-hotelos_zhit.html). Так само аналізують всі «за» і «проти» у «Фокусі»: «Метадозы: плюсы и минусы заместительной терапии для наркоманов» (<https://focus.ua/ukraine/86830>).

Категорично проти ЗПТ газета «Факты» в матеріалі «Когда я решил завязать с метадоном, то месяц пролежал в психбольнице» (<https://fakty.ua/130663-kogda-ya-reshil-zavyazat-s-metadonom-to-mesyac-prolezhal-v-psihbolnice>).

При цьому, як бачимо, коректної термінології дотримуються не всі ЗМІ, й не зовсім зрозуміло, що є причиною цього – незнання чи небажання писати так, щоб уникати стигматизації. Важко однозначно сказати й про те, хто правий: ті, хто підтримують ЗПТ, чи ті, хто проти. Гірше інше – як бути в цьому випадку аудиторії, що шукає для себе відповідей на це ж питання, адже не кожен зможе проаналізувати низку ЗМІ, щоб узагальнити думку.

Для загального розуміння ситуації із ЗПТ звернемось знову ж таки до сайту МОЗ України:

Замісна підтримувальна терапія (ЗПТ). Станом на 01.01.2019 послуги замісної підтримувальної терапії на базі 211 лікувально-профілактичних закладів отримують 11 385 осіб, з яких 10 107 пацієнтів (88,7%) отримують препарат метадону гідрохлорид (таблетки), 186 пацієнтів (1,7%) – метадону гідрохлорид (розчин оральний), 1 092 пацієнти (9,6%) – бупренорфіну гідрохлорид (таблетки сублінгвальні). З кінця 2017 р. програма ЗПТ перейшла на фінансування за рахунок державного бюджету і повністю забезпечена препаратами, закупленими державним коштом.

Замісна підтримувальна терапія є визнаним у світі та найбільш економічно ефективним методом лікування осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання опіоїдів.

Зазвичай для ЗПТ використовують препарати метадону гідрохлорид (methadone hydrochloride) та бупренорфіну гідрохлорид (buprenorphine hydrochloride). Проте в окремих країнах можуть застосовувати медичний героїн або комбінацію бупренорфіну з налоксоном.

У 2005 р. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) додала обидва препарати до свого Базового переліку основних лікарських засобів, а в 2009 р. випустила настанови, де всім країнам рекомендовано зробити ЗПТ основним напрямком лікування людей, що мають залежність від опіоїдів.

Включення метадону та бупренорфіну до переліку основних лікарських засобів свідчить про доведену ефективність та безпечність зазначених препаратів.

Метадон – синтетичний препарат опійної групи, що є агоністом опіоїдів. Метадон є опіоїдним агоністом повільної дії, який приймають перорально, тож він поступово потрапляє в мозок із мінімальним ефектом ейфорії, що виникає після введення іншими шляхами, і водночас запобігає виникненню симптомів абстиненції.

Бупренорфін є напівсинтетичним опіоїдом, отриманим з алкалоїду морфіну. Бупренорфін є частковим агоністом і характеризується як агоністичною (подібною до опіатів), так і антагоністичною (блокує дію опіоїдів) активністю щодо опіоїдних рецепторів. Використання бупренорфіну для ЗПТ дає змогу пацієнтам, які перебувають на стадії відміни опіоїдів, мінімізувати симптоми відміни. Крім того, якщо його регулярно приймати як підтримувальний препарат, бупренорфін зазвичай знижує тягу до незаконних опіоїдів у людей, котрі фізично залежать від опіоїдів.

Лікування осіб, які мають залежність від опіоїдів, із використанням препаратів ЗПТ має довгу історію. Наприклад, метадон використовують у світі з 1960 р., бупренорфін – з 1976 р. За тривалий час використання здійснено чимало досліджень з метою оцінки ефективності такого виду лікування.

Доведено, що участь у програмі ЗПТ має значні переваги як для самого хворого, так і для суспільства загалом, оскільки дає змогу:

- зменшити вживання заборонених опіоїдів;
- знизити рівень злочинності, пов'язаної, зокрема, з потребою здобуття коштів на придбання нелегальних наркотиків;
- зменшити смертність у результаті передозувань та передчасну смертність, що пов'язана із вживанням наркотиків (серцево-судинні захворювання, сепсис тощо);
- покращити соціальне функціонування (працевлаштування, відновлення зв'язків, батьківських обов'язків тощо);
- зменшити ризиковану поведінку, пов'язану з поширенням ВІЛ-інфекції, гепатитів В і С серед людей, які вживають наркотики ін'єкційно, покращити профілактику передавання ВІЛ від матері до дитини;
- створити умови для ефективного лікування СНІДу, ТБ і супутніх захворювань (сепсис, гнійні інфекції, гепатити В і С, трофічні виразки, флебіти);
- покращити соматичне здоров'я пацієнтів.

У країнах, де епідемія ВІЛ/СНІДу поширюється насамперед завдяки ін'єкційному споживанню наркотиків, головним чинником, що може вплинути на її зупинення, є лікування наркозалежності з використанням препаратів ЗПТ.

Умови ефективності ЗПТ

ЗПТ є одним з найбільш ефективних методів лікування осіб із психічними та поведінковими порушеннями внаслідок вживання опіоїдів. При цьому на ефективність програми впливають певні чинники:

- правильність призначення препарату (діагноз (МКХ-10) «синдром залежності від опіоїдів»);
- правильність призначеної дози (врахування індивідуальних потреб, дотримання принципу призначення низьких початкових доз та високих підтримувальних, дотримання рекомендацій щодо терапевтично ефективних доз);
- безперервне і тривале лікування (відсутність обмежень щодо строку лікування, включно із можливістю довічного лікування з огляду на розуміння залежності не як гострого стану, а як хронічної хвороби);
- поєднання фармакологічного лікування із заходами психосоціального супроводу;

- доступність лікування у зв'язку з коморбідними станами (зв'язки зі службами ВІЛ, ТБ, інтеграція послуг тощо).

Окрім своєї ефективності у попередженні ВІЛ-інфекції, ЗПТ також знижує ризики інфікування гепатитом С, підвищує прихильність до лікування ВІЛ та зменшує ризики передозування. Багато споживачів ін'єкційних наркотиків вперше вступають у контакт з медичними працівниками за допомогою програм ЗПТ, а потім вже отримують доступ до інших медичних послуг.

Статистика

В Україні програму ЗПТ впроваджують із 2004 р., а з 2017 р. її повністю фінансує держава.

За оцінками даними біоповедінкового дослідження, в Україні налічується 317 000 людей, які вживають наркотики ін'єкційно. З них 200 661 – споживачі опіоїдів (63,3% від загальної кількості ЛВНІ), 38 674 (12,2%) – споживачі стимуляторів та 77 665 (24,5%) – споживачі одночасно кількох наркотичних речовин.

Відповідно до міжнародних рекомендацій (ВООЗ, ЮНЕЙДС), ЗПТ має охоплювати не менше 35% хворих, особливо для країн з високим тягарем ВІЛ/СНІДу, тоді як в Україні програма ЗПТ охоплює 5,8% від оцінної чисельності споживачів опіоїдів.

Замісна підтримувальна терапія не є панацеєю від наркотичної залежності – це лікування хронічного захворювання. Деякі пацієнти програми можуть потребувати терапії впродовж багатьох років, а хтось – протягом усього життя (<https://www.phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/zalezhnist-vid-psikhoaktivnikh-rechovin/zamisna-pidtrimivalna-terapiya-zpt>).

Незважаючи на доволі великий масив і доступність інформації щодо ЗПТ, ми не знайшли відповіді на питання: яким способом лікують наркозалежних, що вживають синтетичні наркотики, адже всюди чітко сказано, що програма діє лише для споживачів опіоїдних наркотиків. Тому медійникам однозначно ще є над чим працювати для повноти розкриття теми.

5. ЖУРНАЛІСТСЬКИЙ ФОКУС НА ДІЯЛЬНОСТІ З ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ НАРКОТИКІВ.

Кофі Аннан, другий генеральний секретар ООН, відомий своєю фразою, що «Наркотики знищили багато життів, але неправильна наркополітика – ще більше». Насправді ж, кожна країна світу зазвичай має свої як законодавчі, так і морально-етичні норми щодо вживання наркотичних речовин, зокрема, щодо їх легалізації. Як не дивно, проте саме легалізацію наркотиків або частини з них вважають найпростішим шляхом до покращення наркотичної ситуації. Проте Україна наразі до таких не належить, що яскраво видно й зі ЗМІ:

- «Легалізація марихуани: чи призводить це до вживання важких наркотиків?» (<https://www.bbc.com/ukrainian/features-50559777>).
- «Україна не готова до легалізації марихуани – лікар-психіатр» (<https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2700811-ukraina-ne-gotova-do-legalizacii-marihuani-likarpsihiatr.html>).
- «Наше суспільство поки не готове до легалізації легких наркотиків, – глава Нацполіції Клименко» (https://censor.net.ua/ua/news/3152434/nashe_suspilstvo_poky_ne_gotove_do_legalizatsiyi_legkyh_narkotyktiv_glava_natspolitsiyi_klymenko).
- «Зеленський пообіцяє звинувачень у легалізації наркотиків» (<https://glavcom.ua/news/glava-derzhavi-pro-legalizaciyu-kanabisu-ti-hto-hoche-poterplyat-631779.html>).

Проте питання легалізації медичної марихуани має й інший бік – передусім це факт того, що зараз люди змушені незаконно завозити таблетовану марихуану для лікування своїх дітей від епілептичного синдрому.

Про це дуже добре було наголошено у сюжеті ТСН «Медичний канабіс: депутати не розуміють сумні питання, науковці за, хворі чекають» (<https://tsn.ua/ukrayina/medichniy-kanabis-deputati-ne-rozumiyut-suti-pitannya-naukovci-za-hvori-chekayut-1311621.html>).

Активно працюють журналісти й над висвітленням негативних сторін зареєстрованого у Верховній Раді законопроекту №2784 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними», поданого у ВР 17 січня 2020 р., що відображено в матеріалі «Дзеркала тижня» «Штучні бар'єри на шляху до знеболювання» (https://dt.ua/internal/shtuchni-bar-yeri-na-shlyahu-do-znebolyuvannya-336863_.html).

До речі, з приводу згаданого законопроекту, громадські діячі та активісти навіть провели пресбрифінг для журналістів «Спочатку «дезінформація», потім «пропаганда»: «руській мір» наближається до України», аналізуючи можливі сумні наслідки в разі його прийняття.

Фахівці проекту «Правова консультація» (<https://www.pravoconsult.com.ua>) пропонують таке бачення питання: «На сьогодні існує кілька поглядів на цю проблему, які виділяються в три напрямки.

Прихильники першого виступають за *декриміналізацію*, тобто дозвіл вільного продажу деяких наркотиків і окремих аспектів їх обороту, наприклад – вживання. Ті, хто підтримують другий напрямок, вважають, що наркотики повинні *на законних підставах призначатися* лікарями, і пропонують ввести законну видачу рецептів на них. А третій напрямок – це *легалізація наркотиків*, під якою мають на увазі те, що всі наркотики або майже всі повинні продаватися вільно, приблизно так само, як в даний час продається алкоголь» (https://www.pravoconsult.com.ua/shok-legalizatsiya-narkotikiv-v-ukrayini-10-argumentiv-za-i-proti/?fbclid=IwAR1Qv9EtWpzyEPwSrXpasCnX_SSisPGgBZmh3EDv_RoEUZks53mAitU0D38).

Своє бачення ефективної наркополітики мають фахівці Центру громадського здоров'я МОЗ України: «Наркополітика держави є одним з найбільш важливих чинників, що впливають на ситуацію із вживанням наркотиків і, зокрема, на доступ осіб, які зловживають ними або мають залежність, до програм зменшення шкоди та лікування. Доведено, що війна з наркотиками чи політика «нульової терпимості», ідея якої полягає у повному викорененні наркотиків та боротьбі з людьми, які їх вживають, не є ефективною.

Зокрема, війна з наркотиками та політика «нульової толерантності» призводять до:

- розростання кримінальної інфраструктури – успішна операція проти одного наркоугруповання призводить до сплеску насильства нових угруповань у боротьбі за вакантну територію, залучення нових дилерів, переміщення місця нелегального виробництва наркотиків;
- неефективності витрат на правоохоронні, судові, каральні заходи та, як результат, зменшення витрат на профілактику вживання наркотичних речовин та лікування осіб, які мають залежність;
- маргіналізації наркоспоживачів та стрімкого поширення ВІЛ, ВГС через ін'єкційне вживання наркотиків;
- ускладнення доступу до наркотичних лікарських засобів, які призначають з медичною метою, наприклад, для знеболення.

Ефективна наркополітика базується на таких принципах:

- інвестування коштів у здоров'я (профілактика, зниження шкоди, лікування) та громадську безпеку як основи сучасної наркополітики;

- забезпечення вільного доступу до життєво необхідного лікування (опіоїдні анальгетики, препарати замісної підтримувальної терапії тощо);
- припинення криміналізації та позбавлення свободи людей, які вживають наркотики, оскільки залежні особи насамперед хворі, а не злочинці;
- переорієнтація дій правоохоронних органів на боротьбу з організованою злочинністю (зосередження ресурсів на найбільш руйнівних та насильницьких елементах наркобізнесу, а не тих, хто перебуває на найнижчій сходинці ієрархії, – дрібних дилерах);
- регулювання та контроль наркоринку (обігу наркотичних препаратів) силами держави (ліцензування, квоти, рецептурний відпуск, віковий доступ, маркетинг тощо);
- використання нових критеріїв ефективності наркополітики – зниження негативних наслідків уживання наркотиків (передозування, поширення соціально небезпечних хвороб, насильства тощо) на противагу гектарам знищених полів незаконно культивованих рослин, вазі конфіскованих наркотиків, кількості ув'язнених за злочини, пов'язані з уживанням/зберіганням/поширенням наркотиків (<https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/zalezhnist-vid-psikhoaktivnikh-rechovin>).

Чудовим зразком матеріалу, що демонструє ще одну із форм протидії обігові наркотиків, а саме боротьбу із надписами про продаж наркотичних речовин, є публікація Ігоря Мелюхнова «*Стіни, замовкніть: досвід боротьби із нарконаписами*» (<https://zmist.pl.ua/news/stini-zamovknit-dosvid-borotbi-z-narkonapisami>).

До речі, такий варіант боротьби із обігом наркотиків навіть перетворили у флешмоб, про що активно писали ЗМІ: «До флешмобу з ліквідації реклами з продажу наркотиків долучилися 19 міст» (<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2567150-do-flesmobu-z-likvidacii-reklami-z-prodazu-narkotikiv-dolucilisa-19-mist.html>), «Всеукраїнська акція із замальовування написів із рекламою місць продажу наркотиків продовжується» (<http://chernivtsy.eu/portal/4/vseukrayinska-aktsiya-iz-zamalovuvannya-napisiv-iz-reklamoyu-mists-prodazhu-narkotyktiv-prodovzhuyetsya-121710.html>). Продовжують започатковану справу в Чернівцях і зараз: «Написи щодо продажу наркотиків продовжують замальовувати у Чернівцях» (<https://www.0372.ua/news/2643739/napisi-sodo-prodazu-narkotikiv-prodovzuut-zamalovuvati-u-cernivcah>), проте такі журналістські матеріали є просто констатацією факту або передруками з пресрелізів, чого для ефективної боротьби із незаконним обігом наркотиків буде замало.

На нашу думку, викладені вище рекомендації в сукупності є чудовою ілюстрацією того, як медійникам працювати в контексті теми. Проте є ще головний фактор – це співпраця з Національною поліцією та правоохоронними органами загалом, адже передусім протидія обігові наркотиків є саме їхньою компетенцією.

Насправді ж ситуація виглядає дещо інакше. До прикладу, невеликі з точки зору решти обласних центрів в Україні Чернівці струсоннула низка гучних скандалів, пов'язаних з наркотиками та поліцією, про що активно писали як місцеві, так і всеукраїнські ЗМІ:

- «У Чернівцях звільнили поліцейського, який продавав наркотики» (https://molbuk.ua/chernovtsy_news/190736-u-chernivcyakh-zvilnyly-policeyskogo-yakuu-prodavav-narkotyky.html).
- «На Буковині розоблачили поліцейських: продавали наркотики і алкоголь» (<https://www.segodnya.ua/regions/lvov/na-bukovine-razoblachili-policeyskih-v-sbyte-narkotikov-i-falsificirovannogo-alkogolya-1324384.html>).
- «У Чернівцях орудують «наркоменти»?» (<https://chas.cv.ua/autor/64196-u-chernivcях-oruduyut-narcomenti.html>).
- «Поліцейський налагодив наркобізнес на Буковині» (<https://ua.korrespondent.net/ukraine/4180903-politseyskiy-nalahodyv-narkobiznes-na-bukovyni>).

- «У Чернівцях поліцейський під час патрулювання перебував під дією амфетаміну» (<https://tva.ua/2019/12/09/u-chernivtsiakh-politsejskyj-pid-chas-patruliuvannia-perebuvav-pid-diieiu-amfetaminu/>).

Зауважимо, що це далеко не повний перелік матеріалів, підготовлених на цю тему, а така ситуація характерна не лише для Чернівців, а час від часу повторюється на всій території України. Попри це чернівецькі журналісти не підготували жодного матеріалу, який би повідомляв, що врешті-решт трапилось із поліцейськими, які налагодили наркобізнес. Більше того, очільник Патрульної поліції у Чернівцях Артур Шкроб, котрого й звинувачували в цьому, обмежився пресконференцією, на якій привселюдно здав тест на наркотики й заявив, що він ні в чому не винен. Усе решта залишилось таємницею слідства, якій поки що немає кінця. Шкроб навіть не усунутий від виконання обов'язків, а бездіяльність журналістів – чи то самовільна, чи то під тиском – очевидна.

Разом з тим на допомогу журналістам у контексті теми завжди готова прийти Наталія Матюшина, радниця начальника ГУНП в Чернівецькій області генерала поліції третього рагу Анатолія Дмитрієва. Зокрема, на наш запит вона повідомила, що при комунікації на теми наркотичної залежності та обігу наркотичних речовин у Нацполіції опираються на чинне законодавство, а саме: термінологію в Кримінальному кодексі України та Кримінальному процесуальному кодексі України. Передусім необхідно посилатись на ст. 307 ККУ «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів», у якій йдеться як про наркотичні засоби (амфетамін, кокаїн тощо), так і про нарковмісні рослини (снотворний мак, коноплі) та медичні засоби (психотропи, прекурсори тощо).

Крім того, є окремі рекомендації за наступними пунктами:

1. Найголовніше: доки немає висновків експертизи Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС, вилучені речовини не можна називати наркотиками, рекомендовано казати «речовина, схожа на наркотичну», «порошкоподібна речовина зі специфічним запахом, схожа на наркотичну», «згорток із сірою порошкоподібною речовиною» тощо.
2. Щодо нарковмісних рослин необхідно розрізняти наступні моменти: *мак* буває снотворним (але не снодійним!), *коноплі* – це рослини або стебла рослин, *канабіс* – це висушені та подрібнені коноплі (ст. 310 ККУ «Посів або вирощування снотворного маку чи конопель»).
3. Журналісти часто плутаються із поняттям «*прекурсорів*» (речовини, що прискорюють дію наркотиків), що фігурує в зведеннях Нацполіції. У таких випадках необхідно звертатись для розуміння до постанови КМУ від 6 травня 2000 р. «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» або до ст. 311 ККУ «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів».
4. Процес вживання наркотиків рекомендовано подавати як «*незаконне введення в організм*» або «*вживання наркотичних засобів*» (ст. 314 ККУ «Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів»; ст. 316 ККУ «Незаконне публічне вживання наркотичних засобів»).
5. Необхідно казати «*прилади для вживання наркотичних засобів*», «*прилад для вживання канабісу*» (те, що в народі називають «бульбулятором»), «*обладнання для виготовлення наркотичних засобів*» (ст. 313 ККУ «Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням»).
6. Можна вживати термін «*наркопритон*» або «*місце для незаконного вживання наркотичних речовин*» (ст. 317 ККУ «Організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів»).

7. Також прийнятними вважаються терміни «наркоканал» (наприклад, «міжрегіональний наркоканал походження психотропної речовини»), «незаконний обіг наркотиків» (замість дуже довгого визначення в законодавстві), «наркодоза», «наркозалежний».

Відштовхуючись від викладених рекомендацій, журналістам буде значно легше як зорієнтуватись у темі, так і не допустити помилок у термінології.

Наталія Матюшина надала й звіт начальника ГУНП у Чернівецькій області генерала поліції третього рангу Анатолія Дмитрієва «Про результати роботи ГУНП в Чернівецькій області упродовж 2019 року», у якому, зокрема, читаємо наступне: «Проводилася робота щодо недопущення поширення наркоманії на території області, у ході оперативно-розшукових заходів викрито 410 злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, що на 12 % більше у порівнянні з 2018 роком:

- 164 – збут наркотиків (ст. 307 ККУ);
- 9 – наркопритонів (ст. 317 ККУ);
- 2 – нарколабораторії (ст. 313 ККУ).

До відповідальності притягнуто 185 осіб, які скоїли наркозлочини. З викритих злочинців 70 % є наркозалежними та вживають наркотики. Середній вік наркозлочинців – 30–35 років. Перекрито міжрегіональний канал надходження психотропної речовини «амфетамін» із Івано-Франківська на територію Чернівецької області. Фігуранта-організатора затримано, йому оголошено про підозру, а справу скеровано до суду. З незаконного обігу вилучено понад 74 кілограми наркотичних засобів, біля 23 кілограмів психотропних речовин та близько 4 тисяч нарковмісних рослин».

Тут варто відразу зауважити, що, незважаючи на таку вражаючу цифру розкритих злочинів, відкритих проваджень і т. д., абсолютна більшість з них пройшла повз увагу журналістів, які обмежувались у кращому разі новинами в рубриці «Кримінальна хроніка».

Підсумовуючи сказане вище, наголошуємо, що для ефективної протидії незаконному обігові наркотиків журналістам замало просто переписувати повідомлення з кримінальних зведень або використовувати пресрелізи правоохоронних органів – потрібна систематична робота, котра повинна мати і ефективність, і результативність, а будь-які цифри, дані й показники треба піддавати сумнівам і ретельній перевірці. До прикладу, медійники полюбляють промовисті заголовки на зразок «СБУ спалила 4,3 тонни наркотиків на \$100 млн в Одесі» (<https://glavcom.ua/odesa/news/sbu-spalila-43-tonni-narkotikiv-na-100-mln-v-odesi-foto-video-647721.html>), проте наскільки це відповідає дійсності – завдання вже для нового журналістського матеріалу.

Таким чином, з метою протидії наркозлочинності журналістам доведеться враховувати низку факторів: це й обставини, що сприяють поширенню наркотичної залежності, й окремі фактори, що зумовлюють поширення наркотиків на певній території, й криміногенна обстановка та бездіяльність правоохоронних органів або навіть «кришування» наркозлочинності. У сукупності необхідно враховувати й соціальні функції, які мають бути виконані в даному напрямку на державному рівні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Аврамишина Д. О. Незаконний обіг наркотичних речовин в мережі Інтернет: реалії сьогодення [Електронний ресурс] // URL: <http://aphd.ua/publication-565/>
2. Горецька С.Д. Методи й форми роботи редакцій українських періодичних видань при висвітленні теми наркоманії // Держава та регіони. сер.: Соціальні комунікації. 2014. № 1–2. С. 55–59.
3. Давидова М. Реклама та пропаганда наркотиків як схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів [Електронний ресурс] // URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/14939/1/РЕКЛАМА%20ТА%20ПРОПАГАНДА%20НАРКОТИКІВ.pdf>.
4. Зимовець В.В. Запобігання віртуальному наркобізнесу в Internet: перспективи для України [Електронний ресурс] // URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/boz_2007_16_5.pdf.
5. Лаврик О. В. Соціальна проблематика газетних виступів: навчально-методичний посібник для студентів зі спеціальності «Журналістика». Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. 72 с.
6. Мокляк С.В. Особливості збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, що вчиняється організованими групами // Науковий вісник Херсонського державного університету. Херсон, 2018. Випуск 1. Том 2. С. 77–80.
7. Права людини та мас-медіа в Україні: Збірник конспектів лекцій [Тексти] / За ред. Виртосу І., Шендеровського К. Київ: Інститут журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка. 2018. – 260 с.
8. Ступник Я. В., Когут М. Г. Протидія наркозлочинності в мережі Internet: виклики сьогодення // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Ужгород, 2014. Вип. 26. С. 226–230.
9. Черниш Р.Ф. Діяльність міжнародних організацій щодо припинення незаконного обігу наркотичних засобів та її нормативно-правове забезпечення // Право і суспільство. К., 2012. № 6. С. 205–210.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОНАХОДИНИХ МЕДІАТЕМ ПРО ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ТА ЙОГО ПОРУШЕННЯ

Інна Белінська, кандидатка філологічних наук, асистентка кафедри соціальних комунікацій Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Костянтин Шендеровський, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри соціальних комунікацій Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Психічні порушення в Україні мають тавро стигми радянських часів, коли психіатрія була каральною, а словосполучення «психіатричний діагноз» звучала майже так, як вирок. Ця група порушень людського здоров'я супроводжується величезною кількістю міфів, а у суспільстві бракує достовірних, проте елементарних знань щодо причин їх виникнення, перебігу та лікування. В українському суспільстві також стигматизовано і саме розуміння психіатричної допомоги. Лекцію присвячено проблемі розуміння поняття «психічне здоров'я» та його порушенням; особливостям використання термінології, виробленню правил та рекомендацій при підготовці журналістських матеріалів.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Ставлення до людей із психічними порушеннями як індикатор цивілізованості суспільства.
2. Термінологія як шлях формування правдивої чутливості в соціально-правонаходиних медіааемах про психічне здоров'я та його порушення.
3. Основні причини недостатньої ефективності надання психіатричної допомоги в сучасній Україні.
4. Важливий напрямок медіадіяльності: формування протидії стигматизації та дискримінації людей із порушеннями психічного здоров'я.
5. До питання медіааехнік підготовки та висвітлення соціально-правонаходиних медіааемах про психічне здоров'я та його порушення.

1. СТАВЛЕННЯ ДО ЛЮДЕЙ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ЯК ІНДИКАТОР ЦИВІЛІЗОВАНОСТІ СУСПІЛЬСТВА.

Психічне здоров'я різних груп населення у демократичному суспільстві розглядають як індикатор соціально-економічної ситуації в суспільстві. По суті, люди з психічними порушеннями не мають доступу до всіх сфер життя, і навіть, якщо вони не є соціально небезпечними, їх можуть відправити на примусове лікування за рішенням опікуна; люди з порушеннями психічного здоров'я стають жертвами шахраїв і поповнюють число бездомних та потерпілих від насильства, торгівлі людьми. Вони відкинені суспільством, стигматизовані, їм мало допомагають громадські організації і церква. Саме тому важливим є правове регулювання у сфері психіатричної

допомоги, а права людини повинні розглядатись головними індикаторами як оцінки соціально-економічної ситуації в цілому, так і життя конкретної людини.

Цивілізованість суспільства визначають за тим, як співгромадяни ставляться до людей із психічними порушеннями.

Цивілізованість суспільства визначають за різними параметрами. Психіатри вважають, що, зокрема, його варто визначати за тим, як співгромадяни ставляться до людей із психічними порушеннями. Наполеон, Ганнібал, Достоєвський, Гоголь, Рузвельт, Тесла та чимало інших, не менш відомих діячів політики, мистецтва і науки, мали психічні порушення, але від цього талант кожного з них, вплив на хід історії не змалів і не був забутий. Хоч, як дивно, у ті далекі часи ставлення до людей із психічними порушеннями було набагато гуманнішим, ніж у XXI столітті, хоча сьогодні ми маємо, за словами фахівців, досить демократичні закони у цій сфері.

У доповіді Уповноваженого Верховної Ради з прав людини зазначено, що чинний механізм захисту повнолітніх осіб з інвалідністю внаслідок психічних порушень не відповідає міжнародним зобов'язанням держави, обмежує права цих осіб на рівність і недискримінацію, доступ до правосуддя, захист особистої цілісності, самостійний спосіб життя й залучення до місцевої спільноти, право на сім'ю, право голосу тощо. *«Якщо для обмежено дієздатних осіб передбачено право звертатися до суду або органу опіки і піклування про звільнення від обов'язків свого піклувальника (стаття 75 ЦК України), то для недієздатних осіб таке право не передбачене. Зазначене суперечить статті 4 Конвенції ООН про права інвалідів, пункту 1 Декларації про права розумово відсталих осіб (1971)»* [106].

В Україні, відповідно до загальновизнаних міжнародних норм та національного законодавства, людина має право у випадку порушення її прав у сфері охорони здоров'я відстоювати інтереси у суді (Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», ст. 8); за умов вичерпання можливих засобів на національному рівні – звернутись до Європейського суду з прав людини з індивідуальним зверненням, якщо її право порушено та ігнорується національними органами влади («Європейська конвенція з прав людини», ст. 34); звертатися до відповідних комісій та комітетів Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародної організації праці, Всесвітньої медичної асоціації ООН, Всесвітньої психіатричної асоціації та інших міжнародних організацій [107, с. 64–77].

До медіароздумів. Особи, визнані судом недієздатними або дієздатність яких обмежена, також не можуть безпосередньо реалізувати право на безоплатну правову допомогу, оскільки відповідно до частини третьої ст.10 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» звертатися про надання одного з видів правових послуг можуть лише їхні опікуни чи піклувальники [108].

У матеріалі «Країна «психів»?», Азад Сафаров засобами журналістики змалював важливі ознаки проблем у житті людей із психічними порушеннями: *«Якщо ви думаєте, що в'язниця – найгірше і найстрашніше місце, куди може потрапити людина, ви помиляєтесь, бо не були в інтернаті. Психоневрологічному. Тамтешніх вихованців мордують, заліковують психотропними препаратами, карають одиночними карцерами на пів року, забивають до смерті. Це неповний перелік знущань санітарів та керівництва інтернатів над підопічними. І якщо арештанти ще можуть поскаржитись на умови утримання адвокатам, правозахисникам і, врешті-решт, до Європейського суду з прав людини, то вихованці психоневрологічних інтернатів позбавлені такої можливості,*

¹⁰⁶ Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.ombudsman.gov.ua/ua/page/npm/%D1%96nformacz%D1%96ya-pro-p%D1%96drozd%D1%96l.html>.

¹⁰⁷ Кройтор В.А. Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства: проблеми доступу до правосуддя / В.А.Кройтор, Т.В.Степаненко // Наукові записи Харківського економіко-правового університету.–2005. –№1(2). –С. 64–77.

¹⁰⁸ Про безоплатну правову допомогу [Електронний ресурс]: Закон України від 2черв. 2011р. № 3460-VI. – Режим доступу: kodeksy.com.ua/download.php?id=293.

оскільки майже всі вони визнані недієздатними. І що б вони не робили, скільки б не скаржились, їх слова завжди вважатимуться маячню психа...» [109].

До медіароздумів. У наведеному вище прикладі колеги по медіадіяльності вказали важливі ознаки проблем:

- **ізоляція** людей із психічними порушеннями в інтернатних (закритих) закладах... в місцях, що «найгірші» та «найстрашніші» за в'язницю;
- **знуцання** над ними з боку працівників закладів (мордують, заліковують, експлуатують тощо);
- **безправність** людей із порушеннями психічного здоров'я: скільки б не скаржились, їхні слова завжди вважатимуться маячню... **недієздатність**.

На думку українського психіатра Семена Глузмана, категорія «недієздатний» нам дісталася у спадок від Радянського Союзу. «У жодній нормальній країні немає категорій «біле» і «чорне». Це тільки у нас ділиться: «дієздатний – недієздатний». На Заході є інститут зменшеної дієздатності, часткової. Вони, ці люди, можуть жити поза лікарню, можуть їздити у транспорті...» [110].

Це далеко не повний, але значимий нарис за ознаками соціальної проблематики людей із порушеннями психічного здоров'я як вразливої групи населення. Опис або огляд проблематики не може бути самоціллю медіаматеріалів, бо занурення в проблематику людей із психічними порушеннями – це складні медіадослідження причин, передумов та наслідків, важкий тягар відповідальності за долю тих, хто довірив журналістові частку своєї душі. Довірив щиро, як компетентній людині, яка мовою публічності намагається намалювати фарбами співрозмовника зовсім інший світ реальності, до якого ми маємо звикнути, причаститися та з ним співіснувати.

До медіароздумів. Ізоляція, знущання, безправність, недієздатність – не повний перелік ознак проблемного. Ці люди перебувають не тільки в психоневрологічних закладах, більшість з них – щохвилини серед нас, у відкритому середовищі. І якщо українці частково «звикли» за останні роки до людей з інвалідністю на візках, то стосовно людей із порушеннями психічного здоров'я у 95% громадян виникає виключно одне бажання: уникнути, обійти, не звертати уваги на цих людей, не думати про них, бо... майже 60% вважають, що вони «дурні... що з них візьмеш», 30% – вони душевнохворі, «їм потрібно допомогти... та як – не знаю», 10% – «вони небезпечні... їх потрібно ізолювати, негайно!» [111].

Отже, люди із психічними порушеннями посідають особливе місце в суспільстві, як і сама психіатрія, котра серед інших медичних наук і спеціальностей належить до тих напрямів медичної діяльності, які є найактуальнішими з позицій правового регулювання. Проблема надання допомоги людям із психічними порушеннями заслуговує на особливу увагу і має охоплювати не лише медичну чи соціально-правозахисну, реабілітаційну складову, а й системний підхід при захисті їх юридичних прав, прав людини.

Найуразливішою групою в Україні нині залишаються недієздатні особи та особи, дієздатність яких обмежена¹¹². Їхня кількість станом на 01.01.2019 склала понад 40 тисяч осіб, серед них – близько 36 тисяч осіб з інвалідністю (91,4%). Майже 31 тисячі недієздатним особам та особам, цивільна дієздатність яких обмежена, призначено опікунів та піклувальників, з яких 95% перебувають у родинних стосунках з підопічними. Понад 8 тисячі не-

¹⁰⁹ Сафаров А. Країна «психів»? / <http://life.pravda.com.ua/society/2011/04/20/77652/> (20.04.2011) – Назва з екрана.

¹¹⁰ Лемеш А. Діагноз Семена Глузмана [Електронний ресурс] / А.Лемеш // День. – 1999. – № 209. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/diagnoz-semena-gluzmana>

¹¹¹ Дослідження (через відкрите інтерв'ю) проводили автори статті у жовтні 2011 – березні 2012 рр. за участю 230 жителів м. Києва у віці від 18 до 60 років.

¹¹² Дані взято із Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 р. № 1018-р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80>.

дієздатних осіб та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, опікунів та піклувальників яким не призначено, перебувають під опікою чи піклуванням закладів соціального захисту сфери управління Мінсоцполітики¹¹³.

До медіароздумів. Лікарі ж стверджують, що у суспільстві, на відміну від офіційної статистики, від 5 до 10% людей мають різноманітні психічні порушення. Багато з них, особливо у віддалених від обласних центрів територіях, не перебувають ні на яких обліках. Крім того, з проблемою неприйняття спільнотою та суспільством людей із порушеннями психічного здоров'я...рано чи пізно стикається, як мінімум, кожен 10-й українець. Статистика, експертиза професіоналів, дослідження науковців надзвичайно потрібні для об'єктивного виміру цієї вразливої групи населення.

Загальні витрати, пов'язані з порушенням психічного здоров'я, досить відчутні для економіки (Європейський Союз витрачає близько 170 млрд євро на рік, у США прямі витрати на лікування становлять 148 млрд дол. США або 2,5% валового національного продукту. Депресія і тривожні розлади щорічно обходяться глобальній економіці в один трильйон доларів США), спостерігається значний розрив між тягарем психічних порушень і ресурсами, які виділяються на охорону психічного здоров'я. Приблизно у 28% країн не існує окремого бюджету, виділеного для вирішення проблем психічного здоров'я; у 37% країн, де виділено фінансування щодо вищезазначеного класу, на психічне здоров'я відводиться менше 1% загального бюджету охорони здоров'я. У більшості країн значна частка цих економічних витрат лягає на плечі сімей унаслідок відсутності повноцінної та фінансованої системи служб надання допомоги людям із психічними порушеннями, до того ж сім'ям доводиться брати на себе і соціальні витрати.

Дані дослідження під керівництвом ВООЗ, яке вперше оцінило переваги інвестицій у лікуванні найбільш поширених форм психічних порушень у глобальних масштабах не тільки для здоров'я, а й для економіки, засвідчили, що інвестиції, вкладені в лікування депресії та тривожних розладів, дають окупність у чотирикратному розмірі у вигляді поліпшеного здоров'я і здатності до праці (результати дослідження, опубліковані в журналі «The Lancet Psychiatry», свідчать на користь розширення інвестицій у служби охорони психічного здоров'я в країнах з усіма рівнями доходу). Дослідження підраховувало витрати на лікування і результати щодо здоров'я в 36 країнах із низьким, середнім і високим рівнем доходу протягом 15 років (2016–2030 рр.), де можливі витрати на розширення масштабів лікування (психосоціальне консультування, лікування антидепресантами) становлять 147 млрд доларів США, при цьому окупність значно перевершує витрати, 5% збільшення працездатного населення і підвищення продуктивності оцінені в 399 млрд доларів, а покращене здоров'я приносить ще 310 млрд доларів¹¹⁴.

За даними ВООЗ, збитки, які завдає світовій економіці зниження продуктивності праці, обумовлені депресією і тривожними розладами, складають близько 1 трлн дол. США на рік. Саме від депресії потерпає 264 млн осіб, що робить її однією з основних причин втрати працездатності в світі. 1 із 5 дітей і підлітків в світі має порушення психічного здоров'я, близько половини всіх порушень психічного здоров'я починає розвиватися у віці до 14 років¹¹⁵.

Щороку майже 800 тис. людей здійснюють самогубство; кожні 40 секунд у результаті самогубства помирає одна людина. Самогубство є другою основною причиною смерті серед осіб у віці 15-25 років. Кожен дев'ятий житель районів, де мають місце збройні конфлікти, страждає на помірні або важкі психічні порушення. Тривалість життя осіб, які мають важкі психічні порушення, на 10-20 років менша, ніж в середньому серед населення.

¹¹³ Соціальний звіт за 2016 рік // Офіційний веб-портал Міністерства соціальної політики України. – 2017. – 35 С. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Socialni-zviti.html>

¹¹⁴ В.В. Шафранський, С.В. Дудник Психічне здоров'я населення України: стан, проблеми та шляхи вирішення // Україна. Здоров'я нації. – 2016. – № 3 (39). – С. 12-18

¹¹⁵ Всесвітня організація охорони здоров'я // Психічне здоров'я. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.who.int/ru/news-room/facts-in-pictures/detail/mental-health>

Чисельність працівників служб охорони психічного здоров'я варіюється в межах від менше 2 на 100 000 осіб у країнах з низьким рівнем доходу до понад 70 на 100 000 осіб у країнах з високим рівнем доходу. У менш ніж половини з 139 країн, що мають політику та плани в галузі охорони психічного здоров'я, ці політика і плани відповідають положенням конвенцій про захист прав людини.

Отже, у матеріалах робимо акцент не на медико-соціальній, а на інклюзивній (соціально-правозахисній) моделі роботи з особами, які мають психічні порушення. Ці люди потребують не стільки медичної, психосоціальної підтримки, а насамперед підтримки з боку держави, адже вони, здебільшого, - особи працездатного віку. Лікування найбільш поширених форм психічних порушень у глобальних масштабах матиме зиск не тільки для здоров'я, а й для економіки. Інвестиції в лікування депресії і тривожних розладів стають окупними в чотирикратному розмірі у вигляді поліпшеного здоров'я і здатності працювати.

До медіароздумів. Багатофакторний світ людей із порушеннями психічного здоров'я потребує різноманітних медіапродуктів. Однозначно – ці медіапропозиції **не мають** вміщувати «мову стигматизації» чи «мову ворожечі». Однозначно – ці медіапродукти **мають бути** якісними, бо виступають одночасно і співучасниками соціального захисту вразливих груп населення, що відповідають в державі за добробут, розвиток, безпеку своїх громадян.

2. ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК ШЛЯХ ФОРМУВАННЯ ПРАВДИВОЇ ЧУТЛИВОСТІ В СОЦІАЛЬНО-ПРАВЗАХИСНИХ МЕДІАТЕМАХ ПРО ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ТА ЙОГО ПОРУШЕННЯ.

Типовою помилкою журналістів/журналісток, котрі пишуть про людей із порушеннями психіки, є термінологічні неточності. Сучасні фахівці у галузі психічного здоров'я дедалі частіше відмовляються від вживання терміну «психічні хвороби», замінюючи його іншим – «розлади»¹¹⁶. Тож розпочнімо саме з пояснення основних або суперечливих термінів.

Для тлумачення базових для розуміння тематики термінів – «психічне здоров'я» та «психічний розлад» користуються способом негації¹¹⁷. За визначенням ВООЗ, термін психічне здоров'я трактуємо, насамперед, як відсутність психічних порушень (розладів). І лише потім зазначаємо, що психічне здоров'я – це стан благополуччя, при якому кожна людина може реалізувати власний потенціал, впоратися з життєвими стресами, продуктивно та плідно працювати, а також робити внесок у життя своєї спільноти. Інакше кажучи, психічно здоровою є людина, яка не має симптомів та синдромів психічного розладу, соціально адаптована та отримує задоволення від життя. До критеріїв психічного здоров'я, визначених ВООЗ, належать:

- усвідомлення та відчуття безперервності, постійності та ідентичності свого фізичного та психічного «Я»;
- відчуття постійності та ідентичності переживань в однотипних ситуаціях;
- критичність до себе та власної психічної діяльності та її результатів;
- відповідність психічних реакцій (адекватність) силі та частоті впливів середовища, соціальним обставинам та ситуаціям;
- здатність до самокерування поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів;
- здатність планувати власну життєдіяльність та реалізовувати заплановане;

¹¹⁶ Це радше медичний термін. У журналістських матеріалах рекомендують використовувати замість «розлади» більш коректне слово – «порушення». Нічого для нас без нас: Посібник з інклюзивного прийняття рішень для засобів масової інформації / За загальною редакцією Виртосу І.Г. Упорядники: Азін В.О., Байда Л.Ю., Госс Н., Ждан П.М., Флетчер А. – К: Ленвім: 2015. – Режим доступу: <https://zmina.ua/content/uploads/sites/2/2019/09/Posibnyk-%c2%abNichogo-dlya-nas-bez-nas%c2%bb.pdf>

¹¹⁷ Вашист К.М. Різномірні засоби вираження негації в мові [Текст] / К.М. Вашист, С.О. Швачко, Л. Хантер // Філологічні трактати. – 2015. – Т.7, №2. – С. 70-76.

- здатність змінювати спосіб поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій та обставин¹¹⁸.

Відповідно до чинного законодавства – статті 3 Закону України «Про психіатричну допомогу»- у нашій державі діє презумпція психічного здоров'я, відповідно до якої *«кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбаченому цим Законом та іншими законами України»*.

Отож, насамперед, самі того не бажаючи, журналісти найчастіше вдаються до термінологічної помилки, називаючи психічні порушення – хворобами. Як бачимо, у тлумаченні ВООЗ це слово замінено на «розлад». Психічний розлад – термін, що останнім часом замінив традиційний термін «психічна хвороба», поширений до 1960 – 1980-х років. Термін «розлад» (англ. disorder) використовується у Міжнародній класифікації хвороб, травм і причин смерті 10-го та 11-го переглядів (МКХ-10, МКХ-11), оскільки терміни «хвороба» та «захворювання» (англ. disease або англ. illness) мають іншу конотацію та викликають складнощі при використанні. Ізольовані соціальні відхилення або конфлікти без особистісної дисфункції входять до групи психічних розладів.

Відповідно до Закону України «Про психіатричну допомогу» психічні розлади, розлади психічної діяльності визнані такими згідно з чинною в Україні Міжнародною статистичною класифікацією хвороб, травм і причин смерті. Тяжкі психічні порушення – це такі порушення, які позбавляють особу здатності адекватно усвідомлювати дійсність, яка її оточує, свій психічний стан і поведінку (затмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті).

За Міжнародним класифікатором хвороб, травм і причин смерті порушення психіки та поведінки об'єднуються у кластери, кожному класу відповідає певна літера та три-чотиризначний цифровий шифр. Зокрема, психічні розлади кодуються літерою F, МКХ-10 у цьому розділі містить таку класифікацію:

[F00-F09] - органічні, включаючи симптоматичні, психічні розлади;

[F10-F19]- розлади психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин;

[F20-F29]- шизофренія, шизотипові стани та маячні розлади;

[F30-F39] – розлади настрою (афективні розлади);

[F40-F49] – невротичні, пов'язані зі стресом та соматоформні розлади;

[F50-F59] – поведінкові синдроми, пов'язані з фізіологічними розладами та фізичними факторами;

[F60-F69] – розлади зрілої особистості та поведінкові розлади;

[F70-F79] – розумова відсталість;

[F80-F89] – розлади, пов'язані з психологічним розвитком;

[F90-F98] – розлади поведінки та емоцій, які починаються, здебільшого, в дитячому та підлітковому віці;

[F99-F99] – не уточнений психічний розлад¹¹⁹.

¹¹⁸ Устінов О.В. Психічне здоров'я як складова національної безпеки // Український медичний часопис «Актуальні питання клінічної практики». – №1 (93) – I/II. – 2013. – С.16-18 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.umj.com.ua/article/52851/psichne-zdorov-ya-yak-skladova-nacionalnoi-bezpeki>

¹¹⁹ Міжнародний класифікатор хвороб – 10 // ICD-10 for Mortality and Morbidity Statistics // <https://icd.who.int/browse10/2010/en>

Уявлення про те, що «є», а що – «ні» психічним порушенням, змінюються разом із часом. Наприклад, гомосексуальність з XIX ст. до 50-70-х рр. XX ст. вважалася психічним розладом, однак наукові дослідження довели, що це не так. Ще у DSM-II гомосексуальність вважалася сексуальною девіацією (англ. sexual deviation, код групи девіацій – 302, код гомосексуальності – 302.0), але в наступному виданні (DSM-III) вона стала розцінюватися як норма¹²⁰. Видалення гомосексуальності з реєстру психічних порушень відбувалося у формі голосування президії Американської психіатричної асоціації 15 грудня 1973р. Гомосексуальність була замінена на егодистонічну гомосексуальність, а в наступному виданні DSM-III-R егодистонічна гомосексуальність зникла як діагностична категорія. Водночас у МКХ-10 присутня егодистонічна сексуальна орієнтація (яка теоретично включає будь-яку «небажану» для пацієнта орієнтацію, навіть гетеросексуальну), а ось у DSM – V такого діагнозу немає.

Змінили свою думку науковці і щодо гендерної ідентичності. У DSM – IV – TR була група «gender identity disorders», у яку входили, власне, «gender identity disorder» – розлад гендерної ідентичності і «gender identity disorder NOS» – розлад гендерної ідентичності БДУ. У DSM – V він перейменований в «gender dysphoria», 302.85 (F64.1) – гендерна дисфорія («гендерна дисфорія означає дистрес, який може супроводжувати невідповідність між гендером, який переживається і виражається та призначеним гендером»).

Отож пам'ятаймо: і гомосексуальність, і гендерна невизначеність – не є психічними порушеннями і, в жодному разі, не є хворобами.

DSM – документ, яким керуються у роботі фахівці з психічного здоров'я. Це Діагностичний і статистичний посібник з психічних розладів (англ. Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders), нозологічна система, «номенклатура» психічних розладів, яка розробляється і публікується Американською психіатричною асоціацією (*American Psychiatric Association (APA)*). У США DSM користується авторитетом у психіатрії, рекомендації до використання для лікування психічних порушень, а також оплата постачальниками медичних послуг часто визначаються саме відповідно до його класифікацій. Так само, як і у МКХ, у DSM регулярно відбуваються перегляди відповідно до змін у розумінні концепцій психічних порушень. Зміни у DSM останнього – п'ятого- перегляду обумовлені новими дослідженнями у галузі психіатрії та досягненнями у царині нейронауки, також на них має вплив і запит суспільства. Вагомий вплив має і прагнення гармонізувати сумісність з МКХ 11 перегляду, яка вже знаходиться на стадії обговорення і затвердження.

Отже, чинні документи, у яких містяться критерії визначення психічних порушень і протоколи їхнього лікування, якими послуговуються нині фахівці у сфері психічного здоров'я, – це МКХ-10 та DSM-V.

Що стосується термінів «наркоманія», «наркозалежність», «зловживання психоактивною речовиною (ПАР)», однак стає очевидним, що термін «наркоманія» не є доцільним, оскільки він не відображає сутності проблеми. Є домовленості про дискримінаційний характер термінів «наркоман» і «наркоманія», так само такими вважаються «алкоголік» і «алкоголізм». Але тенденція свідчить про те, що у DSM – V розлад, пов'язаний із вживанням психоактивних речовин, – «розлад вживання речовин» тепер став комбінацією двох категорій із DSM – IV – TR: «substance abuse» (зловживання речовиною) і «substance dependence» (залежність від речовини). Категорія «dependence» (залежність) від речовин визнана неправильною і неадекватною, оскільки науковцями неправильно вжито англійський термін «dependence», що нині означає нормальний фізіологічний стан відміни при вживанні встановлених речовин і препаратів.

Щодо МКХ-10, то у ньому група розладів, пов'язаних із проблемним вживанням ПАР, називається «розлади психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин» та міститься під шифрами F10-F19. Попередній, МКХ дев'ятого перегляду, ще містив у II розділі «Невротичні розлади, психопатії та інші психічні розлади неспиритного характеру» «хронічний алкоголізм» (303), «наркоманії та токсикоманії» (304), «зловживання лікарськими засобами або іншими речовинами без явищ наркоманії і токсикоманії» (305). Нині від термінів «зловживання і залежність від ПАР» поступово відмовляються і використовують замість них єдиний термін –

¹²⁰ American Psychiatric Association. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Third Edition (DSM-III)*. – Washington, DC: American Psychiatric Publishing, 1980. – P. 380. – 494 p.

«substance-related disorders», розлади, пов'язані з вживанням речовин, їхня узагальнена назва – «substance-related and addictive disorders», розлади, пов'язані з вживанням речовин і адиктивні розлади.

Отже, зауважимо: у жодному разі не вживаємо при написанні матеріалу слова «наркоман», «токсикоман», «алкоголік», «наркоманія», «токсикоманія», «алкоголізм». Натомість прийнято узагальнено називати їх «розлади внаслідок вживання наркотичних речовин або залежної поведінки».

Ще один дискусійний термін – «розумова відсталість», який міститься у МКХ-10 в однойменному розділі під кодом F70-F79 та має ступені: легкий, помірний, тяжкий і глибокий. Одразу зауважимо, що це група розладів, яка є вродженою та застосовується здебільшого щодо осіб дитячого віку, а ось деменція є набутим слабоумством. Тому набуте слабоумство – це зниження інтелекту від нормального рівня (відповідно до віку), а при розумовій відсталості інтелект дорослої фізично людини у своєму розвитку так і не досягає нормального рівня.

До 1970-х рр. в англomовних країнах використовувалась така система позначень ступенів порушень розумового розвитку: mild mental retardation – moron, moderate mental retardation – imbecile, profound mental retardation – idiot. У МКБ-9 містилися терміни, що позначали розумову відсталість: «дебільність» (відповідає легкому ступеню); «нерізко виражена імбецильність» (помірний ступінь); «виражена імбецильність» (тяжкий ступінь); «ідіотія» (глибокий ступінь). Нині терміни «імбецильність», «дебільність», «ідіотія» вважаються дискримінаційними, тому їх вилучено з обігу. У МКХ-11 та DSM-V їх замінили на інші. У DSM-IV-TR для позначення розумової відсталості використовувався термін «mental retardation»-затримка розумового розвитку. Сам термін «розумова відсталість» переглядали неодноразово і остаточно у США схвалили для DSM-V нову назву – «intellectual disability (intellectual developmental disorder), що означає «інтелектуальна недостатність (порушення інтелектуального розвитку)». Як альтернативні – також вживаються mental deficiency or mental sub-normality, що, зважаючи на особливості перекладу, часто перекладають як «розумова дефіцитарність» (частіше) і розумова субнормальність (рідше).

Отже, ні в якому разі не можна застосовувати терміни «дебільність», «імбецильність», «ідіотія», варто використовувати описові терміни на кшталт «інтелектуальна недостатність» або «розумова дефіцитарність».

Чи припустимим є вживання терміну «душевнoхворі»? У проблемі охорони психічного здоров'я виділяють дві складові: медичну, ефективність якої складає лише 10%, та соціальну, яка являє собою зусилля всього суспільства, спрямовані на укріплення психічного здоров'я. З іншого боку, душевне благополуччя людини є мірилом її внутрішньої гармонії, показником її потенціалу як особистості, спроможності протистояти негараздам, складним життєвим обставинам. Недарма поєднання фізичного, душевного та соціального благополуччя людини покладено в основу визначення поняття здоров'я, яке надається Всесвітньою організацією охорони здоров'я¹²¹.

Духовний чинник є невід'ємною, найвагомішою складовою, що визначає сутність здоров'я людини. Варто погодитися з вченими, які вказують, що здоров'я як функціонування психіки і тіла людини – не тільки відсутність хвороби (або болю і безсилля), а й наявність у людини достатньої кількості енергії, ентузіазму, мотивації, настрою для виконання, завершення справ.

У науковій літературі дається наступне визначення психічного здоров'я: психічне здоров'я – це стан душевного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів і забезпечує адекватну умовам навколишньої дійсності регуляцію поведінки¹²². Водночас зауважимо, що словосполучення «душевна хвороба» нині вживається більше як метафора, а як термін вважається таким, що себе дискредитував. Сучасні дослідження у галузі нейропсихології та психофізіології доводять, що в основі більшості психічних порушень – порушення у роботі головного мозку людини на нейронному, біологічному рівнях, а не «щось, що відбувається з душею», як вважали раніше.

¹²¹ Психическое здоровье: новое понимание. ВООЗ, 2000.

¹²² Рожкова Ю. Психиатрическая помощь в системе социальной защиты лиц, страдающих психическими расстройствами: правовые вопросы. Автореф. дисс... канд. юр. наук: 12.00.05 / Ю.В.Рожкова; Омский госунар. ун-т. – О., 2006. – 20 с.

До медіасюжетів. Коректна та недискримінаційна медіамова має визначатись наступними зверненнями: «людина з психічними порушеннями», «людина з порушенням функціонування психіки», «людина з хворобливими психічними проявами», «людина з ушкодженням (порушенням; розбалансованим) ментальним благополуччям» тощо. У такому контексті вислів «душевнхворі люди», на наш погляд, є недостатньо професійним зверненням відповідної частини медіааудиторії. І ще раз наголосимо: у жодному разі ми не вживаємо термін «психічнохворі».

Психічні порушення сприяють виникненню та розвитку таких рис характеру, як подразливість, агресивність, жорстокість. У той же час в особи знижується воля, підвищується навіювання, послаблюються гальмівні механізми, що скеровують контроль. Вони заважають нормальній соціалізації особистості, не дозволяють їй займатися певними видами позитивної діяльності або взагалі брати участь у суспільно корисній праці, у зв'язку з чим підвищується імовірність вчинення нею протиправних дій, ведення антисуспільного способу життя¹²³.

Як уживатися з такими людьми в родині або у трудовому колективі, коли вони наражають усіх, у тому числі й себе, на неприємності або навіть небезпеку? Якби це зробила звичайна людина – викликали б поліцію, можливо, подали б до суду, покарали та й забули. А коли так чинить людина з психічним порушенням, це набуває резонансу, інформація узагальнюється, обростає чутками, поширюється думка, що до таких людей потрібно ставитися насторожено, а, може, навіть і вороже, тому їх зазвичай бояться. І ніхто не замислюється над тим, що люди з ментальними порушеннями набагато рідше скоюють серйозні порушення громадського спокою, ніж люди зі здоровою психікою.

Чому людей із психічними порушеннями визнають невідповідними? Бо правопорушення вчиняють не вони, а розлад, який на той час ними володіє. У медичних закладах перебувають приблизно 10% хворих, а ті, хто пройшов курс лікування і перебувають у стані ремісії, поруч із нами, і якщо ми не знаємо цього, то сприймаємо їх як «звичайних» людей. Нам усім не вистачає толерантності і совісті.

Багато людей із психічними порушеннями стали жертвами так званого швидкого кредитування: торговельні центри дають у кредит побутову техніку, мобільні телефони та електроніку мало не всім, хто приносить паспорт та код. Цим скористалися шахраї, які підмовляли психічно нездорових людей, вели їх до магазинів, пред'являли їхні документи, потім забирали собі товари і зникали.

Суспільство повинно врахувати такі ситуації і взяти частину відповідальності на себе. Від цього воно навіть виграє. Так склалося в Україні, що людям з опорно-руховими порушеннями держава виділяє кошти на інвалідні візки, тим, хто має порушення слуху, – на слухові апарати і так далі. І лише людям із ментальними порушеннями ніхто і нічого не гарантує. З іншого боку, у нас дуже демократичні законодавчі норми про психіатричну допомогу, наприклад, серед іншого записано: забезпечити квоту робочих місць. А скільки? Як може людина з психічним порушенням реалізувати це положення? До прикладу, у сусідній Польщі, якщо підприємство бере таку людину на роботу і зобов'язується соціально її реабілітувати, воно має досить вагомий пільги від держави; таких безробітних розшукують і залюбки працевлаштовують – бо це всім вигідно. Крім того, у багатьох країнах діють багаточисельні громадські організації та групи самопомоги, які переймаються долею таких людей, реалізують програми діяльності спеціальних центрів, дуже багато роблять для їхньої реабілітації.

До медіасюжетів. Одним із найвагоміших чинників формування психічного здоров'я громадян є суспільна дійсність. Бідність, як і тривала дія неопозитивних емоцій, негативно впливають на психічне здоров'я громадян. Внаслідок негативізму в соціальній психіці переважно генерується негативна психоенергія. Це формує виключно негативні наслідки, у тому числі й в аспектах психічного здоров'я громадян України¹²⁴. Переважна частина населення країни перебуває в стані хронічного психічного дискомфорту. Згідно з результатами досліджень, лише 20% громадян України «відчувають себе щасливими» у своїй країні. За цим показником Україна посідає одне з останніх місць у світі. Такий дискомфорт ще не є психічним порушенням, але й не дає можливості вважати людей

¹²³ Ходимчук О. Наявність психічних аномалій в осіб та їх вплив на вчинення насильницьких злочинів // Право України. – 2003, №7.

¹²⁴ Варій М. Залежність психічного здоров'я громадян від суспільної дійсності. – Режим доступу: // [http:// www.nbuv.gov.ua](http://www.nbuv.gov.ua)

у такому стані здоровими. Також потрібно зауважити, що, окрім необхідності лікування та профілактики вже існуючих та дохворобливих форм психічної патології, існує проблема охорони психічного здоров'я у широкому розумінні, яка включає в себе здоровий спосіб життя сучасної людини в складних умовах інформаційних, технологічних, мікро- та мікросоціальних впливів.

До медіаактивності. 10 жовтня – Всесвітній день психічного здоров'я. Відзначається він щорічно з 1992 року. Заснований за ініціативою Всесвітньої федерації психічного здоров'я та за підтримки Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). Входить до переліку всесвітніх і міжнародних днів, що відзначаються під егідою ООН. Україна приєдналась до Європейської декларації з охорони психічного здоров'я, яку підписали Міністри охорони здоров'я – представники 52 країн під час роботи Європейської конференції «Охорона психічного здоров'я – проблеми та шляхи вирішення».

Для зміцнення психічного здоров'я необхідні спільні дії, до яких залучені різні державні громадські, благодійні, релігійні, приватні, місцеві інституції. Основну увагу необхідно приділяти зміцненню психічного здоров'я протягом усього життя, щоб забезпечити здоровий життєвий старт для дітей і запобігти психічним порушенням у зрілості й старості. У міжнародній спільноті спільні дії об'єднані щонайменше чотирма ідеями-принципами, а саме:

1. Права людини. Громадянські та соціальні права.
2. Терпиме ставлення до людей із психічними порушеннями допоможе їм!
3. Проти стигматизації – умовного поділу суспільства на групи.
4. Психічне здоров'я як компонент здоров'я людини, як умова психосоціального благополуччя.

3. ОСНОВНІ ПРИЧИНИ НЕДОСТАТНЬОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ НАДАННЯ ПСИХІАТРИЧНОЇ ДОПОМОГИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.

По-перше, недостатнє визнання як з боку держави, так і з боку суспільства того, що психічне здоров'я і психічне благополуччя є найважливішими передумовами високої якості життя, які забезпечують соціальну єдність, продуктивність праці, суспільний спокій і стабільність, що сприяє зростанню соціального капіталу та економічному розвитку суспільства.

По-друге, питання психічного здоров'я продовжують розглядатися по-старому, а до психічного розладу протягом тривалого часу ставилися не тільки як до рідкісного, але і як до ганебного явища. До цього часу має місце стигматизація, дискримінація та соціальна ізоляція, жертвами яких стають люди з психічними порушеннями, які належать до різних груп населення України.

По-третьє, недостатнє фінансування та нераціональні схеми фінансування психіатричної допомоги. Застаріла структурна та функціональна організація психіатричної служби конче потребує змін згідно з європейськими та світовими тенденціями.

По-четверте, недостатність нормативно-правової бази для регулювання діяльності психіатричної служби та здійснення її профілактичної спрямованості.

По-п'яте, недостатність належного кадрового забезпечення (недостатня участь медичних психологів, психотерапевтів, соціальних працівників у наданні психіатричної допомоги).

По-шосте, відсутність досліджень економічної складової охорони психічного здоров'я та розуміння того, що на відміну від ситуації з іншими питаннями, котрі пов'язані зі здоров'ям, більшість економічних втрат мають місце поза межами системи охорони здоров'я.

По-сьоме, низька доступність осіб з проблемами психічного здоров'я до високоякісної первинної медико-санітарної допомоги.

По-восьме, відсутність ефективної інформаційної системи з питань психічного здоров'я.

Всі зазначені чинники містять у собі медичну та соціальну складову, що зумовлює необхідність комплексного розв'язання проблеми шляхом розроблення і виконання місцевих, регіональних, національних програм охорони психічного здоров'я.

Наведені причинні фактори мають системний характер, що потребує координації галузі охорони здоров'я та інших секторів, а саме: органів державної влади всіх рівнів і місцевого самоврядування, соціальних служб, громадськості, юстиції, правозахисників, медіа тощо.

Принциповими питаннями розвитку психічного здоров'я в контексті *стратегії* для України мають бути наступні:

1. Забезпечення доступності та якості спеціалізованої психіатричної допомоги шляхом інтеграції психіатричних послуг у систему первинної медико-санітарної допомоги, підвищення рівня виявлення осіб, які мають психічні порушення, своєчасної підтримки та ефективного впливу на перебіг психічних розладів.
2. Науково-методичне та нормативно-правове забезпечення реорганізації та розвитку системи охорони психічного здоров'я на цінностях прав людини.
3. Підвищення обізнаності населення у питаннях укріплення психічного здоров'я, подолання забобонності та «стигм», що супроводжують осіб з ментальними порушеннями, формування позитивної громадської думки щодо них, передусім прийняття їх такими, які вони є, поважаючи їх честь та гідність.
4. Формування та підтримка здорового способу життя в усіх верствах населення.
5. Розвиток багатокомпонентної системи профілактики психічних порушень у дорослих і дітей за участю органів і закладів охорони здоров'я, соціального та юридичного захисту, освіти та громадських, благодійних, релігійних, приватних інституцій.

Найголовніше, і це має бути важливим смислом для будь-кого з медіапрацівників: у жодному регіоні України не повинно бути випадків, коли до будь-якої людини поставилися байдуже, коли їй *ніхто не допоміг!*

До медіаактивності. Цей юнак не в тюрмі. Двадцятирічний – в психіатричній лікарні на примусовому лікуванні. Він сьогодні злочинець: вбив рідну тітку, яка замінила йому рідну матір ще з трьох років. Причина трагедії людської долі – хвороба шизофренія. Ще кілька років тому він – студент головного університету країни, відмінник навчання! Та раптом несподіване – хвороба. Примусова госпіталізація. Примусове лікування сучасними ефективними медикаментами. Допомога однокурсників, викладачів, далеких та близьких родичів. Самопочуття покращилось. За пів року самопочуття юнака значно покращилося. Лікарі приймають рішення: двадцятирічний юнак повертається додому, до маленького українського райцентру із зобов'язанням продовжити лікування...

Та в провінційних психіатричних диспансерах – найсерйозніша багаторічна проблема: ефективні медикаменти практично відсутні. Напевно тому, що дорого... для свого ж громадянина. Ті, що є, дешеві, у практиці столичних лікарів практично не застосовуються. Зате дешеві!?

Ніхто ніяк ні юнаку, ні тітці не пояснює, як далі жити. Соціальна психіатрія відсутня. А соціальна служба для молоді, що складається з кількох працівників на весь адміністративний район, навіть і не знає, що «найкращий студент столичного вузу» повернувся до громади...

У цей момент і сталась трагедія. Юнак під час загострення хвороби вбиває тітку.

Його не лікували, бо у нас бідна країна з транзитною соціально-економічною моделлю розвитку?

Чому для лікування народних депутатів та державних чиновників у «Феофанії» гроші є, а для двадцятирічного талановитого юнака та його ненароджених дітей грошей не знайшлось?

Судово-медична експертиза, а потім суд визнали юнака недієздатним. Далі – етап до спеціальної лікарні для злочинців із психічними хворобами. Ніяких альтернатив ні прокурор, ні суд не розглядали.

Чи міг наш юнак не стати вбивцею, залишитися в громаді, суспільстві? Міг та повинен був бути разом з нами...

Однак у суд не викликали ні лікаря столичної лікарні, ні лікаря провінційного психоневрологічного диспансеру, ні міністра охорони здоров'я чи міністра у справах молоді, ні прем'єр-міністра. Шкода, що не викликали та не притягнули до відповідальності. На жаль, суд реальних винуватців навіть і не встановлював.

Скільки таких юнаків поміж нас? Десятки, сотні...? Про це не знає ніхто.

Який же позитив мають за таких умов виписати/виговорити/показати медіапрацівники? Можна і потрібно. До прикладу: позитив молодого психічно здорового життя як засіб просвітництва; позитив взаємодії лікарів столичних лікарень та лікарень райцентрів; позитив соціального супроводу людини із психічним порушенням; позитив адаптації людини в громаді; позитив співучасті спільнот та релігійних громад; позитив бюджетного забезпечення конкретних соціально-медичних програм, позитив на прикладах подолання стигми та дискримінації... Реальних приводів для позитивного в медіапродуктах чимало!

4. ВАЖЛИВИЙ НАПРЯМОК МЕДІАДІЯЛЬНОСТІ: ФОРМУВАННЯ ПРОТИДІЇ СТИГМАТИЗАЦІЇ ТА ДИСКРИМІНАЦІЇ ЛЮДЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я.

Процеси стигматизації та дискримінації, які пов'язані з наявністю психічного порушення, часто набирають таких широких масштабів, що не дозволяють таким людям звертатися за допомогою через страх отримати ганебне клеймо.

Для медіароздумів. Так звані «історичні моделі» або стереотипи формування та впливу стигми і дискримінації на життя людини з психічними порушеннями:

- певні стигматизуючі настанови дорослих формуються ще в період дитинства;
- вони проявляються після інформування тих, хто оточує особу, про наявність певного захворювання чи встановлення діагнозу;
- незмінні джерела та шляхи стигматизації: медичний персонал, соціум, сім'я хворого та сам носій стигматизуючих якостей;
- від стигми та дискримінації потерпає і хворий, і його найближче оточення;
- наслідком стигматизації завжди є дискримінація людини з психічним порушенням;
- усі заходи дестигматизації, недискримінації мають носити безперервний, масовий характер, бо інакше для якісних соціальних змін українському суспільству знадобиться період цілого нового покоління.

Процес стигматизації – людини з ментальними порушеннями – починається з моменту публічного інформування про факт встановлення діагнозу психічного розладу окремії людини або моменту появи яких-небудь зовнішніх ознак порушень, наявності відмінних (незрозумілих для оточуючих) інтересів чи відхилень від загальноприйнятих норм. Сформовані на цих основах упередження зводяться до формування уявлення про лю-

дину із психічними порушеннями як небезпечну, а про психічне захворювання як про щось ганебне, що наносить шкоду соціальному статусу та репутації¹²⁵.

Першим комплексним дослідженням, яке було присвячене проблемі стигматизації, була книга американського вченого Е.Гофмана «Стигма», в якій розкрито поняття стигматизації та типи стигм. Ряд цікавих досліджень були присвячені різним аспектам стигматизації, наприклад, видам стигм (А.Фінзен), формам прояву та наслідкам стигматизації (К.Хурельман), причинам самостигматизації (І.Гурович, Е.Кирьянова), дискримінації та стигматизації в психіатричних закладах (А.Скорик, А.Коцюбинський) тощо [¹²⁶].

Стигма, пов'язана з психічним розладом, часто досліджується шляхом опитувань, що вивчають ставлення суспільства до «хворих», «осіб, що мають психічні порушення», тобто осіб, які в уяві людей викликають образи хронічної психопатології. Таким чином, *медіапрацівникам потрібно бути виваженими у відборі результатів* соціологічних досліджень, бо вживання згаданих висловлювань вказує на упереджене ставлення до всіх психічних розладів. І хоча серед досліджень є і такі, які стосуються *конкретних психічних розладів*, дослідники здебільшого продовжують активно користуватись такими *невизначеними термінами* та досягати таких же *невизначених результатів*. Крім того, медіапрацівникам потрібно зважати на наступні шляхи стигматизації осіб з порушеннями ментального здоров'я, що були підтверджені за допомогою різноманітних емпіричних досліджень:

1) Стигматизація з боку медичного персоналу інституцій діагностування та лікування...

У більшості випадків психіатри стигматизують психічні порушення. Щоденними прикладами цього можуть служити вживання слова «шизофренік» замість «людина, що має шизофренію», висміювання дивакуватості в поведінці пацієнтів, негативне ставлення до пацієнтів, якщо їм не стає краще. У багатьох психіатричних лікарнях щодо пацієнтів з боку медичних працівників спостерігається поведінка, яку з наукової точки зору можна визначити як патерналіську та директивну, а в побуті – як неповагу стосовно людини, що проявляється у формі демонстративної поблажливості. Взаємовідносини «лікар – пацієнт» мають вигляд піраміди, на вершині якої знаходиться медичний персонал. У цій ситуації хворий та його сім'я перебувають у повній залежності від рішень лікуючого персоналу. Така поведінка «професіоналів» від медицини слугує свого роду сигналами для інших: для суспільства, самого хворого, близьких та рідних цієї людини.

2) Стигматизація з боку суспільства...

У нашій країні людей з психічними порушеннями виділяють в окрему групу. Побуває переконання, що їх потрібно остерігатися, триматися від них подалі, що не робить честі здоровим людям. Навпаки, агресивне ставлення суспільства до нездорової людини посилює розвиток хвороби. Причиною такого ставлення є те, що така думка досить часто доноситься через засоби масової комунікації. Як правило, упереджене ставлення до людей з ментальними порушеннями в 2-3 рази перевищує показники упередженого ставлення до психічно здорових людей. Якщо люди з фізичними порушеннями викликають співчуття, то люди з психічними порушеннями частіше піддаються висміюванню. Переслідування у більшості випадків набуває форм словесних образ, особливо з боку підлітків, сусідів, співробітників. З моменту розвитку психічного порушення формальне оточення прагне маргіналізувати хворих, а неформальне – здійснити на нього вплив, пояснюючи зниження здатностей «цієї людини» до повноцінного функціонування в суспільстві.

3) Самостигматизація...

Феномен самостигматизації є результатом стигматизації хворого з боку суспільства, медичного персоналу та найближчого оточення. Люди із психічними порушеннями часто самі приймають стереотип свого хворобливо-

¹²⁵ Осокіна О. Проблемы стигматизации больных, перенесших первый эпизод психоза [Электронный ресурс] // Медицинская психология. – 2009. – №2-3. Режим доступа: <http://www.mps.kh.ua/2009/23/12-12/pdf>

¹²⁶ Чутора М. Патерни стигматизації та дискримінації психічнохворих у світлі соціологічних досліджень // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. Науково-методичний журнал. – 2012. – №1 (січень-березень). – С. 81-91.

го стану: вони мають таке ж саме негативне ставлення до психічного порушення, як і психічно здорові. Нерідко такі люди засвоюють стереотипні ролі неправоздатної, нікчемної людини, стають внаслідок цього соціально відособленими, залежними від сторонньої допомоги тощо.

4) Стигматизація сім'ї хворого з боку суспільства...

Спільне проживання з людьми, які мають психічні відхилення, є важливим невротизуючим чинником великої частини населення. Багато людей вважають, що психічний розлад члена сім'ї вплинув на їх можливість, наприклад, мати власне коло спілкування або на взаємовідносини з оточенням. Вражаючою знахідкою дослідників було те, що для багатьох рідних людей із ментальними порушеннями ці обставини серйозно вплинули на погляди щодо життя і смерті. Абсолютна більшість рідних людей із ментальними порушеннями підтверджують, що в першу чергу їм допомагають інші родичі, друзі, а вже потім – представники різних соціальних служб¹²⁷.

Стигма живиться міфами та стереотипами. Ось деякі міфи, які оточують людей із психічними порушеннями, і факти, що їх заперечують.

Міф перший: «люди з психічними розладами ніколи не зможуть бути нормальними».

Факт: Психічні розлади часто бувають тимчасовими за своєю природою. Попередньо врівноважена людина може мати напад, який триватиме тижні або місяці, а потім повернутися до нормального стану на роки, навіть пожиттєво, без подальших проблем. Повісити ярлик «ненормальної» людині, яка одужала, несправедливо. Крім того, стигматизація знижує самооцінку, призводить до руйнування сімейних зв'язків і негативно впливає на можливість таких людей брати участь у суспільному або громадському житті.

Міф другий: «якщо люди одужують від іншої хвороби, можуть самостійно дати собі раду, то й люди, що одужують від порушень психічного здоров'я, також повинні покладатися на себе».

Факт: Фактично більшість осіб, які пережили хворобу, потребують довготривалої допомоги чи реабілітації, щоб повернутися до нормального функціонування. Якщо після фізичних захворювань необхідна фізична терапія, то після психічних – відповідна соціальна реабілітація. У разі хронічних захворювань, відмінності, які вони переживають, стоять на заваді поверненню у суспільство без допомоги: соціальні зв'язки перериваються, і самооцінка та довіра також зазнають змін. Люди, які одужують від психічних порушень, як правило, потребують суттєвої підтримки, щоб повернутися до своїх родин чи громад.

Міф третій: «люди з психічними розладами небезпечні... у будь-який момент вони можуть «ошаліти»».

Факт: Люди, які перехворіли і повернулись до своєї спільноти, мають більшу ймовірність, як мінімум, бути налажканими, упокореними і пасивними. Вони рідко становлять небезпеку для суспільства. Більшість з них ніколи не «ошаліють» одразу. Експерти стверджують, що рецидив розвивається поступово.

Міф четвертий: «ви не можете говорити з людиною, яка має психічний розлад».

Факт: Більшість осіб, які одужують, є раціональними та розумними, ви, звичайно, можете з ними говорити. Навіть ті, хто фактично в даний час хворіє, у більшості випадків цілком раціональні у багатьох відношеннях. Вони можуть потерпати від певних галюцинацій чи дратівливо діяти, але в моменти спокою можуть обговорювати багато речей обґрунтовано й розумно.

Для медіароздумів. Часто психічний розлад сприймається як щось ганебне, нереальне, надумане і невиліковне; людей з психічними порушеннями характеризують як небезпечних, непередбачуваних, нестабільних, ледачих,

¹²⁷ Тушинцева Л. До проблеми вивчення феномену стигматизації [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/707/94> – Назва з екрана.

слабких, нікчемних, безпорадних. **Всі ці слова з «мови ненависті та стигматизації».** У суспільній свідомості стигма зазвичай асоціюється з тими хворобами, в яких вважаються винними самі люди. Стереотипи та міфи часто приписують психічним порушенням когнітивну або моральну неспроможність, спадковість, для яких не існує адекватного лікування. Мабуть, страх є глибоко вкоріненою реакцією, але він ще реально підкріплюється повідомленнями в масових комунікаціях про усі випадки насильства, грабежів, зґвалтувань, педофілії, крадіжок..., у яких участь беруть люди з психічними порушеннями. **Все це перетворює людські (соціальні) проблеми у банальне, кримінальне, маргінальне... жакливу та трагічну безвихідь.**

Результатом стигматизації завжди є дискримінація. Тобто, дискримінація – це стигма, яка **стала дією**. Порушення елементарних свобод, відмова в наданні особам з психічними порушеннями громадських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав характерні для багатьох країн, відбуваються як у медичних закладах, так і за їх межами. Можна стверджувати, що дискримінація людей із психічними порушеннями носить історично обумовлений характер: міфи, негативні стереотипи, страх та неприйняття протягом довгого часу призводило до ситуацій, коли суспільство відкидало людей, що страждали на психічні розлади, або, взагалі, ігнорувало їх існування¹²⁸.

До медіароздумів. Людмила проживає в психіатричному інтернаті. Проживає давно: понад 15 років. Зараз – це доросла жінка, а п'ятнадцять років тому їй помилково діагностували психічну хворобу, потім встановили інвалідність за «слабоуміє». Людмила говорить грамотно, читає багато книжок, логічно міркує. Логічніше, ніж будь-хто при великій посаді.

У жінки від народження патологія хребта, відповідні проблеми з сечовипусканням. Ще б тоді, понад двадцять років назад, прооперувати. Але в селі, де проживала сім'я Людмили, такого лікаря не було... і не могло бути. Бідна сільська родина зайвих грошей не мала. У місцевій школі попередили: «Не візьмемо! Бо від неї нестерпний запах сечі. Інші діти не повинні страждати!». Про памперси в селі ще не знали. І батьки Людмили вирішили проблему по-іншому: дали згоду на визнання рідної дитини несповнорозумною та погодилися на направлення її до спеціалізованого інтернату.

Далі – встановили Людмилі інвалідність за розумовою відсталістю. В інтернаті Людмилі виповнилось вісімнадцять. На повноліття батьки не привітали її. Людмила за допомогою вихованців психоневрологічного інтернату назбирала грошей на операцію в столичній лікарні. Однак з Києва прийшла відповідь: операцію робити вже пізно... Так хто ж поставив діагноз Людмилі, який перекреслив все її життя? Документи з історією Людмили збереглись, можна назвати прізвища всіх «великих та добрих фахівців»: від сільського лікаря, директорки школи – до великого переліку психологів, педагогів, психіатрів... Можливо, потрібно розслідувати весь цей жакливий сценарій «в інтересах дитини», а тепер дорослої жінки. Однак занадто пізно. Людмила продовжує існування в інтернаті для психічнохворих людей. Розумна, тонка, щира, іронічна, психічно здорова молода жінка Людмила сказала: «Я приречена, така в мене доля, минуле не повернеш. Зробіть, будь ласка, так, щоб інші хлопці та дівчата в Україні ніколи не повторили моєї долі!».

Звертаємо увагу на те, що дискримінація людей із психічними порушеннями неоднорідна. Потрібно виділяти так звану «побутову» та «інституційну» дискримінацію. При побутовій дискримінації визначаємо, в першу чергу, негативне упереджене ставлення до людей з ментальними порушеннями з боку окремо взятої особистості чи малої соціальної групи. Часто побутова дискримінація носить масштабний характер та призводить до розвитку у людини комплексу неповноцінності, соціальної ізоляції його/її та сім'ї, викликає відчуття провини у родичів перед рідними та знайомими за психічний розлад¹²⁹.

Інституційна дискримінація – це дискримінація людей з психічними розладами з боку великої групи людей, суспільства чи різного роду інституцій. Інституційна дискримінація має місце, наприклад, у закладах охорони

¹²⁸ Справочник базовой информации ВООЗ по психическому здоровью, правам человека и законодательству. – Женева, 2005. – 199 с.

¹²⁹ Гурович Е. О программе борьбы со стигмой, связанной с шизофренией // Социальная и клиническая психиатрия. – 1999. – №3. – С. 5-8.

здоров'я, освіти, на виробництві, у правовій, судових системах тощо. Найчастіше до випадків інституційної дискримінації належать такі:

- невинуваті випадки недобровільної госпіталізації;
- порушення права на обговорення запропонованих та альтернативних методик лікування, їх можливих наслідків, принизливе та жорстоке ставлення в закритих закладах;
- неправомірне звільнення з роботи або відмова у прийнятті на роботу;
- вимога до абітурієнтів щодо надання довідки з психоневрологічного диспансеру;
- труднощі з отриманням житла та, як наслідок, – масова безпритульність серед людей з психічними порушеннями;
- позбавлення права розпоряджатись майном;
- надання відомостей, що становлять лікарську таємницю, тим чи іншим учасникам судових процесів;
- обмеження щодо відкриття кримінальної справи, якщо проти особи з діагнозом психічного розладу скоєно злочин;
- недопущення до участі у голосуванні;
- ізоляція пацієнтів інтернатних закладів від суспільства у «заклади неволі», що за своїми правилами прирівнюються до в'язниць;
- відсутність доступних реабілітаційних програм;
- дуже низький рівень взаємодії лікарів, соціальних працівників, педагогів, родичів після лікувальної допомоги;
- відсутність результатів недискримінаційного виховання в навчальних закладах та сучасних українських сім'ях;
- втрата соціальних навичок, можливостей адаптації до життя та самостійної життєдіяльності¹³⁰.

5. ДО ПИТАННЯ МЕДІАТЕХНІК ПІДГОТОВКИ ТА ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВЗАХИСНИХ МЕДІАТЕМ ПРО ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ТА ЙОГО ПОРУШЕННЯ.

Соціально-правозахисна проблематика людей з психічними порушеннями потребує від медіа, в цілому, чіткості, системності, критичності щодо дій та політики державних інституцій, компетентності та активної взаємодії. У контексті соціально-правозахисної проблематики людей з ментальними порушеннями оптимальним вектором медіаактивності має бути «медіа та психічне здоров'я всього суспільства». Особливу роль відіграють медіатехніки, які були використані медіапрацівником для підготовки медіапродукту.

Питання медіатехнік, з одного боку, обумовлено знаннями медіапрацівників, а саме:

- психічне здоров'я та нездоров'я, лікування та попередження рецидиву: обов'язки інституції та фахівця – права людини з психічним розладом;
- терпляче ставлення до людей із психічними порушеннями;
- протидія стигматизації як умовного поділу суспільства на групи;

¹³⁰ Чутора М. Патерни стигматизації та дискримінації психічнохворих у світлі соціологічних досліджень // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. Науково-методичний журнал. – 2012. – №1 (січень-березень). – С. 81-91.

- популяризація психічного здоров'я як компоненту здоров'я людини; попередження впливу негативного психоемоційного стану на різні сфери життя людини; стимулювання внутрішньої гармонії – шляху до психічного здоров'я та формування нових життєвих стратегій як умови психосоціального благополуччя;
- подолання ізоляції людини з психічним порушенням;
- просвітництво щодо суспільної користі від інтеграції людини з ментальними порушеннями в громаді;
- співучасть у побудові в кожній територіальній громаді «психологічного пандусу» як системи комплексних дій щодо подолання сегрегації, ізолювання хворих та формування стратегії інтеграції людей із психічними розладами в соціум.

Питання медіатехнік, з другого боку, обумовлено вміннями медіапрацівників.

Що робити, якщо поряд людина з психічним порушенням? Перш за все має бути терпляче ставлення до хворого. Також, якщо хворіє родич, бажано налагодити зв'язок з медиками, які надають психіатричну допомогу, щоб отримати від них конкретні рекомендації щодо лікування.

Фокус на особу. Вивчайте людину, ставтеся до неї відповідно до ваших знань. Як і інші люди з інвалідністю, люди з психічними порушеннями – також експерти: вони знають, що спрацьовує у їхньому випадку, а що ні. Є тенденція говорити, що особи з психічним порушенням не здатні виражати свої думки чи приймати власні рішення. Це неправда.

Сприяє реінтеграції. Робіть усе, чим можете допомогти людям із ментальними порушеннями повторно «вступити» в суспільство. Підтримуйте їхні спроби забезпечити себе домом, роботою та рекреаційними можливостями. Через осуд, що часто виникає стосовно людей із психічними порушеннями, вони можуть мати труднощі з реінтеграцією у свої громади. Важливо на цих ранніх стадіях забезпечити їм правову і практичну допомогу.

Правова допомога. Не дозволяйте помилковим твердженням щодо ментальних порушень залишатися нез'ясованими. Багато людей має хибні і руйнівні думки щодо цих питань, але вони щиро вірять, що їхні міркування цілком правильні. Правильна інформація може змінити їх підхід. Розповідайте, діліться з іншими інформацією про те, чого ви навчилися, і наполягайте, щоб до людей з психічними порушеннями ставились із розумінням. Допоможіть їм отримати найбільш необхідне – шанс на краще. Заперечуйте неадекватне застосування слів, таких, як «ненормальний», «шизік», «психопат», «маніяк».

Застосування до рекреації. Залучення до громади – це найкраще забезпечена заохочувальна участь у широкому спектрі самостійної рекреаційної діяльності.

Здоров'я і безпека. Психічні захворювання лікуються. Коли догляд і лікування доступні, можна сподіватись на поліпшення чи повне одужання. Здоров'я і безпека людей із ментальними порушеннями у рекреаційному середовищі зазвичай не є чимось особливим, ніж для інших учасників. Проте деякі хворі приймають призначені ліки, які можуть дати побічні ефекти.

Питання медіатехнік, з третього боку, обумовлено навичками медіапрацівників.

1. Використовуйте доступну мову, висловлюйтеся точно і ситуативно.
2. Уникайте словесних штампів і образних виразів, якщо тільки ви не впевнені в тому, що ваш співрозмовник із ними знайомий.
3. Не говоріть «звисока». Не думайте, що вас не зрозуміють.

4. Говорячи про завдання або проєкт, роз'яснюйте все «по кроках». Дайте можливість вашому співрозмовнику обіграти кожен крок після того, як ви пояснили йому.
5. Опирайтеся на те, що доросла людина із затримкою в розвитку має такий самий досвід, як і будь-яка інша доросла людина.
6. Якщо необхідно, використовуйте ілюстрації або світлини. Будьте готові повторювати кілька разів. Не здавайтеся, якщо вас з першого разу не зрозуміли.
7. Поводьтеся з людиною з особливостями розвитку так само, як ви б зверталися до будь-якої іншої особи. У бесіді обговорюйте ті самі теми, які ви обговорюєте з іншими людьми, наприклад, плани на вихідні, відпустку, погоду, останні події.
8. Звертайтеся безпосередньо до людини.
9. Пам'ятайте, що люди із затримкою в розвитку дієздатні: можуть підписувати документи, контракти, голосувати, давати згоду на медичну допомогу і т.п.
10. Якщо це необхідно, можете записати своє повідомлення або пропозицію на папері, запропонувати вашому співрозмовнику обговорити його з другом або родиною. У записці вкажіть свій номер телефону, запропонуйте обговорити це при наступній зустрічі.

Поради при спілкуванні з людьми з психіатричними проблемами: у них свій особливий мінливий погляд на світ.

1. Не треба думати, що люди з психічними порушеннями обов'язково потребують додаткової допомоги та спеціального звернення.
2. Ставтеся до людей з психічними порушеннями як до особистостей. Не потрібно робити передчасних висновків на підставі досвіду спілкування з іншими людьми з такою ж формою інвалідності.
3. Не слід думати, що люди з психічними порушеннями більше за інших схильні до насильства. Це міф. Якщо ви доброзичливі, вони почуватимуть себе спокійно.
4. Неправда, що люди з психічними порушеннями завжди приймають або повинні приймати ліки.
5. Неправда, що люди з психічними порушеннями не можуть підписувати документи або давати згоду на лікування. Вони, як правило, визнаються дієздатними.
6. Неправда, що люди з психічними порушеннями мають проблеми з розумінням або мають нижчий рівень інтелекту, ніж більшість людей.
7. Неправда, що люди з психічними порушеннями не здатні працювати. Вони можуть виконувати безліч обов'язків, які вимагають певних навичок і здібностей.
8. Не думайте, що люди з психічними порушеннями не знають, що для них добре, а що – погано.
9. Якщо людина, що має психічні порушення, засмучена, запитайте її спокійно, що ви можете зробити, щоб допомогти їй.
10. Не думайте, що людина з психічними порушеннями не може себе опанувати.
11. Не говоріть різко з людиною, яка має психічні порушення, навіть якщо у вас є для цього підстави.

Не дивуйтеся настільки великому списку того, що правильно, а що неправильно. Якщо сумніваєтеся – розраховуйте на свій здоровий глузд і здатність до співчуття. Будьте спокійними і доброзичливими. Якщо не знаєте, що робити, запитайте про це свого співрозмовника. Не бійтеся зачепити його цим, адже ви показуєте, що щиро зацікавлені у спілкуванні. Якщо ви прагнете, щоб вас зрозуміли, вас зрозуміють. Не бійтеся жартувати. Жарт, тактовний і доречний, тільки допоможе вам налагодити спілкування і розрядити ситуацію. Ставтеся до іншої людини так, як до себе самого, поважайте її – і тоді все буде добре.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Варій М. Залежність психічного здоров'я громадян від суспільної дійсності. – Режим доступу: // <http://www.nbu.gov.ua>.
2. Вашист, К.М. Різномірні засоби вираження неґації в мові [Текст] / К.М. Вашист, С.О. Швачко, Л. Хантер // Філологічні трактати. – 2015. – Т.7, №2. – С. 70-76.
3. Всесвітня організація охорони здоров'я// Психічне здоров'я. [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <https://www.who.int/ru/news-room/facts-in-pictures/detail/mental-health>.
4. Глузман С.Ф. Етиология злоупотреблений в психиатрии: попытка мультидисциплинарного анализа (рус.) // Нейропневс: Психоневрология и нейропсихиатрия : журнал. – 2010. – Январь (№ 1 (20)).
5. Гурович Е. О программе борьбы со стигмой, связанной с шизофренией // Социальная и клиническая психиатрия. – 1999. – №3. – С. 5-8.
6. Кабанов М., Ломаченков А., Коцюбинский А., Бурковский Г., Юрьев А. Уменьшение стигматизации и дискриминации в отношении психически больных. URL: <http://www20.brinkster.com/autism/read.asp?id=6&vol=0>.
7. Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 р. №1018-р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80>.
8. Піронкова О. Ф. Технології стигматизації та інклюзії як альтернативні соціальні практики взаємодії з психічнохворими в сучасному суспільстві : монографія / Оксана Феліксівна Піронкова. – Харків : Око, 2016. – 400 с.
9. Права осіб із проблемами психічного здоров'я. Дотримання прав людини у психіатричних лікарнях». Аналітичний звіт Української Гельсінської спілки з прав людини/ Р. Е. Імереллі, К. П. Казачинська, Б. С. Мойса, С. С. Шум / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К.: КИТ, 2016. – 34 с.
10. Про психіатричну допомогу. Закон України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 19, ст.143) // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-1>.
11. Роберт Ван Ворен Психіатрія як засіб репресій у пострадянських країнах. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.gip-global.org/files/russian-version-ep-report-3.pdf>. Федерація «Глобальна ініціатива в психіатрії» (Human Rights in Mental Health-FGIP) // <https://www.gip-global.org/>.
12. Справочник базовой информации ВООЗ по психическому здоровью, правам человека и законодательству. – Женева, 2005. – 199 с.
13. Устінов О.В. Психічне здоров'я як складова національної безпеки // Український медичний часопис «Актуальні питання клінічної практики» . – №1 (93) – I/II. – 2013. – С.16-18 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.umj.com.ua/article/52851/psichichne-zdorov-ya-yak-skladova-nacionalnoi-bezpeki>.
14. Шафранський В.В., Дудник С.В. Психічне здоров'я населення України: стан, проблеми та шляхи вирішення // Україна. Здоров'я нації. – 2016. – № 3 (39). – С. 12-18.
15. American Psychiatric Association (2013). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition (DSM-5). – Washington, DC: American Psychiatric Association.
16. Munro R. Dangerous Minds: Political Psychiatry in China Today and Its Origins in the Mao Era. – Human Rights Watch and Geneva Initiative on Psychiatry, 2002. – 298 p.
17. Stuart H. Fighting the stigma caused by mental disorders: past perspectives, present activities, and future directions (англ.) // World Psychiatry (англ.)русск. : journal. – Wiley-Blackwell (англ.) русск., 2008. – October (vol. 7, no. 3). – P. 185—188.

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА БЕЗДОМНІ ОСОБИ: ГОЛОВНІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ СМИСЛИ

Інна Єрмакова, старша викладачка кафедри журналістики Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Костянтин Шендеровський, кандидат наук соціальних комунікацій, доцент кафедри соціальних комунікацій Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Катерина Ярьсько, завідувачка кафедри управління соціальними комунікаціями, кандидатка педагогічних наук, доцентка Харківський національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Не всі люди бездомні, але всі бездомні – люди. Від цієї позиції слід відходити, якщо готуєте матеріал про людей, які не мають дому. Чому ця тема вкрай актуальна, як підготувати якісний матеріал і не нашкодити – у цій лекції.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Про бездомних в медіа як критерій утвердження право людяності.
2. Бездомність в Україні як явище і персоналізована ситуація, що одночасно має політико-економічне, соціальне, комунікаційне та правове коріння.
3. «Вони самі винні» та «їх спіткало нещастя» як два виміри суспільних стереотипів.
4. Медіатехніки та правила саморегуляції медійної діяльності з метою не знецінення людини в бездомному/бездомній.

1. ПРО БЕЗДОМНИХ В МЕДІА ЯК КРИТЕРІЙ УТВЕРДЖЕННЯ ПРАВОЛЮДЯНОСТІ.

Українські мас-медіа демонструють небайдужість до соціальної проблематики, проявляють лояльність до соціальної та правозахисної журналістики. Однак на тлі активної, дієвої, конструктивної, інклюзивної медіапрактики в цілому вітчизняна медіадіяльність програє: питання бідності, бездомності не формують порядку денного українських видань/каналів; не існує норм, правил національної стратегії протидії бездомності за допомогою медіа; життя бідного, бездомного населення не є цікавою або значущою для медіа темою; медіа не можуть або не бажають донести до суспільного розуміння загрозу бідності, бездомності.

Більшість в українських медіа, як і більшість в українському суспільстві зневажають, обходять людей, що живуть на вулиці. Ніби перелякані ними, люди в «медіа» та люди серед «аудиторії» створюють людські перешкоди для людини. А чи потрібно? Потрібна не стільки актуалізована кожним днем людського життя медіатема «про бездомних», скільки налаштованість медіаіндустрії змінювати людський страх – на інтерес, людську розгубленість – на конструктивне рішення.

Демократія та свобода, гідність та справедливість – це природні цінності, які називаються праволюдністю! Живемо в час, коли відсутність людяності – те, що об'єднує українську владу, а пересічній людині найважче змінювати себе та свої стереотипи поведінки. Серед найбільш дискримінованих та стигматизованих у суспільстві та медіа перебувають бідні як *маргінальні*, бездомні як *бомжі*, ув'язнені як *зеки*, люди із психічними хворобами як *ідіоти*, літні люди як *старі*, люди з інвалідністю як *каліки* та інші. Порушення прав бездомних у суспільному житті, в громаді, а відтак і в інформаційному просторі потребує зосередженої людяної уваги медіапрацівників.

І базова значуща медіаідея надзвичайно проста: *ніхто в сучасному світі не застрахований від бездомності чи бідності, хвороби чи насильства... Ніхто!*

Моделі взаємодії медіа та аудиторії в сучасному суспільстві побудовані на принципах соціальної та правозахисної журналістики (інклюзивна та адвокаційна), на засадах співучасті [131], розширення участі аудиторії в публічних дискусіях з використанням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, у діяльності як традиційних медіа, так і на базі незалежних від них електронних ресурсів, інтернет-медіа. Ми бачимо все більше соціально-правозахисної практики медіа, в якій медіапрацівники засвоюють категорії співучасті, роблять контент, який не тільки звертається до емпатії аудиторії, а й формує відповідного рівня соціальну користь [132, 133, 134]. Ми знаходимо подібне і в конструктивній журналістиці (Solutions Journalism) [135, 136], і в журналістиці зцілення. До нових моделей журналістики ми зараховуємо вуличні видання як конструктивний прояв журналістики відданості та інклюзивності [137, 138, 139, 140].

Водночас, за словами дослідниці Т. Кузнецової, «*політичні конфлікти, економічна криза, природні катаклізми додали в комунікативно-інформаційний простір України відчуття небезпеки, синдром втоми, невизначеності, що породжує агресію та злість. Глобалізаційні процеси та культурно-світоглядна концепція постмодернізму, сприяючи тиражуванню низькопробної маскультури, призводить до нівелювання національно-культурних домінант, абсолютизації гедоністичних цінностей, трансформації традиційних стереотипів*» [141, с. 241].

Медіапроблема більшості медіапроектів, на нашу думку, полягає в бажаннях, завданнях знайти прості та легкі одномоментні шляхи довгострокового медіапросування. Як наслідок, у багатьох медіапродуктах, особливо електронних, багато загравань з віртуальністю, абсурдністю, маргінальністю, баналізації соціальних тем та дискримінації вразливих соціальних груп. Та людині цікава людина, і краще сприймаються матеріали, в яких апелюють до справедливості. Скільки часу та яких додаткових умов потрібно українським мас-медіа, щоб досягти нового, стратегічного якісного рівня соціально значущої медіапрактики, без ігнорування, замовчування життя окремих соціальних груп, наприклад, бездомних? Чи можлива в Україні консолідація журналістів, медіапрацівників навколо місії не тільки інформувати про бідність, злидні, бездомність, а й допомагати людям із них вибиратись?

¹³¹ Соколова К. Журналістика співучасті: визначення, загальна характеристика, умови функціонування / Шевченківська весна – 2015 : Соціальні комунікації / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2015.

¹³² Ліберальний дискурс мас-медіа: Навчальний посібник / За загал. ред. В.Ф.Іванова. – К.: Академія Української Преси, 2011. – 168 с.

¹³³ Правозахисна або адвокаційна журналістика: концептуальний підхід становлення та розвитку медіадіяльності / Права людини та мас-медіа в Україні: Конспекти лекцій [Текст] / Авт. кол. – За ред. Виртосу і., Шендеровського К. – Київ, 2018.

¹³⁴ Хілгартнер С., Віск Ч. Л. Зростання і занепад соціальних проблем: концепція публічних арен // Засоби масової комунікації і соціальні проблеми. Казань, 2000. С. 18-53.

¹³⁵ Powers J. Maltreatment Among Runaway and Homeless Youth [Text] / J. Powers, J. Eckenrode, B. Jaklitsch // Child Abuse & Neglect. –1990. – Vol. 14. – P. 87–98.

¹³⁶ Що таке конструктивна журналістика і чому вона необхідна в складні моменти історії / Інше / Дослідження / Головна // Інститут масової інформації. – Режим доступу: <https://imi.org.ua/> (19.03.2020). – Назва з екрана.

¹³⁷ Big Issue founder John Bird to join House of Lords / Political // The Guardian [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.theguardian.com/politics/> (15/10/2015) – Назва з екрана.

¹³⁸ Oslo [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.facebook.com/Oslo-84906573791/info/?tab=page_info – Назва з екрана.

¹³⁹ Гордієнко Т. Конструктивна журналістика – це не прикрашання світу, а спроба показати його з усіх боків / Інтерв'ю / Інфопростір // Детектор медіа. – Режим доступу: <https://detector.media/> (05.07.2018). – Назва з екрана.

¹⁴⁰ Соха В. Вуличні видання як метод соціальної інклюзії безпритульних людей (на прикладі львівського вуличного журналу “Просто неба”). Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/Soha.pdf

¹⁴¹ Кузнецова Т. В. Аксіологічні моделі мас-медійної інформації: монографія / Т. В. Кузнецова. – Суми: Університетська книга, 2010. – 304 с.

2. БЕЗДОМНІСТЬ В УКРАЇНІ ЯК ЯВИЩЕ І ПЕРСОНАЛІЗОВАНА СИТУАЦІЯ, ЩО ОДНОЧАСНО МАЮТЬ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ, КОМУНІКАЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ КОРИННЯ

До «бездомних осіб» належать особи різного віку, стану здоров'я, особи з різними причинами того, чому вони опинилися на вулиці тощо. Наприклад: люди з інвалідністю, особи пенсійного віку, ті, які постраждали від торгівлі людьми, нещасних випадків природного чи техногенного характерів, війни, особи, які перебували у місцях позбавлення волі, особи, до втрати житла яких призвели сімейні конфлікти тощо [142]. Їх потрібно відрізнити від жебраків (медіатема торгівлі людьми). Їх потрібно також відрізнити від бідних, особливо літніх людей.

З німецької мови «бездомний, безпритульний» дослівно перекладається як «той, хто втратив дах». Внутрішній стан «бездомних» людей можна глибше збагнути, якщо уявити собі людину серед стін умовного житла – життя без даху над головою, без захисту згори від небезпек, негоди. Така собі «приватна територія», яка є і незахищеною і не захищає людину, людське. Напевно, тому бездомний з легкістю вкладається спати будь-де, головне, щоб «згори» було хоч щось. Їм потрібен дах! [143, с. 155]

Серед історичних закономірностей сприйняття бездомних найбільш широкою є *криміналізація* бездомності та *стигматизація* або *маргіналізація* бездомних. Зазначене тісно переплетено з розвитком репресивного владного регулювання соціальних процесів.

Бездомні поряд з іншими соціальними категоріями з більшістю населення міст (*авторське дослідження по Вінниці, Києву, Харкову*) сприймаються як потенційні злочинці чи просто як загроза громадському порядку, яку необхідно вирішувати шляхом залучення правоохоронних органів. Бездомних часто сприймають як небезпеку для громади, або як девіантів (відповідно, їх треба покарати), або як людей із психічними порушеннями (відповідно, їх треба ізолювати від суспільства).

Наприкінці XIX ст. Герберт Спенсер (Spencer, 1873) писав, що «*п'яниця, який думає лише про хвиливі задоволення і нехтує завтрашніми бідами, чи марнотратник, який шукає негайних насолод ціною майбутньої бідності*» перебувають на найнижчих щаблях соціального розвитку і гальмують прогрес людської раси. Хоча сьогодні наука не визнає генетичних передумов бродяжництва, та й «бродяжний характер» бездомних нам мало про що говорять, якщо ми аналізуємо проблему як відсутність житла. Все ж культурні пояснення не можна ігнорувати, бо вони мають реальні соціальні наслідки.

Дослідниця А. Рябчук наголошує на тому, що не лише наявність маргінальних прошарків населення, а й негативне ставлення до них «*притаманне усім дотепер знаним суспільствам... Чи не кожна держава має репресивну функцію, спрямовану на регулювання девіації... Можна навести приклади законодавчого розрізнення «добрих» і «поганих» бідних, як-от у Кембриджському статуті 1388 року, за яким лише неприцездатним бідним видавали «ліцензію» на жебракування (а церковні парафії мали обов'язок їх утримувати), натомість волоцюг переслідували й навіть вбивали. Російські міста, починаючи з XIII ст., систематично борються з бродяжництвом шляхом запровадження системи подорожніх документів для підтвердження походження та наявності постійного місця проживання. У XVII ст. із запровадженням кріпацтва сформувалася централізована система державного нагляду, яка обмежувала свободу пересування бідних подібно до радянської системи приписки. Цікаве в цьому контексті «Положення про кримінальні і виправні покарання» (Уложение о наказаниях уголовных и исправительных, 1845 року: статті 950–954): «Волоцюга, який не пам'ятає свого походження або з будь-якої іншої причини вперто відмовляється повідомити про своє звання, становище і постійне місце проживання, або який при допиті дав неправдиве свідчення, присуджується до передачі до виправного арештантського відділення... віддачі в виправне арештантське відділення на чотири роки, після чого (як і у випадку неспроможності до роботи в*

¹⁴² Про затвердження Основних напрямків запобігання бездомності до 2017 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2013 р. № 162 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 22. – Ст. 743.

¹⁴³ Шендеровський К.С. та інші. Медіакомунікації та соціальні проблеми: Збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей в трьох частинах. Частина перша / Упор., ред. К. С. Шендеровського / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2012.

арештантських відділеннях) засилається до сибірської чи іншої віддаленої губернії згідно з рішенням Міністерства внутрішніх справ. Жінок віддають у тюрму на той самий термін, а потім засилають у Сибір. Окрім цього покарання, за неправдиве свідчення про свій стан, звання і місце проживання, волюцюг додатково карають різками від 30–40 ударів». [144]

У найзагальніших рисах причини негативного ставлення до бездомних пояснює теорія стигми Ервіна Гофмана, який до «стигматизованих» людей зараховує, зокрема, осіб із фізичними або психічними порушеннями, соціальних девіантів (жінок, які надають секс-послуги, людей із наркотичною залежністю, злочинців, гомосексуалів), осіб із нестандартною зайнятістю та поведінкою (джазових музикантів, богему, працівників на карнавалах, «тих, хто живе на пляжах»), небезпечні соціальні класи (волюцюг і «міських нерозкаяних бідних»).

Різко негативне ставлення до бездомних особливо характерне для фашистської ідеології, де їх сприймають як загрозу суспільному порядку і гармонії. Для нацистів бездомні належали до «асоціалів», яких ще у 1933 році почали відсилати до концтаборів на примусові роботи, нашиваючи на їхній тюремний одяг чорні трикутники. До того ж над ними проводили медичні експерименти, щоб обґрунтувати «генетичну спадкованість бродяжництва», стерилізували їх і застосовували евтаназію. *«Навіть у демократичній Швеції за правління соціалістичного уряду з 1930-х до 1970-х років діяла державна програма стерилізації маргінальних груп (Broberg and Roll-Hansen, 2005)»* [145].

У радянській ідеології й практиці так звані «бомжі» (сам термін вперше зустрічаємо у звітах радянських органів МВС у 1970-х роках) і «дармоїди» (рос. «тунеядцы») також протиставляються «нормальним людям» (Указ Президії Верховної Ради РСФСР від 4.05.1961 р.) «Про посилення боротьби з особами, котрі ухиляються від суспільно корисної праці й ведуть антисуспільний, паразитичний спосіб життя»). Бродяжництво визначали як «існування на нетрудові доходи, ухиляння від суспільно корисної праці, відсутність визначеного місця проживання, ведення бездомного способу існування», а нетрудовими доходами вважали «доходи, отримані без докладання особистої праці або у заборонений нормами спосіб, або спосіб, який хоч прямо і не заборонений, але засуджується комуністичною мораллю». Радянські авторитарні тенденції у вирішенні соціальних проблем заслуговують на особливу увагу, адже, згідно з радянською ідеологією, з подоланням капіталістичних класових антагонізмів мали б зникнути ті соціальні проблеми, які були їхнім продуктом (алкоголізм, бродяжництво, дармоїдство), так само, як мала б зникнути потреба в поліцейському контролі й державному каральному апараті. У «соціалістичному» суспільстві, яким його вважали радянські партійні діячі, злочинці не могли бути «продуктом» структурних чинників. Відповідно, причину шукали або в самих злочинцях як аморальних чи хворих, або ж у мікросоціальному оточенні (сім'ї, колі друзів, трудовому колективі), або у «пережитках» старого ладу.

Бездомні ніде й ніколи не користувалися доброю репутацією. Не лише в Україні, а й у світі загалом. Величезна соціальна дистанція сформувала у свідомості громадян стереотип «бомжа» як аморального, асоціального та мало не кримінального елемента. Благополучні люди дивляться на них, як на сміття, непотріб і швидше кинуть кістку бродячому псу, ніж шматок хліба жебраку. Їм байдуже, з якими проблемами безпритульні стикаються щодня. Що вони відчувають? Страх бути знехтуваними, а то й побитими, сором за те, що змушені злидарювати. Нестерпність соціальної ізоляції. Ігнорування, зверхнє ставлення, презирство й агресію з боку інших людей, які вважають себе нормальними [146, 147, 148, 149].

¹⁴⁴ Рябчук А. Криміналізація бездомності на пострадянських теренах / Криміналізація соціальних проблем // журнал «Спільне», №1, 2010. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/kriminalizatsiya-bezdomnosti-na-postradyanskih-terenah/> (04 квітня 2018) – Назва з екрана.

¹⁴⁵ Рябчук А. Криміналізація бездомності на пострадянських теренах / Криміналізація соціальних проблем // журнал «Спільне», №1, 2010. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/kriminalizatsiya-bezdomnosti-na-postradyanskih-terenah/> (04 квітня 2018) – Назва з екрана.

¹⁴⁶ Рябчук А. Бездомні Києва: їх власна вина, випадок долі чи побічний ефект переходу до капіталізму? / Режим доступу: <http://chapeye.livejournal.com/320607.html> – 25.11.2007- Назва з екрана.

¹⁴⁷ Соха М. Не бачити в людині «Бомжа» / Ref-лекція / Режим доступу: <http://elekcii.org/ref-lekciji/ne-bachiti-v-ljudini-bomzha.html> – 10.10.2010- Назва з екрана.

¹⁴⁸ Посібник з питань безпритульності / Проект «Львів – Варшава – Гаага» за краще управління наданням допомоги соціально вразливим мешканцям (безпритульним) Львівської області. – Львів, 2007. – с.57. Електронна версія: <http://www.nardop.org.ua/lviv/1.htm>

¹⁴⁹ Кабаченко Н. В. Бездомність: концепції та визначення / Н. В. Кабаченко // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2006. – № 3. – С. 220 – 225.

Тенденція в європейському просторі визначена періодом кінця 50-х – серединою 70-х років, коли на зміну репресивним підходам (політикам) боротьби з бездомними приходять підходи видимості суспільної турботи про цих людей. Загальна владна регулююча функція трансформується в локальні, місцеві політики, а суспільна увага зміщує акценти зі сприйняття бездомних як соціальної групи до розуміння окремого бездомного чи бездомної. Іншими словами, радикальні дії влади поступаються консервативним та ліберальним поглядам. Попри цю тенденцію, у країнах колишнього СРСР, як зауважують дослідники, продовжує розвиватись пом'якшена або лібералізована репресивна політика щодо бездомних, а саме: коли раніше бездомність була поза законом і вважалася кримінальним злочином, то нині у відсутності постійного місця проживання й стабільної зайнятості немає нічого злочинного; натомість «покарання» бездомних є протизаконним, тому відверто репресивні формулювання («боротьби з соціальним паразитизмом») замінюють на м'якші («профілактики можливих правопорушень») чи навіть створюють видимість «турботи» про бездомних («соціальне патрулювання», «облік з метою забезпечення прав і свобод бездомних громадян»). Крім того, якщо десь бездомних і можна вважати «зайвими людьми», яких намагаються «усунути» шляхом репресивної політики, то в сучасному українському суспільстві бездомні є складовою міського життя (зокрема, виконують функції здешевлення робочої сили й стримування можливого невдоволення дедалі більшою нерівністю, нагадуючи, що «могло бути й гірше»), тому сучасна репресивна політика не має на меті «усунення» бездомних, а лише їхню максимальну маргіналізацію.

Хтось, може, й справді сам винен у тому, що ночує в підвалі, бо для нього, крім того, щоб пити алкогольні напої, інших принад не існує. Однак, за статистикою, велика кількість бездомних з'явилася внаслідок квартирних махінацій. Не обов'язково з вини аферистів, нерідко просто з волі «добрих» родичів. Більшість безхатченків розлучені або не одружені, вдови та вдівці, сироти при живих дітях. Ті, хто (Вінниця та Київ) переймається долею безпритульних, наводять ще одну цікаву статистику: серед них майже 40% людей із середньою спеціальною освітою, 30% – з середньою, 20% – з вищою. Трапляються і колишні професори, і музиканти, і актори. Але то було в минулому житті, коли в них були домівка, сім'я, робота. Ще до того, як вони потрапили в складну життєву ситуацію або не змогли розв'язати конфлікт (для абсолютної більшості) із родичами. А нині вони живуть просто неба. Не сподіваючись на підтримку ні людей, ані держави (висновки авторського дослідження по Вінниці, Києву, Харкову).

«Хвилі бездомності» характеризують всю історію незалежності України та тривають з різною інтенсивністю та проявами і до сьогодні, набувають загальних ознак як постійна або довготривала соціально-правозахисна проблема в українському суспільстві без належного суспільного досвіду розв'язання або вирішення. Крім іншого, розуміння, сприйняття бездомності ускладнені жебрацтвом, яке має розглядатись окремо, бути відмежованим від бездомності через головну суть: жебрацтво як вид торгівлі людьми (експлуатації людини людиною).

Звертаємо увагу і на закономірності, які підсилюють негативне бачення чи то розуміння, чи то вирішення соціальної проблеми бездомних, а саме: понад 40% міського населення в Україні визначили, що системно перебувають в залежності від серйозних проблем (пов'язані із правопорушеннями, сімейними стосунками, власністю на житло та погашенням заборгованостей); із цього числа 59% свідчать, що проблеми їхнього життя не вирішуються понад рік ^[150]. Результати дослідження правових проблем та потреб у територіальних громадах свідчать про те, що загальний стан суспільного життя для половини жителів є довготривалим, проблемним, некомфортним, безвихідним, що, у свою чергу, вказує на обмеження або відсутність уваги щодо бездомних та збільшує ризики для великої кількості громадян стати бездомними.

Результати загальнонаціональних опитувань також вказують на те, що дискримінації за віком та майновим станом є найбільш поширеними та видимими. Наприклад, дослідження «Українські ландшафти дискримінації» ^[151] показує, що найбільш помітними для жителів України є упередження та обмеження прав малозабезпечених

¹⁵⁰ Дослідження правових потреб та проблем у громадах (у Херсоні (Херсонська область), Северодонецьку (Луганська область), Жовтих Водах (Дніпропетровська область) та Соснівці (Львівська область). Січень–березень 2018 року. К.: Міністерство юстиції України. – 2018.

¹⁵¹ Українські ландшафти дискримінації. 2016. – Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?library=doslidzhennya-ukrajinski-landshafty-dyskryminatsiji> – Назва з екрана.

осіб, бездомних, людей літнього віку, осіб з інвалідністю та інші. Серед тих, хто знає про дискримінацію зі свого або чужого досвіду, більше половини пов'язують її з майновим станом дискримінованого.

Ще одне дослідження «Права людини в Україні 2009–2010»^[152] показує, що передусім українці відчувають дискримінацію за майновою ознакою. А якщо ж говорити про суспільство в цілому, то більшість мешканців України вважає, що найчастіше жертвами порушень прав людини стають люди похилого віку та малозабезпечені особи.

Ми свідомо звернулись до різних досліджень 2009–2020 року та дійшли висновку, що протягом десятиріччя ситуація з бездомними в Україні залишається стабільно негативною, а ці люди наражаються на найбільшу дискримінацію та насильство.

Бездомні досить різні, враховуючи причини та наслідки бездомності. А бездомні, яких ми бачимо на вулиці, – це не показник моральної деградації людини, а результат життя поза домом, поза притулком. Через специфіку вуличного життя в бездомних виробляється низка спільних рис характеру: недовіра до оточення, зменшення соціальних контактів до мінімуму, орієнтація на задоволення своїх потреб будь-якою ціною, навіть шляхом порушення соціальних норм і законів, відсутність відчуття часу та планів на майбутнє, байдужість до того, що відбувається навколо.

Феномен бездомності – це тривалий процес, якому властиві стадії, притаманні характерні ознаки. Результатом у цьому процесі буде постійне збільшення розриву зав'язків між особою, яка опинилася в стані бездомності, та суспільством, заміна суспільно значущих цінностей на цінності вуличного життя. Бездомні, у переважній більшості (за авторськими дослідженнями по Вінниці, Києву, Харкову), усвідомлюють ускладнення можливостей легально влаштуватися на роботу, отримати медичну допомогу, освіту, судовий захист тощо – тобто фактично унеможлиблюється реалізація прав бездомною особою. Суб'єктивні наслідки полягають у психічних змінах особистості, трансформації її звичної поведінки в нові форми через адаптацію до екстремальних умов життя. Іншими словами, бездомність – це своєрідна людська позиція прийняття себе в суспільстві з різким зменшення мобільності та відсутністю правозахисту.

Ще в кінці 90-х років минулого століття в Україні панували переконання, що можливість виходу особи зі становища бездомності, повернення її до нормального способу життя залежить від того, ким особа була до того, як опинилася на вулиці, проте сьогодні більшою мірою можливість повернення залежить від допомоги «ззовні». *«Хтось, опустивши очі, проходить повз, хтось дає гривню-дві «на хліб», а хтось із огидою жахається. Скільки і яких «хтось» на сучасних вулицях і майданах, у переходах і на зупинках транспорту – важко вирахувати. Та чи принципова ця «людська математика»? Напевно, бездомні та безпритульні звикли до цього, тому й не заявляють про свої звичайні права у громаді чи суспільстві. Ці люди, громадяни, співвітчизники, живуть у своєму замкненому світі паралельно з нами. Так, це ніби паралельний світ, у який нам (з числа «хтось») входу немає»*^[153].

Соціологи, досліджуючи проблему бездомності, передусім визначають причини втрати людиною житла. Дослідники зазначають серед таких причин наступні: недостатню кількість доступного для переважної більшості населення житла, низькі заробітки, безробіття, низькі можливості впровадження у життя соціальних програм із соціальної підтримки малозабезпечених та інших категорій осіб, девіантна поведінка тощо^[154, 155, 156].

Перелік причин можна розширити, додавши природні лиха, кредити, розлучення, алкогольну, наркотичну залежності, квартирні махінації, воєнну агресію чи окупацію тощо. Причини бездомності можуть поділятися

¹⁵² Права людини в Україні 2009–2010. XI. Свобода пересування та вибору місця проживання. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1298355020> – Назва з екрана.

¹⁵³ Шендеровський К.С. та інші. Медіакомунікації та соціальні проблеми: Збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей у трьох частинах. Частина перша / Упор., ред. К. С. Шендеровського / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2012. – с.152.

¹⁵⁴ Демущина О.П. Социальная работа. – Ростов н/Д: «Феникс», 2004. – С. 171.

¹⁵⁵ Головин В. Бездомные разных стран [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.echo.msk.ru/blog/roadmap/1181300-echo>. – Загл. с экрана.

¹⁵⁶ Мінц М. О. Бездомність: соціальний аспект / М. О. Мінц // Наукові праці. Державне управління. Політологія. – Том 130. – Вип. 117.

на об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних причин належать: високий рівень бідності та глибоке матеріальне розшарування населення; ліквідація підприємств, зменшення кількості робочих місць, масове скорочення працівників; зниження ролі інституту сім'ї, культури взаємовідносин у сім'ї як основної складової суспільства; недосконалість нормативно-правової бази, в т. ч. житлового законодавства, а також незаконні операції з житлом на ринку нерухомості; підвищення плати за комунальні послуги, відсутність можливості сплатити борги за житлово-комунальні послуги; відсутність соціальної інфраструктури, що відповідає ринковим відносинам; висока вартість житла, неможливість бездомними громадянами придбати чи орендувати житло; недостатність соціального житла, соціальних гуртожитків; відсутність системи профілактики бездомності, недостатність фінансування заходів для проведення соціальної роботи з людьми з групи ризику; відсутність ефективної системи лікування алко- та наркозалежностей; незабезпечення, відповідно до законодавства, житлом сиріт та громадян, що втратили службове житло; катастрофи, збройні конфлікти та нещасні випадки.

Поширеним серед дослідників є поділ причини бездомності на зовнішні та внутрішні. До перших дослідники відносять низький заробіток, відсутність можливості придбати чи орендувати житло, низьку соціальну підтримку, насилля в родині, звільнення з місць позбавлення волі тощо. Серед внутрішніх причин дослідники зазначають низький рівень освіти, психологічні особливості, нездатність пристосовуватись до змін у суспільстві тощо [157; 158].

Разом з будинком людина втрачає відчуття безпеки, стабільності та приватності. Кабаченко Н. В. пропонує для визначення поняття бездомності спершу з'ясувати, що таке дім [159]. Поняття дому змінювалось із часом, розвитком суспільства, економіки тощо. Для розв'язання відповідних суперечностей слід звернутись до результатів досліджень таких вчених, як Тогнолі Джером, Левін Ральф Арнольд [160]. Серед доробок першого вченого – «шість аспектів дому»: вкоріненість, прив'язаність до місця; наступність, єдність та порядок; приватність, притулок, безпека і право власності; самоідентифікація та гендерні відмінності; дім як контекст соціальних і сімейних стосунків; дім як соціально-культурний контекст [161]. Таким чином, дім – це особистий, приватний простір, де людина почувається комфортно та безпечно, куди повертається, який символізує сім'ю, є засобом передачі родинних цінностей та традицій, місцем, де розгортаються сімейні та дружні стосунки. Дім – це індивідуальний простір, де людина «проживає себе», посилює свою життєвість [162]. Левін, окрім вказаних вище ознак, зазначає, що дім є ідентифікатором персонального статусу людини, її центром діяльності, конкретною структурою. Проте існує і протилежна позиція. Вважається, що дім зазвичай люди асоціюють із комфортом, приватністю, стабільністю, безпекою, матеріальними умовами життя, можливістю до самовираження, контролем над ситуацією тощо. Отже, на основі цього можна стверджувати, що, якщо людина все це отримує поза домом, проживаючи на вулиці, відносити її до категорії «бездомний» є неправильним [163]. На нашу думку, такий підхід є некоректним, адже даху над головою така людина все ж таки не має, у неї відсутнє місце, яке традиційно у суспільстві вважається домом, тому таку людину слід включати до категорії бездомних.

Вчені виділяють три форми відсутності житла: абсолютна відсутність, прихована та ризик втратити житло [164; 165]. У світі поширеною ознакою для визначення особи як бездомної є саме абсолютна відсутність житла.

¹⁵⁷ Мінц М. О. Бездомність: соціальний аспект / М. О. Мінц // Наукові праці. Державне управління. Політологія. – Том 130. – Вип. 117.

¹⁵⁸ Ільчук Л.І., Давидюк О.О. Соціальний портрет бездомних осіб // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=266:2013-04-01-14-42-39&catid=14:2010-06-03-10-32-39&Itemid=48. – 2013 р.

¹⁵⁹ Кабаченко Н. В. Бездомність: концепції та визначення / Н. В. Кабаченко // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2006. – № 3. – С. 220 – 225.

¹⁶⁰ Lewin R.A. The meaning of Home among Elderly Immigrants: Directions for Future Research and Theoretical Development// Housing Studies. – 2001. – Vol. 16. – № 3. – P. 360 – 361.

¹⁶¹ Toward a Political Economy of Culture. Capitalism and Communication in the 21-st Century. Ed. by A/Calabrese and C.Sparks. Lanham, Boulder. P.21-23.

¹⁶² Стабина Н. Ю. Экзистенциальное значение пространства дома с точки зрения экзистенциального анализа А. Лэнге // Социальное обслуживание. – 2011. – № 10. – М.: ООО Издательство «Социальное обслуживание». – С. 14.

¹⁶³ Solutions Journalism Network. – Електронні дані. Режим доступу: <http://www.solutionsjournalism.org/about/solutions-journalism-what-it-is-and-what-it-is-not/> – Назва з екрана.

¹⁶⁴ Рябчук А. М. Проблеми дослідження бездомності / А. М. Рябчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Soc/2004_32/03_ryabchuk_am.pdf

¹⁶⁵ Мінц М. О. Бездомність: соціальний аспект / М. О. Мінц // Наукові праці. Державне управління. Політологія. – Том 130. – Вип. 117.

Європейською Федерацією національних організацій, які працюють з бездомними (FEANTSA), бездомність розглядається як тривалість різноманітних обставин, які можна розцінювати як відсутність житла, що охоплює всі ті чотири попередньо охарактеризовані стани ^[166, 167].

Враховуючи зазначене вище, приходимо до висновку, що визначення поняття «бездомність», закріплене у ст. 2 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», є дуже вузьким. У ньому бездомність розглядається як соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї будь-якого житла, призначеного та придатного для проживання. Саме поняття «відсутність будь-якого житла», тобто відсутність житлового приміщення, може стосуватися трьох вимірів фізичної, соціальної чи правової сфери або їх комплексу.

Європейська Федерація національних організацій, що працюють з бездомними, класифікує бездомність як:

- безпритульність, що виражається: у відсутності даху над головою, приватного простору для соціальних стосунків, права власності на нього;
- бездомність – відсутність дому, хоча місце для проживання є, приватний простір відсутній, відсутнє і право власності на нього;
- ненадійне, негарантоване проживання (адекватне житло) – незважаючи на те що місце для проживання та приватний простір є, немає гарантованого проживання;
- неадекватне проживання (надійне і гарантоване проживання) – хоча приватний простір, місце для проживання та право власності на нього є, проте умови для проживання дуже погані, що ставить під загрозу можливість майбутнього перебування в ньому.

На основі цієї класифікації бездомності слід зробити висновок про те, що людина зі статусом «бездомний» у європейських країнах відрізняється від безпритульної лише тим, що користується послугами спеціальних притулків, у той час як безпритульні в прямому сенсі перебувають без даху над головою.

Цікавим є розмежування зарубіжними вченими осіб, які не мають дому, на бездомних, «бездахових» та маргінально поселених ^[168]. Бездомні особи не мають або не можуть використовувати місце для проживання, а також ті, які значний період часу живуть у закладах для бездомних. «Бездахові» відрізняються від бездомних тим, що не користуються послугами закладів для бездомних осіб. Маргінально поселені мешкають у фургонах, землянках, у подібних, непридатних для проживання, місцях або у друзів чи родичів, які з жалю не виганяють їх на вулицю, проте гарантії тому, що це триватиме довго, немає.

Як правило, у нашій державі бездомними вважаються особи, які проводять увесь час на вулиці, проживають у непридатних для життя приміщеннях: покинутих будинках, недобудовах, на горищах, у підвалах, на підприємствах, які не функціонують, колишніх складах тощо. Це найбільш видима, найлегша для сприймання оточенням форма бездомності. Така людина, у першу чергу, є безпритульною. Заклади влади, різні організації громадянського суспільства, церковні парафії надають допомогу людям, які не мають даху над головою, у вигляді тимчасового притулку (тобто місця, де вони могли би проживати), не враховуючи всіх тих обставин, які призвели до того, через що людина стала безпритульною. Це не є правильним, адже в такому разі, хоча людина і позбувається статусу безпритульної, бездомною вона може залишитися.

Для найбільш точного тлумачення терміну «бездомний», велике значення має розуміння поняття «житло». У Конституції України закріплюється право кожного на житло. Зміст цієї статті зводиться до того, що державою повинні надаватися можливості для кожної людини збудувати власне житло, набути житло у власність

¹⁶⁶ Медвідь А. Соціальний захист бездомних осіб та безпритульних дітей. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Одеса. – 2015.

¹⁶⁷ National Alliance to End Homelessness [Electronic Resource]. – Way of access : http://www.endhomelessness.org/pages/legislative_updates. – Заголовок з екрана.

¹⁶⁸ Кожура Л.О. Бездомні особи як об'єкт адміністративно-правового захисту // Митна справа. – 2012. – № 1. (79). – част. 2. – Кн. 1. – С. 169.

або орендувати. Громадяни, які перебувають у складних життєвих обставинах, не можуть самостійно вчинити згадані вище дії, мають право на забезпечення їх житлом державою або органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну плату згідно з чинним законодавством.

Бездомність – це відсутність в особі формального права не просто на будь-яке житло, а на квартиру, будинок, інше приміщення, що має бути придатним та призначеним для проживання особи. До того ж, Л. Кожура вважає доречним замінити у визначенні бездомності, закріпленому в Законі України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», словосполучення «будь-яке житло» на «право особи на житло», ґрунтуючись на положеннях ст. 40 Конституції України. В Україні «дім» було замінено поняттям «місце проживання». Місце проживання фізичної особи, відповідно до ст. 29 Цивільного кодексу України, – це житло, у якому вона проживає постійно або тимчасово. У визначенні поняття «місце проживання», закріпленому у ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», акцентується увага на тому, що таке житло розташоване на території певної адміністративно-територіальної одиниці. Таким чином, бездомною особою може визнаватись особа, в якій відсутні житловий будинок, квартира, інше житлове приміщення, яке придатне та призначене для проживання в ньому у відповідному населеному пункті, в якому особа проживає постійно або тимчасово.

Звернемося до практики країн європейської спільноти [¹⁶⁹; ¹⁷⁰], де одночасно використовуються різні терміни, поняття, які вважаються взаємозамінними. У Голландії, наприклад, основна сфера дискусії стосується застосування двох термінів: *dakloos* («бездомний») і *thuisloos* («безпритульний»). У 2002 році уряд цієї країни наполіг на тому, щоб розпочати реалізацію дослідницького проекту (*Social Shelter Services Monitor*) з метою створення стандартизованого комплексу визначень та операційних критеріїв. Це виявилось не простою справою, і не в останню чергу тому, що терміни, які зараз використовуються, містять численні підтексти, бачення, думки, академічні підходи та ідеологічні погляди.

Термін *бездомний* зазвичай стосується людини в Україні, яка не має притулку на ніч. Відтак термін стосується виключно фізичної відсутності гарантованого притулку. Це одновимірний термін, який відносно просто зробити операційним: вказати, що є «гарантованим притулком».

Термін *безпритульний* більше стосується соціально-психологічного компоненту. Це багатовимірний термін. Його, як правило, використовують у наукових публікаціях соціальних психологів, педагогів, соціальних працівників.

«*Безхатко/безхатки*» – «модна», забарвлена, синонімічна форма «бездомний»/«бездомна/бездомні», яка вживається в окремих видах публічного дискурсу та має ще інше значення: «так жартома кажуть про людей, які не тримаються своєї хати і часто ходять у гості».

Також «*люди без постійного місця проживання*». Ця семантична форма стосується людей, які мають більш-менш постійну адресу у притулку чи квартирі/будинку, яким управляє служба соціального забезпечення, або у приватному секторі. Ця категорія має подальшу субкатегорію, «люди наполовину без постійного місця проживання», тобто зареєстровані за адресою відомої організації служби соціального забезпечення, але хто, використовуючи допомогу професійних радників, може жити більш-менш незалежно чи то сам, чи то у малій групі.

Інший термін, який широко використовується впродовж останнього десятиліття, – це *соціально вразливі*. Соціально вразливі люди – це люди з серйозними проблемами у різних сферах, включаючи житло, роботу, особисті контакти, психологічне та фізичне здоров'я тощо. Під категорію соціально вразливих потрапляють і люди бездомні та безпритульні.

¹⁶⁹ Посібник з питань безпритульності / Проект «Львів – Варшава – Гаага» за краще управління наданням допомоги соціально вразливим мешканцям (безпритульним) Львівської області. – Львів, 2007. – с.57. Електронна версія: <http://www.nardop.org.ua/lviv/1.htm>

¹⁷⁰ Головин В. Бездомные разных стран [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.echo.msk.ru/blog/roadmap/1181300-echo>. – Загл. с экрана.

Вживається і ціла низка «толерантних понять», а саме: людина без власного життя; абсолютно бездомна людина тощо. Не треба боятися понятійного різновиду. Головне розуміти, що ми переймаємося долею соціально вразливих та соціально нужденних людей.

Отже, пропонуємо наступне визначення головного смислу для медіадіяльності: бездомність в Україні – це соціальне становище окремої повнолітньої особи, зумовлене відсутністю у неї/нього права на проживання у житловому будинку, квартирі, іншому приміщенні, придатному та призначеному для проживання у відповідному населеному пункті, в якому вона/він проживає постійно або тимчасово, і яка отримала/отримав статус (видимий, формальний, самоідентифікаційний) бездомної особи. Вони є заручниками ситуації, у якій опинились, і практично беззахисними, більше того, – невидимими.

3. «ВОНИ САМІ ВИННІ» ТА «ЇХ СПІТКАЛО НЕЩАСТЯ» ЯК ДВА ВИМІРИ СУСПІЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ

Позицію звинувачення бездомних у власному становищі науковці називають «консервативною»^[171,172]: апеляція до моральних якостей індивіда представляє бездомних як «небезпечних декласованих елементів, алкоголіків, наркоманів чи злочинців», які становлять загрозу громаді, спільноті, суспільству. «Ніякі вони не бідні. Вони тільки прикидаються. Вони ж спеціально переодягаються безхатченками, і у них там своя мафія є, обов'язки – хто і де має стояти, і головні, які ті відсотки збирають! І навіть смітники у них усі поділені» – це типові думки. Консервативна позиція стигматизує бідних і бездомних, плутає наслідки бідності та безробіття (алкогольна залежність, злочинність, асоціальна поведінка) з причинами. Бідних також ділять на тих, хто «заслужує на допомогу» (дітей, людей з інвалідністю, пенсіонерів, потерпілих від насилля в сім'ї), і тих, хто «не заслуговує» (залежних, хворих, осіб секс-бізнесу, осіб, які повернулись з місць позбавлення волі).

У цьому сенсі ліберальна позиція є більш прогресивною, а завдяки універсалізації проблеми (це може статися з кожним!) люди готові допомагати бездомним людям. Хоча благодійність – це краще, ніж ігнорування проблеми, проте її недолік у тому, що вона переносить до сфери особистої пожертви та турботи про знедолених те, що є сферою прав людини і має гарантуватися державою. Наприклад, умовний благодійний центр може надати нічліг, а може й не надати – таким чином забувається право кожного на житло.

Очевидно, що консервативна та ліберальна позиції є прикладами «моральної переваги» надавача допомоги, а також є прикладами ексклюзиву або ізолювання бездомних від «усіх» людей. Так формується так звана субкультура бездомності, де панують свої норми та правила, під які людина змушена підлаштовуватись, аби вижити. Якщо всі навколо називають таку людину «бомжем» і демонструють байдуже, зверхнє чи осудливе ставлення, поведінка цієї людини з часом неминуче почне відповідати тому, чого зазвичай очікують від «бомжа».

Становище людей без постійного місця проживання в сучасному українському суспільстві є надзвичайно комплексним феноменом із соціального, економічного, політичного та комунікаційного погляду.

Одну із сучасних концепцій практик потрібно виокремити як локальні дії щодо задоволення базових соціальних потреб бездомних. Щороку в зимовий період на вулицях помирають бездомні від холоду. Щомісяця бездомні потрапляють у тенета трудової експлуатації. Щотижня – стають жертвою насильства особливо від рук підлітків. Наразі «нічліжка» в Києві лише одна, може розмістити не більше як 160 людей і «фільтрує» бездомних на вході, відмовляючись брати хворих, п'яних чи осіб без документів.

Ідеться про забезпечення базових біологічних потреб людини: навіть не про соціальне житло, а про дах над головою, де можна переночувати, тепло й постіль. Нелюдяність влади забезпечити рівномірний перерозподіл

¹⁷¹ Wright, T. (2000) Resisting homelessness: global, national and local solutions. In: Contemporary sociology, Vol.29, №1, pp.27-43.

¹⁷² Семізіна Т., Робота в громаді: практика і політика. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 180 с.

багатств насправді є політичним рішенням, від якого страждають не лише бездомні. Те, що серед бездомних 80% хворі на туберкульоз, віддзеркалює загальносуспільні тенденції погіршення рівня життя, неякісного харчування, неадекватного медичного захисту [173].

Те, що серед них третина колишніх засуджених, свідчить про неспроможність в'язниці виконувати «реабілітаційну» функцію: навіть якщо поліція знає, як «упіймати» злочинця, вона не знає, що з ним робити далі, і, в результаті після виходу з місць позбавлення волі, кожен десятий в'язень не доїжджає додому (імовірно, відразу ж поповнюючи лави «бомжів»), а більш ніж половина з тих, хто доїжджає, не знаходять роботи (поповнюючи ці самі лави через деякий час).

Те, що так багато бездомних опиняються на вулиці внаслідок квартирних афер, вказує на наслідки безконтрольного функціонування житлового ринку, а також на повну правову беззахисність звичайних громадян. Ну й, нарешті, те, що багатьом безпритульним, не зважаючи на відсутність житла, умов для підтримання гігієни чи нормального харчування, все ж удається хоча б частково утримувати себе самостійно, як-от: шляхом підробітків на складах, на будівництві, на сезонних сільськогосподарських роботах, збиранням пляшок і макулатури. Це свідчить, що вони потрібні суспільству та є залученими до економіки як «резервна армія праці». До того ж бездомними не стають за одну ніч: зазвичай ідеться про поступову деградацію умов життя, спричинену нестабільною зайнятістю чи відсутністю роботи, із такими наслідками, як алкогольна залежність, сімейні конфлікти, злочинність. Деградація продовжується, коли людина вже на вулиці: вона більше п'є, менше стежить за гігієною, розриває соціальні зв'язки. А на реальну допомогу бездомним зважаються лише поодинокі сміливці чи волонтери. На шляху благойдійності існують суцільні соціальні, психологічні та ментальні бар'єри. Поділитися їжею, одягом, викликати «швидку», якщо людина потребує медичної допомоги, захистити її від свавілля, коли виштовхують на мороз—на це здатен далеко не кожний.

Іншу концепцію практики потрібно визначити як трансформацію на території України іноземного досвіду допомоги бездомним. Як слушно наголошує Н. Кабаченко, важливим інструментом формування політики щодо бездомних протягом кількох років є вивчення досвіду інших країн, зокрема Нідерландів, і місцевих проектів підтримки та надання послуг, що існують в Україні, – таких, наприклад, як Благодійний фонд «Дорога додому» у м. Одесі. Голландський досвід не випадково привернув увагу політиків і соціальних працівників. У цій країні кількість бездомних чи не найменша серед усіх країн Європейського Союзу: на 1000 осіб – одна бездомна особа. Сто двадцять різноманітних організацій, що діють у країні, пропонують бездомним людям близько 250 видів послуг [174, с. 61–72]. Багато інноваційних підходів у вирішенні проблеми бездомності існує в США. Наприклад, група «Mad Housers» («Божевільні будівельники») [175]. Волонтери для бездомних будують тимчасові будинки за спеціальними кресленнями, які є на сайті групи. Ціна одного такого будинку – 400 доларів. Коли бездомна людина знаходить житло, вона передає своє тимчасове житло іншому.

У Парижі задля допомоги бездомним відкрито багато притулків. У них людина без власного дому може ночувати, прати одяг і митися. Але головна ідея, яку держава має на меті, – повернути цих людей до повноцінного життя. У Швеції вдалося вирішити проблему бездомних: для того, щоб повернути безпритульних у світ соціалізованих людей, у Стокгольмі працює соціально орієнтований журнал «Ситуація» та організація «Допоможи собі сам». Журнал дає можливість підзаробити: чимало бездомних зайняті виробництвом і розповсюдженням видання. Понад сто спальних місць утримує Стокгольмське відділення Армії Порятунку. Концепція трансформації кращого іноземного досвіду [176; 177] в Україні потребує системного або координаційного потенціалу, на-

¹⁷³ Статистична інформація: туберкульоз / Епідеміологія / Туберкульоз / Захворювання та Інформація // Центр Громадського здоров'я. Сайт. – Режим доступу: <https://phc.org.ua/pages/diseases/tuberculosis/surveillance/statistical-information>

¹⁷⁴ Кабаченко Н. В. Система підтримки та допомоги бездомним / Н. В. Кабаченко // Соціальна політика і соціальна робота. – 2003. – № 1.

¹⁷⁵ Кабаченко Н. В. Послуги в програмах для бездомних у США / Н. В. Кабаченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbv.gov.ua>

¹⁷⁶ Посібник з питань безпритульності / Проект «Львів – Варшава – Гаага» за краще управління наданням допомоги соціально вразливим мешканцям (безпритульним) Львівської області. – Львів, 2007. – с.57. Електронна версія: <http://www.nardop.org.ua/lviv/1.htm>

¹⁷⁷ Головин В. Бездомные разных стран [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echo.msk.ru/blog/roadmap/1181300-echo>. – Загл. с экрана.

укового та методичного супроводу, обов'язкового моделювання тактик та стратегій зміни місцевих політик. Однак подібні вимоги не були враховані, що призвело до просування різних практик, цільового використання грантової допомоги, але в умовах абсолютної недотичності в змінах місцевих політик.

Базуючись на досвіді окремих європейських країн, проблеми бездомності можна вирішувати за допомогою організацій громадянського суспільства, надавши їм відповідні повноваження. Мова *про концепцію практики соціального служіння або соціального партнерства*. В Україні громадських організацій, які опікуються безпритульними людьми, обмаль. Серед них – Спільнота святого Егідія в Києві, «Народна допомога – Київ» (у 2018 році не реалізує відповідні програми), одеська організація «Дорога додому» та львівська організація «Оселя». Вони мають досвід підтримки бездомних на вулиці та їхньої ресоціалізації, надають їм притулок і можливість працювати, розвозять гарячу їжу і створюють пункти, де можна зігрітись, переночувати, помитися. Зазначені активності є джерелом даних про стан справ з бездомними в тій чи іншій локації. Презентовано перший в Україні путівник для бездомних, який містить інформацію про 56 організацій громадянського суспільства, біля 120 пунктів допомоги, 13 служб соціально-психологічної допомоги, 24 пункти одягу, 30 їдалень, 4 стоматології, 1 нічліжку, 3 перукарні та 2 юридичних консультації, а також туалети, душові та камери схову. Така інформація допомагає бездомному знайти найближчий пункт допомоги, а благодійним організаціям – переадресувати бездомних в інші організації відповідно до їхніх потреб [178].

За умов такої соціальної диференціації причин, становища, стану, наслідків бездомності, місцевою владою у взаємодії з організаціями громадянського суспільства *має активно розвиватись концепція практики надання адресних соціальних послуг*: відповідними закладами, організаціями різних форм власності та за їх переважним місцезнаходженням шляхом здійснення соціального патрулювання, соціальної профілактики, соціальної підтримки, соціальної реінтеграції надаються соціальні послуги бездомним.

Для допомоги бездомним громадянам, для їх підтримки та реінтеграції створюються спеціальні соціальні заклади. В Україні функціонує понад сто десять закладів для бездомних осіб та спеціалізованих установ для осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, з яких 98 -утворено місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування [179; 180].

Окрім центрів обліку бездомних, такими закладами соціального захисту для бездомних є:

- будинок нічного перебування – заклад соціального захисту для бездомних громадян, діяльність якого спрямована на поступове повернення особи до самостійного повноцінного життя шляхом надання їй комплексу послуг (соціальних, психологічних, юридичних, медичних тощо) з урахуванням індивідуальних потреб;
- центр реінтеграції як заклад соціального захисту для бездомних громадян, діяльність якого спрямована на поступове повернення особи до самостійного повноцінного життя шляхом надання їй комплексу послуг (соціальних, психологічних, юридичних, медичних тощо) з урахуванням індивідуальних потреб;
- соціальний готель як заклад соціального захисту для перебування бездомних громадян, який має у своєму складі окремі номери (кімнати). Розміщення та проживання бездомних громадян у соціальному готелі є платними. Оплата за проживання в соціальному готелі може здійснюватися безпосередньо бездомним громадянином або іншою фізичною чи юридичною особою.

¹⁷⁸ Карта соціальних послуг // Соціальне партнерство [сайт] / Режим доступу: http://www.socpartnerstvo.org/?act=socialno_vidpovidalni_innovacii – Назва з екрану.

¹⁷⁹ Бездомним та звільненим // Міністерство соціальної політики України. Сайт. Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Bezdomnim-ta-zvilnenim.html>

¹⁸⁰ Довідник суб'єктів, що надають соціальні послуги бездомним особам та особам, які відбули покарання у виді обмеження волі. Станом на 01.01 2016. – К.: Міністерство соціальної політики України. – 2017. – 24 с.

Заклади соціального захисту для бездомних громадян створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями не залежно від форм власності відповідно до потреб регіону. Соціальні послуги для бездомних можуть надаватись як на платній, так і на безоплатній основі. Соціальні послуги можуть вимірюватись як типові, спеціальні, особливі та інноваційні [181]. Але всі соціальні послуги мають носити характер адресності та результативності відповідно до потреб життєдіяльності, з одного боку, бездомних, з іншого боку, членів територіальної громади.

Для медіапрацівника пропонуємо наступну формулу розвитку професійної компетентності: «бездомна людина – опинилась у складних життєвих обставинах – бідності – злиденності – залишилась без даху над головою – потребує сторонньої допомоги / спеціальних умов реінтеграції – достатнього довгого проміжку соціального часу для повернення з вулиці».

4. МЕДІАТЕХНІКИ ТА ПРАВИЛА САМОРЕГУЛЯЦІЇ МЕДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З МЕТОЮ НЕ ЗНЕЦІНЕННЯ ЛЮДИНИ В БЕЗДОМНОМУ/БЕЗДОМНІЙ

В українському суспільстві ми виокремлюємо такі системні проблеми бездомних, які потрібно розглядати в медіадіяльності як основу саморегулювання.

Системна проблема бездомних у тому, що вони абсолютно беззахисні. І це в умовах становлення України як соціальної, правової держави! Життя на вулиці нікого не «облагороджує», але боротьбу варто спрямовувати не проти людей, які опинилися на вулиці, а проти тих особливостей нашого суспільства, що роблять бездомність таким поширеним явищем. Боротися за універсальні права на працю, житло, медичний захист, за базовий дохід на рівні прожиткового мінімуму для всіх без винятку громадян. Однією з вагомих причин невирішеності проблем бездомності є емоційне забарвлення даної проблеми. [182, 183]

Системна проблема ж українського суспільства у тому, що ніхто з нас не захищений, не має гарантій захищеності щодо бездомності.

Однією з найбільш гострих і потенційно небезпечних проблем сучасного українського суспільства є *системна* проблема *соціального відчуження*. Європейська соціальна хартія (ратифікована в Україні Законом України №137-V від 14.09.2006) визначає передумови забезпечення ефективного здійснення права на захист від бідності та соціального відчуження. За визначенням ЮНЕСКО, соціальне відчуження, воно ж соціальна ексклюзія, – це ситуація, в якій індивіди та групи не мають можливості користуватися соціальними правами, виконання котрих гарантується міжнародними, національними та місцевими нормативно-правовими актами. Соціальна ексклюзія тісно пов'язана з проблемами бідності та мінімального життєвого рівня. Відповідно до зазначеного вище, соціальна політика щодо бездомності та безпритульності має складатись із трьох елементів: *запобігання, проживання та підтримки*. Іншим, трохи видозміненим підходом, має бути розвиток такої соціальної політики, яка б на рівні «територіальної громади (місцевих органів влади – міністерства та Президента України (центральної влади))» стимулювала, створювала та розвивала систему інституцій – технологій – ініціатив (1) профілактики та консультування з питань відчуження, (2) виявлення та реінтеграції безпритульних, (3) боротьби з умовами відчуження людей у сучасному цивілізованому суспільстві.

Соціально-правозахисна медіатема бездомних – це медіатема-«парасолька», яка покриває кілька таких системних медіатем: (1) порушення прав бездомної людини, (2) незахищеність сучасної людини перед бездомністю, (3)

¹⁸¹ Інноваційні моделі соціальних послуг: Проекти Українського фонду соціальних інвестицій / За ред. Н.В.Кабаченко. – К.: ВІПОЛ, 2006. – 320 с.

¹⁸² Ананко С. В. Соціальний захист бездомних громадян та безпритульних дітей / С. В.Ананко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.helsinki.org.ua>

¹⁸³ Рябчук А. М. Проблеми дослідження бездомності / А. М. Рябчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Soc/2004_32/03_ryabchuk_am.pdf

відчуження «маленької людини» або соціальна ексклюзія/виключення, та, безумовно, (4) розвиток великих та бідних міст, що одночасно потребує вирішення питань житла, створення робочих місць, транспорту, охорони здоров'я, освіти, комунальної інфраструктури, захисту довкілля, переробки сміття тощо.

Вдумливість, турбота й емпатія – *головні інгредієнти медіапрактики*.

Провідні принципи медіадіяльності у цьому контексті – повага до людей, до їхньої гідності, до прагнення жити та вирішувати питання/проблеми спільними зусиллями.

Провідна ідея в медіа: протидія стигматизації бездомних.

Частота матеріалів про бездомних : чим більше ми повідомляємо про бездомних, тим більше стає їх видимість, тим меншою стає дискримінація та стигматизація людини в соціумі.

Контент:

- ніколи, за жодних умов, не ототожнюйте бездомних людей з непотрібними речами; за будь-яких умов, навіть у дрібницях, стверджуйте, що вони люди з рівними правами в сучасному житті селища чи міста, регіону чи України в цілому («знайшли», «мешкають», «витягти», «дно», «сміття», «бруд», «сморід» та ін.);
- не надавати бездомності якоїсь привабливості;
- не виправдовувати (пов'язувати з життєвими обставинами);
- не романтизувати (пов'язувати з любов'ю);
- не узвичаювати (підкреслювати залежність, бідність, небезпеку);
- не міфологізувати (демонструвати безсилість пояснити бездомність або викривлювати причини, змішувати факти і фантазії);
- не інструктувати (не повідомляти деталі про спосіб і деталі «шляху на вулицю»).

Структура повідомлення, його характеристики: акцентувати (робити про це анонс), але не надавати сенсаційності (без використання слів та засобів, які посилюють емоції), візуалізувати (давати інформацію з можливим зображенням обличчя людини) та мінімізувати деперсоналізування повідомлення, наприклад, статистикою.

Дуже важливо дотримуватися позиції, що бездомність – то життєва ситуація чи навіть криза, але які можна змінити.

При інтерв'ю з бездомним. Починайте розмову з простих фактологічних запитань, це допоможе налагодити перший контакт. Спитайте людину про ім'я, вік, місце проживання тощо. По-перше, так ви проявите свій інтерес. По-друге, ці питання не є для людей болючими. Якщо чоловік втратив свій дім, його дружина загинула, а дитина зникла безвісти – безліч запитань можуть його засмутити. Але не запитання про те, як його звати чи скільки йому років. По-третє, якщо людина перебуває в стані шоку, ці запитання допоможуть їй сконцентруватися й повернутися до реального світу. Такий прийом дещо знизить градус і буде хорошим вступом до подальшої розмови. Якщо людину важко розговорити, спробуйте ставити запитання у зворотному хронологічному порядку. Від останньої події до самісінького початку. Наприклад: «Коли ви прибули сюди? Якою була ваша дорога? Звідки ви приїхали?» І вже в кінці: «Що трапилось в той день, коли ви залишили дім?» Звісно, все залежить від ситуації, але часом людям простіше розповідати все від кінця до початку. Ніколи не запитуйте бездомних, як вони почуваються. Це табу. Очевидно, що вони почуваються погано, проте ви лише зосередите на цьому увагу, натиснете на болюче місце й при цьому не дізнаєтеся нічого нового. Не будьте настирливими і не тисніть на людей. У таких ситуаціях це є поганою тактикою, адже ваш співрозмовник може ще більше закритися в собі. Не виказуйте надмірного співчуття. Так, ви маєте показати співрозмовнику, що ви стурбовані та зворушені його

історією. Але пам'ятайте, що під час інтерв'ю ви передусім журналіст, а вже потім людина, і що вам потрібно виконати завдання редактора та дізнатися якомога більше інформації.

Ніколи не кажіть співрозмовнику-бездомному: «я вас розумію». Тому, що ви не розумієте. Навіть якщо ви мали схожу ситуацію – не кажіть, що ви розумієте бездомного. Зазвичай це дратує людей, які пережили біду. Як журналіст, ви не можете зробити для них краще. Тому все, що від вас вимагається, – не зробити гірше. Прощайтесь інакше, ніж зазвичай. Робіть це більш ввічливо. Коли після простого інтерв'ю ми кажемо лише «дякую, до побачення», тут потрібно приділити співрозмовнику більше уваги. Сформулюйте додаткові побутові запитання, поцікавтеся, що буде далі. Цим ви маєте повернути людину до реального життя після того, як занурили в болючі спогади. Спробуйте пообіцяти повернутись до теми спілкування, не полишати ситуацію.., якщо це доречно в конкретній ситуації.

Як би це не звучало, але будьте безжальними до своїх героїв. Так, їм потрібно співчувати, але водночас слід розуміти, що журналіст не є тією людиною, яка може їм допомогти. У багатьох з'явиться природне бажання прийти на допомогу, але цього слід уникати. Натомість спрямуйте постраждалих до того, хто надає допомогу. Це буде хорошим вчинком. Скажіть, хто може забезпечити притулок, хто може принести їжу, медикаменти чи владнати проблеми з документами. Але не робіть цього самі, бо завдання журналіста полягає в іншому.

Для занурення в медіатему бездомності та безпритульності представникам праволюдяної журналістики треба пройти кілька необхідних кроків.

Крок 1. Особистий досвід спілкування, розвиток соціальних вмінь: слухати та говорити, дружити, цінувати, поважати бездомного. Розвивати для себе істину: без життя, голосу бездомного мій світ не буде таким повноцінним! Користуючись правилом «ніколи про нас без нас», доцільним зробити опитування цих людей на предмет визначення запитів, нагальних потреб, випадків дискримінації та порушення прав людини. Не робити висновки зі сторонніх спостережень, не користуватись лише інформацією з інтернету чи інших медіа, а саме спробувати побачити невидимих, почути мовчазних. Треба бути готовим, що у спілкуванні з бездомними та безпритульними часто виникають складнощі, до яких потрібно бути готовим.

Крок 2. Виявлення та розвінчення стереотипів про бездомних в соціумі. Цей крок важливий не стільки для виявлення стереотипів, стільки для використання інструментарію адвокаційної журналістики на руйнування стереотипного висвітлення в ЗМК, відповідного стереотипного мислення громади. До прикладу, за результатами дослідження, проведеного студентами Вінниці, Києва, Харкова було встановлено, що, здебільшого, громада думає так:

- «вони самі винні»;
- «вони самі так захотіли, їх все влаштовує»;
- «це їх вибір»;
- «вони не хочуть працювати»
- «вони стають бомжами через алкоголізм»;
- «вони не здатні жити нормальним життям»;
- «їм скільки не допомагай, все одно проп'ють»;
- «вони мафія і заробляють жебрацтвом»;
- «серед бомжів переважно чоловіки»;
- «краще допомогти хворим, ніж цим»;
- «вони всі крадуть».

Ось так виглядає картина сприйняття містянами своїх же співгромадян, що не мають дому. Стереотипізація мислення відбувається не лише через «досвід» спілкування, фрагментарні спостереження, небажання вникнути в суть проблеми, в першоджерела проблеми, а ще й через недоброякісну роботу представників ЗМІ: використання мови ворожнечі, спекулятивні заголовки, маніпуляції змістом матеріалів підсилюють стереотипи суспільства, а внаслідок цього – подальшу дискримінацію бездомних та безпритульних. Інший приклад неетичної роботи журналістів – використання іронії, глумливих жартів, сарказму.

Крок 3. Адвокаційне медіамислення та практика. Найбільш наочною демонстрацією порушення прав цієї категорії людей є факт, що до недавнього часу навіть пошукова система Google на запит «безпритульні» перші сторінки результатів пошуку видавала виключно в контексті «безпритульні тварини». На запит «безпритульні+закон» теж пропонує відповіді щодо тварин. Те саме станеться з результатами за запитом «притулок». Виявлено тенденцію рерайтів матеріалів, а не створення авторських; критично мало матеріалів, що висвітлювали б проблеми цієї категорії громадян; журналістські тексти не спонукають людей допомагати безхатченкам, а часто і провають негативне ставлення.

Розвиваючи свій нарратив, постійно тримайте в пам'яті, що будь-яка людина заслуговує мати дім і власний безпечний простір, жити у відкритому соціальному просторі.

Бездомність – проблема далеко не індивідуальна, але персоналізована: безпритульні різні! *Провідна місія адвокційної медіадіяльності* – підтримати конкретну людину, яка не може вчасно отримати допомогу, змушена мовчати та боятись людського оточення. Будьте ненаполегливими та визначайте, які рішення місцевої влади потрібно змінити, а які – прийняти, щоб бездомні опинились у фокусі визначення шляхів діяльності влади, бізнесу, спільнот, правозахисників, медіа.

Використовуйте коректні, правдиві терміни та правдиву інформацію. Відмовтеся від прізвиськ на кшталт «безхатко», «безхатченко» та аббревіатури радянських часів «бомж».

Подумайте, як підійти до історій, коли на вулиці опиняються цілі сім'ї.

Подивіться на проблеми, які викликані безпосередньо перебуванням людини на вулиці: насильство над бездомними жінками, дітьми; процес повернення з вулиці та реінтеграція в суспільство; проблема початку вживання наркотичних речовин і алкоголю в умовах безпритульності; проблема пошуку заробітку й матеріальних ресурсів в умовах вулиці тощо.

Пам'ятайте, що інформація про бездомних може бути вкрай суб'єктивною через те, що мало хто детально цікавиться життям цих людей, яка оповита суцільними стереотипами. Необхідно вивчати детальніше окремо кожну ситуацію.

Не пов'язувати відсутність житла з кримінальною поведінкою людини, провокуючи таким чином в аудиторії страх перед усіма людьми, які живуть на вулиці.

Уникайте трагізму. Не намагайтеся викликати жаль, почуття провини чи навіть сором за людську черствість. Безпритульні в цьому випадку постають невинними жертвами, від яких відвернувся весь світ. Та жаль до них радше нагадує жаль до безпритульних собак.

Будьте поважними. Не можна використовувати до людей глузливий стиль мовлення, тим паче у матеріалах ЗМІ. При підготовці матеріалу слід зважати, що кожна окрема людина, яка потрапила на вулицю, має своє походження, соціальний статус, досвід праці, ступень освіти, родинні зв'язки тощо.

Говорячи про факт відсутності житла, *необхідно пам'ятати, що людина втрачає разом із домом*. Ідеться не лише про місце, де можна задовольняти свої базові потреби у їжі, гігієні та відпочинку. Разом із домом людина втрачає відчуття безпеки, стабільності та приватності.

Не звинувачуйте людину у ситуації, в якій вона опинилася. Також не можна розглядати людину як окремих «підвид».

Коли журналіст пише текст чи готує програму, *метою його/її роботи має бути таке висвітлення проблеми, щоб донести її правильно до громадськості та органів влади, змінити ставлення та повідомити про необхідність допомоги. А не створити галасливу «сенсацію».*

Без жартів. Матеріал про бездомних – це матеріал про людей, які потрапили у скрутне становище. Жартувати, насміятися тут ні до чого. Сумного емоційного забарвлення тут не потрібно також використовувати. Нейтральне спокійне висвітлення теми – запорука успіху.

Регулярно повертайтеся до цієї теми. Чим більше ми говоримо про проблему, тим більше шансів її вирішити. Якщо проблема бездомних постійно буде на слуху, про це думатимуть усі, а отже, і шукатимуть вирішення. Бездомні не повинні бути поза нашою увагою, вони не повинні бути у зоні «Табу». Регулярні повідомлення про них та їхнє життя і проблеми зробить їх видимими для суспільства.

Ні романтизації! Контент про безпритульних не повинен бути привабливим. Це проблема, тут немає нічого веселого, радісного, приємного. Під час підготовки матеріалу треба пам'ятати про це і не виправдовувати їх, не узвичаювати і не пов'язувати з іншими соціальними проблемами, не змішувати факти та домисли, не давати інструкцію із життя бездомних та констатувати те, як до цього прийти.

Будьте безжальними. Не у поганому сенсі, ні. Ви журналіст, і вам емоційність ні до чого. Ви можете співчувати як людина. Але не ви можете їм допомогти. Ваше завдання – знайти своїм матеріалом можливі вості допомоги від соціуму.

У кінці матеріалу варто вказати кілька ресурсних посилань, які можуть допомогти людині у скрутному становищі або надихнути волонтерів запропонувати допомогу.

Проблема бездомності викликає стільки емоцій через те, що є найбільш видимою та найбільш незрозумілою, латентною серед інших соціальних проблем чи патологій. Поділ людей на «своїх» і «чужих» ще більше віддаляє й без того достатньо віддалені одна від одної соціальні групи. Через це права безпритульної людини порушуються на кожному кроці. У цьому головне пояснення бездомних як вразливої соціальної групи. *Важливо пам'ятати, що наше (суспільне, індивідуальне) ставлення до бездомних людей багато в чому говорить і про нас... Проблема бездомності існувала й існує в усіх, навіть розвинених державах з високим рівнем соціальної захищеності громадян.* Вона має комплексний характер та набуває нових вимірів відповідно до зміни життєвих стандартів. Залежно від стану економіки та спрямування соціальної політики, рівнів активізму та комунікацій, правозахисту та праволюдності, кількість бездомних людей може зростати чи зменшуватися. Так, нам доведеться жити в світі, де поруч є бездомні люди!

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

1. Ананко С. В. Соціальний захист бездомних громадян та безпритульних дітей / С. В. Ананко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.helsinki.org.ua>
2. Верлан-Кульшенко, О. О. Проблема бродяжництва в Україні в контексті сучасного європейського законодавства [Текст] / О. О. Верлан-Кульшенко // Наук. вісн. Міжнар. гуманіст. ун-ту. Серія : Юриспруденція. – 2012. – № 3. – С. 174.
3. Гел, Йен. Міста для людей / Йен Гел; переклад з англійської Ольги Любарської. – К.: Основи, 2018. – 280 с., фото.

4. Ільчук Л.І., Давидюк О.О. Соціальний портрет бездомних осіб // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cprs.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=266:2013-04-01-14-42-39&catid=14:2010-06-03-10-32-39&Itemid=48. – 2013 р.
5. Кабаченко Н. В. Бездомність: концепції та визначення / Н. В. Кабаченко // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2006. – № 3. – С. 220 – 225.
6. Коваленко А.Е. Механизм десоциализации человека или «воронка бездомности» // Социальное обслуживание. – 2011. – № 10. – С. 9-17.
7. Кожура Л.О. Бездомні особи як об'єкт адміністративно-правового захисту // Митна справа. – 2012. – № 1. (79). – част. 2. – Кн. 1. – С. 169.
8. Кузнєцова Т. В. Аксіологічні моделі мас-медійної інформації : монографія / Т. В. Кузнєцова. – Суми : Університетська книга, 2010. – 304 с.
9. Михайлова О. П. Тенденції та стандарти відображення проблем безпритульних у теленовинах / О. П. Михайлова // Наукові записки Інституту журналістики: науковий збірник / за ред. В. В. Різуна; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2015. – Вип. № 61. – С. 100-103.
10. Міжнародна мережа вуличних видань. Веб-сайт. Режим доступу: <http://www.street-papers.org>
11. Мінц М. О. Бездомність: соціальний аспект / М. О. Мінц // Наукові праці. Державне управління. Політологія. – Том 130. – Вип. 117.
12. Права людини та мас-медіа в Україні: Збірник конспектів лекцій [Тексти] / Авт. кол. – За ред. Виртоси І., Шендеровського К. – Київ: інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. 2018.
13. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України від 02.06.2005 р. № 2623-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №26. – Ст. 354.
14. Рябчук А. Криміналізація бездомності на пострадянських теренах / Криміналізація соціальних проблем // журнал «Спільне», №1, 2010. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/kriminalizatsiya-bezdomnosti-na-postradyanskih-terenah/> (04 квітня 2018) – Назва з екрана.
15. Соколова К. Журналістика співучасті: визначення, загальна характеристика, умови функціонування / Шевченківська весна – 2015 : Соціальні комунікації / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2015.
16. Соловій Л. До питання бездомності в Україні: масштаби, соціальні аспекти, проблеми забезпечення житлом / Л. Соловій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.
17. Соха В. Вуличні видання як метод соціальної інклюзії безпритульних людей (на прикладі львівського вуличного журналу "Просто неба"). Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/Soha.pdf
18. Стратегія боротьби з бездомністю, видана Центром ООН з питань народонаселення. Режим доступу: <https://unaids.org.ua/ua/about-unaids/diyalnist-v-ukrajini>
19. Хілгартнер С., Віск Ч. Л. Зростання і занепад соціальних проблем: концепція публічних арен // Засоби масової комунікації і соціальні проблеми. Казань, 2000. С. 18-53.
20. Шендеровський К. Передумови соціальної компетентності медіапрацівників // Наукові записки Інституту журналістики : науковий збірник / за ред. В. Різуна; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – Т. 43. – Квітень–червень. – С. 89-95.
21. Шендеровський К.С. та інші. Медіакомунікації та соціальні проблеми: Збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей в трьох частинах. Частина перша / Упор., ред. К. С. Шендеровського / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2012. – с.152.

ПРАВА ЛЮДИНИ, ЯКІ ЗАХИЩАЮТЬ: ЖУРНАЛІСТИ ПРО ЛЮДЕЙ ІЗ СЕКС-БІЗНЕСУ

Марія Доценко, кандидатка філологічних наук, старша викладачка Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Наприкінці 2019 року знову було порушено питання легалізації проституції. Що це значить? Які небезпеки? Які позитивні наслідки? Однозначно, тема секс-бізнесу, прав людини і журналістики перебуває нині на піку актуальності. У лекції спробуємо розібратися чому.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Проституція, особи секс-бізнесу: соціально-правозахисні поняття у журналістиці. Провідні ідеї та принципи медіатеми.
2. Людина і влада: моделі врегулювання секс-бізнесу. Україна: легалізація чи регулювання?
3. Людина і людина: інформаційна дискусія про секс-бізнес, проституцію, види торгівлі людьми, кому та чому вигідно/невигідно?
4. Правозахисні організації, які захищають права людей, які постраждали від проституції і торгівлі людьми.

Прелюдія / зачин. Незадовго до початку третьої сесії Академії натрапила на стрім заходу на впровадження підтримки декриміналізації проституції в Україні. Така необхідність була визнана на законодавчому рівні у 2006 році, тобто, проституція в Україні вже декриміналізована. Сплутування декриміналізації та легалізації є досить поширеним явищем, проте можливість персональної некомпетентності не перевищує вірогідності навмисної помилки в лобістських інтересах, особливо тоді, коли мова йде про тези спікерки політичної сили.

Отже, перший виклик у журналістиці в контексті питання секс-бізнесу – це термінологічний апарат, яким варто послуговуватися щодо номінації впроваджень, дій і процесів, а також залучених осіб.

У відповідь на питання щодо ролі правоохоронних органів у секс-бізнесі отримала тезу про низьку зацікавленість опитаних «рядових поліціантів» та їхнє схвальне ставлення до все ж тієї «декриміналізації». Уся відповідальність лежить на керівництві з відділу протидії торгівлі людьми.

Малоймовірим видається припущення, що дільничний не знає, що відбувається на його дільниці. Складається враження, що правозахисники охочіше готові говорити про питання топ-рівня, на кшталт проблеми покриття проституції та торгівлі людьми найвищими чинами, що позитивно впливає на їхній імідж, і створюють ілюзію масштабу і сили впливу, проте забувають про дівчат у провінційних містечках, які опиняються під шаленою стигматизацією і, власне, стають «сировиною» для столичних борделів і трафіку торгівлі людьми.

Невиконання правоохоронними органами, тобто представниками держави, своїх зобов'язань – один із форматів порушення прав людини, оскільки держава взяла на себе зобов'язання, які не виконує. Це є черговим викликом для журналістської спільноти. Чи не наївно співчувати «рядовим поліціантам», які знають про злочинні дії, та ігнорують їх, прикриваючись посиланнями на зацікавленість керівництва.

Проте наприкінці 2019 року голова Нацполіції Ігор Клименко наголосив на необхідності легалізації проституції. Що це значить? Які небезпеки? Які позитивні наслідки? Однозначно, тема секс-бізнесу, прав людини і журналістики перебуває нині на піку актуальності.

1. ПРОСТИТУЦІЯ, ОСОБИ СЕКС-БІЗНЕСУ: СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВАХІСНІ ПОНЯТТЯ У ЖУРНАЛІСТИЦІ. ПРОВІДНІ ІДЕЇ ТА ПРИНЦИПИ МЕДІАТЕМИ.

Проституція – це надання сексуальних послуг як жінками, так і чоловікам в обмін на плату. У різних країнах і культурах ставлення до проституції неоднакове: від звичного явища, законного виду комерційної діяльності, до правопорушення і злочину. Проституція як секс-індустрія легалізована в 20 державах, здебільшого, в Південній Америці та Океанії, а від 2000-х років – і в Європі. Дитяча проституція, сексуальне насильство і сексуальне рабство заборонені у всіх країнах.

Жінки складають більшість серед залучених до секс-бізнесу осіб. Проте чоловіча проституція також поширена, її історія сягає Античної Європи, Стародавніх Китаю та Японії. Явище надання платних сексуальних послуг чоловіками вивчене мало через табування теми гомосексуальності у суспільстві. Але відомо, що чоловіча проституція була і залишається орієнтованою на клієнтів-чоловіків, що зумовлено двома головними чинниками:

- Жінки нечасто мали перевагу в соціальному або матеріальному плані настільки, щоб мати можливість купувати сексуальні послуги чоловіків (чоловіки-проститутки, що обслуговують жінок, - нечасте явище).
- Бісексуальні і гомосексуальні чоловіки є досить великою за чисельністю групою. Здебільшого звертаються до проститутів чоловіки, які незадоволені своїм сексом у гетеросексуальному шлюбі, але часто це також і бісексуальні люди, що шукають гострих відчуттів поза традиційними стосунками.

Слід зауважити, що надання сексуальних послуг чоловіками *некоректно називати гомосексуальною проституцією*, оскільки не всі проститутки та їхні клієнти є гомосексуалами, хоча і демонструють гомосексуальну поведінку.

Проститутів, що надають послуги жінкам, часто називають *жиголо*, а проститутів, що обслуговують чоловіків, – *хастлерами*.

Дитяча проституція – проституція осіб віком до 18 років, яка розвинена в багатьох країнах. Додатковий протокол до Конвенції про права дитини, що стосується торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії, визначають дитячу проституцію як «практику, коли дитина використовується з метою отримання сексуальних послуг особами за винагороду або будь-яку іншу форму компенсації» (стаття 2b). Винагорода чи компенсація може надаватися як самій дитині, так і третім особам.

Дитяча проституція є явищем доволі поширеним. Але навіть у країнах, де проституція дозволена, отримувати послуги від осіб до 18 років вважається розбещенням неповнолітніх. А тих, хто змушує надавати такі послуги, як і тих, хто намагається ними скористатися, суворо переслідує закон.

Сутенер – людина, що займається організацією проституції та отримує від цього прибуток. Сутенер залучає інших осіб до заняття проституцією, організовує рекламу, забезпечує охорону й опіку, захист від конкурентів, правоохоронних органів і агресивних клієнтів, залагоджує конфлікти, надає приміщення для занять проституцією. Вважається, що сутенери часто замішані в любовних зв'язках з підконтрольними їм жінками, що надають послуги з комерційного сексу. Найчастіше вони поведуться з «підопічними» тиранічно: відбирають усі гроші і б'ють за найменшу провину.

Сутенерство (проксенетизм) – діяльність чи дія, що полягає в отриманні прибутку від проституції іншої особи через моральний і / або фізичний вплив на цю особу. У різних країнах юридичне визначення цієї дії може відрізнятися. Сутенерство є протиправною дією та карається кримінальною відповідальністю в багатьох країнах світу. У низці держав, за умови відсутності примусу та насильства, сутенерство є припустимим. Примус осіб до проституції заборонений за будь-яких умов, як у випадках сексуального рабства та торгівлі людьми.

Оскільки в Україні секс-робота вважається адміністративним порушенням для жінок і кримінальним для сутенерів, тобто залишається поза законом (ст. 181.1 Кодексу про адміністративні правопорушення), питання, пов'язані з цією сферою, не прийнято відкрито обговорювати. У результаті типові для цього тіньового бізнесу процеси, проблеми і небезпеки залишаються поза суспільним інтересом або набувають деформованих стереотипами і стигматизацією упереджень. Найбільшою проблемою є ситуація, коли жінка або чоловік хоче припинити активність у секс-роботі, проте суспільство залишається закритим для особи з таким бекграундом.

Коли ж журналісти підходять до вирішення негараздів в окресленій сфері, рекомендовано, першочергово, переходити на нову термінологічну систему: замінити поняттям «секс-робота» «проституцію» і «повій» у належних для цього випадках.

Поняття «секс-робота» ширше, ніж поняття «проституція». Воно охоплює еротичні танці, віртуальний секс за гроші, стриптиз та інші практики, пов'язані з сексом, еротикою і т.п. Проституція є секс-роботою, але не будь-яка секс-робота є проституцією.

Крім цього, номінації «проституція» і «повії», як правило, несуть у собі негативну конотацію, вказують на маргінальне становище людей, які надають секс-послуги за гроші. Варто зазначити, що слово проституція походить від лат. *prostitere* – «виставляти», а також «ганьбити», «оскверняти».

Проституційовану жінку в Україні називають повією. Наприклад, звернімо увагу на заголовки медіаматеріалів, які підкреслюють негативну семантику: «Собаки, повії і дебіли: Про що говорять слуги народу» (Лебідь Н., 2020), «Лариса Гузєєва раскусила в теленевесте «ментальность бытовой проститутки» (Altapress.ru, 2020).

Обурення викликає журналістське послуговування і більш грубими фразами: «У Ланівцях курва вкрала банківську картку і, поки господар спав, зняла 5 тисяч гривень» (Провсе, 2020).

Часті випадки використання просторічної номінації професії як грубої лайки: «Московська шльондра» – Чубаров возмущён визитом Хакамады в Киев (Капустин, 2020); «Шльондра свого діда захищає: на Геращенко накинули через її підтримку Порошенка» (Житнюк, 2020).

Проте деякі люди, які займаються комерційним сексом, можуть називати себе «повіями».

Терміни «секс-робота», «секс-працівниці» і «секс-працівники» використовують правозахисні (Amnesty International, Global Network of Sex Workers Projects) і сервісні (International HIV Programme, Alliance for Public Health) організації як нейтральне позначення тих, хто зайнятий у сфері секс-послуг. Такі визначення наділяють людей суб'єктністю і підкреслюють, що секс-робота – це вид заробітку (який людина може вибрати сама і від якого може відмовитися), а не клеймо. При цьому термін «проституція» може використовуватися правозахисними організаціями (Anti-Slavery International), коли мова йде про насильницьке втягування в цю сферу.

Частим явищем є сплутування понять «декриміналізація» і «легалізація».

Декриміналізація не тотожна легалізації, хоча може бути розглянута як один з її етапів. Декриміналізація у вузькому сенсі означає скасування передбаченої кримінальної відповідальності, у широкому – відмову від будь-якого виду покарання (з цією метою іноді вживають термін «депеналізація» – скасування покарання).

Легалізація означає формування спеціальної політики щодо секс-роботи (ліцензування, оподаткування, додаткові процедури і под.). Такий підхід запроваджено в Нідерландах, Німеччині, Туреччині.

Проте у медіа ці два поняття часто сплутуються, наприклад, відносно свіжий заголовок *«Вийти из тени. Почему Украине нужна декриминализация секс-услуг»* (Ковальчук, 2020) привертає увагу до того, що проституцію Україні вже декриміналізовано з 2006 року.

Використання неоціночної термінології сприятиме підвищенню рівня інформованості суспільства про права людини, запобіганню використанню мови ворожнечі, досягненню гендерної рівності в суспільстві, ліквідації усіх форм насильства та жорстокого поводження.

2. ЛЮДИНА І ВЛАДА: МОДЕЛІ ВРЕГУЛЮВАННЯ СЕКС-БІЗНЕСУ. УКРАЇНА: ЛЕГАЛІЗАЦІЯ ЧИ РЕГУЛЮВАННЯ?

Хоча проституцію часто називають найдавнішою професією, на думку дослідників, це всього лише фігура мови. Проте історія проституції дійсно сягає корінням сивої давнини, і вже на ранніх етапах державне врегулювання цієї діяльності мало місце.

У Стародавню Грецію практика храмової проституції разом з культом богині любові прийшла зі Стародавнього Сходу. У Шумері були закріплені правові відмінності між «звичайною» повією і «надіту», репутація якої охоронялася в Кодексі Хаммурапі, який захищав добре ім'я заміжніх жінок. Кодекс Хаммурапі опікувався майновими правами «надіту», яку в Кодексі названо «сестрою бога» або «присвяченою жінкою».

Першим, хто ввів податок на заняття проституцією, був афінський законодавець Солон. При ньому ж виникли борделі («діктеріони»), де працювали, здебільшого, рабині. Проституцією займалися й жінки «суміжних» професій, наприклад, танцівниці.

Вищий ранг повій – гетери («подружки»). Деякі з них увійшли в історію завдяки видатному розуму, красі, а також стосункам із визначними діячами. Нижчий ранг – «поллаки», рабині. Їм заборонялося з'являтися в інших місцях Афін, окрім відведених для борделів.

Були також чоловіки-повії та чоловічі борделі. Така проституція, поширена у Стародавній Греції, регулювалася спеціальними законодавчими актами. Згідно із законами Солона, гомосексуал-жиголо не мав права обіймати державні посади, а також бути адвокатом і архонтом.

Розвиток гомосексуальної проституції відмічали Ксенофонт і Арістофан. В Афінах навіть існували чоловічі будинки розпусти. Проте вільнонароджений афінянин не міг займатися проституцією та, у разі викриття в сексуальному зв'язку з іншим чоловіком за гроші або інші матеріальні блага, втрачав свої громадянські права, не міг обіймати виборну посаду, виконувати жрецькі функції та навіть виступати в народному зібранні або перед радою старійшин. На військовополонених, метеків й іноземців ці заборони не поширювалися.

Щодо Стародавнього Риму, то жінка, яка хотіла займатися проституцією, повинна була з'явитися до магістрату і заявити про це, після чого її ім'я вносили в списки повій і видавали їй *licentia stupri* – «дозвіл блуду». Така особа позбавлялася правової та майнової дієздатності: не могла без дозволу опікуна розпоряджатися своїм майном, заповідати його чи дарувати, а також свідчити в суді і т.п. Повії повинні були носити жовтий одяг і червоне взуття і не мали права носити прикраси (вони носили їх в скриньках, якщо хотіли надягати в будинку). За часів імперії попит на секс-послуг зріс настільки, що за «*licentia stupri*» стали звертатися дочки сенаторів і вершників, а імператор Тиберій видав особливий едикт, згідно з яким забороняв дочкам вершників займатися проституцією.

Хоча проституція була заборонена згідно з юдейськими законами, вона була поширеним явищем у стародавньому Ізраїлі. Згадки про повій («блудниць») знаходимо в Старому Завіті – блудниця Раав з Єрихону II тис.до н.е. (Нав 6:16).

З прийняттям християнства проституція не зникла. Блаженний Августин говорив: «Усунь блудниць – і місто прийде в сум'яття». Культивувався образ повії, що пройшла покаєння (Марія Магдалина і Марія Єгипетська). Борделі розташовувалися на спеціально відведених для них вулицях і мали відмінні емблеми і прикмети: строкаті ґрати на вікнах, зображення квітів і тварин на стінах або на дверях, червоний ліхтар над дверима. Повія також носила відмітні знаки. Повією не могла стати вагітна, хвора, заміжня або занадто юна особа. Духовним особам і одруженим чоловікам заборонялося відвідувати борделі.

Сифіліс, який з'явився в Європі наприкінці XV століття, став ударом для всього інституту проституції. Публічні будинки перетворилися на осередки епідемії.

У зв'язку з цим з XVIII століття жінок, які надавали секс-послуги, реєстрували, заносили до списків і встановлювали за ними поліцейсько-лікарський нагляд. Нерідко уряди намагалися боротися з проституцією як явищем, повністю забороняючи її і піддаючи жінок, які надавали сексуальні послуги, суворим покаранням (як, наприклад, Марія-Терезія в Австрії), але результату це не давало.

Однак саме в Новий час проституція розквітає, оскільки слабшає аскетична християнська мораль, починаються Великі географічні відкриття, тому виникає необхідність у портових повіях для обслуговування моряків. З появою найманої армії з'явилися повії, що спеціалізувалися на обслуговуванні солдатів.

У народів Півночі існували звичаї та ритуали гостинної проституції, однак з розвитком цивілізації цей звичай зближився з комерційною проституцією. У XIX столітті чоловіки північних народностей Російської імперії, віддаючи в найм квартиру, часто пропонували мешканцеві також дружину або дочку, що підвищувало квартирну плату; на жвавих трактах Сибіру, особливо на шляхах повернення робітників із золотих копалень, господарі пропонували дружин і дочок всякому нічліжнику.

До середини XX століття склалося традиційне уявлення про проституцію як соціальне зло, а жінки, які були залучені до цього, традиційно розглядаються як соціальні покидьки, сексуальні рабині, жертви сутенерів та наркозаяжності, маріонетки в руках організованої злочинності.

Починаючи з 80-х р.р. XX століття зі зростанням феміністичного руху і виникненням громадських організацій, що захищали права жінок у проституції, приходить новий погляд на проституцію як на *роботу* або *оплачувану послугу*, яку слід узаконити. Нині ставлення суспільства до проституції формується з протистояння або об'єднання цих двох підходів.

Так, наприклад, у США перший погляд на проституцію підтримується організацією «WHISPER» (Women Hurt in Systems of Prostitution Engaged in Revolt), а другий – «COYOTE» (Call Off Your Old Tired Ethics), яка також діє в США.

Прикладом протистояння підходів до сприйняття явища проституції є шведський і нідерландський досвід, а саме моделі, розроблені цими державами.

Проституція в Швеції – суспільне явище, де плата за секс протизаконна, тому кримінальна відповідальність падає на клієнта, а не на проституйовану жінку, що надає йому сексуальні послуги. Гасло такого підходу – «*Протидія, а не комфортизація*».

У Швеції проституція законодавчо визнана однією з форм насильства проти жінок, тому злочин полягає в оплаті клієнта за секс, а не за продаж жінкою своїх «сексуальних послуг». Закон, що криміналізує плату за секс, а не саму проституцію, був прийнятий у 1999 році і був унікальним. Відтоді подібні закони прийняті в Норвегії, Ісландії, Канаді, Північній Ірландії, Франції.

Причинами введення цього закону шведською владою послужив звіт законів «Про жіночі свободи», який визначив, що проституція – вид чоловічого насильства щодо жінок, одна з форм експлуатації жінок і домінування чоловіків над жінками, а також необхідність запобігання торгівлі людьми та злочинності.

Проте закон нейтральний до статі людей, оскільки Швеція – одна з небагатьох країн, які максимально наблизилися до «остаточного вирішення гендерного питання». Обидві статі, втягнуті у проституцію (як тих, хто продає, так і тих, хто купує), не є визначальними факторами щодо провини перед законом, що ставлять однакову заборону на купівлю сексуальних послуг як в чоловічій, так і в жіночій проституції, незалежно від статі покупців.

Закон вступив у дію з 1 січня 1999 року і включений до Кримінального кодексу Швеції з 1 квітня 2005 року. Покарання встановлено у вигляді штрафу або тюремного ув'язнення на максимальний термін у шість місяців.

У Нідерландах же проституція становить собою легальну діяльність. 1 жовтня 2010 року її було легалізовано, а саме: дозволено відкривати будинки розпусти.

Побуває думка, що саме Нідерланди досягли успіху в цьому питанні і досвід цієї країни є показовим. Жінки, які надають послуги комерційного сексу, повинні мати медичну довідку. Чоловіки і жінки, які заробляють на життя своїм тілом, отримали рівні права з усіма іншими громадянами, які працюють. Вони сплачують податки, а натомість отримують право на медичне обслуговування, накопичувальну пенсію і відпускні. Така ж модель діє в Німеччині.

Квартал Червоних ліхтарів – район міста, в якому процвітає проституція та інші види секс-індустрії: секс-шопи, стрип-клуби, театри для дорослих. Назва походить від червоних ліхтарів, які стоять у вікнах будинків розпусти.

Відомі квартали червоних ліхтарів: Ріпербана в Гамбурзі; у центрі Амстердама; Есівара в Токіо; Патпонг у Бангкоку; Кінгс-Крос (Лондон); Kings Cross (Сідней); Французький квартал (Новий Орлеан).

Загалом же у міжнародному праві передбачені положення, які захищають постраждалих осіб, втягнутих у проституцію й торгівлю людьми.

У 1949 році Організацією Об'єднаних Націй було прийнято Конвенцію про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами. Конвенція стверджує проституцію як дію, що суперечить людській гідності, закликає всі зацікавлені сторони карати сутенерство, операторів і власників закладів розпусти.

Протокол про попередження, припинення і покарання за торгівлю людьми, особливо жінками і дітьми (також відомий як Протокол про торгівлю людьми), прийнятий в 2000 р. Радою Організації Об'єднаних Націй, є міжнародною збіркою дипломатичних норм, встановлених відповідно до Конвенції «Проти міжнародної організованої злочинності» (ООН) (в Україні Протокол було ратифіковано 21 травня 2004 р.).

Торгівля людьми – це сучасно форма рабства. Протокол про торгівлю людьми визначає це явище так: «*Вербування, перевезення, передача, приховування або одержання людей шляхом загрози або застосування сили, або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю положення, або за рахунок надання або отримання платежів, або прибутку для одержання згоди особи, яка має контроль над іншою особою, з метою експлуатації*». Подібна експлуатація охоплює використання інших осіб шляхом проституції або інших форм сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або дії, подібні до рабства, підневільний стан або вилучення органів. Згода жертви торгівлі людьми на заплановану експлуатацію, як викладено вище, не вважається дійсною за умови використання будь-якого із засобів впливу, зазначених вище.

В Україні надання комерційних секс-послуг заборонене і підпадає під адміністративну відповідальність (ст. 181.1 КпАП), сутенерство та утримання «будинків розпусти» – під кримінальну (ст. 303 КК), натомість купівля таких послуг згідно із законом не переслідується.

Незважаючи на незаконність, проституція в Україні є поширеною.

У 90-х – на початку 2000-х років за умов жорсткої економічної кризи, падіння життєвого рівня та відсутності дієвого механізму забезпечення соціального захисту населення та протидії проституції, Україна на деякий час стала місцем вуличної проституції та секс-туризму для іноземців.

12 січня 2005 року Верховною Радою України було запроваджено механізм боротьби з проституцією, що частково відповідав шведській моделі, і полягав у введенні в дію суворої кримінальної відповідальності за торгівлю людьми чи втягнення їх у заняття проституцією. Систему штрафів було замінено введенням покарання у вигляді позбавлення волі з (без) конфіскацією майна.

Сутенерство, тобто створення, керівництво або участь в організованій групі, яка забезпечує діяльність з надання сексуальних послуг особами чоловічої та жіночої статі з метою отримання прибутку, карається позбавленням волі від п'яти до семи років за *ст. 303 Кримінального кодексу України*.

Сексуальне рабство – форма організованого насильницького залучення людей (переважно жінок та дівчат) до надання сексуальних послуг. В українському законодавстві за ці злочини передбачена кримінальна відповідальність за ч. 3 ст. 149 Кримінального кодексу України (торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини).

У 2006 році заняття проституцією в Україні було декриміналізовано. Завдяки активній позиції неурядових і міжнародних організацій, з Кримінального кодексу усунули статтю за заняття індивідуальною проституцією, одночасно посиливши відповідальність за торгівлю людьми. Залишається стаття 181-1 Адміністративного кодексу, згідно з якою жінки за надання послуг комерційного сексу можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності з максимальним покаранням – штраф у розмірі до 15 неоподатковуваних мінімумів.

Прийняті закони протидії організованій проституції і покарання за людську торгівлю мають незначний ефект тому, що сутенерство важко довести. Внаслідок чого багато засуджених торговців людьми часто не до кінця відбувають термін покарання.

Головною відмінністю стану справ в Україні від Швеції є те, що, відповідно до вітчизняного законодавства, користувачі послуг комерційного сексу жодної відповідальності не несуть.

У цьому контексті актуально розглянути кейс щодо звертання депутата Богдана Яременка за послугами до секс-працівниці, а саме: висвітлення цієї ситуації медіа. Зафіксовано велику кількість матеріалів, які містили заголовки на кшталт: *«Ганьба, Яременко, повій: український депутат набув насправді світової «слави» – огляд ЗМІ*», *«Нардеп Богдан Яременко потрапив у скандал через листування із повією»* – без уточнення того, що події розгорталися під час засідання у залі українського парламенту, що, власне, формує суспільний інтерес, адже відповідальність, ні адміністративна, ні кримінальна, Богдану Яременку за користування секс-послугами не передбачена. Чи відбувся б такий резонанс, якби пан Яременко під час засідання замовляв обід? ЗМІ проігнорували питання відповідальності секс-працівниці, не торкнулися питання інтеграції шведської моделі тощо.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 23 травня 2012 року № 417 «Про затвердження Порядку встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми» передбачено низку заходів. Зокрема, ст. 16. Закону України «Про протидію торгівлі людьми» передбачає, що людина, якій встановлено статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, має право на забезпечення особистої безпеки, поваги, а також на безоплатне одержання

- інформації щодо своїх прав та можливостей, викладеної мовою, якою володіє така особа;
- медичної, психологічної, соціальної, правової та іншої необхідної допомоги;

- тимчасового розміщення, за бажанням постраждалої особи та у разі відсутності житла, в закладах допомоги для осіб, які постраждали від торгівлі людьми, на строк до трьох місяців, який у разі необхідності може бути продовжено за рішенням місцевої державної адміністрації, зокрема, у зв'язку з участю особи в якості постраждалого або свідка у кримінальному процесі;
- відшкодування моральної та матеріальної шкоди за рахунок осіб, які її заподіяли, у порядку, встановленому Цивільним кодексом України (435-15);
- одноразової матеріальної допомоги у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;
- допомоги у працевлаштуванні, реалізації права на освіту та професійну підготовку.

23 вересня 2015 року народний депутат України Андрій Немировський зареєстрував законопроект, який узаконює проституцію в Україні і розглядає як фізичних осіб-підприємців жінок, які надають послуги інтимного характеру на платній основі. Згідно із законопроектом, такі послуги можуть надаватися як фізичними особами, так і організаціями (наприклад, борделями). Законопроект передбачає регулювання таких послуг і встановлює правові бар'єри (такі, як обмеження за віком і медичні огляди). Щоправда, через деякий час А.Немировський відкликав законопроект, але він порушив дискусію у суспільстві стосовно необхідності легалізації проституції.

У травні 2016 року народний депутат України VIII скликання, член групи «Депутатський контроль» Михайло Гаврилюк заявив, що зробив заяву щодо необхідності легалізації проституції: *«Я вважаю, що так, як за кордоном потрібно зробити. У них ці жінки легкої поведінки в публічних будинках проходять медичний огляд, щоб не було ніяких захворювань...»*.

У жовтні 2019 року новий голова Національної поліції Ігор Клименко висловився на підтримку легалізації проституції в Україні у разі прийняття «цивілізованого, законодавчого вирішення» на державному рівні.

Серед переваг легалізації можна виокремити такі:

- регулярні медичні обстеження при легалізації проституції дозволяють запобігти великому обсягу зараження венеричними захворюваннями і ВІЛ-ом;
- ринок секс-послуг у нашій країні оцінюється в мільйони доларів (можна уявити розмір податків у разі легалізації проституції).
- секс-робітниці платитимуть не «за дах», а напяму державі, і будуть більш захищені;
- легалізація проституції зробить сферу прозорою, жінки будуть захищені, перебуватимуть під захистом держави у визнаних, а, значить, комфортних, публічних будинках, а не на вулицях;
- жінки, які нині задіяні в тіньовій діяльності, перестануть ховатися, будуть інтегровані в суспільство;
- проституція стане такою ж професією, як багато інших, а секс-працівниці та працівники будуть отримувати допомогу, пенсії, працювати «відкрито»; стануть такою ж частиною соціуму, як і всі звичайні люди.

3. ЛЮДИНА І ЛЮДИНА: ІНФОРМАЦІЙНА ДИСКУСІЯ ПРО СЕКС-БІЗНЕС, ПРОСТИТУЦІЮ, ВИДИ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ, КОМУ ТА ЧОМУ ВИГІДНО/НЕВИГІДНО?

Торгівля людьми – протизаконна торгівля з метою комерційної сексуальної експлуатації або примусової праці, сучасна форма рабства. Ця діяльність є найшвидше зростаючою кримінальною діяльністю у світі і пов'язана з незаконною торгівлею зброєю- другою за величиною після торгівлі наркотиками.

Жертвами секс-торгівлі зазвичай стають люди, що знаходяться у важких умовах і легко стають мішенню для торговців. Особи, обставини і ситуації, сприятливі для дій торговців людьми, включають бездомних осіб, під-

літків, які втекли з дому, домогосподарок, біженців і людей із наркотичною залежністю. Хоча може здатися, що жертвами торгівлі людьми стають найуразливіші і безпорадні підлітки чи особи в даному регіоні, жертв постійно експлуатують без будь-якої різниці щодо етнічного чи соціального походження.

Торговці (сутенери) експлуатують людей, які вразливі до життєвих незгод, мотивують щедрими обіцянками: щасливий і заможний шлюб, працевлаштування, освіта, загалом, краще життя. Проте, зрештою, торговці змушують жертв до заняття проституцією або роботи у секс-індустрії. Така робота в секс-індустрії включає в себе заняття проституцією, виступи у стриптиз-клубах, зйомки в порнографічних фільмах і порнографію, а також інші форми примусової праці.

Секс-торгівля людьми у своїй діяльності включає міжнародних агентів і брокерів, які організують поїздки і працевлаштування для жінок з якоїсь однієї країни. Жінок заманюють супроводжувати торговців людьми на підставі обіцянки дуже вигідних можливостей, як є недосяжними в їх рідній країні. Однак щойно вони досягають місця свого призначення, виявляється, що жінок було обдурено і лише тепер вони дізнаються про справжній характер роботи, яку вони повинні будуть виконувати. Більшості з них було сказано неправду щодо фінансових механізмів та умов їхньої роботи, але жінки вже перебувають у примусових або образливих для них ситуаціях, з яких вирватися важко і небезпечно.

Більшість жертв міжнародної торгівлі людьми перебувають в комерційній сексуальній експлуатації.

Існує загальний стереотип, що торгівля людьми характерна лише для бідних країн. Але кожна країна у світі є втягнута у цю тіньову систему, що приносить зиск.

Країна-постачальник – це країна, з якої забирають людей для торгівлі ними. Як правило, ці країни є економічно слабкими, можуть бути ослаблені в результаті війни, корупції, стихійних лих чи дії клімату. Джерелами для торгівлі людьми є Непал, Гватемала, колишні радянські території, Нігерія і багато інших.

Транзитні країни, наприклад, Мексика та Ізраїль, є тимчасовою зупинкою на шляху жертв торгівлі людьми до тієї країни, де вони будуть рабами.

Країна призначення – це країна, де жертви торгівлі людьми, зрештою, опиняються. Ці країни, як правило, багаті, оскільки там повинні бути громадяни, які мають прибутки, щоб «купити» «продукти» торговців людьми. Японія, Індія, більша частина Західної Європи і Сполучені Штати – всі ці держави є країнами призначення. Найпоширенішими місцями призначення жертв торгівлі людьми є Таїланд, Японія, Ізраїль, Бельгія, Голландія, Німеччина, Італія, Туреччина і США (за даними доповіді Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC).

До торгівлі людьми найчастіше залучають жінок та дітей для проституції. Ця форма примусової праці зростає найшвидше. Серед лідерів у сфері сексуальної експлуатації дітей називають Таїланд, Камбоджу, Індію, Бразилію та Мексику. Приклади сексуального рабства у контексті війни включають табори згвалтування, станції комфорту, жінок для комфорту, примусове одруження з солдатами та інші способи поводження з жінками (або чоловіками) як з персональним майном, а тому всупереч нормам, що забороняють рабство.

Хоча проституція в Україні є протиправною дією, проте широко розповсюджена і значною мірою ігнорується урядом. Секс-туризм забезпечує Україні значну кількість іноземних туристів.

Дослідження, проведені українським Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, показує, що для багатьох жінок секс-бізнес став єдиним адекватним джерелом доходу: 50% з них утримують своїх дітей та батьків.

Повії з України та інших країн Східної та Центральної Європи іменують прізвиськом «Наташа» в Туреччині, Ізраїлі та інших країнах.

За даними Міністерства внутрішніх справ України, серед тих, хто вирушає за кордон для занять проституцією з України, найбільше працюють в Росії, Туреччині та Польщі. У борделях країн Євросоюзу, за даними фахівців ООН, сексуальні послуги клієнтам надають понад 500 тисяч українок.

Дедалі більшого розмаху в Україні набуває інтернет-проституція, коли дівчата обслуговують клієнтів віртуально в режимі онлайн. У листопаді 2011 р. в одному із гуртожитків Запоріжжя було викрито онлайн порностудію, власник якої за рік заробив близько 1 млн американських доларів. Переважно у студії працювали студентки місцевих вишів, зарплата яких становила від 1 тис. доларів на місяць. Сайт був відкритий тільки для користувачів із США та Західної Європи.

Наплив секс-туристів до Києва істотно вплинув на якість наданих послуг. У ремонт і облаштованість квартир під борделі вкладають десятки тисяч доларів, дівчата намагаються вивчити хоча б кілька фраз англійською або німецькою. Сотні іноземців щотижня прибувають до Києва з метою відвідати таких місць.

За підрахунками правоохоронців, у самому лише Києві щодоби виходять працювати не менше 3 тисячі жінок (за іншим даним – 5 тис.). Якщо взяти середню ціну в \$80 із клієнта і наявність у середньому трьох клієнтів у дівчат за ніч, то виходить, що у звичайний робочий день вони сумарно заробляють більше мільйона доларів, що становить більше третини мільярда в рік.

При цьому хабарі, які щодня отримують «структури, які їх кришують», у тому числі і співробітниками поліції, за даними джерела в прокуратурі, складають \$200 тисяч за добу.

У серпні 2015 року начальник Головного управління МВС в Києві Олександр Терещук підтвердив, що проституція в Україні є і прикривається правоохоронцями. Згодом цю інформацію неодноразово підтверджувала поліція. Завдяки наявному законодавству, у правоохоронців є важіль тиску на секс-працівниць і секс-працівників, які змушені платити хабарі за можливість продовжувати роботу.

Передбачена відповідальність для тих, хто безпосередньо надає секс-послуги, звільняє поліцію від необхідності розслідувати злочини торгівлі людьми та втягування в проституцію, оскільки дає змогу зосередитися на «легкій здобичі». Як правило, переслідуванню піддаються жінки, які надають секс-послуги, а не ті, хто дійсно заробляє на цьому бізнесі (наприклад, сутенери). З цієї ж причини насильство щодо секс-працівниць і секс-працівників залишається нерозслідуваним.

Журналістика при такому стані справ виконує функцію запобігання і протидії, забезпечуючи публічний резонанс злочинності. Серед загальних тем, яким присвячені журналістські матеріали щодо проституції, представлені такі:

- регіональна специфіка: «Вінниччина на шостому місці в Україні за кількістю зайнятих у секс-індустрії» (Верлан, 2020); «Скільки повій нарахувала поліція на Рівненщині, і яка область – у лідерах» (Радіо Трек, 2020);
- внутрішня сторона секс-індустрії: «Одкровення житомирських секс-працівників» (Мороз, 2020);
- захист прав проституційованих осіб: «Групповое изнасилование проститутки сотрудниками ППС дошло до суда» (Аргументы и факты, 2020).
- «покривання» секс-бізнесу: «Як МВС кришують проституцію: стали відомі суми внесків у Києві» (Obozrevatel, 2016); «Хто «кришує» проституцію» (24 канал, 2015); «Співробітників поліції Вінниччини спіймали на кришуванні «масажних салонів», які надавали інтимні послуги» (Цензор.НЕТ, 2018); «Секс-туризм в Україні: чому владі не вигідна легалізація проституції» (2017) та ін.

4. ПРАВОЗАХИСНІ ОРГАНІЗАЦІЇ, ЯКІ ЗАХИЩАЮТЬ ПРАВА ЛЮДИНИ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ПРОСТИТУЦІЇ І ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ.

У середовищі правозахисників немає єдиної думки щодо того, чи має секс-робота бути легалізованою. Але більшість з них погоджуються з тим, що вона має бути декриміналізованою. Хоча й тут виникають конфлікти. Феміністичні організації (наприклад, Coalition Against Trafficking in Woman) вважають, що декриміналізація сутенерів грає на руку тим, хто експлуатує жінок і сприяє торгівлі людьми. На їхню думку, декриміналізація має стосуватися тільки тих людей, які безпосередньо виконують секс-роботу. У той самий час інші організації (наприклад, Amnesty International) виступають за скасування покарання для всіх, хто працює в цій сфері.

В умовах сучасного масштабу торгівлі людьми існує значна необхідність у захисті прав постраждалих людей, а також їхній адаптації в суспільство.

В Україні представлена низка правозахисних організацій, серед яких можна відзначити такі: «Ла Страда – Україна», «Конвіктус Україна», «Легалайф – Україна».

«Ла Страда» – громадська міжнародна правозахисна організація, яка працює для забезпечення гендерної рівності, запобігання всім видам гендерного насильства, зокрема, насильства в сім'ї, протидії торгівлі людьми та забезпечення прав дітей, сприяючи впровадженню міжнародних стандартів прав людини в усі сфери життя суспільства та держави.

Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна» працює з 1997 року, є членом Координаційної ради із запобігання торгівлі жінками при Уповноваженому ВР з прав людини (з 1998 р.), Експертної робочої групи при Міжвідомчій координаційній раді із запобігання торгівлі людьми (з 2003 р.), Громадської ради при МВС України з питань забезпечення прав людини (з 2005 р.).

Всеукраїнська благодійна організація «Конвіктус Україна» заснована за підтримки шведської організації Convictus у 2006 році. Організація сприяє профілактиці інфікування ВІЛ та іншими соціально небезпечними хворобами, покращенню рівня життя людей, яких торкнулася проблема залежностей та позбавлення волі.

Одним із основних напрямків діяльності організації є профілактика інфікування ВІЛ серед осіб, що залучені до проституції.

Тільки за 2015 рік «Конвіктус Україна» допомагла близько 4,5 тис жінок, які працюють у секс-індустрії. *«Більшість дівчат, з якими ми працюємо, знаходяться в організованому секс-бізнесі. Наша кінцева мета – щоб жінка, яка захоче покинути проституцію, вийшла з мінімальними втратами для здоров'я, для життя і в нормальному психологічному стані, – розповідає Юлія Царевська, менеджер проекту Конвіктус Україна. – У кожній жінки є свої причини стати секс-працівницею і щоденні ризики, з якими доводиться зустрічатися».*

Благодійна організація «Легалайф – Україна» – об'єднання секс-працівників, що мають на меті об'єднати і створити потужну спільноту секс-працівників України, щоб разом захищати права жінок, чоловіків та трансгендерних людей, зайнятих у секс-праці. Робота організації спрямована на формування суспільства, у якому секс-працівники можуть жити і працювати, не зазнаючи насильства, стигми та дискримінації, а також мають можливості для впливу на державну політику та вирішення питань, що безпосередньо зачіпають їх життя та здоров'я, і активно це роблять.

Керівництво організації розробляє стратегії у вирішенні питань і труднощів, що виникають у житті секс-працівників: захищеність і можливість вийти із професії без шкоди для себе, отримання кваліфікованої медичної та правової допомоги щодо незаконних дій правоохоронних органів.

Контент, що з'являється на сторінках організації у соцмережах, висвітлює такі теми:

- «Мужская секс-работа – очень табуированная тема в Украине»;
- «70% секс-работников не говорят гинекологу о своей работе»;
- «Как политики унижают секс-работников: в Индонезии местный политик Андре Росиаде нанял секс-работницу, чтобы доказать распространенность онлайн-проституции»;
- «Найстарша працівниця сексіндустрії – 82-річна «Бабуся Цзю» з Тайбею, яка називає себе «Grandma»;
- «Неожиданные жертвы коронавируса: китайские секс-работники по всему миру жалуются на дискриминацию и безденежье».

Сильні матеріали можна знайти на офіційному сайті організації. Наприклад, рубрика «Твої права» наповнена статтями, що розкривають такі теми:

- Концепція прав секс-працівників та конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW);
- Світовий досвід державного врегулювання секс-праці: висновки для України;
- Незаконні затримання. Що робити? і т.п.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналіз аргументів проти легалізації проституції. <http://bodhi.name/ru/stati-raznye/analiz-argumentov-protiv-legalizacii-prostitutcii/>
2. Аргументы и факты. Групповое изнасилование проститутки сотрудниками ППС дошло до суда. 05.02.2020. URL: https://ural.aif.ru/incidents/criminal/grupповое_iznasilovanie_prostitutki_sotrudnikami_pps_doshlo_do_suda
3. Благодійна організація «Легалайф – Україна». URL: <https://legalifeukraine.com/uk/>
4. Блох И. История проституции. М. : АСТ-Пресс, 1994. 311 с.
5. Верлан О., Вінниччина на шостому місці в Україні за кількістю зайнятих у секс-індустрії. На Парижі. 15.01.2020. URL: https://naparise.com/posts/vinnychchyna-na-shostomu-mistsi-v-ukraini-za-kilkistiu-zainiatykh-u-seks-industrii?fbclid=IwAR1O9mH9rwdcBdEvx6_BrTkf7PH9yvsDSHgZnZAtZIWEzKrQq0rdSx4Ydl4
6. Відеосюжет «ЦРУ. Хто «кришує» проституцію». <https://www.youtube.com/watch?v=mk1QfvE-BKs>
7. Громадська організація «Ла Страда – Україна». URL: <https://la-strada.org.ua/>
8. Житнюк О. "Шльондра свого діда захищає": на Геращенко накинута через її підтримку Порошенка. Today.ua. 24.01.20. URL: <https://today.ua/shlondra-svogo-dida-zahyshhaye-na-gerashhenko-nakynuly-cherez-yiyi-vizyt-do-dbr-razom-iz-poroshenkom/>
9. Капустин И. «Московська шльондра» – Чубаров возмущён визитом Хакамады в Киев. Новый день. 04.01.20. URL: <https://newdaynews.ru/crimea/680315.html>
10. Кириченко І. Проституція: 3 тіні у світло перелітаючи. *Дзеркало тижня*. https://web.archive.org/web/20120805020312/http://dt.ua/SOCIETY/prostitutsiya_z_tini_u_svitlo_perelitayuchi-56743.html
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті... | від 07.12.1984 № 8073-Х (Сторінка 10 з 14) <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/page10>
12. Кон И.С. Проституция. *Вкус запретного плода: сексология для всех*. М. : Семья и школа, 1997. 464 с.

13. Кучанська Л. С. Поняття та система злочинів проти моральності у кримінальному праві України : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. Одеса, 2007. 19 с.
14. Лебідь Н. Собаки, повії і дебіли: Про що говорять «слуги народу», 03.02.2020. URL: <https://ua.112.ua/statji/sobaky-povii-i-debily-pro-shcho-hovoriat-sluhy-narodu-524360.html>
15. Легалайф – Україна. URL: <https://www.facebook.com/legalifeukraine/>
16. Легалізація проституції в Україні: бути чи не бути. *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/articles/2015/10/21/7085619/>
17. Легалізація проституції та наркотиків в Україні: новий голова Нацполіції розповів своє бачення. <https://www.unian.ua/politics/10710882-legalizaciya-prostytuciji-ta-narkotikiv-v-ukrajini-noviy-golova-nacpoliciji-rozpoviv-svoje-bachennya.html>
18. Максимов А.М., Холмогорова А.Б. Социальные и психологические аспекты феномена мужской проституции в современной культуре. *Культурно-историческая психология*. 2011, № 1, С. 80– 89.
19. Мастерс У., Джонсон В., Колодни Р. Проституция. *Основы сексологии*. М. : Мир, 1998. 702 с.
20. Международная банда продала в сексуальное рабство более 500 украинок. *Фокус*, <https://focus.ua/ukraine/55978>
21. Мороз Р. Одкровення житомирських секс-працівників. 20 хвилин. 17.01.2020. URL: <https://zt.20minut.ua/Podii/odkrovennya-zhitomirskih-seks-pratsivnikiv-11012245.html>
22. Наутц Ю. Кампанія по боротьбі з торгівлею жінками в Австрії перед Першою світовою війною. <http://uamoderna.com/md/nautz-traffic-in-women>
23. Омельченко Е.Л. «Жертвы» и/или «насильники»: Феномены подростковой сексуальности в фокусе западных теоретических дискурсов / Под ред. Е. Омельченко, С. Перфильева. *Другое поле. Социологические практики*. Ульяновск : издательство Государственного научного учреждения «Средне-волжский научный центр». 2000.
24. Провсе. У Ланівцях курва вкрала банківську картку і поки господар спав, зняла 5 тисяч гривень. 06.02.2020. URL: https://provse.te.ua/2020/02/u-lanivtsiakh-kurva-vkrala-bankivs-ku-kartku-i-pokuy-hospodar-spav-zniala-5-tysiachhryven/?fbclid=IwAR0DWvWShJHMrqQ4qh4xCC76wU_Tm8eX7C9UJqf bQh5J00sKVpk1YGJVWHY
25. Радіо Трек. Скільки повій нарахувала поліція на Рівненщині, і яка область – у лідерах. 17.01.2020. URL: https://radiotrek.rv.ua/news/skilky_poviy_narahuvala_politsiya_na_rivnenshchyni_i_hto_z_oblastey_u_liderah_244593.html
26. Савина А. Проституция или секс-работа: Разбираемся в понятиях. *Wonder*. 03.02.2017. URL:
27. «Секс-гігант» замовив одразу трьох повій. *Високий Замок*. <https://wz.lviv.ua/news/36288-seks-hihant-zamovuyv-odrazu-trokh-povii>
28. Стаття 303. Проституция или принуждение либо вовлечение в занятие проституцией. *Уголовный кодекс Украины*. <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/page10>
29. США: Україна недостатньо бореться з торгівлею людьми. <https://www.dw.com/uk/%D1%81%D1%88%D0%B0>
30. Тарасова М. Секс-робота: що з нею робити? URL: https://zmina.info/articles/seksrobota_kriminalizacija_dekriminalizacija_chi_legalizacija-2/
31. Торгівля людьми та проституція – порушення прав людини? *ZMINA*. https://zmina.info/announcements/torgivlja_ljudmi_ta_prostytucija__porushennja_prav_ljudini/
32. Торгівля людьми чи інша незаконна угода про передачу людини. *Юридична енциклопедія*: [у 6 т.] / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.). К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т-Я. 768 с.

33. Узарашвілі О. Кожна четверта повія у Європі – українка. *Високий замок*. <https://wz.lviv.ua/article/122460-kozhna-chetverta-poviia-u-yevropi-ukrainka>
34. Цензор.НЕТ. Співробітників поліції Вінниччини спіймали на кришуванні «масажних салонів», які надавали інтимні послуги. 02.04.2018. URL: https://censor.net.ua/ua/photo_news/3059157/spivrobotnykiv_politsiyi_vinnychchyny_vpiymaly_na_kryshuvanni_masajnyh_saloniv_yaki_nadavaly_intymni
35. Convictus. URL: <http://www.convictus.org.ua/>
36. Altapress.ru Лариса Гузеева раскусила в теленевесте «ментальность бытовой проститутки». 24.01.2020. URL: <https://altapress.ru/lite/story/larisa-guzeeva-raskusila-v-teleneveste-mentalnost-bitovoy-prostitutki-261241>
37. Hagele N. Tabuthema männliche Prostitution: Eine Herausforderung an die soziale Arbeit. Hamburg : Diplomica Verlag GmbH, 2007. 153 p.
38. Malarek V. The Natashas: inside the new global <https://books.google.nl/books?id=lm1GZxncqkUC&printsec=frontcover&dq=Inside+the+Global+Sex+Trade+,+2004&cd=1&hl=uk#v=onepage&q=Natasha&f=false>
39. The Люди. Современные рабы. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5NWcg1RISdI>
40. Obozrevatel. Як МВС кришують проституцію: стали відомі суми внесків у Києві. 31.03.2016. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/kiyany/crime/29534-yak-v-mvs-kryshuyut-prostitutsiyu-stali-vidomi-sumi-vneskiv-po-kievu.htm>
41. Warren Johansson. Prostitution. *Encyclopedia of Homosexuality* / Edited by Wayne Dynes. N. Y. : Garland Publishing, 1990. P. 1054–1057.
42. Weitzer R.J. Sex for sale: prostitution, pornography, and the sex industry. London : Routledge, 2000. 311 p.
43. 5 проблем, с которыми сталкиваются секс-работницы. https://update.com.ua/likbez_tag/5-problem-s-kotorymi-stalkivaiutsia-seks-rabotnitsy_n3253
44. 24 Канал. Хто «кришує» проституцію. 05.10.2015. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mk1QfvE-VKs> (дата звернення : 10.02.2020)

ВИСВІТЛЕННЯ У ЗМІ ПРАВ ЛЮДИНИ В МІСЦЯХ УВ'ЯЗНЕННЯ

Олена Колупаєва, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

У лекції зосереджено увагу на висвітленні прав ув'язнених українськими ЗМІ. Досліджено роль медіа у формуванні громадської думки про ув'язнених. На основі аналізу журналістських матеріалів виявлено порушення та виокремлено типові помилки ЗМІ у створенні контенту. Запропоновано рекомендації щодо підготовки якісних журналістських матеріалів відповідно до професійних стандартів.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Права ув'язнених та їх репрезентація у мас-медіа.
2. ЗМІ як фактор соціальної реабілітації засуджених.
3. Рекомендації щодо створення якісного медійного контенту про права людей у місцях ув'язнення.

1. ПРАВА УВ'ЯЗНЕНИХ ТА ЇХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ У МАС-МЕДІА

За дослідженнями World Prison Brief (онлайн-база даних, що забезпечує вільний доступ до інформації про тюремні системи в усьому світі), станом на 1 грудня 2019 року в усьому світі перебувало близько 11 мільйонів ув'язнених.

Загальна кількість ув'язнених в Україні (включаючи осіб, які утримуються під вартою / у слідчих ізоляторах) складає 52 тис. 973 особи (не враховуючи в'язнів у Криму та Севастополі, а також в районах Донецька та Луганська). Число ув'язнених на 100 тисяч населення країни становить 148 осіб. Варто зазначити, що рівень ув'язнених порівняно з минулим роком дещо зменшився. У 2018 році в місцях позбавлення волі перебувало 56 тис. 246 осіб, а число ув'язнених на 100 тисяч населення країни становило 157 осіб.

Зменшення рівня тюремного населення пов'язано зі змінами в Кримінально-процесуальному кодексі України. Кримінально-виконавча система України за період незалежності зазнала значних змін, стала більш прозорою для суспільства. Збільшився доступ громадськості до статистичних даних, які відображають діяльність системи. У представників громадськості і журналістів з'явилося право здійснювати візити в пенітенціарні заклади.

Кількість ув'язнених (на 100 000 населення країни)	148 (грунтуючись на оцінці населення країни в 35,7 мільйонів станом на грудень 2019 року (за даними Державного департаменту статистики України))
Затримані / ув'язнені до суду (відсоток ув'язненого населення)	35.8% (ув'язнені, які утримуються в слідчих установах)

Жінки-в'язні (відсоток ув'язненого населення)	3.9% (засуджених у тюремних колоніях)
Неповнолітні (відсоток ув'язненого населення)	0.3% (без врахування осіб, затриманих у досудових установах СІЗО)
Іноземні в'язні (відсоток ув'язненого населення)	1.7%

Крім того, діють громадські організації, які співпрацюють з установами системи, як-от: Громадська правозахисна організація «Донецький Меморіал», Харківська правозахисна група, «Україна без тортур» тощо.

Основними національними законодавчими актами, на яких базується система виконання покарань в Україні, є Конституція України, Кримінально-виконавчий кодекс України, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», Закон України «Про попереднє ув'язнення», Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси України.

Україною також ратифіковано міжнародні акти, серед яких:

- Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими ООН (1955, 1957, 1984 рр.).
- Декларація про захист всіх осіб від тортур та інших жорстких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження чи покарання (1975 р.).
- Конвенція проти тортур та інших жорстких нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання (1984 р.).
- Кодекс поведінки посадових осіб в частині підтримки правопорядку (1979 р.);
- Мінімальні стандартні правила ООН про відправлення правосуддя по відношенню до неповнолітніх (1985 р. – Пекінські правила).
- Європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини (1995 р.).
- Конвенція щодо попередження тортур та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (1987 р.) та ін.

Наприклад, Стандартні мінімальні правила поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Манделі) є набором міжнародних стандартів щодо поводження з ув'язненими. Правила Нельсона Манделі підкреслюють, що освіта, професійне навчання, робота, лікування та інші форми допомоги ув'язненим є важливими факторами досягнення цілей покарання ув'язнення, а саме: зменшення рецидивізму та підвищення безпеки населення.

Незважаючи на ці законодавчі та етичні норми, досі зберігається високий рівень порушень прав засуджених. Серед основних проблем ув'язнених осіб в Україні є такі: неналежні умови тримання під вартою, жорстоке поводження персоналу з ув'язненими та неналежне розслідування за скаргами. Дискримінація засуджених в Україні також залишається проблемою.

У Доповіді про стан дотримання прав людини в Україні за 2018 рік, підготовленій Державним Департаментом США, йдеться про численні випадки порушення прав людини. До ряду проблем у сфері прав людини відносять жорстоке поводження з затриманими з боку правоохоронних сил; важкі та загрозливі для життя умови у в'язницях та слідчих ізоляторах; свавільні арешти та утримання під вартою; випадки смерті у в'язницях або слідчих ізоляторах внаслідок тортур або недбалості з боку поліції чи персоналу в'язниць; катування та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують людську гідність, види поводження чи покарання тощо.

Повага до людської гідності, дотримання основних прав людини досі не стали домінуючими чинниками кримінально-виконавчої політики, а практика поводження з ув'язненими з боку персоналу базується на суворому вимаганні беззаперечної покорі ув'язнених.

У щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні вміщені результати моніторингу стану забезпечення прав осіб, які утримуються в місцях позбавлення волі. Зокрема, було виявлено типові порушення прав і свобод людини, які можуть кваліфікуватися як катування, жорстоке або таке, що принижує гідність, поводження або покарання:

- неналежні умови тримання (виявлені майже в усіх УВП та СІЗО);
- порушення права засуджених на працю та гідну її оплату, необґрунтоване здійснення відрахувань із заробітку або іншого доходу засуджених до позбавлення волі;
- зловживання адміністрацією УВП та СІЗО заходами дисциплінарного впливу, порушення законодавства при накладанні дисциплінарних стягнень;
- неможливість отримання правової допомоги у зв'язку із недостатньою інформованістю засуджених про свої права, а також про центри безоплатної вторинної правової допомоги та правозахисні організації;
- порушення прав і свобод ув'язнених на охорону здоров'я і медичну допомогу.

У результаті моніторингу місць несвободи, підпорядкованих Мін'юсту, було виявлено невідповідність вимогам Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими ООН.

Аналізуючи тематику публікацій у ЗМІ, можна побачити різноманітність висвітлення аспектів кримінальної проблематики, серед яких:

- умови утримання ув'язнених в місцях позбавлення волі: «*Померли 13 ув'язнених: опубліковані жахливі фото в'язниці під Києвом*» («Обозреватель»), «*Грибок, задуха та купи сміття: Денісова показала умови утримання в'язнів в одній з колоній Одеси*» («tsn.ua»);
- дотримання прав людини в пенітенціарних установах: «*На Житомирщині ув'язнені жаліються на порушення їхніх прав*» («Радіо Свобода»);
- заворушення та бунти ув'язнених: «*Бунт в Кропивницькому: зв'язували скотчем в'язнів і били неповнолітніх*» («Gazeta.ua»), «*Чому в одеській колонії бунтують ув'язнені?*» (Hromadske.ua);
- застосування насильства у ставленні до засуджених: «*Катування в'язнів: ДБР порушило справу проти тюремників*» («Українська правда»), «*ГПУ оприлюднила відео катувань в одеському СІЗО*» («Українська правда»), «*Тюрма-концтабір: у Бердянській виправній колонії досі знуцаються з людей – правозахисники*» («Радіо Свобода»);
- порушення чинного законодавства співробітниками кримінально-виконавчої системи (отримання хабара, вживання наркотиків і ін.): «*Проносив пакунками: тюремник на Черкащині продавав ув'язненим наркотики*» («Обозреватель»), «*Начальник Миколаївського СІЗО за хабарі надавав «привілеї» ув'язненим кримінальним авторитетам, – СБУ*» («Цензор.Нет»).

У журналістських матеріалах часто порушено питання утримання засуджених, зокрема, йдеться про те, що умови проживання, приготування їжі, дотримання особистої гігієни не відповідають вимогам Кримінально-виконавчого кодексу України; значна кількість приміщень знаходиться в антисанітарному стані і потребує ремонту, а деякі з них є аварійними і небезпечними для перебування людей. Крім того, ЗМІ звертають увагу на проблеми забезпечення в'язнів медичною допомогою, брак лікарів і ненадання засудженим належної медичної допомоги, внаслідок чого фіксується значна кількість смертей серед позбавлених волі людей.

Усе ж поза увагою медіа залишається чимало напрямків роботи установ пенітенціарної системи: дискримінація ув'язнених, хвороби та суїцидальна поведінка ув'язнених, соціальні проблеми неповнолітніх, молоді, жінок тощо.

2. ЗМІ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ

Реабілітація ув'язнених та їхня успішна реінтеграція в суспільство повинні бути одними з основних цілей системи кримінального правосуддя. Важливо, щоб колишні затримані брали участь у різних програмах реабілітації та отримували підтримку влади, щоб адаптуватися до життя поза виправною установою.

Затримані в Україні, незалежно від їхнього соціального стану до затримання, зіштовхуються з переповненістю в'язниць та неналежними умовами, незважаючи на те що Україна перебуває на шляху інтеграції до Європейського Союзу. Ці аспекти призводять до зміни характеру ув'язненого як людини, зокрема, соціальна реінтеграція стає ще складнішою. Проте соціальна реінтеграція та реабілітація колишніх ув'язнених є найбільш ефективним способом зменшення рецидивізму. Поширене уявлення про те, що правопорушник завжди буде правопорушником, є далеко не суто теоретичним упередженням. Соціальне відчуження є поширеним явищем щодо ув'язнених.

Тому важливо, щоб соціальна реабілітація починалася ще в місцях позбавлення волі. Вона передбачає систему організаційних, правових, культурних, освітніх, лікувальних, оздоровчих та інших соціальних заходів щодо відновлення фізичного і морального стану тих, хто цього потребує. Більшість колишніх ув'язнених мають психологічні проблеми, невпевненість у можливості змінити своє життя на краще, занижену самооцінку, схильність до суїциду.

У країнах Євросоюзу діє широка мережа державних реабілітаційних центрів, де після звільнення колишній засуджений отримує підтримку психологів, соціальних працівників та інших фахівців. В Україні ж допомогу колишнім в'язням надають приватні центри, які існують переважно за рахунок коштів благодійників.

У 2003 році було прийнято Кримінально-виконавчий кодекс України та Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», а також інші нормативно-правові акти, що регулюють питання підготовки до звільнення засуджених осіб. Завданнями кримінально-виконавчого законодавства є захист інтересів особи, суспільства та держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо забезпечення соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, на період до 2009 року» передбачало забезпечення соціальної адаптації звільнених осіб. Однак введення нових норм не принесло очікуваних результатів.

Протягом 2018 року з установ Державної кримінально-виконавчої служби на території України звільнено 10 тис. 919 осіб: за обраним місцем проживання направлено 10 тис. 630 (97%) звільнених, із них зареєстровано за місцем проживання 7 тис. 506 осіб (69%). Те, що відбувалося під час перебування у в'язниці, а саме: чи пройшли ув'язнені навчання, чи отримали адекватну медичну допомогу, чи здобули важливі життєві навички, чи, навпаки, налагодили зв'язки у злочинному світі – має суттєві наслідки для суспільства, до якого вони повертаються.

На думку експертів Міністра юстиції України Дениса Чернишова, успішна соціальна адаптація засуджених є одним із пріоритетних напрямів державної політики, адже труднощі у відновленні свого соціального статусу та поверненні до нормальних умов життя призводять до того, що особи, які звільнилися з установ виконання покарань, знову ступають на кримінальний шлях, через що підвищується рівень рецидиву злочинів.

Соціальна реабілітація засуджених включає в себе такі напрями роботи:

- здійснення виховної і психологічної роботи;
- створення оптимальних умов відбування покарання;
- збереження соціально корисних зв'язків під час відбування покарання;
- надання медичної допомоги, формування системи заходів для підвищення мотивації здорового способу життя;
- підвищення культурно-освітнього та професійного рівня засуджених;
- організація соціально значущих ініціатив, участі особи у суспільно корисній діяльності;
- надання соціально-психологічної та юридичної підтримки;
- створення умов для трудової зайнятості засуджених;
- здійснення навчання засуджених.

Цей процес повинен базуватися на принципі гуманності, який означає орієнтацію на пріоритет загальнолюдських цінностей; адаптації, що визначає особливості включення різних категорій колишніх засуджених у суспільно корисну діяльність; інтеграції, яка передбачає взаємодію усіх суспільних інститутів, зацікавлених у продуктивному процесі ресоціалізації.

Соціальною реабілітацією засуджених займаються багато суб'єктів: медичні, психологічні, виробничі служби, релігійні організації, центри зайнятості населення, освітні установи, благодійні фонди тощо. Особливе місце серед суб'єктів соціальної реабілітації займають засоби масової інформації, висвітлюючи повсякденну життєдіяльність виправних колоній, побут засуджених і співробітників, успіхи у сфері ресоціалізації.

Дослідник Євген Прохоров зазначає, що функціональними ролями журналістики є соціальна орієнтація, управління свідомістю і поведінкою адресата масової інформації, формування адекватної картини дійсності, а також уявлень про «бажане майбутнє» і шляхи його досягнення, визначення життєвих позицій громадян. Тобто, засоби масової інформації є механізмом адаптації людини в сучасному суспільстві.

Звісно, у висвітленні проблем пенітенціарної системи велика роль відводиться аналітичній журналістиці з її інтелектуальним, методологічним підходом до розуміння проблематики виконання покарань. Водночас і в популярних друкованих виданнях, і на телеканалах необхідно висвітлювати матеріали про різні аспекти функціонування пенітенціарної системи: про участь громадських організацій та релігійних об'єднань у здійсненні виховного впливу на засуджених, про застосування нових форм їхньої ресоціалізації, про організацію праці і побуту в місцях позбавлення волі, про проблематику повсякденного виконання службових обов'язків співробітниками.

Оскільки засоби масової інформації мають можливість впливати на ціннісні орієнтири суспільства, дуже важливо змістити акцент з демонстрування жахів кримінального середовища до передачі об'єктивної інформації, яка б ілюструвала процес ресоціалізації засуджених, рівень рецидивної злочинності, інші показники, які є вагомими для суспільства, його безпеки і благополуччя, гуманних засобів антикримінального впливу.

Ув'язнені в Україні є групою соціального винятку. Тому одним з пріоритетних завдань, що стоять перед українським суспільством, є руйнування штучних кордонів, що відділяють засуджених та ув'язнених від решти суспільства. Толерантне ставлення з боку суспільства і держави до осіб, які відбувають і відбули покарання, є необхідною базою для зниження рівня здійснення рецидивних злочинів.

Толерантне ставлення до засуджених після відбування покарання суттєво впливає на подальший спосіб їхнього життя і є профілактичною базою, що попереджує вчинення повторного злочину. ЗМІ є найбільш ефективним інструментом формування толерантного ставлення до засуджених з боку суспільства, оскільки вони є універсальним посередником між державою і кримінально-виконавчою системою, з одного боку, і індивідом, з іншого. Володіючи потужним впливом на сприйняття людиною інформації, ЗМІ здатні сформувавши певні стандарти поведінки, ціннісні орієнтири.

Розуміння всіх факторів, що беруть участь у формуванні громадської думки щодо ув'язнення, є складним завданням. Одним з головних факторів, що впливають на сприйняття людей, є образи, які створені ЗМІ. У наш час засоби масової інформації є основним джерелом того, звідки більшість людей дізнаються про злочин та в'язницю. Проблема полягає в тому, що представники ЗМІ через обмежений особистий досвід, неповну або неточну інформацію можуть подавати хибне зображення злочину та покарання.

Нерідко трапляються факти недостовірного відображення інформації про діяльність пенітенціарної системи. Це призводить до дезінформації населення про роботу інспекції, перешкоджає забезпеченню прозорості в діяльності кримінально-виконавчої системи, а також запобіганню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Дезінформування суспільства про роботу кримінально-виконавчих служб може спричинити конфліктні ситуації між працівниками, з одного боку, і засудженими та їхніми родичами, з іншого.

ЗМІ можуть бути активно залучені до процесу соціальної реабілітації засуджених. Вони можуть інформувати ув'язнених про зміни, основні події та еволюції в суспільстві, таким чином зменшуючи тривогу після звільнення та почуття відчуження. ЗМІ також можуть впливати на засуджених, надаючи довідкову інформацію, показуючи приклади того, як іншим колишнім засудженим вдалося успішно знайти роботу, створити сім'ю. За допомогою преси особи, які відбувають покарання, можуть підтримувати відносини з рідними і близькими. Крім того, ЗМІ здатні сформувавши певне ставлення суспільства до засуджених, і від цього буде залежати їх соціальна реабілітація після звільнення з місць позбавлення волі.

3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО СТВОРЕННЯ ЯКІСНОГО МЕДІЙНОГО КОНТЕНТУ ПРО ПРАВА ЛЮДЕЙ В МІСЦЯХ УВ'ЯЗНЕННЯ

Взаємодія кримінально-виконавчої системи та ЗМІ – це спільна, цілеспрямована, узгоджена діяльність, яка передбачає реалізацію таких завдань:

- формування позитивної громадської думки про діяльність органів і установ пенітенціарної системи;
- своєчасне та об'єктивне інформування громадськості, співробітників про роботу органів пенітенціарної системи, їх службової діяльності;
- моніторинг матеріалів з проблематики кримінально-виконавчої системи, публікація, в разі необхідності, спростувань недостовірної чи неточної інформації;
- участь у вдосконаленні виховної роботи із засудженими;
- забезпечення прозорості в діяльності пенітенціарної системи.

Основними цілями взаємодії кримінально-виконавчої системи із засобами масової інформації є створення ефективних комунікацій з суспільством, нових, більш оптимальних форм і методів об'єктивного інформування суспільства про діяльність пенітенціарної системи, що сприяють прозорості, створенню умов для участі громадськості в ефективному вирішенні поставлених перед кримінально-виконавчою системою завдань, зокрема, щодо дотримання та захисту прав і свобод людини, зміцнення законності та боротьби з корупцією.

Виділяють декілька форм взаємодії кримінально-виконавчої системи та ЗМІ:

1. Стандартні форми взаємодії, усталені в журналістській практиці: пресрелізи, брифінги, пресконференції, створення інформаційних брошур, відеопродукції тощо.
2. Допоміжні відомчі засоби: звіти і виступи керівництва, фотоархів, створення форумів, конференції, круглі столи, прямі трансляції.
3. Спеціальні PR-акції: презентації та анонси, організація свят, конкурсів тощо.

Головними умовами реалізації форм взаємодії є наявність суспільно важливого приводу; необхідність спільного засідання органів кримінально-виконавчої системи та ЗМІ для обговорення ситуації, що склалася; активне використання сучасних інтернет-технологій; вміння працювати з цільовою аудиторією.

Працівникам ЗМІ потрібно знати основні положення Кримінально-процесуального кодексу України (КПК), Кримінально-виконавчого кодексу України (КВК), Кримінального кодексу України. Крім того, варто мати знання про діяльність громадських, благодійних організацій та як взаємодіяти з ними.

Одним із способів введення рівноваги в історії про в'язниці є представлення точок зору фахівців з умов утримання ув'язнених, правозахисників, а також членів сім'ї ув'язнених, колишніх ув'язнених. Розширення списку джерел та розмова з людьми, які безпосередньо пов'язані з проблемою або впливають на неї, можуть стати джерелом нових ідей.

У матеріалах про правопорушення в місцях позбавлення волі має бути представлено декілька різних точок зору: засуджених, які скаржаться на порушення своїх прав, тих, які порушують ці права, і незалежних експертів, до прикладу, правозахисників.

Звертаючись до кримінальної тематики, варто не лише говорити про неналежні умови в місцях позбавлення волі, але і про те, як вирішити проблеми засуджених, яким чином вони можуть відстоювати свої громадянські права, куди можуть звернутися після звільнення, щоб отримати допомогу.

Дуже часто ЗМІ ігнорують проблеми порушення прав ув'язнених, зводячи матеріали до повідомлення про спроби втечі з в'язниці та заворушення, бунти. Поза увагою медіа залишаються такі теми:

- застосування умовного засудження та інших альтернативних непенітенціарних санкцій;
- проведення культурно-мистецьких заходів, конкурсів;
- трудова і виробнича діяльність у виправних установах;
- дискримінація ув'язнених;
- хвороби ув'язнених;
- заходи з соціальної реабілітації;
- законодавчі зміни, спрямовані на підвищення ефективності діяльності системи тощо.

Побічні наслідки ув'язнення, як-от: вплив на сім'ю, суспільні витрати, проблеми жінок – часто залишаються поза висвітленням ЗМІ. Тому важливо також донести ці історії до громадськості.

На думку Брайана Стівенсона, директора Ініціативи рівного правосуддя у Нью-Йорку, велика частина повідомлень про в'язниці є «оманливою та дегуманізуючою» і «представленою без контексту та інсайту». Тому експерти та правозахисники неодноразово наголошують на необхідності змін у висвітленні місць позбавлення волі та долі людей, які зазнають ув'язнення. Джелані Кобб, директор Центру прав людини в Колумбійській школі журналістики, зазначає: «Поки ми говоримо про людей лише з точки зору того, що вони зробили неправильно, легко

замаскувати той факт, що ми говоримо про людей». Справді, сенсаційна мова ЗМІ та обурлива лексика можуть спричинити посилення антигуманного ставлення до ув'язнених. Дегуманізація мови на кшталт «засуджених, ув'язнених, колишніх злочинців» може поглибити поділ «ми vs вони» і показати лише одну сторону історії.

Такі терміни, як «злочинець», «зек», «кримінальник» маркують людину з огляду на її минуле або теперішні звичаї, які висунені до неї. Такий підхід принижує людську гідність, призводить до втрати ідентичності людини, вказуючи лише на правопорушення. Натомість важливо описувати людей першочергово як людей, а не вказувати на їхні помилки. Тому варто вживати терміни «людина, яка перебуває в місцях позбавлення волі», «людина, яка утримується під вартою».

ЗМІ повинні використовувати гуманну, нейтральну лексику для осіб, залучених до системи кримінальної юстиції. Місія пенітенціарної системи, яка полягає у створенні безпечного і справедливого світу, може бути підірвана, якщо ЗМІ будуть використовувати мову, яка наголошує на ув'язненні, а не на особистості людини. Часто люди, які повертаються додому після звільнення, зіштовхуються з негативними ярликами, які мають дегуманізуючий і деморалізуючий ефект. Такі слова заперечують особистість людини, яка може бути дитиною, батьком, матір'ю, учнем, учителем, адвокатом тощо. Вони шкодять людям, які їх чують, та сім'ям людей, які перебувають у в'язниці.

Щодо спеціалізованих видань для ув'язнених, важливо, щоб представники ЗМІ не зосереджувалися тільки на пенітенціарній проблематиці, оскільки засудженим важливо нагадувати, що вони є членами громадянського суспільства, для яких не є байдужими політичні, соціальні, морально-етичні теми. Тому варто подавати широке висвітлення проблем культурного, політичного, соціального характеру. Крім того, слід розміщувати на сторінках видань відомості про їх працевлаштування після звільнення, отримання послуг у сфері освіти і професійної підготовки. Це забезпечило б успішну комунікацію засуджених із зовнішнім світом, сприяло б розумінню колізій сучасного суспільства.

Висновки. Основні проблеми ув'язнених осіб в Україні такі: неналежні умови тримання під вартою, порушення прав і свобод ув'язнених на охорону здоров'я і медичну допомогу, неможливість отримання правової допомоги тощо.

Засоби масової інформації можуть активно включитися в процес соціальної реабілітації засуджених через висвітлення повсякденної життєдіяльності засуджених і співробітників у пенітенціарній установі, інформування ув'язнених про зміни в суспільстві. Толерантне ставлення до особистостей, які відбули покарання, дозволяє підвищити ступінь ефективності адаптації індивіда до існування поза виправною установою.

Готуючи матеріали про правопорушення в місцях позбавлення волі, представникам медіа варто звернути увагу на такі аспекти: представлення декількох різних точок зору, збільшення списку джерел, вживання нейтральної, гуманної лексики, розширення тематики медіасюжетів, висвітлення не лише резонансних подій у діяльності пенітенціарних установ, а й інших недостатньо висвітлених питань, а саме: дискримінація ув'язнених, їх хвороби та суїцидальна поведінка, соціальні проблеми неповнолітніх, молоді, жінок тощо.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Дотримання прав ув'язнених в Україні–2015. Доповідь «Донецького Меморіалу» / упоряд. О. П. Букалов. Харків, 2016. 48 с.
2. Звіт про дотримання прав людини в Україні за 2018 рік [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/Official_HRR_2018_UKR.pdf.
3. Кримінальний кодекс України. Закон від 05.04.2001 № 2341-III.

4. Кримінально-виконавчий кодекс України. Закон України від 1 січня 2004 року. № 1129-IV.
5. Кримінально-процесуальний кодекс України. Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI.
6. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Закон України від 17.03.2011 № 3160-VI.
7. Річний звіт ГО «Україна без тортур» за 2018 рік [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://notorture.org.ua/2019/04/09/richnij-zvit-gromadskoi-organizacii-ukraina-bez-tortur-za-2018-rik/>
8. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.univ.kiev.ua/content/upload/2019/-697223196.pdf>
9. Ягунов Д.В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування: Видання третє, перероблене та доповнене. Одеса, 2009. 314 с.
10. Dawn K. Cecil (2015). Prison Life in Popular Culture: From The Big House to Orange Is the New Black. Retrieved from <https://www.rienner.com/uploads/55cb93a986f33.pdf>
11. Introductory Handbook on the Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders. Vienna, 2018. Retrieved from https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/18-02303_ebook.pdf
12. Pupovac J. (2012). FOI Toolbox. Retrieved from <https://www.quillmag.com/2012/08/07/foi-toolbox-31/>
13. Roadmap for the Development of Prison-based Rehabilitation Programmes United Nations Office on Drugs and Crime. Vienna 2017. Retrieved from https://www.unodc.org/documents/middleeastandnorthafrica/2018/Roadmap_for_the_Development_of_Prison-based_Rehabilitation_Programmes_ENG.pdf
14. Yousman B. (2013). Challenging the Media-Incarceration Complex Through Media Education. Urbana: University of Illinois Press. Retrieved from http://digitalcommons.sacredheart.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1087&context=media_fac

ЛЮДИНА І СПІЛЬНОТА

ПОЛІЦІЯ І ПРАВА ЛЮДИНИ: ВИСВІТЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МЕДІА

Ірина Вялкова, кандидатка наук з соціальних комунікацій, доцентка кафедри соціальних комунікацій, Маріупольського державного університету.

Чи є точки дотику, коли йдеться про права людини і поліцію? Як реформа поліції вплинула на формування іміджу правоохоронних органів у медіа? На які провідні ідеї слід опиратися при висвітленні у ЗМІ прикладів захисту або порушення прав людини представниками поліції? Спробуємо в цій лекції розглянути ключові аспекти теми.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Реформа поліції та права людини. Оцінка ефективності поліції та ступінь довіри населення.
2. Стан дотримання прав людини в діяльності органів правопорядку: експертні дослідження.
3. Висвітлення у ЗМІ прикладів захисту / порушення прав людини представниками поліції: провідні ідеї.

1. РЕФОРМА ПОЛІЦІЇ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ. ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІЦІЇ ТА СТУПІНЬ ДОВІРИ НАСЕЛЕННЯ

Реформування правоохоронної системи є важливим етапом для кожної країни, що перебуває на шляху становлення та прагне побудувати справжню демократичну державу, де пануватиме верховенство права. Така реформа в Україні триває з 2015 року. «Упродовж реформи органи внутрішніх справ повинні пройти складний процес трансформації із каральних органів у сервісну службу європейського зразка, основним завданням якої стане забезпечення прав і свобод людини» [1, с. 1].

2 липня 2015 року було прийнято закон України «Про Національну поліцію». Відповідно до статті 1, «Національна поліція України (поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку» [2]. Одним із завдань поліції визначено охорону прав і свобод людини.

Серед провідних принципів діяльності поліції – дотримання прав і свобод людини (стаття 7):

1. Під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації.
2. Обмеження прав і свобод людини допускається виключно на підставах та в порядку, визначених Конституцією і законами України, за нагальної необхідності і в обсязі, необхідному для виконання завдань поліції.

3. Здійснення заходів, що обмежують права та свободи людини, має бути негайно припинене, якщо мета застосування таких заходів досягнута або немає необхідності подальшого їх застосування.
4. Поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.
5. У діяльності поліції забороняються будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками [2].

Рівень довіри населення до поліції є одним з основних критеріїв оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції. Кабінетом Міністрів України затверджено порядок проведення оцінки рівня довіри населення до Національної поліції, яким визначаються основні завдання, принципи, періодичність проведення оцінки, порядок дій Нацполіції та незалежної соціологічної служби під час організації та проведення оцінки тощо. Результатом проведення оцінки рівня довіри населення до органів і підрозділів Національної поліції має бути виявлення проблемних питань в їх діяльності, врахування думки громадськості для удосконалення їх роботи, що повинно сприяти підвищенню ефективності роботи органів і підрозділів поліції, зробити їх діяльність більш прозорою, зрозумілою та підконтрольною суспільству [3].

Дослідження «Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян», проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 17 лютого 2020 року, вказує на такі результати щодо рівня довіри до поліції [4]:

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри*
Національна поліція	14,9	29,4	37,4	6,3	12,0	-0,6
Патрульна поліція	17,9	28,3	36,8	2,9	14,2	-6,5

* Різниця між часткою тих, хто довіряє, і часткою тих, хто не довіряє.

На рівень довіри громадян впливає як особистий досвід, так і матеріали в ЗМІ (рівень довіри до яких, згідно з цим же дослідженням, значно вищий: зовсім не довіряю – 15,4; скоріше не довіряю – 24,8; скоріше довіряю – 49,2; повністю довіряю – 3,3; важко відповісти – 7,4; баланс довіри-недовіри – 12,3).

В українських ЗМІ щодо представників поліції використовуються наступні назви:

Поліцейський	Громадянин України, який склав Присягу поліцейського, проходить службу на відповідних посадах у поліції і якому присвоєно спеціальне звання поліції.
Поліціант / поліціант	Розмовне, те саме, що поліцейський.
Коп	Популярна в США назва співробітника поліції. Аббревіатура COP – Constable On the Post, тобто «констебль на посту». У Великій Британії походження слова «коп» пов'язують зі словом «copper» – той, хто хапає (від англійського дієслова сор – зловити, затримати).

2. СТАН ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПРАВОПОРЯДКУ: ЕКСПЕРТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів (Асоціація УМДПЛ) – неурядова правозахисна організація, що здійснює системний всеукраїнський моніторинг дотримання прав людини та основоположних свобод у діяльності правоохоронних органів. Організацію створено після розформування Управління моніторингу дотримання прав людини в системі МВС України, яке існувало в 2008-2010 роках [5].

Щороку експерти Асоціації аналізують та узагальнюють стан дотримання прав людини в діяльності української поліції / міліції, надаючи цілісну картину порушень прав і свобод людини протягом року. Результатом такого аналізу стають науково-практичні видання, які було запроваджено 2008 року. Головний фокус видань направлений на аналіз дотримання поліцією основоположних прав та свобод, що закріплені в Європейській конвенції з прав людини. Аналіз ґрунтується на різних джерелах інформації – офіційній статистиці органів державної влади, результатах соціологічних досліджень, матеріалах всеукраїнської моніторингової кампанії «Поліція під контролем», індивідуальних зверненнях громадян та повідомлень у засобах масової інформації [6 – 14].

Експертна група «Поліція під контролем» – платформа правозахисних організацій, створена Асоціацією УМДПЛ, Центром політико-правових реформ та Експертним центром з прав людини у 2016 році, що здійснює комплексні дослідження стану дотримання прав людини в діяльності української поліції. Дослідження дотримання прав людини поліцією здійснюється як у площині правотворчості, так і правозастосування. Місія групи – сприяння дотриманню прав людини в діяльності поліції шляхом дослідження практики роботи поліції та її відповідності законодавству в галузі поліцейської діяльності [15].

Загалом Асоціація УМДПЛ реалізує низку проєктів, серед яких:

- інтернет-альманах «АНТИДОТ» (критичний погляд на правоохоронну систему) [16];
- «Посилення системи захисту активістів» (спільно із мережею колективної безпеки «ЗахисТИ»). Результатом проєкту є створення мережі моніторів по всій Україні, які фіксують випадки тиску на активістів та журналістів; створення моніторингових звітів щодо випадків тиску на громадських активістів та журналістів [17 – 22]; створення digital-інструментів, які допомагають громадським активістам в питаннях безпеки та ін. [23];
- Освітня платформа з прав людини – некомерційний навчально-просвітницький проєкт Асоціації УМДПЛ, який надає спеціальні знання про те, як захищати себе та свої права законним шляхом [24];
- пенітенціарний напрямок – превентивні заходи з дотримання прав людини в пенітенціарних закладах шляхом підвищення громадської активності та мотивації персоналу установ поважати людську гідність та ін.

3. ВИСВІТЛЕННЯ У ЗМІ ПРИКЛАДІВ ЗАХИСТУ / ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРЕДСТАВНИКАМИ ПОЛІЦІЇ: ПРОВІДНІ ІДЕЇ

В українських медіа висвітлення діяльності поліції є вагомим часткою контенту. Так, на сайті інформаційного агентства УНІАН результати пошуку за ключовим словом «поліція» нараховують 17 839 згадувань, на сайті інформаційного агентства «Укрінформ» – 8 415 згадувань (з 01.01.2019 року). Висвітлення діяльності поліції присутнє в матеріалах ЗМІ, що стосуються тем кримінальних злочинів, адміністративних правопорушень, злочинів ненависті (наприклад, відносно ЛГБТ-спільноти), ДТП, надзвичайних ситуацій, вразливих

груп населення (ув'язнені, наркозалежні, безпритульні, діти та ін.), домашнього насилля та ін. У таких матеріалах поліція зазвичай має позитивний імідж, представлена такою, що спрямовує свої дії на обстоювання прав і свобод громадян.

Часто такі матеріали ґрунтуються суто на інформації, що надана пресслужбами відповідних інституцій, замість автора матеріалу друкують підпис «Пресслужба...», загалом, вони носять іміджевий характер, заголовки не потребують коментарів, тексти супроводжуються фотографіями усміхнених поліцейських та радісних врятованих / захищених:

- «О совершенствовании деятельности органов внутренних дел.» URL: <http://pr.ua/news.php?new=38784> (дата звернення: 25.03.2020).
- «Зниклу дитину слов'янські правоохоронці знайшли протягом 15 хвилин». URL: https://zi.ua/news/protyagom-15-khvilin-slov-yansk-pravookhoronts-znayshli-zniklu-ditinu_1676/ (дата звернення: 25.03.2020) та ін.

Такі тексти логічно вписуються в стратегію «Community Policing», що реалізується в Україні. «Community Policing» – це «філософія та організаційна стратегія, що ґрунтується на прозорому партнерстві, активному співробітництві між поліцією та громадою для більш ефективного визначення, запобігання та розв'язання проблем злочинності, подолання страху перед злочинністю, фізичними та соціальними розладами і погіршенням умов свого району, з метою покращення якості життя всіх громадян» [25, с. 5].

Але журналістам під час висвітлення діяльності поліції в контексті забезпечення охорони прав і свобод людини варто все ж таки пам'ятати, що поліцейські **всього лиш виконують свої професійні обов'язки**. І як не піарять щодня роботу прибиральниці, яка має норму відведених їй квадратних метрів підлоги (це її професійні обов'язки), так і не треба робити щось надзвичайне з того, що люди інших професій (зокрема, поліцейські) у той самий час роблять свою справу. Тож варто уникати тенденції до героїзації.

Важливо пам'ятати, що ЗМІ, як і поліція, мають стояти на сторожі прав людини. Тому варто приділяти увагу питанням захисту цих прав і від поліції в тому числі, адже поліція не завжди виконує свої обов'язки відповідно до закону або свідомо порушує його.

На сайті Асоціації українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів у розділі «Інфографіка» (<http://umdpl.info/knowyourrights/infografika/>) викладено рекомендації для громадян щодо оформлення скарг на незаконні дії поліцейського:

ЯК ПОСКАРЖИТИСЬ НА НЕЗАКОННІ ДІЇ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО

Типові неправомірні дії

Поліція не завжди виконує свої обов'язки відповідно до закону або свідомо його порушує. Незаконними можуть бути *активні дії* (неналежне спілкування - образи, лайка тощо; незаконний огляд/поверхнева перевірка; незаконна перевірка документів тощо), а також *бездіяльність* (ігнорування усної заяви про правопорушення; ненадання допомоги у небезпечній ситуації тощо). Слід розуміти, що такі дії можуть бути суспільно небезпечними і містити склад злочину (найчастіше – ст. 365 КК «Перевіщення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу»), а отже, їм розслідуватися мають відповідно до Кримінального процесуального кодексу (КПК).

Як і куди скаржитись

Умовно, можна виділити **два види скарг**:

1) **процесуальна**: якщо Ви є учасником адміністративного або кримінального провадження, то скарга (клопотання) на незаконні дії/бездіяльність працівників поліції подається відповідно до вимог процесуального законодавства (ст. 267 КУпАП та гл. 26 (ст. 303–313) КПК відповідно);

2) **загальна**:

а) щодо Вас вчинено незаконні дії/бездіяльність (але не злочин): незаконний огляд, неналежне спілкування, ігнорування прохання допомоги, погрози тощо, то скарга на них **подається до керівника поліції** або служби безпеки відповідного територіального органу **в порядку Закону України «Про звернення громадян»**. Також скарга може бути викладена **усно за номером «102» або «0-800-50-02-02»** (call-центр, куди можна повідомити про неправомірні дії поліції).

Окрім цього, **радімо надіслати копію листа в місцеву прокуратуру**, яка буде тримати справу на контролі.

б) щодо Вас скоєно **злочин** (катування, побиття, погрози розправою, незаконне тримання під вартою тощо) – **подається заява про скоєння злочину** відповідно до КПК **до місцевої прокуратури** (в майбутньому – Державного бюро розслідувань).

Начальникові ГУНП в м. Києві
Крищенку А.С.
01061, м. Київ, вул. Володимирська, 15

Копія: Прокуратура м. Києва
Прокурору м. Києва
Говді Р.М.
03150, м. Київ, вул. Предславинська, 45/9

Від Тарасенка Петра Івановича
01024, м. Київ, вул. Лютеранська, 4
моб. тел. (098) 875 45 75

СКАРГА
на незаконні дії працівника поліції

10 липня 2016 року мене було незаконно піддано поверхневому огляду. Так, знаходячись о 14:20 біля входу до станції метро «Хрещатик» до мене підійшли працівники патрульної поліції з вимогою провести поверхневий огляд. Поліцейські не представилися, не пояснили підстав для застосування такого превентивного заходу, а також суть та мету його проведення. Всі мої вимоги навести підстави для проведення поверхневого огляду були проігноровані. С. 40 ЗУ «Про Національну поліцію» визначає підстави поверхневого огляду, а також містить чітку вимогу до статі поліцейського, який здійснює огляд. Мені довелося бути оглянутим працівником поліції протилежної статі (нагрудний знак – №000000), що грубо порушує ст. 40 ЗУ «Про Національну поліцію» та завдало мені моральних страждань, унаслідок втручання у моє приватне життя.

Нагадую, що відповідно до ст. 7 ЗУ «Про звернення громадян» звернення, оформлені належним чином і подані у встановленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду. А також, відповідно до ст. 18 Закону про мою можливість брати участь у перевірці поданої заяви та знайомитися з матеріалами такої перевірки.

Прошу розглянути скаргу та прийняти рішення про притягнення винних до відповідальності у термін, встановлений ст. 20 ЗУ «Про звернення громадян». Прошу проінформувати мене про прийняте рішення негайно після його прийняття, а у випадку подовження строку розгляду – повідомити про це.

11 липня 2016 року

В. Зинич

У «шапці» вказується адресат. Контакти та відомості про керівництво відділів поліції є на сайті npu.gov.ua

Радимо ставити в копію прокуратуру. Контакти є на сайті місцевих прокуратур

Обов'язково вказується П.І.Б. та адреса. Скарга не може бути анонімною. Телефон вказується за бажанням – так Ви маєте більше шансів, що з вами зв'яжуться

Обов'язково вказується слово «скарга», як один із видів звернень громадян

Перший абзац – фабула, тобто викладення подій та суті порушення. Вона викладається у вільній формі, однак бажано писати короткими, чіткими та зрозумілими фразами. Вказуються лише факти, тому від слів «можливо», «мені здалось», «скоріш за все» тощо, краще відмовитись

Якщо у Вас є відомості про поліцейського-порушника – обов'язково вкажіть про це. У будь-якому випадку радимо запам'ятати номер жетона (нагрудного знака), за яким можна ідентифікувати поліцейського. Якщо у вас є дані свідків – це також допоможе ефективніше розглянути Вашу скаргу

Нагадайте поліції про її обов'язок прийняти скаргу та розглянути відповідно до законодавства

Підпис є обов'язковим, без нього скарга буде анонімною

Термін розгляду

Оскільки скарга є однією з форм звернення громадян, то, відповідно до Закону «Про звернення громадян», термін розгляду – **невідкладно**, але не пізніше **15 днів** з дня надходження заяви. Цей термін може бути подовжено до **30 днів**, про що повідомляють заявника.

Асоціація УМДПЛ
UMDPL Association

Матеріал розроблено експертами Асоціації УМДПЛ
Більше порад: policeundercontrol.org
Вказання джерела при цитуванні є обов'язковим.
© Асоціація УМДПЛ, 2016

ЕКСПЕРТНА ГРУПА ПОЛІЦІЯ ПІД КОНТРОЛЕМ

Матеріали в ЗМІ про порушення або протиправні дії поліцейських є також вагомою часткою контенту українських ЗМІ. Такі матеріали мають гучні заголовки, рясніють емоційно забарвленою лексикою, апелюють до еталонного, зразкового образу поліцейського (створеного самими ж ЗМІ в матеріалах іншого ґатунку!).

- «Драка со стрельбой в Николаеве: началось с того, что двое пьяных полицейских помочились на авто» / <https://novosti-n.org/news/read/187339.html>.
- «Полицейский силой надел на мариупольца наручники» / <https://www.0629.com.ua/news/2673039/policejskij-siloj-nadel-na-mariupolca-narucniki>.
- «Экс-полицейскому, торговавшему амфетаминном, избрали меру пресечения» / <https://www.0629.com.ua/news/2597621/eks-policejskomu-torgovavsemu-amftaminom-izbrali-meru-presecenia>.
- «Пьяный полицейский в Броварах сбил двух людей на переходе, один из пешеходов погиб» / https://lb.ua/society/2020/02/17/450079_pyaniy_politseyskiy_brovarah_sbil.html.
- «Превысили полномочия! В Мариуполе трое патрульных избили мужчину на глазах у ребенка» / <https://www.0629.com.ua/news/2435745/prevysili-polnomocia-v-mariupole-troe-patrulnyh-izbili-muzcinu-na-glazah-u-rebenka>.

Відповідно до цього постає питання: чи завжди є необхідність вказувати на належність до поліції людини, яка скоїла правопорушення, але, так би мовити, «у вільний від роботи час» або взагалі є вже «екс»? Журналісти ж завжди наполегливо акцентують на цьому увагу.

Владислав Власюк, експерт ГО «Реанімаційний пакет реформ», та Віталій Власюк, головний науковий співробітник відділу впровадження практики Європейського суду з прав людини в прокурорську діяльність Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України, пропонують такі рекомендації щодо взаємодії поліції зі ЗМІ:

1. Відкритість та прозорість діяльності правоохоронних органів у сучасному демократичному суспільстві – це такий собі *must*, що є невіддільним від налагодження якісної комунікації зі ЗМІ.
2. Необхідно залучати експертів як міжнародних, так і національних, в тому числі з бізнес-середовища, адже ефективна діяльність має належно висвітлюватися у ЗМІ. Бренд-стилістика, впізнаваність, якість роботи із соціальними мережами має наближатися до бізнес-стандартів.
3. Не слід переоцінювати соціальну мережу Facebook, адже вона має досить обмежене коло читачів. Насправді, значна частка громадян не користується ані Facebook, ані іншими веб-сайтами, а, здебільшого, саме з представниками цієї соціальної мережі правоохоронцям доводиться взаємодіяти частіше.
4. Враховуючи особливості сучасних ЗМІ, гарною ідеєю є регулярне «відпрацювання» так званих «фейків» та оперативне їх спростування. Це дозволяє зберегти монополію на швидке постачання якісної інформації про роботу органу.
5. Необхідно залучати суспільство до обговорення чи навіть впливу на вирішення деяких питань. Наприклад, кольори та їх поєднання нових автомобілів для поліції обиралися спільно з громадою, що викликало схвалення та відчуття причетності з боку спільноти.
6. Не слід боятися залучати до спілкування з журналістами безпосередніх виконавців роботи.
7. Журналістам, ЗМІ також слід підвищувати свій професіоналізм [26, с. 36–37].

Пам'ятка щодо взаємодії представників мас-медіа з працівниками поліції [27, с. 93–96]

Права поліцейського, який охороняє громадський порядок під час масового заходу, надзвичайної події	Права представника мас-медіа, який висвітлює масовий захід, надзвичайну подію
<ul style="list-style-type: none"> • вимагати у представника мас-медіа посвідчення, що підтверджує його професійну належність; • проводити аудіо-, відео-, фотофіксацію як допоміжний засіб попередження протиправних дій та розкриття правопорушень; • тимчасово обмежувати або забороняти доступ громадян на окремі ділянки місцевості чи об'єкти з метою забезпечення громадського порядку, громадської безпеки, охорони життя і здоров'я людей; 	<ul style="list-style-type: none"> • здійснювати письмові, аудіо- та відеозаписи із застосуванням необхідних технічних засобів, за винятком випадків, передбачених законом; • після пред'явлення документа, що засвідчує його професійну належність, збирати інформацію в районах стихійного лиха, катастроф, у місцях аварій, масових безпорядків, воєнних дій, крім випадків, передбачених законом; • звернутися до будь-якого працівника поліції за поясненнями або допомогою; • збирати інформацію у місцях масових безпорядків та воєнних дій за умов: • пред'явлення посвідчення, що підтверджує професійну належність;

<ul style="list-style-type: none"> • обмежувати або забороняти у випадках затримання злочинців, при аваріях, інших надзвичайних обставинах, що загрожують життю і здоров'ю людей, рух транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць і автомобільних дорогах. 	<ul style="list-style-type: none"> • проходження інструктажу поліції; • відсутності предметів та речовин, що можуть становити небезпеку та бути причиною недопущення до охоронюваної зони.
<p>Важливо:</p> <ul style="list-style-type: none"> • звертаючись до особи, або у разі звернення особи до поліцейського, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на її вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук (стаття 18 закону України «Про Національну поліцію»); • на однострої поліцейського розміщується нагрудний знак із чітким зазначенням його спеціального жетона. Поліцейському заборонено знімати з однострою чи приховувати нагрудний знак, а також будь-яким іншим чином перешкоджати прочитанню інформації на ньому або фіксуванню її за допомогою технічних засобів. Поліцейський, який виконує функції в цивільному одязі, зобов'язаний мати при собі нагрудний знак, крім випадків, коли наявність нагрудного знака перешкоджає проведенню негласної слідчої (розшукової) дії. Поліцейським підрозділу спеціального призначення номер нагрудного знака додатково зазначається на однострої і на шоломі таким чином, щоб його було можливо прочитати або зафіксувати за допомогою технічних засобів, крім випадків, коли такі поліцейські виконують завдання в режимі секретності (стаття 20 закону України «Про Національну поліцію»); • поліцейський має право вимагати в особи пред'явлення нею документів, що посвідчують особу, та/або документів, що підтверджують відповідне право особи, зокрема, у випадку, якщо особа перебуває на території чи об'єкті зі спеціальним режимом або в місці здійснення спеціального поліцейського контролю (стаття 32 закону України «Про Національну поліцію»); 	<p>Важливо:</p> <ul style="list-style-type: none"> • при контакті з поліцейським журналісту доцільно представлятися та пред'являти службове посвідчення чи інший документ, що засвідчує його належність до мас-медіа; • представник мас-медіа, перебуваючи серед учасників масового заходу, повинен утримуватись від вчинення провокаційних дій, закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України, а також від пропаганди війни, насильства та жорстокості, розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі; • слід враховувати, що за злісну непокору законному розпорядженню чи вимозі поліцейського передбачена адміністративна відповідальність згідно зі статтею 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення (накладення штрафу від восьми до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб). Погроза вбивством, насильством щодо працівника правоохоронного органу згідно зі статтею 345 Кримінального кодексу України карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк. Умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу тяжкого тілесного ушкодження – позбавленням волі на строк від п'яти до двадцяти років;

• поліцейський на всій території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний вжити необхідних заходів з метою рятування людей, надання допомоги особам, які їй потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції (стаття 18 закону України «Про Національну поліцію»); • поліцейський має володіти інформацією щодо того, який представник поліції уповноважений спілкуватися з журналістами і коментувати ситуацію, та надавати контакти цієї особи представникам мас-медіа. Якщо ситуація потребує негайного пояснення дій поліції (загроза замінування, масштабна ДТП з перекриттям руху, надзвичайні події тощо), поліцейський має поінформувати представників мас-медіа про те, що сталося; • перешкодження законній професійній діяльності журналістів тягне за собою відповідальність згідно зі статтею 171 Кримінального кодексу України.	• у випадку виникнення небезпечної ситуації або перешкодження законній професійній діяльності журналістів слід: • не порушувати загальних правил знаходження у місцях масових безпорядків; • мати ідентифікацію того, що він журналіст (наприклад, позначку на жилеті/касці «ПРЕСА»); • мати посвідчення журналіста та надавати його на вимогу правоохоронних органів; • телефонувати службі 102 з мобільного у випадку виникнення ситуації, що порушує права журналіста, оскільки такий дзвінок буде зареєстровано; • звертатися до поліцейських особисто з проханням допомогти і зупинити незаконну діяльність; • подавати заяви про перешкодження законній професійній діяльності журналіста та особисто відслідковувати хід справи, користуватися допомогою адвокатів.

Висновок. Співпраця поліції та засобів масової інформації, перш за все, має ґрунтуватися на спільній ідеї – захисті прав людини шляхом використання різних методів та форм впливу на свідомість громадян, метою якого буде підвищення рівня обізнаності громадян у сфері прав людини та засобів і шляхів їх захисту, спроба зменшення рівня злочинності, зменшення кількості службових злочинів серед працівників поліції, зменшення кількості замовних матеріалів у ЗМІ про діяльність поліції та сприяння налагодженню партнерських відносин між поліцією, ЗМІ та населенням. А розпочати треба кожному із себе, адже це дозволить запобігти взаємним звинуваченням у професійній некомпетентності та відсутності професіоналізму.

ДЖЕРЕЛА

1. Права людини в діяльності поліції: практичний посібник / уклад. О. Давліканова. – К., 2016. – 79 с.
2. Закон України Про Національну поліцію. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 25.03.2020).
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 07 лютого 2018 р. № 58 Про затвердження Порядку проведення оцінки рівня довіри населення до Національної поліції. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-poryadku-provedennya-ocinki-rivnya-doviri-naselennya-do-nacionalnoyi-policiyi> (дата звернення: 25.03.2020).
4. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020р.). URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-liutyi-2020r> (дата звернення: 25.03.2020).

5. Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів. URL: <http://umdpl.info/about/> (дата звернення: 25.03.2020).
6. Права людини в діяльності української міліції – 2009. – Харків: Права людини, 2010 р. – 380 с.
7. Права людини в діяльності української міліції – 2010. – Київ – Харків: Права людини, 2010 р. – 276 с.
8. Права людини в діяльності української міліції – 2011. – Київ-Харків: Права людини, 2011 р. – 354 с.
9. Права людини в діяльності української міліції – 2012. Науково-практичне видання / За заг. ред. Батчаєва В.К., Пивоварова В.С. – Київ-Харків: Права людини, 2012 р. – 320 с.
10. Права людини в діяльності української міліції – 2013. Науково-практичне видання / За заг. ред. Пивоварова В. С., Чумака Ю. В. – Київ-Львів: ФОП Пятаков Ю. О., 2014. – 404 с.
11. Права людини в діяльності української міліції – 2014. Науково-практичне видання / За заг. ред. Чумака Ю.В., Пивоварова В.С. – Київ, 2015 р. – 328 с.
12. Права людини в діяльності української поліції – 2015. Науково-практичне видання / Упоряд. Крапивін Є.О. – К. : Асоціація УМДПЛ, 2016 р. – 408 с.
13. Права людини в діяльності української поліції – 2016. Науково-практичне видання / Упоряд. та ред. Крапивін Є. О. – К. : Софія-А, 2017 р. – 304 с.
14. Права людини в діяльності української поліції – 2017. Аналітичний звіт / За заг. ред. Крапивіна Є. О. – К. : Софія-А, 2018 р. – 208 с.
15. Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів. Експертно-аналітичний напрям. URL: <http://umdpl.info/police-experts.info/> (дата звернення: 25.03.2020).
16. Інтернет-альманах «АНТИДОТ» (Критичний погляд на правоохоронну систему). URL: <https://antidot.info/> (дата звернення: 25.03.2020).
17. Моніторинговий звіт щодо переслідувань активістів та правозахисників в Україні. Квітень – травень 2019 р. URL: <https://activist-protection.umdpl.info/wp-content/uploads/2019/08/ActivistsReportSource-4.pdf> (дата звернення: 25.03.2020).
18. Моніторинговий звіт щодо переслідувань активістів, правозахисників та журналістів в Україні. Червень 2019 р. URL: https://activist-protection.umdpl.info/wp-content/uploads/2019/09/Monitoryngovyj_zvit_shhodo_peresliduvan-1.pdf (дата звернення: 25.03.2020).
19. Моніторинговий звіт щодо переслідувань активістів, правозахисників та журналістів в Україні. Липень 2019 р. URL: https://activist-protection.umdpl.info/wp-content/uploads/2019/09/Monitoryngovyj_zvit_shhodo_peresliduvan-2.pdf (дата звернення: 25.03.2020).
20. Моніторинговий звіт щодо переслідувань активістів, правозахисників та журналістів в Україні. Серпень 2019 р. URL: https://activist-protection.umdpl.info/wp-content/uploads/2019/09/Monitoryngovyj_zvit_shhodo_peresliduvan-3.pdf (дата звернення: 25.03.2020).
21. Моніторинговий звіт щодо переслідувань активістів, правозахисників та журналістів в Україні. Вересень 2019 р. URL: <https://activist-protection.umdpl.info/wp-content/uploads/2019/10/ActivistsReport09.pdf> (дата звернення: 25.03.2020).
22. Моніторинговий звіт щодо переслідувань активістів, правозахисників та журналістів в Україні. Жовтень 2019 р. URL: https://activist-protection.umdpl.info/wp-content/uploads/2019/11/Monitoryngovyj_zvit-shhodo-peresliduvan-aktyvistiv-pravozahysnykiv-ta-zhurnalistiv-v-Ukrayini-za-zhovten-2019-roku-2-1.pdf (дата звернення: 25.03.2020).
23. Посилення системи захисту активістів. URL: <https://activist-protection.umdpl.info/about/> (дата звернення: 25.03.2020).

24. Освітня платформа з прав людини. URL: <http://edu.umdpf.info/> (дата звернення: 25.03.2020).
25. Вілсон П. Практичний посібник для поліцейських, що взаємодіють з громадою. URL: https://www.npu.gov.ua/assets/userfiles/files/pdf/Posibnik_zv_gromaga2LQ3.pdf (дата звернення: 25.03.2020).
26. Власюк В., Власюк В. Особливості взаємодії зі ЗМІ на прикладі Нової патрульної поліції // Особливості взаємодії засобів масової інформації з правоохоронними органами: міжнародний та національний досвід: матеріали міжнародного круглого столу (23 листопада 2016 року). – К.: Національна академія прокуратури України, 2017. – 48 с. – С. 35 – 37.
27. Взаємодія мас-медіа та органів державної влади : навч. посіб. / М. Т. Андрійчук, Т. С. Андрійчук ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. – Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2018. – 114 с.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Пенітенціарна система та права людини: правовий посібник / Федорук О.О., Яковець І.С., Бондаренко – К. : Асоціація УМДПЛ, 2017 р. – 256 с.
2. Поліція і права людини: методичні рекомендації з проведення занять Street Law/ авторський колектив; Відп. ред. В.А. Єлов – Київ: Асоціація юридичних клінік України, 2018.– 75с.
3. Права людини і забезпечення правопорядку під час публічних зібрань. Керівництво. – Варшава: Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, 2017. – 155 с.
4. Взаємодія з поліцією у зоні проведення АТО: практичний poradnik / Батчаєв В. К. – К. : Асоціація УМДПЛ, 2016 р. – 96 с.
5. Притягнення до адміністративної відповідальності поліцією: практичний poradnik / Крапивін Є.О. – видання 2-е, виправлене і доповнене – К. : Асоціація УМДПЛ, 2016 р. – 92 с.
6. Адвокат у кишені: практичний poradnik / Упоряд. Крапивін Є.О. – К. : Асоціація УМДПЛ, 2016 р. – 36 с.
7. (Майже) Старший Брат стежить за тобою: відеоспостереження за дотриманням публічного порядку в Україні. Звіт за результатами дослідження, проведеного в січні-жовтні 2019 року // Упор. М. Каменев та С. Золотар. – К.: Асоціація УМДПЛ, 2019. – 76 с.
8. Відкритість Національної поліції України: оцінка стану забезпечення права на доступ до публічної інформації – 2017. Звіт за результатами дослідження / Юрчик І.В. – К. : Софія-А, 2018 р. – 44 с.
9. Права людини за ґратами: практичний посібник / Федорук О.О., Яковець І.С. – К. : Асоціація УМДПЛ, 2016 р. – 256 с.
10. Федорук, О. Моніторинг дотримання прав людини в пенітенціарних установах (в рамках реалізації національного превентивного механізму) / Федорук О.О. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ : Асоціація УМДПЛ, 2016. – 178 с.
11. Особливості взаємодії засобів масової інформації з правоохоронними органами: міжнародний та національний досвід: матеріали міжнародного круглого столу (23 листопада 2016 року). – К.: Національна академія прокуратури України, 2017. – 48 с.
12. Взаємодія працівників Національної поліції з представниками ЗМІ під час несення служби: метод. рек. / Бугайчук К. Л., Сердюк О. О., Гладкова Є. О. та ін.; Харк. нац. ун-т. внутр. справ, ГУНП України в Харк. обл. – Харків, 2017. – 26 с.

СУД, ГРОМАДСЬКІСТЬ І ЗМІ НА ЗАХИСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Олена Іванова, докторка наук із соціальних комунікацій, професорка, деканка факультету журналістики, реклами та видавничої справи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Лекцію присвячено аналізу наповнення українського інформаційного простору контентом щодо діяльності судової системи України, зокрема, в аспекті захисту прав людини, також вона містить пропозиції щодо конструктивної комунікаційної взаємодії суду, громадськості та ЗМІ в інтересах українського суспільства та наповнення інформаційного поля якісними і корисними громадянам та країні матеріалами судово-правозахисної тематики.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Громадська думка та суспільні настрої щодо судової системи і захисту прав людини в Україні.
2. Медіарепрезентація вітчизняної системи судочинства.
3. Повага та відкритість у стосунках судової влади і громадськості.
4. Конструктивна перспектива комунікаційної взаємодії для суду, громадськості та ЗМІ.

Широка громадськість в Україні вже тривалий час має стійке упереджене негативне ставлення до системи судочинства, яка, за суспільними уявленнями, є тотально корумпованою, всуціль зневажає законодавство, порушує права людини. Громадська думка в тлумаченні дій і стану судової системи найчастіше виходить з недовіри та неповаги до неї, а судова влада призвичаїлась до такого ставлення і воліє ігнорувати це, відсторонюючись, ховаючись від публічності. Натомість в інтересах і широкої громадськості, і самої судової влади слід мати зовсім інші стосунки, заґрунтовані на взаємній довірі, повазі та підтримці. Громадськість за таких умов апелює до справедливості та дотримання законності для усіх і кожного в будь-який момент у будь-якій ситуації, а судова система, повсякчас спираючись на громадян, має реальну силу неупереджено творити цю справедливість та захищати закон і порядок. Це можливо в умовах відкритого суспільства, що реалізує принципи демократії участі.

Що заважає нам рухатись у цьому напрямі та чим варто скористатися на цьому шляху, спробуємо обговорити й осмислити.

1. ГРОМАДСЬКА ДУМКА ТА СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ ЩОДО СУДОВОЇ СИСТЕМИ І ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Як відомо, суспільство завжди і в усіх системах досить негативно ставить до влади як такої: не довіряє її представникам, очікує від неї більшого, звинувачує у своїх проблемах тощо. Ступінь недовіри до слів і дій влади в сучасній Україні є надзвичайно високим.

Опитування населення України та представників правничих професій щодо довіри до судової влади, судової реформи та сприйняття корупції, що проводилось за сприяння Програми USAID «Нове правосуддя» у 2018 році, засвідчує наступне:

- рівень довіри до судової влади низький (до 16%), як і до влади загалом;
- особистий досвід співпраці з судовою системою (коли громадянин стає користувачем судових послуг) підвищує рівень довіри до неї [див.: 3];
- обізнаність громадян у діяльності суду незначна, адже користувачами судових послуг є не більше 9% громадян, а обізнаними, наприклад, з ходом судової реформи, з її елементами, успіхами та невдачами, себе вважають не більше 20% населення України [див.: 9];
- основним джерелом інформації про судову систему є телебачення, а сприйняття телевізійних повідомлень населенням не демонструє критичного ставлення глядачів та медіаграмотності суспільства [див.: 8, 9];
- ставлення до суду формується, зокрема, і через позицію лідерів думок, саме тому громадяни прислухаються до вражень, оцінок, досвіду знайомих, шукають джерела інформації в мережі Інтернет та соціальних мережах, де є особистий досвід людей, які користуються повагою і довірою спільнот, що їх обрали лідерами думок [див.: 2, 9].

Отже маємо наступну картину:

- для громадськості український суд – це, перш за все, корупція та затягування справ, хоч мало хто реально стикався з судом,
- розуміє діяльність, принципи та механізми здійснення судочинства в Україні незначна частка населення, адже правова грамотність загалом невисока, а ЗМІ, в основному, зосереджують увагу на новинах, пов'язаних із органами судової влади, забезпечуючи неповне та часто неякісне інформування населення. (На роботі мас-медіа із судовою проблематикою ми нижче зупинимось дещо детальніше).

Описана картина засвідчує декілька важливих речей. По-перше, репутація судової влади як її стратегічний ресурс працює проти неї самої та суспільства в цілому. По-друге, стійке негативне ставлення громадян до судової системи характеризується стереотипністю, що важко заперечується, спростовується, змінюється. Іншими словами: судова влада України своєю щоденною діяльністю на всіх рівнях реалізації системи правосуддя напрацювала стійкі негативні уявлення про себе і своїх представників, а суспільні настрої щодо суду, суддів та судочинства трансформуються у громадську думку значною мірою завдяки механізму стеретипізації, де негатив превалює над позитивом, а глибина і складність спрощується, примітивізується.

Людська думка – змінна величина, що знаходиться в постійному русі – нестабільному рухливому середовищі. Громадськість – це спільнота, що формується на основі певних загальних цілей, підтримується традиціями, міфами, ритуалами, які є продуктом спільної історії, та широко застосовує стереотипи як форму уявлення про дійсність та стереотипність як тип мислення. Про це багато написано У. Ліппманом [див.: 6]. Громадська думка, масова свідомість не формуються одномоментно, їм передують і їх супроводжують тривалі суспільні процеси. Як виникають масові суспільні настрої, як вони трансформуються у суспільну думку, як виникає більш-менш стала масова свідомість, детальніше можна прочитати у В.В. Різуна [див.: 10, 11].

Громадська думка завжди, а надто в умовах відкритого інформаційного світу, відіграє важливу роль у суспільних процесах. Стійкі репутації, жорсткі стереотипи, проникаючи в масову свідомість, легко в ній укорінюються, адже відповідають на запити людей і спільнот та визначають думки і дії громадськості. Репутація при цьому може формуватися як стихійно, так і цілеспрямовано, проте завжди вкорінюється у свідомості громадян.

У судочинства в нашій країні репутація склалася стихійно, адже свідомо її ніхто не формував: судова влада протягом довгих років не ставила собі такої мети, адже не вважала своїм стратегічним інтересом порозуміння з громадськістю, надаючи перевагу відстороненості, закритості, неpubлічності.

Репутація – це довгострокова концентрація уваги на певних перевагах їх власника, чого слід дотримуватись протягом тривалого часу. При цьому ні поведінка, ні робота, ні спілкування не можуть суперечити побудованій репутації, а, навпаки, мають послідовно відображати її. Репутація влади, зокрема судової системи, формується внаслідок спостереження за її діяльністю та включає як доказові аргументи досвід конкретних дій цієї системи, так і емоційні складові, зокрема, враження, стереотипні уявлення громадськості, оцінки експертів та коментарі авторитетних осіб. Для репутації влади і судової системи також важливо, хто її репрезентує як спікер, оскільки він уособлює та персоналізує систему судочинства в очах цільових аудиторій. Стіяка позитивна репутація та авторитет призводять до підвищення рівня довіри громадськості, формування позитивної громадської думки і, як наслідок, підтримки громадськістю політики публічної влади, зокрема судової. Стереотипи легко прив'язуються до репутації і важко заперечуються. *Не ефективно заперечувати те, що є переконанням громадян, варто показати альтернативу.* Так колективні негативні уявлення про репутацію трансформуються під впливом індивідуальних позитивних альтернатив. Натомість на характеристиках, в основі яких часто лежать стереотипні уявлення, адже більшість населення не стикається з системою судочинства, формується ставлення суспільства до судової влади.

Можемо констатувати: порозуміння з громадськістю на сьогодні – це комунікаційний виклик для судової системи України, адже її стратегічні інтереси зосереджені у полі громадської думки, яка має змінити переважно негативні уявлення про суд і судочинство в нашій країні на позитивні.

В умовах відкритого глобального інформаційного світу ігнорувати суспільні настрої для влади небезпечно і шкідливо, адже влада має опиратися на громадськість, яка забезпечує своєю підтримкою стабільність позицій влади чи своєю незгодою піддає сумнівам її легітимність, дестабілізує її діяльність.

Українська влада ще досі не усвідомлює, що відкритість до громадян, поінформованість суспільства та громадська підтримка ініціатив і дій влади – запорука її міцних позицій і стабільного статусу.

Сьогодні відбувається трансформація соціально-класової структури суспільства, де соціальні групи визначаються через виробництво та споживання інформації, адже соціальна диференціація та формування сталих поглядів і переконань ґрунтуються на інформаційних та комунікаційних чинниках. Доступ до інформації забезпечує людину не лише безпрецедентними можливостями слідкування, а й фактично наділяє повноваженнями здійснювати контроль за діяльністю соціальних інституцій, зокрема владних, через спостереження за їхньою роботою. У цих умовах отримує свій розвиток так звана *демократія участі* (Т. Фотопулос), згідно з якою громадськість своєю увагою до діяльності влади бере участь у вирішенні суспільно важливих питань.

Демократія участі [див.: 1] виходить з уявлень про принципову різноманітність інтересів окремих особистостей, які, будучи громадянами, самостійно визначають свої настрої та дії у конкретній ситуації, не орієнтуючись на класові інтереси чи позиції. Тут має місце плюралізм думок та інтересів. Як вони здатні співіснувати та узгоджуватися? Інформаційне поле стає потужним чинником формування суспільних уявлень, адже ні традиція, ні освіта, ні сім'я не мають такої сили впливу на сучасну людину. Того, хто став незалежним індивідом, не вдається примусити до чогось з позицій сильного, зокрема влади, його можна лише переконати: вмовити робити щось (мотивувати поведінку), вмовити не робити щось (посилити наявну поведінку), отримати згоду на те, щоб влада робила щось, не піддаючись критиці чи атаці (модифікувати негативну поведінку). Детальніше про це читайте за посиланням [див.: 4].

При цьому варто усвідомлювати, що суспільство потребує серйозних виважених дискусій щодо усіх принципів питань суспільного життя, адже це забезпечує громадськості механізми та умови підвищення рівня компетентності щодо оцінки дій влади, а також надає їй інструменти пошуку експертів, моральних авторитетів, лідерів думок, які зможуть артикулювати громадські запити, претензії, питання самій владі.

Громадськість, що усвідомлює свою суспільну силу, постає як громадянське суспільство, здатне формувати платформи, засновувати рухи, фонди, програми та спроможне на суспільно значущі дії, консолідовані і консенсусні, що ведуть до спільних цілей.

Важливо при цьому, аби така суспільна дискусія була реалізована у форматі цивілізованого пошуку консенсусних рішень та сповідувала принципи взаємоповаги та толерантності з боку влади і громадськості, які обопільно шукають конструктивні шляхи вирішення суспільно важливих питань, а не переймаються формуванням особистого політичного іміджу.

Сьогодні світ навколо нас надзвичайно різноманітний, тому інтереси та потреби кожного потрібно поважати, кожен повинен мати право задоволення. Для цього слід шукати згоду, порозуміння через обговорення з урахуванням усіх наявних можливостей і всіх наявних інтересів. Таке суспільство називається відкритим та передбачає наявність і продуктивну реалізацію таких цінностей, як свобода думки і висловлювання, демократія, соціальна справедливість, соціальна відповідальність, верховенство закону, права людини. Тут має місце зміна суспільних орієнтирів у бік залучення громадськості до спільних рішень та дій щодо розвитку країни.

Активність громадськості та підзвітність влади громадянам – важливі риси нового відкритого демократичного суспільства. За таких умов влада має забезпечити верховенство закону, підтримуване незалежною судовою системою, та конституційний захист прав людини, а громадськість, завдяки високому рівневі самосвідомості громадян, має контролювати дії влади, співпрацюючи з нею на шляху більш щасливого, справедливого, гармонійного майбутнього власної країни. Таким шляхом намагається рухатись і Україна. І тут є над чим працювати і владі, і громадськості. Зокрема, сервісний підхід щодо управління, згідно з яким влада – «колективний служитель» громадян, де в основу покладена сервісна теорія держави, – це ще лише перспектива уявлень і дій як влади, так і громадськості.

2. МЕДІАРЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СИСТЕМИ СУДОЧИНСТВА

Суттєву чи навіть провідну роль у формуванні й поширенні суспільної думки та настроїв громадськості відіграють засоби масової інформації – сфера масмедіа. Вони ефективно впливають не лише на оцінки, враження, думки своєї аудиторії, а й на її вчинки, дії, поведінку. Мас-медіа мають реальну силу: «Бачення реальності визначає соціальну активність будь-якого суб'єкта. Здатність вплинути на бачення реальності – ключ до управління поведінкою людини і суспільства. Мас-медіа мають таку здатність з двох причин: вони спостерігають за реальністю і репрезентують це спостереження аудиторії; вони можуть стати «голосом» зацікавленого соціального суб'єкта і репрезентувати вигідний йому образ реальності. Ухвалюючи рішення, ми залежимо від інформації, а на неї можна впливати, керуючи сферою прийняття рішень, а отже – панувати» [див.: 3].

Хоча в Україні населення досить критично ставиться до ЗМІ, вони здійснюють суттєвий вплив на громадськість, адже для значної кількості громадян масмедіа є основним джерелом суспільно-важливої інформації, на основі споживання якого й формуються уявлення про світ і поведінку в ньому.

Що пишуть журналісти про суд і захист прав людини?

Якість інформації про судову владу, оприлюднена у засобах масової інформації, загалом низька. Спеціалізовані юридичні ЗМІ, що демонструють більш професійний та якісний підхід до висвітлення діяльності судової влади та широту охоплення судової тематики, працюють, в основному, на фахову юридичну аудиторію і майже зовсім не зачіпають широких кіл громадськості.

Як медіаексперт, що здійснює протягом 2014-2020 рр. моніторинг регіональної преси в проєкті Інституту демократії імені Пилипа Орлика з дослідження українського медіапростору та ЗМІ, та як авторка цієї лекції, хочу

звернути увагу на те, що у місцевих ЗМІ про судову систему пишуть надзвичайно нечасто і лише у вузькому тематичному діапазоні: рішення місцевих судів (щодо тарифів комунальних послуг, відведення землі тощо), що мають значення для місцевої громади; судові справи щодо місцевих чиновників через хабарництво, зловживання службовим становищем, халатність у роботі; рішення місцевих судів щодо покарання за побутові правопорушення, скоєння ДТП; вибори нових голів місцевих судів; нові відомості щодо судового розгляду резонансних справ (справа К.Гандзюк, справа П. Шеремета) [див.: 7].

Зазвичай це лише новини (найчастіше резонансні та негативні), які не дають можливості громаді мати системні уявлення про діяльність судової влади і формувати на підставі отриманої інформації своє ставлення до неї. При цьому значна частина новин все ж залишається поза межами журналістського бачення. Йдеться про розгляд судових справ (чи перспективи таких справ) щодо порушення прав людини на тимчасово непідконтрольних Україні територіях Донецької, Луганської областей та Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, справ, в основі яких є міжжетнічні конфлікти, дискримінація та інші порушення прав людини. Таких матеріалів практично нема в інформаційному просторі України, зокрема, регіональному.

Українські ЗМІ щодо роботи з судовою тематикою та її проблематикою демонструють слабкість журналістського поля: журналістів, що розуміються на судовій проблематиці, досить мало; якість інформації про судову владу, оприлюднена у вітчизняних засобах масової інформації, загалом низька; ЗМІ часто є заангажованими своїми власниками, що позначається на акцентах кута подачі інформації, її збалансованості.

ЗМІ мають розширити тематику та проблематику матеріалів щодо судочинства в Україні, поставивши за мету не лише інформувати громадськість про поточні суспільно важливі новини цієї сфери та підігравати аудиторії в її прагненнях споживати сенсаційні та негативні новини, а й детальніше розповідати про правосуддя в Україні, зокрема, з позицій захисту інтересів окремого громадянина, у ракурсі захисту / порушення прав людини. І тут як негативний, так і позитивний досвід багато вартує, адже може формувати ставлення до судової влади не у контексті вже наявної у неї негативної репутації, а неупереджено і змістовно, – так, як це треба, аби змінювати ситуацію на краще.

Журналістиці також не варто забувати і про статус «четвертої» влади: критичність в оцінках законодавчої, виконавчої та судової влад належить до визначальних властивостей роботи журналіста. При цьому, звісно, публічна суспільна критика – це не суперечка, не навішування ярликів, не огульне звинувачення, а інструмент конструктивного і неупередженого впливу на владу з метою покращення її діяльності в інтересах суспільства в цілому.

3. ПОВАГА ТА ВІДКРИТІСТЬ У СТОСУНКАХ СУДОВОЇ ВЛАДИ І ГРОМАДСЬКОСТІ

Вище ми з'ясували, що громадська думка сьогодні відіграє важливу роль у суспільних процесах, і це варто повсякчас пам'ятати і враховувати. Судова влада мала би свідомо перейнятися створенням позитивного контексту своєї діяльності, аби мати шанси на формування громадської поваги і підтримки. Також важливим чинником є відкритість судової влади – цієї ще дотепер закритої інституції. Реформи та інші ініціативи чи зміни у системі судочинства мають бути реперезентовані, донесені, розтлумачені суспільству, аби воно розуміло і підтримувало їх.

Судова реформа, що триває в Україні з 2016 року, після того, як 2 червня 2016 року Верховною Радою було ухвалено зміни до Конституції України щодо правосуддя та нове законодавство про судоустрій та статус суддів, – це, зокрема, зміна, реформа стосунків судової влади і суспільства, що передбачає вирішення багатьох питань: подолання корумпованості, заангажованості українського судочинства, підвищення рівня компетентності судів і суддів, приєднання України до Римського статуту міжнародного кримінального суду (можливість судового розгляду справ, пов'язаних із геноцидом, військовими злочинами та злочинами проти людяності) тощо.

Передбачається, що судова реформа кардинально вплине на довіру громадськості до судів і суддів. Важливо наголосити, що саму судову систему ця реформа спонукає до відкритості та сповідання сервісного підходу до здійснення своїх владних повноважень.

Сучасна демократія як демократія участі, що базується на відкритості та посиленні контролю громадськості за владою, спонукає судову систему як владну інституцію публічно демонструвати спільні із суспільством цінності та артикулювати наміри, що підтримуються громадськістю. Комунікаційна складова діяльності суду така ж важлива, як і власне судочинство. При цьому комунікація судової влади з громадськістю має базуватися на задекларованих самою владою цінностях і принципах діяльності: гарантувати верховенство права, захищати права і свободи людини і громадянина, забезпечувати рівність доступу до правосуддя для всіх і кожного задля розвитку громадянського суспільства та зміцнення держави Україна.

І тут варто зважити на кілька аспектів.

1. Громадськість – і прихильники, і нейтралі, і противники – це стратегічні партнери, з якими слід охоче і системно співпрацювати, вирішуючи конкретні питання. Тих, хто має упереджене ставлення, опонує, вдається до критики, слід бачити як опонентів, а не ворогів та шукати шляхи до конструктивної співпраці через доведення обґрунтованості власної позиції.

Не варто лише втягуватися в протистояння та тим самим підігравати інтерес громадськості до опозиційно налаштованих громадських об'єднань, метою яких є часом демонстрація сили, а часом – спроба отримати фінансування подібних дій. На безпідставні закиди критиків, що мають на меті піар протестного руху, поодинокі реакції навздогін випадкам опонентів не найефективніша річ, на відміну від систематичної роботи зі своєю аудиторією, що має довгострокові цілі і будується на відкритості та співпраці.

Цільові аудиторії, з якими відбувається співпраця в процесі реалізації діяльності судової влади, це, перш за все, користувачі судових послуг, широка громадськість, юридична спільнота, інші органи влади, громадські активісти та громадські організації, ЗМІ. Важливою є проактивна робота з цільовими аудиторіями, на яку зазвичай не вистачає часу і вмінь.

2. Суспільству варто повідомляти не лише новини, а й наративи, що містять ключові повідомлення. Ключовими повідомленнями є думки, які мають бути донесені судовою владою до цільових аудиторій як такі, що втілюють важливі для системи ідеї та працюють на її порозуміння з громадськістю. Ключові повідомлення дослівно не повторюються у конкретних інформаційних матеріалах, а присутні як інтенція, наміри дій і комунікацій із суспільством. Ключові повідомлення можуть поширюватися усіма доступними каналами комунікації: традиційними та електронними ЗМІ, сайтами судів, соціальними мережами тощо.

3. Для налагодження порозуміння з громадськістю, подолання стереотипів та зміни репутації варто опиратися на інститут лідерів думок, які можуть бути ефективними медіаторами.

За законами комунікації, особистий вплив є гнучкішим за масовий: краще обходить перешкоди, легше долає спротив аудиторії, має суттєву емоційну складову. На цьому будується феномен впливу лідерів думок [див.: 5].

Для судової системи України продуктивним є опертя як на локальних лідерів думок (регіональних авторитетів, представників суміжних професій, що користуються повагою населення – адвокат, правозахисник, викладач), так і космополітичних (міжнародні експерти судової галузі, керівники судових органів авторитетних країн). Локальні лідери думок орієнтовані на спільноту та її власні проблеми, тому здатні розуміти аудиторію і тим самим її переконувати, а космополітичні – знають «великий світ», його правила і кращі зразки, можуть виступати експертами – і цим теж переконують аудиторію. Для лідера думок дуже важливо бути відомим і авторитетним спікером, що вміє чітко, просто і привабливо формулювати думки. Лідерами думок у контексті судової темати-

ки, можуть бути адвокати, вчені-юристи, правозахисники, блогери, чия позиція позитивно сприймається суспільством.

Для України продуктивно було б мати надійну підтримку та повагу з боку більшості представників українського суспільства до судової влади як гаранта дотримання прав людини і громадянина, бо це в інтересах країни в цілому і кожного її громадянина зокрема.

Вимірювання стану громадської думки та моніторинг інформаційного простору з позицій короткострокової та довгострокової перспективи (за квартал, за рік, за два роки) дають можливість оцінити стан і перспективи стосунків судової влади та громадськості. Зокрема, йдеться про такі чинники:

- загальне підвищення / зниження рівня довіри громадськості до судової влади (має продемонструвати соціологічне опитування);
- безперервна та якісна / переривчаста та несистемна взаємодія прес-служб судової системи зі ЗМІ, підвищення / зниження рівня насиченості інформаційного простору інформаційними повідомленнями відповідної тематики (має зафіксувати моніторинг інформаційного простору, а соціологічні дослідження громадської думки, яка буде обізнана у поточному стані правосуддя, мають продемонструвати зміни уявлень цільових груп);
- наповненість / ненаповненість власних каналів комунікації (сайтів судів та судових органів, соціальних мереж) відповідними повідомленнями, що з'являються регулярно та мають широкий тематичний спектр та високу якість (має зафіксувати моніторингове дослідження);
- рівень насиченості, потужності та безперервності інформаційного потоку щодо діяльності української системи правосуддя можна виміряти у системному моніторингу відповідних сегментів інформаційного простору (зокрема, кількість згадувань у ЗМІ; типологія ЗМІ, які проявляють інтерес (загальнополітичні/ спеціалізовані); експертна увага та увага лідерів думок до цієї проблематики; тематичний і жанровий діапазон публікацій);
- відсутність / наявність різких і масштабних негативних суспільних реакцій на кризові ситуації, спокійна та поміркована / різка та емоційна позиція критично налаштованих громадян та соціальних груп свідчатиме про ефективність / неефективність прямих виходів представників судової влади до громадськості (має зафіксувати моніторингове дослідження інформаційного простору, зокрема вагомим є показник тональності публікацій (позитивна/негативна/нейтральна));
- зменшення / збільшення показників підтримки цільовими групами суспільних стереотипів щодо сприйняття судової влади, що свідчатиме про зняття / наявність смислових фільтрів при споживанні інформації про діяльність системи правосуддя та нейтралізацію негативних / позитивних настроїв і формування сприятливої громадської думки (має зафіксувати соціологічне опитування, експертний аналіз, глибинні інтерв'ю);
- зростання кількості цікавих для цільових аудиторій суддів-спікерів та інших комунікаторів від системи правосуддя, розвиток спікерів та ньюсмейкерів від судової системи (має зафіксувати та оцінити медіаекспертиза «прямої мови» публічних виступів);
- покращення ставлення до системи судочинства користувачів судових послуг (має відображати опитування громадян, що звертаються до суду, щодо обізнаності у діяльності судової системи, ставлення до неї та якості надання судових послуг).

Інформаційне поле – це зона впливу на суспільну свідомість. Чим саме заповнені інформаційні канали в тій чи іншій проблемно-тематичній зоні – багато що визначає в тлумаченні суспільством відповідних соціальних сфер. Громадськість має шукати інструменти посилення відкритості і підзвітності влади собі, громадськості, при цьому переймаючись питаннями підвищення рівня власних запитів до влади. У таких умовах і влада, і суспільство навчаються демократичних цінностей, відповідальності, партнерства.

4. КОНСТРУКТИВНА ПЕРСПЕКТИВА КОМУНІКАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ДЛЯ СУДУ, ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ЗМІ

Аби українське суспільство мало насичений якісним контентом про українське судочинство інформаційний простір, зусилля мають докласти усі: громадськість, судова система, ЗМІ. Владі варто ставати проактивною у комунікації з суспільством. Громадськості – уважною і критичною щодо судової системи. ЗМІ мають залишатися неупередженими, аби налаштовувати владу і суспільство на конструктивне вибудовування стосунків.

І для судової системи, і для громадськості, і для ЗМІ важливо налагодити системну взаємодію. Прес-служби судів мають співпрацювати зі ЗМІ та журналістами для забезпечення постійного спілкування з суспільством. Судовій системі варто демонструвати більше ініціативи у стосунках з пресою та активно шукати точки дотику, враховуючи взаємні інтереси. Зокрема, поважати важливий для журналістів показник оперативності (дедлайн) та навзаєм вимагати точності цього стандарту журналістики, оскільки він дуже багато вартує з позицій судочинства.

Для демонстрації відкритості судовій системі варто широко використовувати такі канали комунікації, як-от: офіційні сайти судів, акаунти у соціальних мережах – для прямого спілкування з цільовими аудиторіями, а громадськості та ЗМІ слід оприлюднювану в такий спосіб інформацію споживати, оцінювати та використовувати для захисту власних інтересів та контролю влади.

Спілкування судової влади з громадськістю має бути реалізовано також через прямий вихід до неї (зокрема, у кризових ситуаціях) без очікування звинувачень у закритості, а через пропозицію відкритої співпраці, коли громадськість не ігнорує, а вислуховує та дають відповіді на питання й претензії. При цьому суспільство має прагнути якнайдетальнішого інформування та компетентного тлумачення щодо внесення змін до законодавства, щодо владних ініціатив, які визначають процес здійснення судочинства в країні, а судова система, граючи на випередження, заздалегідь готує суспільне тло для таких змін і новацій. Поле журналістики у цьому процесі має грати ключову роль для обох сторін.

Українське суспільство також потребує оприлюднення позитивного досвіду діяльністю судової системи. Воно має бачити і знати задоволених, справедливо захищених людей чи спільноти, адже розголос позитивного досвіду взаємодії з судом – це перспектива поширення цього позитивного досвіду.

Надзвичайно важливо, аби у центрі інтересів та дій і влади, і громадськості, і ЗМІ перебувала конкретна людина, заради якої вони й працюють. Добре, якщо ЗМІ при цьому стануть полем співпричетності влади і громадськості в інтересах усіх і кожного. Тоді права людини будуть у пріоритеті та захисті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fotopoulos T. Towards An Inclusive Democracy. The Crisis of the Growth Economy and the Need for a New Liberatory Project. London/New York: Cassell Continuum. – 1997. – 401 p.
2. Довіра, патерналізм і пасивність: як українці ставляться до громадських організацій // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/139870/2018-08-03-dovira-paternalizm-i-pasivnist-yak-ukraintsi-stavlyatsya-do-gromadskikh-organizatsii/> (5)
3. Іванова О. А. Медиаграмотность как коридор возможностей: от медиабезопасности до социальной активности / Е. А. Иванова // Діалог: Медіастудії. – 2014. – Вип. 18–19. – С.196–207.
4. Іванова О. А. Управління громадською думкою в умовах інформаційного суспільства: стратегічний підхід / Олена Іванова // Діалог: Медіастудії. – 2018. – Вип.24. – С.8–41.

5. Іванова О. А., Мойсеєва О. П., Стеблина Н. О. Місцева преса : Посібник для ЗМІ. Як регіональним журналістам працювати за часів нових медіа та кризи демократії: посібник. – К.: ТОВ «Бізнесполіграф», 2019. – 232 с.
6. Липпман У. Общественное мнение / У.Липпман. – пер.с англ. Т. В. Барчуновой. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
7. Моніторингові звіти дослідження регіональної преси України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://idpo.org.ua/reports>
8. Протидія російській пропаганді та медіаграмотність: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Аналітичний звіт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/136017/2018-03-27-protidiya-rosiiskii-propagandi-ta-mediagramotnist-rezultati-vseukrainskogo-opituvannya-gromadskoi-dumki/> (4)
9. Результати другого всеукраїнського опитування населення України щодо довіри до судової влади, судової реформи та сприйняття корупції за 2018 рік // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/1_NJ_October_2018_SurveyPublic_Result_UKR.pdf (3)
10. Різун В. В. Маси : тексти лекцій / В. В. Різун. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 118 с.
11. Різун В. В. Теорія масової комунікації : підручник. / В.В.Різун – К.: Просвіта, 2008. – 260 с.

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЛЮДИНА В ІНСТИТУЦІЇ: МЕДІАФОКУС НА РЕАЛІЗАЦІЮ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Олеся Мединська, доцентка кафедри журналістики Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.

Галина Синоруб, доцентка кафедри журналістики Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.

Костянтин Шендеровський, доцент кафедри соціальних комунікацій Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Соціальні права людини та медіакомпетентність: як використати потенціал цінностей, ідей, перспектив для формування якісних медіапродуктів? Чому не потрібно боятись медіатемати реалізації в Україні соціальних прав людини? Як вибудовувати професійну медіаучасть у публічних діалогах (на прикладі отримувачів соціальних послуг та пацієнтів медичних інституцій)?

ПЛАН ЗАНЯТЬ

1. Соціальні права людини.
2. Соціальні права людини – клієнта соціальних служб.
3. Соціальні права людини – пацієнта у сфері охорони здоров'я.

1. СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ

Соціальні права людини становлять особливу групу прав. Понятійний апарат соціальних прав використовується на кожному кроці в повсякденному житті будь-якої людини в Україні. Але попри загальне використання в суспільстві, офіційні норми та конституційні гарантії, актуальною проблемою є відсутність усталеного підходу до їх трактування. У публічному просторі достатньо поширеними є відповіді, смисли, посилання: *«Держава вам нічого не винна!»*.

Якщо говорити про «покоління» прав людини, то це досить складна тема ^[184], тому що, наприклад, як і раніше, Європейський суд і Комітет ООН із прав людини працюють насамперед із так званим першим поколінням прав – цивільними і політичними (багато з яких називають фундаментальними). Але є ще друге покоління прав – соціальні, економічні та культурні, і третє – екологічні, колективні та ряд інших.

Один із послідовних критиків «соціальних прав» Ф. Хайек, лауреат Нобелівської премії з економіки, називає ці права людини *«найбільшим нетямущим висловом моральної та політичної лексики»*. Вочевидь

¹⁸⁴ Юров А. Вступ до концепції прав людини: навчальний посібник / Посібник підготовлено правозахисною організацією «Центр Громадянських Свобод» в рамках проекту «Підтримка роботи правозахисного хабу для консолідації зусиль громадянського суспільства», що здійснюється за підтримки проекту ПРООН-Україна – «Демократизація та права людини в Україні». К., 2017. С. 33-34.

тому, що будь-яке право людини є явищем соціальним. Правозахисник Андрій Юров зауважує, що «багато загальновизнаних міжнародних інстанцій намагаються не працювати з другим і третім поколінням прав людини. І зовсім не тому, що вважають їх менш значущими! Справа в тому, що соціальні права, як жодні інші, дуже сильно залежать від добробуту держави (у різних країнах є різні можливості для їх реалізації)». Саме тут прихований найскладніший момент, який підриває стандарти прав людини. Мова йде про можливість, з одного боку, кожній державі, зокрема, встановити, що є порушенням соціальних прав людини, з іншого боку, визнати, що соціальні права, хоч і в якомусь сенсі однаково важливі, проте мають свої особливості, і тоді відмовитися поки від «жорстких стандартів» для них і подумати, як їх поступово уніфікувати.

Найбільшим та поширеним збірником закріплених соціальних прав є Європейська соціальна хартія (переглянута, 1996 р.), ратифікована українською державою в 2006 році та чинна з 2007 року [185], що вміщує тридцять одне соціальне право людини. Хартія передбачає механізм контролю, що базується на підставі національних доповідей держав-учасниць, а також систему колективної скарги, яка дозволяє профспілкам та неурядовим організаціям подавати колективні позови. Європейський комітет із соціальних прав (ECSR) є органом, що відповідає за контроль за дотриманням Хартії в державах, які є її сторонами. Основні права, викладені в Хартії (формат презентації):

Житло:

- доступ до адекватного і доступного житла;
- скорочення числа бездомних; житлова політика, спрямована на всі знедолені категорії;
- процедури щодо обмеження примусового виселення;
- рівний доступ для негромадян до соціального житла і житлових пільг;
- будівництво житла та житлові дотації, пов'язані з потребами сім'ї.

Здоров'я:

- доступне й ефективне медичне обслуговування для всього населення;
- політика, спрямована на попередження захворювань, зокрема, гарантії на здорове навколишнє середовище;
- усунення ризиків професійних захворювань із метою гарантування того, що здоров'я і безпека на робочому місці передбачені законом;
- захист материнства.

Освіта:

- безкоштовна початкова та середня освіта;
- безкоштовні й ефективні служби професійної орієнтації;
- доступ до початкової підготовки (загальна і середня професійна освіта), університетська та неуніверситетська вища освіта, професійне навчання, зокрема, підвищення кваліфікації;
- спеціальні заходи для іноземних громадян;
- інтеграція в школи дітей з інвалідністю;
- доступ до освіти і професійної підготовки для осіб з інвалідністю.

¹⁸⁵ Європейська соціальна хартія (переглянута) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062

Зайнятість. Свобода роботи:

- заборона примусової праці;
- заборона на роботу дітей віком до 15 років;
- спеціальні умови праці для дітей від 15 до 18 років;
- право заробляти собі на життя вільно обраним заняттям.

Справедливі умови праці:

- економічна і соціальна політика, спрямована на забезпечення повної зайнятості;
- доступ до роботи для інвалідів;
- справедливі умови роботи щодо заробітної плати та робочого часу;
- захист у разі звільнення;
- захист від сексуального та психологічного переслідування.

Колективні права:

- свобода створення профспілок та організацій роботодавців, щоб захистити економічні та соціальні інтереси; індивідуальна свобода, щоб вирішити, чи до них приєднатися, а чи ні;
- заохочення спільних консультацій, колективних переговорів, примирення та добровільного арбітражу;
- право на страйк.

Правовий та соціальний захист:

- правовий статус дитини;
- поведження з неповнолітніми правопорушниками;
- захист від жорстокого поведження та насильства;
- заборона будь-яких форм експлуатації (сексуальної або іншої);
- правовий захист сім'ї (рівність подружжя в парі і щодо дітей, захист дітей у разі розпаду сім'ї);
- право на соціальну безпеку, соціальне забезпечення та соціальні послуги;
- право на захист від бідності та соціального відчуження;
- догляд за дітьми;
- особливі заходи щодо харчування літніх людей.

Пересування людей:

- право на возз'єднання сім'ї;
- право громадян на виїзд із країни;
- процесуальні гарантії у разі вислання з країни;
- спрощення імміграційних формальностей.

Недопущення дискримінації:

- право жінок і чоловіків на рівне поведження і рівні можливості в галузі зайнятості;

- гарантія для всіх громадян та іноземців, які законно проживають та/або працюють, що всі права, закріплені в Хартії, застосовуються незалежно від раси, статі, віку, кольору шкіри, мови, релігії, переконань, національного походження, соціального походження, стану здоров'я або приналежності до національної меншини;
- заборона дискримінації на основі сімейних обов'язків;
- право людей з інвалідністю на соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства.

У статті 1 Конституції України [186] проголошено: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Важливим є тлумачення цієї статті (офіційне тлумачення положення статті 1 див. у Рішенні Конституційного Суду № 3-рп/2012 від 25.01.2012): «Україна як соціальна держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, розподіляє суспільне багатство згідно з принципом соціальної справедливості та піклується про зміцнення громадянської злагоди у суспільстві. Основними завданнями соціальної держави є створення умов для реалізації соціальних, культурних та економічних прав людини, сприяння самостійності і відповідальності кожної особи за свої дії, надання соціальної допомоги тим громадянам, які з незалежних від них обставин не можуть забезпечити достатній рівень життя для себе і своєї сім'ї...». У Рішенні від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011 Конституційний Суд України зазначив, що «розміри соціальних виплат залежать від соціально-економічних можливостей держави».

Продекламувавши соціальні права, українська держава ніби відмовляється від даного зобов'язання. По-перше, бачимо некоректність фрази «кожен має право...», наприклад, «на житло»: якщо в людини житла немає, то й права на нього вона не має! Значить, не кожен має право на житло. По-друге, держава створює можливість для тих громадян, хто має кошти і здатний платити за надане житло. Нереальність придбати житло самотужки більшості громадянам України підтверджує невідповідність середньомісячної заробітної плати звичайного українця з цінами на житло. По-третє, формулювання «держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність...» не є реальним правом, а лише тільки мрією та декларацією.

Отже, здійснюючи соціальну політику й проголосивши у Конституції і законах соціальні права, держава Україна не може забезпечити їх реальне здійснення. Поясненням тому є декілька причин.

По-перше, на відміну від прав першого покоління, які визначаються як негативні (оскільки реалізація таких прав потребує захисту від втручання держави), соціально-економічні права отримали назву позитивних прав, оскільки вимагають певних активних дій з боку органів держави в інтересах людини. Завдання держави в тому, щоб створювати соціальні програми, вести організаційну та господарську діяльність, яка б дала змогу гарантувати та робити реальними проголошені права.

По-друге, на відміну від прав першого покоління, соціальні права є, як вважають деякі вчені, вже предметом домовленості між суспільством і владою, тому що можливість забезпечення тих або інших соціальних прав залежить від економічного стану держави, зрештою – від ефективності праці самих його громадян. Отже, ступінь реальності прав громадян другого покоління залежить від працездатності самих громадян, а держава повинна лише допомогти громадянам отримати та примножити їхні блага, а разом з цим – і коло прав. Щодо громадян, які з об'єктивних причин не можуть забезпечити себе матеріальним добробутом, а тому і правами, держава має зобов'язання щодо забезпечення цих громадян матеріальним мінімумом. А вже від розміру встановленого державою мінімуму благ залежить рівень реальності прав громадян. І для кожної країни цей рівень різний, тому друге покоління прав людини (соціальні права людини) вважають менш універсальними.

По-третє, соціальні права відрізняються від громадянських і політичних ще й меншою визначеністю і чіткістю формулювань. Фундаментом багатьох соціальних нормативів служать такі достатньо загальні й широкі поняття-

¹⁸⁶ Конституція України (в редакції від 01.01.2020 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

тя, як «справедливий», «гідний», «задовільний», «розумний» тощо. Поняття ці відбивають дуже мінливі, «поточні» явища, які важко обумовлені в юридичному розумінні.

Соціальні права людини – потужний комплекс принципів і норм, що реалізують широкий спектр суспільних відносин. І в цьому ми вбачаємо головну провідну ідею для медіадіяльності. А актуальність та пріоритетність тематичного наповнення медіаматеріалів обумовлена наступним:

- з одного боку (коли людина має достатні засоби та ресурси для свого фізичного існування), тим, що соціальні права людини зумовлюють усі інші права та свободи (особисті, політичні, культурні, економічні та екологічні), дозволяють особі формувати сенс та ціннісне значення прав людини лише за умови, коли вона має достатні засоби та ресурси для свого фізичного існування. І це формує потенційний фокус інформаційно-комунікаційних практик;
- з іншого боку (за неможливості особою забезпечити елементарні умови свого існування), коли якість її харчування не забезпечує простого відтворення фізичних сил, коли вона не має будь-якого житла та одягу, тоді усі інші права просто втрачають своє значення [187].

І це надає інформаційно-комунікаційним практикам особливий смисл для публічної дискусії, який ми, насамперед, називаємо адвокаційним.

Компетентність сучасного медіапрацівника враховує такі соціальні права людини:

- можливості людини і громадянина забезпечити належні умови життя, набуття соціальних благ;
- передумови забезпечення особі рівня задоволення важливих життєвих потреб, без яких не може йти мова про нормальне людське буття;
- показник для кожної людини безпечного існування;
- гарантію для самовираження людини та унеможливлення виключення, усунення від суспільного життя.

Звертаємо увагу медіапрацівників на те, що в теорії та практиці соціальні права людини часто поєднують з економічними та культурними правами. Виокремлення соціальних прав людини в публічній дискусії має свій позитивний сенс. Однак проблема розмежування соціальних прав людини, з одного боку, і економічних та культурних, з іншого боку, «є більш складною через укорінення в «тканину» вітчизняного правознавства» [188].

2. СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ - КЛІЄНТА СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

Реалізація соціальних прав і свобод сприяє формуванню соціальної держави, стабілізує суспільне життя. Проте соціальні права і свободи залишаються найменш гарантованою групою конституційних прав і свобод, що впливає на стан соціальної безпеки людини. Попри цілий ряд спільних ознак з іншими правами людини, соціальні права мають свою специфіку. Ключовою відмінністю соціальних прав людини є те, що вони можуть бути реалізованими за наявності декількох умов.

По-перше, соціальні права людини – це права, які виникають у результаті взаємодії людини і держави, коли вони спільно діють із метою досягнення певних соціальних стандартів. Тому ці права передбачають не стільки обов'язок держави утримуватись від тих чи інших дій, а, навпаки, її обов'язок створювати належні умови для соціального розвитку людини, її соціального захисту і соціальної безпеки.

¹⁸⁷ Мацюкін В. В. *Право громадян України на достатній життєвий рівень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Харків, 2008. 20 с.*

¹⁸⁸ Волкова О. *Соціальні права особи: поняття, сутність, особливості. Часопис Київського університету права, 2011. Частина 1. С. 41.*

По-друге, соціальні права та ступінь їх забезпечення тісно пов'язані з рівнем економічного розвитку держави, а також з її об'єктивною спроможністю здійснювати соціальну допомогу людині у всіх випадках, коли вона цього потребує (Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [189]). Фактично це означає, що всі державні соціальні гарантії та їх забезпечення чітко пов'язані з економічним станом країни, можливостями використання достатніх бюджетних коштів у соціальних цілях. Адже якщо держава не може здійснювати фінансове забезпечення надання державних соціальних гарантій, то і самі ці гарантії втрачають свій реальний зміст, стаючи не більш ніж формально-юридичними приписами, які не можуть бути реалізовані на практиці. Те саме може бути продемонстровано на прикладі інституту соціальних послуг [190].

По-третє, соціальні права людини для своєї реалізації вимагають наявності комплексного і розгалуженого законодавства, яке б чітко регламентувало всі процедури, пов'язані з наданням соціальних послуг, соціальної допомоги, здійсненню соціального захисту і соціального забезпечення.

Розглянемо можливості та особливості медіадіяльності в частині надання соціальних послуг, коли людина стає клієнтом відповідної інституції.

В останній редакції закону України «Про соціальні послуги» зазначено, що соціальними послугами є комплекс заходів із надання допомоги особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, з метою розв'язання їхніх життєвих проблем [7].

Правовою основою регулювання здійснення соціального супроводу осіб, які перебувають у складних життєвих ситуаціях, є Конституція України, а також низка законів: «Про соціальні послуги», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про місцеве самоврядування в Україні» та інші нормативно-правові акти.

Невід'ємними компонентами системи надання соціальних послуг є суб'єкти, об'єкти та зв'язки між ними. Відповідно до закону України «Про соціальні послуги» суб'єктами, що надають соціальні послуги, можуть бути державні, комунальні, недержавні заклади і організації, фізичні особи (див. мал. 1).

Для суб'єктів соціальних послуг визначено, що основними підходами у роботі з отримувачами (клієнтами), які опинилися у складних життєвих обставинах, мають стати дії щодо їх мотивації або стимулювання до активної самостійної діяльності з розрахунком на власні сили, а саме:

1. Визнання того, що усі люди мають певні здібності та вміння.
2. Недопустимість стигматизації чи «навішування ярликів» стосовно клієнтів.
3. Врахування думки отримувача соціальних послуг, який має право самостійно обирати можливість втручання/невтручання фахівців із соціальної роботи у своє особисте життя.
4. Планування послуг з огляду на соціально-економічний, культурний, освітній контекст життя клієнта, що призвело до складних життєвих обставин.
5. Створення груп саморозвитку та самопідтримки як важливої форми посилення потенціалу отримувача соціальних послуг.
6. Обґрунтування умов співпраці клієнта з фахівцями із соціальної роботи та визначення його особистої ролі у цьому процесі [15, с. 27].

¹⁸⁹ Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. Закон України від 5.10.2000 р. У редакції від 10.06.2018 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14_Cm_409.

¹⁹⁰ Про соціальні послуги. Закон України від 17.01.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>

Мал 1. Схема системи надання соціальних послуг як об'єкту державного управління

Отримувачі соціальних послуг – особи/сім'ї, які належать до вразливих груп населення та/або перебувають у складних життєвих обставинах, яким надаються соціальні послуги [7].

Законом встановлено чинники, що можуть зумовити складні життєві обставини: похилий вік; часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, зокрема, внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість особи; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, зокрема, під час перебування у місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією [7].

До потенційних отримувачів соціальних послуг належать:

1. *Діти та молодь*: діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування; випускники інтернатних закладів; особи у складних життєвих обставинах (насильство, бездоглядність, жорстоке ставлення, ризикована поведінка та залежності); особи з інвалідністю; ВІЛ-позитивні особи; особи з девіантною поведінкою.

2. *Сім'ї у складних життєвих обставинах*: сім'ї з дітьми, які опинились у складних обставинах у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного з членів родини чи його/її перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, безробіттям одного з членів; сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування; неповнолітні одинокі матері, яким потрібна підтримка.
3. *Доросле населення*: одинокі особи похилого віку; особи, що не мають постійного місця проживання; люди з інвалідністю; особи, що повернулися з місць позбавлення волі; паліативні хворі.

Необхідно надавати соціальні послуги та здійснювати соціальний супровід громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного або воєнного стану, у результаті соціальних або збройних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям, батькам, які визначають способи участі у вихованні дітей після розлучення тощо.

Стаття 18 закону України «Про соціальні послуги» [7] регламентує такі права клієнтів соціальних служб:

- отримання соціальних послуг відповідно до умов та порядку їх надання, визначених законодавством та договором про надання соціальних послуг;
- право на гуманне ставлення з боку суб'єктів, що надають соціальні послуги;
- на вибір місця отримання соціальних послуг, а також типу установи чи закладу;
- на своєчасну і правдиву інформацію щодо методів та засобів, які застосовуються у ході надання соціальних послуг;
- повідомлення про права, обов'язки та умови надання соціальних послуг;
- згоду на соціальні послуги, або відмову від них;
- участь у прийнятті рішень, що впливають на зміни життєвої ситуації;
- участь у плануванні надання соціальних послуг;
- конфіденційність інформації особистого характеру, що стала відомою суб'єкту, який надає соціальні послуги;
- оскарження рішення суб'єкта надання соціальної послуги, яке впливає на інтереси клієнта;
- захист своїх прав і законних інтересів, зокрема, в судовому порядку.

Соціальні послуги спрямовані на соціальну профілактику (запобігання виникненню складних життєвих обставин та/або потраплянню особи в такі обставини), соціальну підтримку (сприяння подоланню особою/сім'єю складних життєвих обставин), соціальне обслуговування (мінімізацію для особи/сім'ї негативних наслідків складних життєвих обставин, підтримку їх життєдіяльності, соціального статусу та включення у громаду).

Надання соціальних послуг здійснюється на таких принципах:

- дотримання прав людини, прав дитини та прав осіб з інвалідністю;
- гуманізму;
- забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
- поваги до честі та гідності;
- толерантності;

- законності;
- соціальної справедливості;
- доступності та відкритості;
- конфіденційності;
- максимальної ефективності та прозорості використання надавачами соціальних послуг бюджетних та інших коштів тощо.

Одним із соціальних прав, які гарантує і має забезпечувати держава, є право на соціальний захист. Хоча багато людей не сприймають термін «соціальний захист» щодо населення загалом, вважаючи, що він стосується лише незахищених верств населення, але дедалі частіше соціальний захист передбачає комплекс заходів, спрямованих на створення безпечного соціального середовища людини. Право на соціальний захист – центральне соціальне конституційне право. Відповідно до ст. 46 Конституції України воно включає в себе право на забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, годувальника, безробіття з незалежних від нього причин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантоване загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ, організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії та інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом для існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. Отже, йдеться про надання матеріального забезпечення у випадку настання так званих «соціальних ризиків» – подій, за яких особа через незалежні від неї обставини втрачає засоби до існування. У радянському законодавстві право людини, що мало такий же зміст, визначалось як право людини на соціальне забезпечення. Що стосується міжнародно-правових актів, то необхідно зробити деякі пояснення, пов'язані з перекладом «The right to social security». Термін «security» у перекладі з англійської застосовується у кількох значеннях: 1) безпека, надійність; 2) впевненість; 3) охорона, захист; 4) забезпечення, гарантія; застава та ін. Полісемічність терміну «security» дозволяє різним авторам називати це право правом на соціальне забезпечення, правом на соціальний захист, правом на соціальну безпеку. [191]

Розглянемо деякі порушення соціальних прав людини в частині соціального захисту.

Найчастіше спостерігаються порушення права людини на працю, зокрема, права на своєчасне одержання винагороди за працю, на захист від незаконного звільнення, на належні здорові та безпечні умови праці. За результатами перевірок державними інспекторами праці Держпраці України, у 2013 році виявлено 117 443 порушень законодавства про працю, зайнятість та загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Переважна більшість порушень стосувалася таких чинників: оплати праці – 54,7 %; робочого часу та часу відпочинку – 19,6 %; правила ведення трудових книжок – 9,3 %; трудового договору – 6,5 % тощо. Найбільша частка цих порушень припадає на організації та установи приватної форми власності, а за видами діяльності – на підприємства оптової та роздрібно-торгівлі, обробної промисловості. Слід зауважити наявність системних проблем у забезпеченні права працівника на належний рівень заробітної плати, що має враховувати складність та умови роботи, професійно-ділові якості, результати його праці. Більшість соціальних виплат, що є для людини основним джерелом доходів, не забезпечують рівня життя, не нижчого від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Досить часто спостерігаються порушення прав бездомних (див. закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» в редакції від 20.01 2018 р.). Однією з причин появи осіб без постійного місця проживання є різке погіршення соціально-економічного становища в країні, труднощі або неможливість адаптації частини її населення до нових умов життєдіяльності. За різними джерелами, їх цифра коливається від 30 до 500 тисяч осіб. Більшість із них – особи працездатного та репродуктивного віку, третина

¹⁹¹ Длугопольська Н. Соціальні права в контексті забезпечення соціальної безпеки громадян. Актуальні проблеми правознавства. Випуск 2 (10). 2017 р. С.65-66.

бездомних – жінки. До зростання бездомності призводять економічні кризи, нівелювання сімейних цінностей. Водночас слід визнати, що явище бездомності пов'язане і з недосконалістю чинного житлового законодавства, яким не створено ефективних механізмів забезпечення державних житлових гарантій. Законом України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» гарантовано правове регулювання відносин у суспільстві, які спрямовані на реалізацію бездомними особами прав і свобод, отримання соціальних послуг та соціальний захист. Проте значна частина бездомних осіб не має не лише житла, а й документів, що посвідчують її особу. За таких обставин вони не можуть скористатися своїми законними правами, зокрема, щодо сприяння у працевлаштуванні Державною службою зайнятості, оформлення пенсії Пенсійним фондом України, отримання відповідної соціальної та медичної допомоги, участі у виборах тощо.

Вправа «Порушення прав клієнта»

Мета: з'ясувати найбільш поширені порушення прав клієнтів.

Метод: обговорення в групі.

Опис вправи. Студенти об'єднуються у 2 групи, їм пропонується написати найбільш поширені порушення прав клієнтів. Через 10 хвилин групи презентують роботи, пояснюючи причини таких порушень. В обговоренні завдань з'ясовуються найбільш типові порушення та можливі причини їх виникнення.

Серед них варто зосередити увагу на недостатньому фінансуванні сфери соціального захисту населення, організації надання соціальних послуг, що не відповідає сучасним вимогам та не забезпечує стандартів якості соціального обслуговування, відсутності механізмів регуляції правових стосунків між ними, низькій правовій культурі в системі «представник соціальних інституцій-клієнт».

Робота з кейсом: визначте, які є порушення у запропонованій ситуації.

Мета: відпрацювання навичок переміщення теоретичних знань у професійно-діяльнісний простір реального життя.

Метод: обговорення в групі.

Кейс 1. У місті Т. при одній із лікарень функціонує «Вікно життя» – місце, де мама може залишити свою дитину. Вже втретє у цьому місті медпрацівники «прийняли» новонароджене немовля. Звістка поширилася у всіх межах, що дівчинка здорова. Охочих усиновити було чимало.

Чи відповідатиме мама перед законом за відмову від власної дитини? Чи порушила мама право дитини на виховання в сім'ї? Які права дитини порушено? Чи повинні правоохоронні органи шукати маму?

Кейс 2. А. проживає в населеному пункті Л. в районі ООС. У А. є дружина і восьмирічна дитина. До збройного конфлікту він працював у місті інженером на підприємстві Б. Унаслідок обстрілів отримав поранення. Пройшов тривалий курс лікування. Після реабілітації вирішив продовжити свою трудову діяльність, оскільки у сім'ї скрутне матеріальне становище. Всі заощадження були витрачені на лікування. Директор цього підприємства відмовився прийняти А. на роботу, мотивуючи це тим, що він вже звільнений і що людей з інвалідністю він не працевлаштовує. А. звернувся у соціальну службу за фінансовою допомогою. Там йому відмовили.

Чи порушив директор підприємства право на працю? Чи мала право служба соціального захисту відмовити у наданні соціальної допомоги? Чи закріплений у правовому полі України статус цивільних осіб, що отримали поранення в ході військового конфлікту? Чи мають право соціальні інституції надавати соціальні послуги цивільному населенню, яке постраждало від обстрілів?

Технологія роботи з кейсом:

- індивідуальна самостійна робота студентів із матеріалами кейсів (визначення проблеми, формулювання альтернатив);
- робота в малих групах щодо погодження бачення ключової проблеми та шляхів її вирішення;
- презентація результатів малих груп та дискусійні обговорення.

Проблемними питаннями регулювання здійснення соціального супроводу осіб є такі:

- *відсутність* чіткої організації взаємодії громадськості з органами державної влади та місцевого самоврядування щодо здійснення соціального супроводу;
- *відсутність* комплексного підходу до надання всебічної допомоги конкретній людині з урахуванням усіх необхідних видів соціальної допомоги та послуг, які б сприяли виведенню сім'ї (особи) зі стану бідності, подоланню складних життєвих ситуацій, запобіганню, зменшенню та усуненню соціальних проблем;
- *відсутність* методики визначення пріоритетних проблем сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих ситуаціях;
- *відсутність* практики фандрейзингу, тобто процесу залучення грошових коштів та інших ресурсів (людських, матеріальних, інформаційних тощо);
- відсутність єдиного підходу до застосування методичного інструментарію щодо підвищення якості надання соціальної послуги за принципами, які впроваджено в країнах Європейського Союзу;
- *відсутність* комплексного підходу до реформування сфери соціального захисту населення України тощо.

До шляхів удосконалення державного регулювання здійснення соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих ситуаціях, дослідниця М. М. Любецька відносить такі: організаційні, правові та соціальні.

Організаційні шляхи передбачають комплекс системних різноманітних заходів організаційного характеру, що запроваджуються органами державної влади, до компетенції яких належать питання надання соціальної послуги соціального супроводу сімей (осіб), зокрема: забезпечення взаємодії із суб'єктами соціальної роботи на державному та місцевому рівнях; удосконалення управління державними видатками на соціальні послуги; розвиток системи громадського контролю у сфері надання соціальних послуг тощо.

Правові шляхи передбачають розроблення нормативно-правових актів, які регулюють розвиток системи надання соціальних послуг та визначають їх порядок надання.

Соціальні шляхи передбачають створення з боку держави необхідних норм для надавачів та отримувачів соціальних послуг; соціального супроводу для тих, хто не може подолати складні життєві обставини самостійно [13].

На нашу думку, покращення якості соціальних послуг слід здійснювати за допомогою таких дій:

- шляхом інформування населення про соціальні послуги, забезпечення прозорості інформації про них, порядок та умови їх надання;
- впровадження державних стандартів соціальних послуг;
- визначення критеріїв діяльності суб'єктів, що надають соціальні послуги;
- підвищення рівня адресності в наданні соціальної підтримки та допомоги;

- запровадження технології ведення випадку та оцінки потреб;
- створення інформаційно-аналітичної системи соціальних послуг для їх оцінювання та популяризації серед населення;
- раціонального використання виділених на сферу соціального захисту бюджетних коштів;
- запровадження механізму моніторингу та контролю якості соціальних послуг;
- вирішення неузгодженості законодавства у сферах соціального захисту і охорони здоров'я щодо підходів в організації роботи у процесі надання соціально-медичних послуг для вразливих груп (ВІЛ-позитивних, алко- та наркозалежних тощо);
- підвищення ролі недержавного сектору на ринку соціальних послуг.

Тема соціального захисту людей, надання їм якісних соціальних послуг є актуалізованою у медіапросторі. *Акцентованість медіа на висвітлення соціального контенту визначає широкий тематичний діапазон матеріалів:*

- формування соціальної культури громадян, поінформованості про діяльність інституцій надання соціальних послуг;
- безоплатність соціальної послуги для людини та вартість послуги для платників податків;
- доступність та якість соціальних послуг;
- своєчасність та результативність отримання соціальних послуг чи здійснення соціального захисту;
- роль органів влади, бізнесу, спільнот у сфері соціального захисту вразливих, маломобільних людей, людей, які опинилися у складних життєвих ситуаціях, людей в умовах збройного конфлікту та окупації територій;
- соціальна підтримка людини з боку інституції різних форм власності;
- соціальна адаптація, профілактика чи реінтеграція людини за умов взаємодії/не взаємодії з інституцією соціальної роботи, соціального забезпечення або обслуговування;
- популяризація соціальної роботи в суспільстві;
- удосконалення процедур отримання соціальних статусів, формування індивідуальних соціальних програм;
- запровадження соціальних технологій тощо.

Доцільно виділити такі негативні тенденції їх висвітлення у медіатекстах:

- «заклик» до втручання, залучення громадян до вирішення соціальних питань, їх участі у прийнятті рішень;
- висвітлення окремих форм діяльності без критичного розгляду та порівняння з іншими видами, що утверджує практику «замовного» матеріалу та стимулює маніпуляції громадською думкою;
- розгляд людини як «жертви»;
- заклик до милосердя без наявності конструктивних пропозицій щодо вирішення питання;
- навішування «ярликів»;
- застосування «принципу вибіркості»;
- стигматизація соціально незахищених верств населення;
- міфологізація тем соціальних прав людини;

- конструювання песимістичних сценаріїв;
- відсутність діалогу в громаді, де перебуває людина та має бути прийнято рішення;
- недооцінка адвокаційного потенціалу матеріалу (недієвість, споглядальна позиція автора або криміналізація, маргіналізація ситуації).

3. СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ - ПАЦІЄНТА В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Одним із актуальних питань державної політики України є сфера охорони здоров'я, її виклики, проблеми та переваги. Визначаючи соціальне право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, у ст. 49 Конституції України відтворено відповідні загальнолюдські засади, закріплені у ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.). Складовими права громадян України на охорону здоров'я національне законодавство вважає такі: життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я; безпечне для життя і здоров'я довкілля; безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку; кваліфіковану медико-санітарну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря та закладу охорони здоров'я; достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я, населення, включаючи чинні та можливі фактори ризику, їх ступінь; правовий захист від незаконних форм дискримінації, пов'язаних зі станом здоров'я; відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди тощо.

Окремі питання розгляду: реформування в Україні сфери охорони здоров'я та розвиток громадського здоров'я, їх вплив на реалізацію соціальних прав людини в Україні. Практичними правами є кейси за темою «Порушення прав людини під час пандемії».

Амстердамська декларація Європейського бюро ВООЗ у сфері прав пацієнтів визначили доступність і якість медичних послуг як основні соціальні права громадян, які мають максимально реалізовувати європейські держави у своїх системах охорони здоров'я. Крім політичного і соціального підґрунтя цих вимог, реалізація державою права громадян на доступність і якість системи охорони здоров'я визначає також рівень цивілізованості самої держави. Для України забезпечення доступності медичної допомоги може стати одним із важливих критеріїв, від яких залежить її вступ до ЄС [192].

Розглянемо нормативну базу регулювання прав пацієнтів. Так, Європейська хартія проголосила 14 прав активних громадян, а саме[5]: права на профілактичні заходи; доступність допомоги; отримання інформації; інформовану згоду; вибору; конфіденційність; повагу до часу пацієнта; допомогу, що відповідає прийнятним стандартам якості; безпеку; використання сучасних технологій; усунення надмірного болю; індивідуалізоване лікування; скаргу; отримання відшкодування завданої шкоди.

Згідно з Конституцією України, законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та Цивільним кодексом України пацієнти мають такі права: на медичні профілактичні заходи; доступність у галузі охорони здоров'я; згоду на медичне втручання та право на відмову від медичного втручання; свободу вибору в галузі охорони здоров'я, а саме: право на вільний вибір лікаря; вибір методів лікування відповідно до рекомендацій лікаря; закладу охорони здоров'я; на заміну лікаря; лікування за кордоном у разі неможливості надання такої допомоги у закладах охорони здоров'я України; медичну таємницю; якісну медичну допомогу; безпечну медичну допомогу; на інновації, а саме: право на медико-біологічний експеримент; на репродуктивні технології; на донорство; терапевтичне клонування; корекцію (зміну) статі; попередження за можливістю страждань і болю; індивідуальний підхід до лікування; оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я; відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю; право людини на життя та на повагу до гідності при наданні медичної допомоги; захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних зі станом здоров'я [6].

¹⁹² Право на охорону здоров'я URL: <http://old.helsinki.org.ua/index.php?id=1152704590>.

Мал. 2. Права пацієнтів

Вправа «Порушення прав пацієнта».

Мета: з'ясувати найбільш поширені порушення прав пацієнтів.

Метод: обговорення в групі.

Опис вправи. Студенти об'єднуються у 2 групи, їм пропонується написати найбільш поширені порушення прав пацієнтів. Через 10 хв. групи презентують роботи, пояснюючи причини таких порушень. В обговоренні завдань з'ясовуються найбільш типові порушення та можливі причини їх виникнення. Серед них варто зосередити увагу на недостатньому фінансуванні системи охорони здоров'я, організації надання медичної допомоги, що не відповідає сучасним вимогам та не забезпечує стандартів якості медичного обслуговування, відсутності механізмів регуляції правових стосунків між ними, низькій правовій культурі в системі «лікар-пацієнт».

Разом із вагомим значенням захисту прав і свобод людини існує гостра необхідність дотримуватись правових обмежень цих прав для безпеки інших людей та суспільства в цілому.

Зазначимо, що обмеження прав має ґрунтуватися на таких принципах, як-от: законність, істинність та пропорційність.

У процесі надання медичної допомоги права пацієнта можуть бути піддані таким обмеженням, що не суперечать основним принципам прав людини й відповідають чинному законодавству.

У статті 17. Обмеження прав пацієнта [6] зазначено, що права і свободи пацієнта можуть бути обмежені тільки за необхідності надання йому термінової медичної допомоги, коли це є єдиним шляхом порятунку його життя,

а також збереження здоров'я інших осіб чи пацієнтів. Обмеження прав не повинно принижувати людської гідності чи мати характер покарання.

Обмеження прав пацієнтів на згоду щодо медичного втручання, на відмову від лікування, на вибір і самовизначення, що допускає примусову госпіталізацію й лікування, а можливе тільки на підставі рішення суду відповідно до чинного законодавства України за наявності у пацієнта захворювань, які небезпечні для здоров'я людей, які його оточують.

Проведення визначених методів лікування, діагностики і профілактики захворювання, травми чи отруєння може потребувати обмеження прав і свобод пацієнта, що обумовлено прагненням до досягнення максимальної користі для його здоров'я.

Кожне таке обмеження прав пацієнта повинно бути обґрунтовано методикою проведеного стосовно нього лікування й може включати обмеження рухливості, спілкування, дієти, режиму, встановленого в установі охорони здоров'я, де проводиться відповідне лікування, та інші обмеження, про що пацієнт повинен бути поінформований.

При недієздатності або обмеженій дієздатності пацієнта необхідність обмеження його прав під час проведення встановленої стосовно нього методики лікування повинна бути роз'яснена його представнику.

Робота з кейсами.

Мета: відпрацювання навичок переміщення теоретичних знань у професійно-діяльнісний простір реального життя.

Метод: обговорення в групі.

Студентам за допомогою гаджетів або комп'ютерів пропонується перейти на інформаційну платформу найбільшої пацієнтської організації в Україні – "100% ЖИТТЯ" [9], де представлені кейси захисту прав людини. Аудиторії пропонується розглянути такі питання:

Кейс 1. Право людини з наркозалежністю на замісну підтримувальну терапію. У грудні до приймальні УГСПЛ звернувся учасник програми замісної підтримувальної терапії пан Д. Після того, як він отримав за рецептом в аптеці замісний препарат (метадон) на наступні 10 діб, по дорозі додому він був затриманий патрульною поліцією.

Адвокат приймальні УГСПЛ встановив, що затримання пана Д. відбувалося безпідставно, метадон вилучений із порушенням закону. У процесі спілкування зі слідчим останньому було роз'яснено правові підстави набуття наркотичного засобу паном Д., порядок видачі рецептів та порядок проведення замісної терапії. Після переговорів із начальником відділу поліції було прийнято рішення, яке влаштувало і поліцейських, і пана Д. Поліція отримала витяг з історії хвороби Д. та допитала лікаря-нарколога кабінету замісної терапії. На підставі цього поліція закрила кримінальне провадження та повернула метадон пану Д.

Кейс 2. О., яка живе з ВІЛ, звернулася зі скаргою на неправомірні дії медичного працівника міської лікарні. Та розповіла своїм рідним про статус О., а ті поширили у місті інформацію про ВІЛ-статус пацієнтки.

Юрист надав юридичний супровід у справі із притягнення до кримінальної відповідальності працівника медичного закладу за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 132 КК України, проконсультував пацієнтку щодо першочергових дій при подачі заяви про вчинення злочину до поліції, а також роз'яснив пацієнтці права заявника під час досудового розслідування. Заява про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 132 КК України, була подана до місцевого відділу поліції.

Технологія роботи з кейсом:

- індивідуальна самостійна робота студентів із матеріалами кейсів (визначення проблеми, формулювання альтернатив);
- робота в малих групах щодо погодження бачення ключової проблеми та шляхи її вирішення;
- презентація результатів малих груп та дискусійні обговорення.

Що робити, коли права пацієнта порушено?

Кожен пацієнт має право оскаржити неправомірне рішення й отримати компенсацію, якщо його здоров'ю заподіяно шкоди. Відповідачем завжди є роботодавець – заклад охорони здоров'я чи лікар-ФОП.

Фіксація таких скарг допомагає довести, що в конкретній лікарні справді були випадки порушення прав пацієнтів. Нам часто розповідають про той чи інший випадок, який стався, але не використовують легальні інструменти, які б офіційно зафіксували інцидент. Відповідно довести правду стає практично неможливо. Відстоювати свої права й реагувати на їхнє порушення в межах закону – обов'язковий елемент культури розвиненого суспільства.

Якщо особі виповнилося 18 років, захищати свої права можна особисто, через представника або ж колективно (коли скаргу подає група людей). Неповнолітні чи недієздатні особи – через законних представників.

Оптимальний варіант – письмове звернення: зареєстрована заява зобов'язує установу надати вам відповідь.

У заяві зазначається: 1) прізвище, ім'я, по батькові повністю; 2) місце проживання; 3) суть питання і чітке формулювання прохання чи вимоги (якщо є бажання бути присутнім при розгляді звернення, потрібно це вказати); 4) підпис і дату [12].

Куди можна звертатися зі скаргою?

До головного лікаря, до департаменту/управління охорони здоров'я міста чи області із письмовою заявою/скаргою і попросити вхідний номер (це допоможе дізнаватися хід розгляду вашого питання), на гарячу лінію місцевих органів виконавчої влади або на гарячу лінію Уряду за телефоном 1545.

Будь-який громадянин має право подати заяву про проведення клініко-експертної комісії в міських, районних, обласних департаментах охорони здоров'я, а також КЕК МОЗ України. Такі комісії контролюють якість надання допомоги й розглядають усі випадки, у яких йдеться про неналежну допомогу пацієнту – від випадків із розбіжністю діагнозів до летальних.

Ще один спосіб захисту – звернення до Інспекції з питань захисту прав споживачів. Незалежно від рівня розгляду звернень – це завжди безоплатно.

Якщо на жодному з етапів не вдалося владнати ситуацію, пацієнт має право звернутися до суду. За безоплатною правовою допомогою можна звернутися до Центрів з надання безоплатної правової допомоги.

Якщо ж пацієнта не задовільняє отримана відповідь на скаргу, він має право подати скаргу до органу або посадової особи вищого рівня. Звертатися можна протягом місяця після ознайомлення з рішенням.

Звернення можуть розглядати у такі терміни:

- до 15 днів – ті, які не потребують додаткового вивчення;
- до 30 днів – ті, які потребують додаткового вивчення;

- до 45 днів – ті, вивчити обставини яких неможливо у 30-денний термін. У такому випадку обов'язково про це повідомляють [12].

Щоб мати змогу захистити свої порушені права, треба про них знати.

Усі звернення мають законодавче підґрунтя. Коли є виявлено порушення прав пацієнта лікувальної установи, необхідно насамперед звернутися до районного, міського або міськрайонного в місті чи обласного управління охорони здоров'я, оскільки згідно зі *ст. 7 та ст. 8* Основ законодавства України про охорону здоров'я саме на них покладено контроль за дотриманням прав людини у сфері охорони здоров'я.

Факт завдання суттєвої шкоди здоров'ю або смерть пацієнта є підставою для звернення з відповідною скаргою до місцевої прокуратури, яка згідно зі *ст. 6 та ст. 12* Закону України «Про прокуратуру» зобов'язана провести перевірку за фактом звернення.

Статтею 55 Конституції України передбачена можливість судового захисту прав і оскарження неправомірних рішень, дій і бездіяльності медичних установ. Пацієнт має право на відшкодування в повному обсязі заподіяної здоров'ю шкоди.

Згідно зі *ст. 1166* ЦК України майнова (матеріальна) шкода відшкодовується, якщо вона завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю правам, а також майну пацієнта. Шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок непереборної сили, відшкодовується у випадках, встановлених законом.

Відповідно до *ст. 1167* ЦК України моральна шкода відшкодовується, якщо вона завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю за наявності вини лікаря або лікувального закладу. Шкода відшкодовується особою, яка її завдала. Це може бути як лікар, так і лікувальний заклад, що передбачено *ст. 1172* ЦК України.

Щоб відстояти свої права, потрібно ретельно підготувати всі необхідні документи, які в судовому процесі можуть бути використані як докази провини лікаря. Це, насамперед, документи, що підтверджують стосунки з лікарем або лікувальним закладом (історія хвороби або витяг з неї, договір про надання медичної допомоги тощо).

Але існує практика, коли історія хвороби може переписуватися буквально «за ніч» і коли пацієнт через суд вимагав свою історію хвороби, оскільки щось довести вже не було можна (лікували як потрібно, чим потрібно і вчасно), навіть факт фальсифікації. Тому, як вихід, необхідно заздалегідь зробити запит історії хвороби, зробити копії інших медичних документів. Тільки тоді можна порушувати питання про їх можливу фальсифікацію. Медики досить часто порушують законне право пацієнта на інформацію. Іноді, як вони стверджують, інформація може морально зашкодити хворому. Проте «право на медичну інформацію» записано в *ст. 39* Основ законодавства України про охорону здоров'я, де зазначено обов'язок надання медичної інформації, в пункті «е» *ст. 6, ст. 32. ст. 34* Конституції України, рішенні Конституційного Суду України від 30 жовтня 1997 року і *ст. 23* закону України «Про інформацію».

У рішенні Конституційного суду проведено розмежування медичної інформації й лікарської таємниці, а також закріплено, що медична інформація про наявність ризику для життя й здоров'я хворого за своїм правовим режимом належить до конфіденційної, тобто інформації з обмеженим доступом. Але законом закріплено обов'язок лікаря інформувати членів сім'ї хворого чи його законного представника. Та ж норма закону передбачає, що аналогічно лікар діє тоді, коли пацієнт перебуває в непритомному стані. Для підтвердження матеріальної шкоди необхідно збирати квитанції про сплату за лікування, призначене для ліквідування наслідків шкоди, яка була завдана здоров'ю пацієнта недбалими діями медичних працівників, або чеки за придбані ліки для

проведення відповідного лікування, а також документи, що підтверджують витрати, пов'язані з необхідністю додаткового обстеження, діагностування або санаторно-курортного лікування, яке було призначено.

Для доведення факту завдання моральної шкоди необхідно заручитися свідченнями родичів, друзів про наявність моральної травми, яка стала результатом порушення ваших прав, або медичною довідкою про погіршення стану здоров'я на нервовій основі (нервовий криз). Але, як свідчить статистика судової практики, моральна шкода оцінюється нашими судами в межах різниці середніх витрат на лікування й сумою фактичного матеріального збитку й не перевищує 10-20 тис. грн. Враховуючи певний арсенал засобів захисту своїх прав, який є у громадян, спочатку варто зробити спробу вирішити це питання мирним шляхом. Бо інколи одне тільки знання пацієнтом закону допомагає перевести спілкування в конструктивне русло [8].

Існують чимало пацієнтських організацій та благодійних фондів, що беруть на себе координаційну роль в організації всіх форм мирного спротиву. Серед них – «Пацієнти України», «100% ЖИТТЯ», «Таблеточки», «Платформа здоров'я», «Центр протидії корупції», «Батьки за вакцинацію» та багато інших.

Будь-які реформи, що відбуваються у державі в різних галузях, стосуються безпосередньо громадян країни та соціальних прав людини. Владні структури, які є ініціаторами нововведень, повинні донести інформацію про необхідність змін у країні до її населення. Але механізми, які вони залучають для цього, не завжди є ефективними.

Звичайно, будь-яка реформа має законодавче підґрунтя, із якого можна дізнатися основні її положення, але тільки спеціалісти зможуть розібратися у цій бюрократичній системі та знайти справді потрібну інформацію. Середньостатистичному громадянину ніколи й нецікаво переглядати нормативні документи, щоб знати суть медичної реформи. Цю функцію мають виконувати засоби масової комунікації. Вони повинні опрацювати декілька джерел інформації, упорядкувати її, спростити чи детермінувати та у такому вигляді донести до читача. За даними моніторингових досліджень щодо висвітлення реформ у ЗМІ, 90% із них пишуть про це тільки тоді, коли про проблему згадав представник влади. Журналістські матеріали при цьому часто зводяться до простого цитування джерела інформації (представників владних структур) без намагання вникнути у ситуацію [3]. При цьому порушується вимога до висвітлення думок усіх сторін. Проте саме від медіа залежить, настільки населення буде проінформоване щодо реформ у країні, зрозуміє їх необхідність та яку роль вони відіграватимуть у реформах.

У 2017 році дослідження ІМІ виявили недостатню інформованість населення щодо медичної реформи. Та вже за перше півріччя 2018 року більшість національних ЗМІ висвітлювали медичну реформу досить збалансовано. Порівняно із 2017 роком, сьогодні спостерігаємо значний зріст присутності фахівців із охорони здоров'я у медіа. Також популярними стали інструкційні матеріали від МОЗ чи інших установ у вигляді інфографіки, наприклад, як підписати декларацію з лікарем. Сьогодні інформаційний простір містить достатню кількість матеріалів для того, щоб пересічний громадянин отримав вичерпну інформацію про хід медреформи та кроки, які йому необхідно здійснити, щоб задовільнити свої потреби у сфері охорони здоров'я.

У соціальних правах людини розкривається важливий аспект соціальної, правової держави. Вона не може і не повинна роздавати всім громадянам матеріальні блага, але держава зобов'язана забезпечувати їм можливість захищати своє право на гідне життя. Якщо держава не зробить цього, то суспільство функціонуватиме в умовах гострих соціальних конфліктів, що призведе до погіршення рівня соціальної безпеки людини. У систему соціальних прав людини включені положення, які характеризують як довгострокові ідеали, так і перспективні цілі. Об'єктивний діагноз соціального стану українського суспільства свідчить про те, що основні соціальні ризики – бідність, майнова диференціація населення, відчуженість значної кількості громадян від суспільного життя, звуження їх доступу, наприклад, до соціальних послуг, до освіти, медицини – досягли масштабів, які можуть становити реальну загрозу національній безпеці нашої держави. Участь медіапрацівників у зазначених процесах, поза сумнівом, пріоритетна та актуальна, а потреба в систематичних та якісних медіаматеріалах очевидна та об'єктивна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова О. Соціальні права особи: поняття, сутність, особливості. *Часопис Київського університету права*, 2011. Частина 1.
2. Длугопольська Н. Соціальні права в контексті забезпечення соціальної безпеки громадян. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 2 (10). 2017 р.
3. Для успішної комунікації реформ потрібна співпраця між владою, експертами і медіа – експертна дискусія. *Ukraine crisis media center*. – 2017. URL: <http://uacrisis.org/ua/55860-komunikatsiyi-reform>.
4. Європейська соціальна хартія (переглянута) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
5. Європейська Хартія Прав Пацієнтів в Україні URL: <https://phc.org.ua/sites/default/files/uploads/files/hartia.pdf>.
6. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року// Офіційний сайт Верховної Ради України URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.
7. Закон України «Про соціальні послуги» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
8. Захист прав пацієнта в контексті обов'язків і відповідальності лікарів URL: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=12098>
9. Захист прав пацієнтів: три історії з практики URL: <https://network.org.ua/zahyst-prav-patsiyentiv-try-istoriyi-z-praktyky/>
10. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: навч.-метод. комплекс / Під заг. ред. І.Д. Зверєвої, Ж.В.Петрочко. К.: Фенікс, 2007.
11. Конституція України (в редакції від 01.01.2020 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
12. Куди скажитися пацієнту, коли порушують його права URL: <https://konkurent.in.ua/publication/38579/kudi-skarzhitisya-patsientu-koli-porushuut-yogo-prava/>.
13. Любецька М. М. Державне регулювання здійснення соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління. Хмельницький. 2019. URL: http://www.univer.km.ua/doc/aref_liubetska.pdf.
14. Мацокін В. В. Право громадян України на достатній життєвий рівень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Харків, 2008.
15. Особливості надання медичних та соціальних послуг для вразливих категорій населення з використанням гендерно-чутливого підходу: навч. посіб. / Ярошенко А. О., Варбан М. Ю., Шульга Л.О. та ін.; за заг. ред. Ярошенко А. О. К.: МБФ «Альянс громадського здоров'я», 2017. 112 с.
16. Петришин О. В. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин. *Вісник АПРН України*. 2006. № 4. С. 3-12.
17. Петришин О. В. Громадянське суспільство: особливості формування концепції та становлення. Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. Вип. 50. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2001. С. 6-13.
18. Право на охорону здоров'я URL: <http://old.helsinki.org.ua/index.php?id=1152704590>.
19. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5.10.2000 р. /В редакції від 10.06.2018 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14> – ст. 409.
20. Про соціальні послуги. Закон України від 17.01.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>.
21. Соціальна робота в Україні: теорія і практика : наук.-метод. журн. К. : [№ 3-4], 2013. 202 с.

22. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації психологів центрів соціальних служб для молоді / За ред. А. Я. Ходорчук. К.: ДЦССМ, 2003. 264 с.
23. Стаття 17. Обмеження прав пацієнта URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF0VG00A.html.
24. Шендеровський К. Менеджмент в соціальній роботі. – К.: Главник, 2007. – 208 с.
25. Шендеровський К. Соціальна освіта та соціальні комунікації: Тексти лекцій. – К., 2011. – с. 205.
26. Шендеровський К. Медіакомунікації та соціальні проблеми: Збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей в трьох частинах. Частина перша. – К., 2012. —288 с.
27. Юров А. Вступ до концепції прав людини: навчальний посібник / Посібник підготовлено правозахисною організацією «Центр Громадянських Свобод» в рамках проєкту «Підтримка роботи правозахисного хабу для консолідації зусиль громадянського суспільства», що здійснюється за підтримки проєкту ПРООН-Україна – «Демократизація та права людини в Україні». К., 2017.

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА РЕФОРМУВАННЯ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

Наталія Тяпкіна, кандидатка філологічних наук,
доцентка Запорізького національного університету.

Немає права, тісніше пов'язаного з дитиною, ніж право на сім'ю. Благополуччя дітей та їх права завжди викликали пильну увагу міжнародного співтовариства. Яка нині ситуація із правами дитини і як висвітлює ці питання медіа – спробуємо розглянути в цій лекції.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Порушення права дитини на сім'ю в Україні.
2. Інтернатна система в Україні як закрите соціальне середовище та місце неволі.
3. Реформування інтернатної системи: вигоди для дитини, громади, суспільства.
4. Умови виникнення дитячої сегрегації в Україні.

Ще в 1924 році Ліга Націй прийняла Женевську декларацію прав дитини. У той час права дитини розглядалися, в основному, у контексті заходів, які необхідно було прийняти відносно рабства, дитячої праці, торгівлі дітьми.

У 1959 році Організація Об'єднаних Націй (ООН) прийняла Декларацію прав дитини, в якій проголошені соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей.

20 листопада 1989 року Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Конвенція про права дитини, яка вважається світовою конституцією для дітей. Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини 27 лютого 1991 року, тим самим взявши на себе великі зобов'язання в царині забезпечення прав людини.

У нашій країні основним законом, спрямованим на забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист і всебічний розвиток, є закон України «Про охорону дитинства». Крім того, права дитини виділені окремими статтями Сімейного, Цивільного, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, а також регулюються такими законами, як-от: «Про оздоровлення та відпочинок дітей», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» тощо.

Різні державні інституції та міністерства покликані нести відповідальність за дотримання прав дитини в Україні.

Багато зусиль також докладають громадські організації, які працюють у сфері захисту прав дитини, щоб кожна дитина почувала себе повноцінним членом суспільства (дані сайту <http://www.ombudsman.gov.ua>).

Конституцією України проголошено, що сім'я, дитинство, материнство, батьківство в Україні охороняються державою. Конвенція про права дитини (ст. 16) передбачає право дитини на сімейне життя: «1. Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність. 2. Дитина має право на захист закону від такого втручання або посягання».

У Сімейному кодексі України, окрім зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб, утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї, побудови сімейних відносин на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки, центральне місце посідає забезпечення права кожної дитини на сімейне виховання, можливість духовного та фізичного розвитку.

У статті 4 «Право особи на сім'ю» Сімейного кодексу України зазначається: *«Кожна особа має право на проживання в сім'ї. Особа може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, встановлених законом»*. У статті 5 «Державна охорона сім'ї» сказано: *«Держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини», «Держава бере під свою охорону кожную дитину-сироту і дитину, позбавлену батьківського піклування»*.

Право на сім'ю (у сенсі права жити в сім'ї) мають усі від моменту народження. Порушення цих прав спостерігаємо у таких випадках:

- смерті батьків;
- позбавлення прав батьківства та материнства;
- відмова від батьківства та материнства (право дитини бути забраною із пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я не завжди гарантується);
- необхідності спеціалізованого навчання та створення умов для дітей з інвалідністю та для дітей з особливими освітніми потребами (у тому числі шкіл-інтернатів для обдарованих дітей);
- ізоляції дітей та підлітків, що потребують особливих умов виховання, у спеціальних закладах освіти.

У випадку відсутності чи неможливості догляду за дитиною, а також задля створення особливих умов догляду держава бере опіку на себе. В Україні сьогодні функціонують такі типи закладів для дітей, які перебувають поза сім'єю:

- школи-інтернати – заклади із цілодобовим перебуванням дітей із метою навчання та виховання, в окремих випадках із поглибленим вивченням окремих дисциплін (спеціалізована) чи за спеціально розробленою корекційною програмою (спеціальна). Сюди відносимо школи із соціальною реабілітацією (раніше – спецшколи);
- дитячі будинки-інтернати – соціально-медичні установи для постійного проживання дітей із порушеннями фізичного та/або розумового розвитку та психічними порушеннями, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування, освітніх та реабілітаційних послуг. Сюди належать навчально-реабілітаційні центри (загальноосвітні навчальні заклади, метою діяльності яких є реалізація права на освіту дітей з особливими освітніми потребами);
- дитячі будинки – навчальні заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного та шкільного віку;
- будинки дитини – державні заклади для виховання дітей, що залишилися без батьківської опіки чи піклування, дітей, що цього потребують, віком від народження до 6 років;
- дитячі будинки сімейного типу – окремі сім'ї, що створюються за бажанням подружжя або окремих осіб, які не перебувають у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менше 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;
- дитячі притулки – соціальні заклади, діяльність яких спрямована на допомогу дітям, які були вимушені залишити або самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання. У таких закладах діти перебувають не більше 3 місяців, після чого їх передають на виховання у дитячий будинок або школу-інтернат.

За даними Міністерства соціальної політики 2018 року, в Україні налічується понад 700 інтернатних закладів для дітей. Ці інституції належать до відання трьох міністерств України: Міністерства охорони здоров'я (38 закладів), Міністерства освіти і науки (563 заклади) та Міністерства соціальної політики (117 закладів). У системі МОЗ живуть і виховуються найменші дітки, у системі Мінсоцполітики – діти з інвалідністю. Найбільша кількість інтернатних закладів та дітей у них – у системі Міністерства освіти і науки.

За даними 2018 року, в Україні 1,4% дитячого населення перебуває в інтернатах. В одному закладі, як правило, живуть та виховуються від 100 до 300 дітей. 17,2% дітей, які перебувають в інтернатах, мешкають більше як по 9 осіб у кімнаті. У системі дитячих інтернатів перебуває 106,7 тисяч дітей, при цьому 92,3% з них мають хоча б одного з батьків, і лише 7,7% дітей в інтернатах – сироти, 17,3% з усіх дітей в інституціях мають інвалідність, усі інші – діти, чії батьки за різних обставин не здатні забезпечити їм гідного піклування і виховання в родині (дані з офіційного веб-порталу Міністерства соціальної політики України – <https://www.msp.gov.ua>).

Система інституційного догляду та виховання дітей не здатна забезпечити умови для усебічного розвитку дитини. Сьогодні інтернат сприймається як закрите середовище та місце неволі. Маріанна Онуфрик (екс-керівниця Національного офісу з реформи деніституціалізації) для порталу «Українська правда» зазначила, що існують дослідження про шкідливість інтернатів для психічного та інтелектуального розвитку дитини, особливо, якщо йдеться про маленьких дітей (до 3 років) – інтернатні заклади наносять не виправну шкоду їхньому мозку.

У медіа зафіксовано неприпустимі випадки знуцання з дітей в інтернатах, наприклад:

Кейс 1. «У Запоріжжі директор інтернату продавав підопічних дітей для виконання важкої роботи»: «Діти працювали на приватних будівельних та господарчих об'єктах. У Запорізькій області поліцейські викрили керівника одного з інтернатів, який за гроші надавав неповнолітніх підопічних для виконання важкої роботи стороннім особам. Про це повідомив відділ комунікації поліції області. Малолітні діти виконували роботу на приватних будівельних та господарчих об'єктах. Працівники Управління боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, викрили підозрюваного після отримання тисячі гривень за надання чотирьох хлопці віком до 14 років сторонній особі для виконання будівельних робіт у приватному домоволодінні селища міського типу Приазовське» (11.10.2019, ТСН).

Кейс 2. «У Запоріжжі керівництво інтернату для недієздатних здавало своїх підопічних у рабство»: «Просто шокуючі факти і справжній скандал – у Запоріжжі. Зараз слідчі допитують фігурантів справи про знуцання над мешканцями одного з інтернатів. Уявіть: інвалідів працівники закладу використовували так, як своїх рабів. Змушували працювати за їжу чи цигарки. Де працювати, питаєте ви? Та хоча би на городі... Медсестри – зараз якраз пора збирати врожай і крутити консервацію! Називає прокуратура й організаторів рабовласницького бізнесу» (18.10.2018, ICTV).

Кейс 3. «У Хотинській школі-інтернаті дітей недогодовували та тримали під замком»: «У Хотинській школі-інтернаті дітей недогодовували та тримали під замком. Замикали в кімнатах і не пускали в туалет – про численні порушення у Хотинській школі-інтернаті на Буковині заявила моніторингова група Уповноваженого з прав людини. За її даними, дітей тримали під замком, недогодовували та не давали нормально помитися» (18.12.2018, ТСН).

У вересні 2019 року у с. Великополовецьке на Київщині відбулася перевірка експертами Офісу омбудсмена спільно та громадською спілкою «Українська мережа за права дитини» в рамках проекту з Міністерством соціальної політики та за підтримки ЮНІСЕФ. Знімальна група «Магнолії – ТБ» відзначила наявність куточка, де розписано права дитини. З них – право на освіту, на гідне житло, дозвілля, право на сім'ю, яке гарантувати не може навіть найкращий заклад.

У суспільстві на різних рівнях порушується питання про альтернативні системи сімейного виховання та системи, що забезпечать догляд і виховання дитини в сім'ї або наближеному до неї середовищі. Улітку 2017 року

розпочалася реформа інтернатних закладів (деінституціалізація), легалізована в «Національній стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки». Мета стратегії – змінити систему інституційного догляду та виховання дітей на таку, яка забезпечить догляд і виховання дитини в сімейному або наближеному до сімейного середовищі. Деінституціалізація вже відбулася в усіх розвинутих країнах. «Дослідження свідчать, що інституційний догляд і виховання дитини, особливо в ранньому віці, мають згубний і, в більшості випадків, непоправний вплив на розвиток дитини – її подальшу соціалізацію, самореалізацію і, зрештою, на щасливе дитинство і гідне майбутнє» (М.Онуфрик).

В Україні поступово відмовляються від інтернатної системи утримання та виховання дітей і, водночас, відбувається формування сімейної політики держави, спрямованої на підтримку родини. Як альтернативу – посадовці пропонують саме сімейні будинки. За задумом, у них перебуватиме до 10 дітей, а не кілька сотень, як в інтернатах. Забезпечити право кожної дитини виховуватися в сім'ї – пріоритет реформи. Юридично подружжя буде вважатися вихователями дітей, проте фактично вони мають стати батьками.

Наприклад, «Будинок сімейного типу замість притулку»: *«Війна не заважає творити добро та опікуватися іншими. Це доводить молоде подружжя Гюрджан із Лисичанська. Цього року вони створили будинок сімейного типу. Два роки тому чоловік із дружиною взяли на виховання трьох хлопчиків. Потім родина поповнилася ще двома дітьми. Цього ж року, у День захисту дітей, родина Гюрджан забрала з дитячого будинку ще 4 малюків»* (06.07.2019, Еспресо).

В Україні, крім інтернатної, існують інші форми влаштування дітей: усиновлення, опіка, прийомна сім'я чи дитячий будинок сімейного типу. Держава, громадськість повинні контролювати безпеку, всебічний розвиток та комфорт дитини за будь-яких умов.

Так, у нашій державі працює «Українська мережа за права дитини» – це представницький експертний та координаційний орган, що сформувався групою громадських організацій протягом 2014 року для посилення захисту прав дитини в Україні. Організація створена для консолідації зусиль та покращення координації між організаціями громадянського суспільства в Україні та їх впливу на державну політику у сфері забезпечення прав дитини. Метою створення є забезпечення реалізації прав дитини відповідно до положень Конвенції ООН про права дитини, запровадження міжнародних та європейських стандартів шляхом посилення впливу інститутів громадянського суспільства в розробці, реалізації та моніторингу державної політики у сфері забезпечення прав дитини та розвитку соціальних послуг для сімей з дітьми в Україні.

Українська мережа за права дитини разом з Дитячим фондом ООН «ЮНІСЕФ», Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Міністерством соціальної політики України здійснює моніторингові візити до закладів та установ, які опікуються дітьми, що перебувають в системі альтернативного догляду та виховання. Перевірки вже відбулися в Івано-Франківській, Запорізькій, Луганській, Хмельницькій, Житомирській, Київській та Одеській областях. Мета візитів – виявлення порушень у питаннях захисту прав дитини. Крім того, зафіксовано складні випадки порушення прав дитини в системі альтернативного догляду та виховання дітей, проаналізовано кращі практики, проводяться тренінгові навчання та вебінари для профільних фахівців, регіональних представників Офісу омбудсмена, неурядових організацій, психологів, педагогів, батьків (дані сайту <http://childrights.org.ua>).

Без сумніву, перевірки державних органів та громадських організацій не здатні до кінця виявляти проблеми порушення прав дитини. У «Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» (за 2018 рік) зазначається: *«За звітний період до Уповноваженого надійшло 822 повідомлення, в яких найчастіше порушувалися питання щодо захисту таких прав, як: право на піклування та турботу батьків, право на виховання в сім'ї, право на захист від насильства (домашнього та в шкільному середовищі), право на освіту, право на життя та охорону здоров'я, право на утримання з боку батьків. Порушення прав дітей були виявлені також під час 84 моніторингових візи-*

тів до закладів, де перебувають діти, а також до установ, які здійснюють функції щодо захисту прав та інтересів дітей».

Відокремлення, закриття в інтернаті чи у родині за умови беззахисності, відсутності життєвого досвіду, матеріальних ресурсів може створити умови для дискримінації – дитячої сегрегації. Тільки включення дитини в різні соціальні групи (родина, школа, позашкільна діяльність) може гарантувати контроль за її життям та сприяти соціалізації. Тому слухним є питання реорганізації інтернатних закладів – деінституалізації.

На думку Маріанни Онуфрик, деінституалізація – це створення умов, за яких потреба в інтернаті, дитячому будинку тощо зникне. Наприклад: «Мама вирішує віддати двох зі своїх 5 дітей до школи-інтернату. Там діти не лише навчатимуться, а й житимуть. Окремо від сім'ї. Мама насправді не може сама з ними справлятися, бо мусить ходити на роботу і при цьому не заробляє достатньо коштів на те, аби прогодувати дітей. Деякі країни вирішують проблему такої мами тим, що її дітям в звичайній школі надають чотириразове харчування і влаштовують у групи продовженого дня. Тобто, мама може працювати, а діти не будуть голодними, будуть доглянутими і залишатимуться в сім'ї – мама забере їх після роботи». У будь-якому разі дитина перебуватиме і під наглядом матері, і в центрі уваги викладачів, вихователів, психологів та соціальних працівників, які спілкуватимуться з дітьми.

Проте до питання деінституалізації треба підходити зважено. Наприклад, ліквідація системи спеціального навчання дітей з особливими освітніми потребами при включенні всіх дітей з інвалідністю в масову освіту може спровокувати їх індивідуальне, домашнє навчання. Це означатиме перехід від інклюзії до ізоляції та, відповідно, сегрегації, що суперечить правам людини, які записані у документах ООН та інших міжнародних організацій, що функціонують із метою допомоги особам з особливими освітніми потребами та їхнім родинам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дотримання прав дитини. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. С. 44–55. URL: www.ombudsman.gov.ua.
2. Захист прав дітей. URL: <https://www.unicef.org/ukraine> (дата звернення: 15.12.2019).
3. Ілюзія захисту. Аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження системи захисту дітей в Україні. *Відкриваємо двері дітям*. URL: http://openingdoors.org.ua/ua/proofs/ilyuziya_zahistu.html (дата звернення: 11.01.2020).
4. Конвенція прав дитини. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/uk/convention>; <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 15.01.2020).
5. Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 рр. *Офіційний веб-портал Міністерства соціальної політики України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/15159.html> (дата звернення 16.01.2020).
6. Онуфрик М. Коли на першому місці – дитина: пояснюємо реформу інтернатів в Україні. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/07/3/231797/> (дата звернення: 19.01.2020).
7. Постанова Кабінету міністрів України «Про організацію діяльності спеціальних закладів освіти для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-93-%D0%BF> (дата звернення: 19.01.2020).
8. Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80> (дата звернення: 15.12.2019).

ПРАВО ЛЮДИНИ НА ОСОБИСТЕ ТА СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ: РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИСВІТЛЕННЯ В МЕДІА

Антоніна Іващук, кандидатка наук із соціальних комунікацій, доцентка, завідувачка кафедри реклами і зв'язків з громадськістю Факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету.

Конституція України усім гарантує недоторканість приватного і сімейного життя, але медіа дуже часто у своїх матеріалах порушують конституційне право людини. У лекції описані головні принципи роботи над матеріалами, які можуть торкатися приватного та сімейного життя особи, розглядаються особливості роботи над матеріалом про публічних осіб, досліджується питання суспільно значимої інформації і права людини на недоторканність приватного життя відповідно до Конституції та законів України, Етичного кодексу журналіста. Також зацентовано увагу на суспільний інтерес як аргумент надання інформації громадськості, не зважаючи на право на приватність.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Огляд та аналіз Конституції України, законів України, Етичного кодексу журналістів щодо права людини на невтручання в особисте та сімейне життя.
2. Визначення дефініцій «особисте життя», «сімейне життя», «публічна особа», «суспільний інтерес».
3. Особливості роботи над матеріалами про публічних осіб. У яких випадках особисте життя публічної особи журналіст має право висвітлювати.
4. Алгоритм роботи над журналістськими матеріалами для уникнення спірних ситуацій.

1. ОГЛЯД ТА АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ, ЗАКОНІВ УКРАЇНИ, ЕТИЧНОГО КОДЕКСУ ЖУРНАЛІСТІВ ЩОДО ПРАВА ЛЮДИНИ НА НЕВТРУЧАННЯ В ОСОБИСТЕ ТА СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ

У Конституції України, основному законі держави, у статті 32 зазначається, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України». Також документом гарантується «судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації» [5].

Виникає абсолютно слушне питання: чому журналістські матеріали рясніють інформацією, яка стосується приватного життя, чому журналісти публікують фото, описують детальні подробиці сімейного життя не тільки зірок і політиків, а й бізнесменів, представників різних (не тільки публічних) професій і соціальних прошарків, які стають героями журналістських матеріалів. Наслідком порушення законів про приватність можуть стати судові позови, стягнення штрафів, вимоги спростування інформації тощо.

У законі України «Про інформацію» теж йдеться про обмеження доступу до інформації, яка стосується особи. Така інформація називається конфіденційною та не може бути оприлюднена без згоди власника інформації.

Частину четверту статті 23 закону України «Про інформацію» треба розуміти так: забороняється не лише збирання, а й зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її попередньої згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту, прав та свобод людини. До конфіденційної інформації, зокрема, належать свідчення про особу (освіта, сімейний стан, релігійність, стан здоров'я, дата і місце народження, майновий стан та інші персональні дані) [3].

Цікавою є стаття 8 Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод, яка гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя, а також зазначає, що органи державної влади не мають права втручатися у здійснення цього права, окрім випадків коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві [4].

Питання, що підпадають під статтю 8 стосовно «права на повагу до приватного життя», часто викликають палкі дебати. З одного боку, можлива причина у тому, що «приватне» життя – загальна основа, щось природне, що не потребує обговорення. Однак суспільства потенційно і безпосередньо стосуються будь-які дії держави, що порушують їхнє право за статтею 8. Якщо проаналізувати це з академічної точки зору, саме тут постає питання про межу між правом людини вибирати, де, з ким і як вона проводить своє життя, і тією сферою, яку буде контролювати і регламентувати державна влада.

Стаття 8 Конвенції, загалом, відображає структуру статей 9, 10 і 11. Відповідно, при розгляді питання про те, чи була порушена стаття 8 Конвенції, необхідно відповісти на низку питань:

- чи мало місце втручання у «приватне» життя згідно з §1 статті 8? Якщо так, то
- чи є це втручання обґрунтованим згідно з §2 статті 8, а саме:
- чи було втручання законним? Якщо так, то
- чи переслідувало втручання законну мету; і якщо так, то
- чи було втручання необхідним у демократичному суспільстві (зокрема, чи було воно адекватною реакцією на суспільну необхідність, що не потребує зволікань)? [9].

Стаття 8 включає, крім права на повагу до «приватного» життя, також права на повагу до «сімейного» життя, «житла» і «кореспонденції».

Різні правові системи дають різну відповідь на питання, яке право переважає – право на свободу слова чи право на приватність. Слід зазначити, що в Конституції України закріплені два права: право на приватність і право на свободу слова.

Як же розібратися журналістам, у яких випадках право суспільства отримати інформацію переважає право особи на приватність? Коли свобода слова має бути обмежена, якщо ми хочемо розказати про сімейне життя особи?

Чи вся інформація про особу належить до її особистого життя? Очевидно, що ні. Тоді найскладніше питання – це проведення межі між приватним і неприватним життям, тобто, між тим, про що заборонено писати журналістам, і тим, що дозволено.

Етичний кодекс журналіста теж містить статтю, яка стосується права людини на приватне життя: «журналіст має з повагою ставитися до приватного життя людини. При цьому не виключається його право на журналістське розслідування, пов'язане з тими або іншими подіями і фактами, якщо суспільна значущість інформації, яка збирається і поширюється журналістом, є вищою, ніж приватні інтереси особи» [2]. Бачимо, що в Кодексі теж зазначено про можливість розповсюджувати інформацію, якщо суспільний інтерес переважає.

2. ВИЗНАЧЕННЯ ДЕФІНІЦІЙ «ОСОБИСТЕ ЖИТТЯ», «СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ», «ПУБЛІЧНА ОСОБА», «СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС»

Проаналізуємо визначення і суть термінів, адже від чіткого їх розуміння залежить рішення журналіста у роботі над матеріалом.

Під поняттям «особисте життя» слід розуміти поведінку фізичних осіб поза межами виконання різноманітних суспільних обов'язків, а саме: життєдіяльність людини в сфері сімейних, побутових, особистих, інтимних та інших стосунків, що звільнена від «тягаря суспільних інтересів» та спрямована на досягнення особистої мети та задоволення власних інтересів.

Що стосується практики Європейського суду з прав людини, то при розгляді справ тут переважно оперують поняттям «приватне життя», під яким розуміють здебільшого поведінку особи у сфері інтимного чи статевого життя [8].

Отже, під «особистим життям фізичної особи» розуміють її поведінку в сфері особистісних, сімейних, побутових, інтимних, товариських, професійних, ділових та інших стосунків поза межами суспільної діяльності, яка здійснюється, зокрема, під час виконання особою функцій держави або органів місцевого самоврядування [10].

Особисте та сімейне життя є різними термінами. При цьому перший значно ширший за останній. До поняття сімейного життя входять усі відносини, які складаються у сім'ї, в родині. До особистого життя відносяться також інші речі – ті, що є приватною справою особи.

Сімейне життя – це особисті майнові та немайнові відносини між подружжям, іншими членами сім'ї, яке здійснюється на засадах, визначених у Сімейному кодексі України: кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя (ч.4 статті 4); ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією України (ч.5 статті 5); регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя (ч.4 статті 7) та інше [12].

Конституційний Суд України виходить з того, що неможливо визначити абсолютно всі види поведінки фізичної особи у сферах особистого та сімейного життя, оскільки особисті та сімейні права є частиною природних прав людини, які не є вичерпними і реалізуються в різноманітних динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях тощо. Право на приватне та сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для реалізації людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб.

Конституційний Суд України, даючи офіційне тлумачення у ч.ч.1, 2 статті 32 Конституції України, вважає, що інформація про особисте та сімейне життя особи (персональні дані про неї) – це будь-які відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована, а саме: національність, освіта, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, матеріальний стан, адреса, дата і місце народження, місце проживання та перебування тощо, дані про особисті майнові та немайнові відносини цієї особи з іншими особами, зокрема, членами сім'ї, а також відомості про події та явища, що відбувалися або відбуваються у побутовій, інтимній, товариській, професійній, діловій та інших сферах життя особи, за винятком даних стосовно виконання повноважень особою, яка займає посаду, пов'язану зі здійсненням функцій держави або органів місцевого самоврядування. Така інформація про фізичну особу та членів її сім'ї є конфіденційною і може бути поширена тільки за їх згодою, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [14].

Отже, журналіст має право подавати інформацію про особу в двох випадках:

1. коли інформація стосується публічного життя особи (громадського, політичного або державного);
2. коли інформація є особистою, але суспільний інтерес в її отриманні переважає право особи в приховуванні такої інформації.

Хто такі публічні особи?

Публічні особи – це, як правило, знаменитості, відомі великій кількості осіб. Концепція «публічної особи» була розроблена з метою встановлення додаткового принципу, що знаменитості несуть додатковий тягар відкритості свого життя. На теоретичному рівні концепція виглядає таким чином. Публічна особа – це особа, яка сама відкриває частину свого життя, оскільки вона прагне бути знаменитою, популярною.

Термін «публічна особа» не згадується взагалі в українському законодавстві, однак цим терміном часто оперує Європейський суд з прав людини. Якщо суд встановлює, що особа мала статус публічної, це, як правило, означає, що журналісти мають дещо більші права на поширення інформації про цих осіб [13].

Але кожна особа, не зважаючи на публічний статус і державні посади, має право на особисте життя. З іншого боку, більшість пересічних осіб також мають частку публічного життя. Таким чином, навіть телезірка, депутат чи президент країни, які є публічними персонами, мають право на власне приватне життя. Водночас, і певна частина життя кожного журналіста чи громадського активіста є публічною.

Проте потрібно чітко встановити, чи відноситься факт із життя особи до приватної чи публічної сфери, необхідно уважно оцінити факти. Інформація стосуватиметься державного життя і, відповідно, буде публічною, якщо у ній йтиметься про виконання особою певних функцій у державі: міжнародний візит президента до іншої держави, голосування народного депутата за закони, пропозиції прем'єр-міністра тощо. Інформація про політичне життя – це, перш за все, політична інформація, пов'язана з кандидатами у народні депутати, а також кандидатами на місцевих виборах, інформація про політичних лідерів, діяльність представників партій та керівників партійних осередків. Не може бути особистою інформація про партійні з'їзди, виборчі програми, передвиборчі обіцянки та хід їх виконання. Журналіст має право висвітлювати такі факти, більше того – це є його обов'язком, тому що така інформація становить суспільний інтерес.

Суспільний інтерес – гнучке поняття, яке змінюється з часом і залежно від обставин конкретної справи. Суспільний інтерес можна визначити як те, що дає користь суспільству. При цьому те, що лише цікавить або розважає суспільство, є сенсаційним, не є суспільним інтересом (наприклад, подробиці особистого життя політика чи іншого публічного діяча, які не стосуються публічних функцій чи публічної ролі особи).

Поняття суспільного інтересу частково розкривається в статті 29 закону України «Про інформацію», у якій міститься перелік інформації, яка становить предмет суспільного інтересу, і, таким чином, є суспільно необхідною. Цей перелік не є вичерпним і включає інформацію, яка

- свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України;-
- забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків;
- свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб [6].

Отже, важливим для журналіста є не тільки знання законів України, які стосуються приватного і сімейного життя особи, а й розуміння того, що кожна людина має право на недоторканність приватного життя.

3. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ НАД МАТЕРІАЛАМИ ПРО ПУБЛІЧНИХ ОСІБ. У ЯКИХ ВИПАДКАХ ОСОБИСТЕ ЖИТТЯ ПУБЛІЧНОЇ ОСОБИ ЖУРНАЛІСТ МАЄ ПРАВО ВИСВІТЛЮВАТИ

Журналісти і громадські активісти мають відповідально ставитися до публікації інформації про особу, оскільки в багатьох випадках незадоволена сторона може звернутися до суду. Українське законодавство не дає чіткої відповіді на те, яку інформацію можна оприлюднювати, а яку ні, тому необхідно орієнтуватися на два правила.

По-перше, журналісту краще брати інформацію з відкритих джерел: така інформація вже була оприлюднена іншими особами у вигляді публікацій у ЗМІ, відкритих архівних даних, офіційних документів та інше.

По-друге, журналіст має право оприлюднювати інформацію про приватне життя особи, якщо така інформація становить суспільний інтерес, тобто, коли інтерес суспільства (громади) переважає над правом особи в обмеженні доступу до неї.

Не варто забувати, що суспільно значима інформація – це не просто інформація, щодо якої існує інтерес у громадськості. Інтерес може викликати інформація дуже приватного характеру, як, наприклад, подробиці інтимного життя знаменитостей, однак цього буде не достатньо для того, щоб інформація вважалася значимою для суспільства. *Суспільно значима інформація повинна привносити щось важливе у суспільну дискусію навколо питань політичного, економічного, соціального життя громадян.*

Слід зауважити, що існують випадки, коли право особи переважатиме над бажанням суспільства отримати інформацію про неї. Хрестоматійною в цьому плані стала справа Європейського суду з прав людини «Принцеса ГанOVERська проти Німеччини». У своєму рішенні суд вказав, що «вирішальним фактором під час співвіднесення захисту приватного життя зі свободою вираження поглядів є міра внеску у вигляді оприлюднених фотографій і статті в обговорення питання, що має суспільний інтерес. У цій справі такий внесок дорівнює нулеві, адже заявниця не виконує офіційних функцій, а фотографії та статті присвячені виключно питанням її приватного життя» [11].

Висвітлення журналістами приватного життя Герцогів Сассекських спричинило гучний скандал. На початку жовтня 2019 року принц Гаррі подав судовий позов проти власників таблоїдів The Sun і Daily Mirror. У позові герцог Сассекський звинуватив журналістів у незаконному прослуховуванні його телефона та доступі до голосових повідомлень, що порушує його права людини. У Кенсінгтонському палаці офіційно підтвердили інформацію про судову справу, не розголошуючи всіх деталей.

Принц Гаррі також подав до суду на видання, яке опублікувало приватний лист Меган Маркл (британський таблоїд Mail on Sunday і його видавця Associated Newspapers). Герцогиня заявила: журналісти перетнули межу закону та неправомірно отримали її особисте листування з батьком. Фрагменти рукописів опублікували в таблоїді, відтак порушили політику конфіденційності королівської сім'ї. «Ми віримо в свободу ЗМІ і об'єктивну, правдиву журналістику... Але моя дружина стала однією з нових жертв британських таблоїдів, що розпалюють кампанії проти приватних осіб, не думаючи про наслідки», – заявив принц Гаррі [1].

Журналісти назвали такі дії герцогів Сассекських «тотальною війною», а новини про цей конфлікт опинилися на шпальтах всіх видань.

У документальному фільмі «Гаррі і Меган: африканська подорож» герцоги Сассекські пояснили, у чому полягає їх конфлікт із пресою. За їхніми словами, журналісти не поважають їхнє право на приватне життя, тому часто у гонитві за сенсаціями порушують закон. Така заява викликала неоднозначну реакцію суспільства: одні британці стали на захист принца Гаррі та Меган Маркл, інші – засудили, адже пара мала би бути готовою до уваги преси.

Представники королівської родини вирішили не втручатись у скандальну справу, яка набула чималого розголосу у світі. А от представниці британського парламенту написали відкритого листа, у якому публічно висловили підтримку герцогині.

«Жінки-депутати від усіх політичних партій відкинули в сторону всі свої розбіжності, щоб висловити свою солідарність з герцогинею Сассекською. У деяких випадках статті і заголовки ЗМІ були вторгненням у ваше приватне життя і намагалися кинути на вас тінь, без будь-якої на те причини. Жінки-члени Парламенту підтримують вас у тому, що не можна допустити, щоб це залишилося без покарання», – йдеться в заяві, яку розмістила Голлі Лінч, очільниця Лейбористської партії [1].

Отже, незважаючи на рівень публічності особи, журналіст зобов'язаний ставитися з повагою до її особистого та сімейного життя і не спекулювати, заради сенсаційності, інформацією, яка може зашкодити особі.

4. АЛГОРИТМ РОБОТИ НАД ЖУРНАЛІСТСЬКИМИ МАТЕРІАЛАМИ ДЛЯ УНИКНЕННЯ СПІРНИХ СИТУАЦІЙ

Аналізуючи сучасні українські засоби масової інформації можна зробити висновок, що велика кількість журналістських матеріалів містять інформацію, яка може порушувати права людини на особисте та сімейне життя. Тому, якщо журналісти мають у своєму володінні інформацію, яка порушує право людини на особисте життя та є з обмеженим доступом і розмірковують щодо її поширення, необхідно вирішувати це питання, виходячи з того, чи зможуть вони потім переконати суд, що, дійсно, діяли в інтересах суспільства, а суспільство потребувало інформації. Якщо людина не є публічною особою, та/або така інформація не може спричинити негативних наслідків для суспільства – краще не порушувати конституційне право кожного на особисте життя.

З проблемою суспільної значимості тісно пов'язаний так званий правовий інститут «публічних осіб», який і був сформований у правовій системі США та застосовується лише в спорах, предметом яких є правдивість поширеної інформації, що не стосується безпосередньо відносин, пов'язаних з інформацією з обмеженим доступом. У деяких європейських державах інститут публічних осіб пов'язаний з можливістю поширення певної інформації про осіб, які виконують публічні функції. Такими нормами суспільство забезпечено достовірною інформацією про осіб, яких воно обирає для виконання суспільних завдань. Однак обмеження охорони приватного життя має завжди опиратися на важливий публічний інтерес, пов'язаний з публічною діяльністю, і не може здійснюватися виключно з метою сенсацій. Кожна публічна людина має пам'ятати, що вона зобов'язана бути більш відкритою для засобів масової інформації [7].

Слід також мати на увазі, що право на приватність тлумачиться Європейським судом з прав людини розширено, а можливості для його обмеження – звужено.

Отже, обмеження права на приватність можуть мати місце лише у виняткових випадках і відповідати трьом критеріям: законність, належна мета та необхідність у демократичній державі. Хоча особи, які займають владні публічні посади, дещо обмежені у своєму праві на приватність, вони не можуть бути дискримінованими у цій сфері. Потрібно зважити на принцип пропорційності і співмірності: чи буде суспільна користь від таких дій перевищувати нанесену через порушення права на приватність шкоду.

ДЖЕРЕЛА

1. Війна принца Гаррі та Меган проти ЗМІ: британські політики публічно відреагували на конфлікт URL: https://24tv.ua/lifestyle/viyna_printsa_garri_ta_megan_proti_zmi_britanski_politiki_publichno_vidreaguvali_na_konflikt_n1226654.
2. Етичний кодекс журналіста URL: <http://www.cje.org.ua/ua/code>.
3. Закон України Про інформацію URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
5. Конституція України ст. 32 URL: https://protocol.ua/ua/konstitutsiya_ukraini_stattya_32/.
6. Перевірка суспільним інтересом URL: <https://cedem.org.ua/2017/05/perevirka-suspilnym-interesom/>.
7. Порушення права на приватність в Україні URL: <https://forbiddentoforbid.org.ua>.
8. Право на особисте життя та його таємницю. URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/662-301.html>.
9. Право на повагу до приватного життя відповідно до статті 8 Європейської Конвенції захисту прав людини та основних свобод URL: <http://khp.org/index.php?id=1094815937>.
10. Рішення Конституційного Суду України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12>.
11. Рішення Палати у справі «Ганновер проти Німеччини» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_324.
12. Сімейний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
13. Хто такі публічні діячі URL: <https://rep.org.ua/uk/hto-taki-publichni-diya/>.
14. Щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України URL: <https://cedem.org.ua/library/shhodo-ofitsijnogo-tlumachennya-polozhen-chastyn-pershoyi-drugoyi-statti-32-chastyn-drugoyi-tretoyi-statti-34-konstytutsiyi-ukrayiny/>.

ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДА: ФОРМУВАННЯ АКТУАЛЬНОЇ ТА ПРІОРИТЕТНОЇ МЕДІАТЕМИ

Юлія Мельнікова, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри соціальних комунікацій факультету філології та соціальних комунікацій Бердянського державного педагогічного університету.

У лекції з'ясовано поняття «відкриті дані», «публічна інформація», «публічна інформація у формі відкритих даних», розглянено, як відкриті дані міст можуть служити мешканцям громади на прикладі Бердянської міської ради, досліджено способи захисту особистих даних, вільного доступу до інформації.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Відкриті дані міст для допомоги мешканцям громади.
2. Цифрова трансформація на рівні громади.
3. Інформаційна безпека і цифрові права громадян.

1. ВІДКРИТІ ДАНІ МІСТ ДЛЯ ДОПОМОГИ МЕШКАНЦЯМ ГРОМАДИ

«Відкриті дані – це, в першу чергу, питання відкритості, вагомий крок до боротьби з корупцією та прозора робота державних органів. У той час – як інформація сьогодні є однією з найвищих цінностей» (Олександр Риженко, голова Державного агентства з питань електронного урядування України).

1.1. «Відкриті дані», «публічна інформація», «публічна інформація у формі відкритих даних»: з'ясування основних понять

Активне поширення поняття «відкриті дані» пов'язане з потужним розвитком Інтернету та технологій, до яких належать процеси, де істотне значення має «інформація» – інформаційних технологій. Ці процеси виникають у результаті технологізації того чи іншого соціального процесу – цілеспрямованого активного впливу людини на ту чи іншу область виробництва і перетворення її на базі машинної техніки.

Розвиток технологій значно полегшує життя пересічного громадянина, оскільки відкриває доступ до документів і даних, які раніше треба було «здобувати» різними способами або надсилати запит та очікувати упродовж п'яти, а іноді й більше, робочих днів. Сьогодні ж достатньо мати комп'ютер, телефон або планшет з виходом в інтернет – і за кілька хвилин потрібну інформацію можна знайти на порталах відкритих даних.

Для з'ясування основних термінів «відкриті дані», «публічна інформація», «публічна інформація у формі відкритих даних» вважаємо за потрібне звернутися до законів і постанов, які визначають порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації.

Так, у статті 1 закону України «Про доступ до публічної інформації» закріплено, що публічною інформацією є «відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана

або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом».

Закон України «Про доступ до публічної інформації» також визначає перелік тих, хто виступає розпорядниками інформації. Це – органи державної влади (президент, парламент, уряд) і місцевого самоврядування.

До інших законодавчих документів, які регламентують функціонування відкритих даних, можна віднести такі: постанову Кабінету Міністрів України № 835 «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню» і Дорожні карти розвитку відкритих даних в Україні на 2016, 2017, 2018–2020 роки.

Поняття «відкриті дані» відрізняється від поняття «публічна інформація», оскільки відкриті дані є формою, в якій оприлюднюється публічна інформація.

Важливими характеристиками відкритих даних є вільне та безоплатне поширення – будь-хто може їх вільно копіювати, публікувати, поширювати, використовувати, у тому числі в комерційних цілях. Також вони мають бути адаптованими для автоматизованого оброблення електронними засобами. Однак закон не має конкретних вимог щодо форматів, у яких представлені відкриті дані. Тому чимало даних, які нині розміщені на офіційних державних порталах, опубліковані в текстовому (txt, rtf, pdf та ін.), графічному (gif, tiff, jpg та ін.), архівному (zip, 7z та ін.) чи в інших форматах. Але з такими форматами, по-перше, незручно працювати, а, по-друге, текстові та графічні формати не читаються машинами, ці дані можуть просто загубитися у великому потоці інформації. Тому оприлюднення даних має відбуватися в структурованих машиночитаних форматах (csv, xml, json тощо).

Публічною інформацією у формі відкритих даних вважається публічна інформація у форматі, що дозволяє її автоматичну обробку електронними засобами, вільний та безоплатний доступ до неї, а також її подальше використання. Розпорядники інформації зобов'язані надавати публічну інформацію у формі відкритих даних за запитом, оприлюднювати і регулярно оновлювати її на єдиному державному веб-порталі відкритих даних та на своїх веб-сайтах. Перелік наборів даних, що підлягають оприлюдненню у відкритій формі, вимоги до формату і структури таких наборів, періодичність їхнього оновлення визначаються Кабінетом Міністрів України.

Одними з найбільших порталів на сьогодні є Єдиний державний веб-портал відкритих даних та Інформаційно-аналітична система «Прозорий бюджет», який функціонує відповідно до закону України «Про відкритість використання публічних коштів» та Концепції Кабінету Міністрів «Прозорий бюджет».

Чи не найбільший перелік даних повинні оприлюднювати органи місцевого самоврядування: у вільному доступі мають бути генеральні плани територій, перелік комунального майна та незадіяних земельних ділянок, дані про тарифи на комунальні послуги, фінансова звітність комунальних підприємств, перелік розпорядників бюджетних коштів, дані про депутатів місцевих рад тощо.

Фонд TechSoup у співпраці з Всеукраїнською громадською організацією «Громадянська мережа «ОПОРА» в рамках ініціативи «Дані міст» проводив опитування щодо даних, які варто відкрити в містах. Відповідно до результатів, мешканці українських міст найбільше потребують такої інформації: про екологічний стан (якість повітря, води); фінансово-господарські дані (бюджет, витрати, тендери тощо); генеральний план міст, картографічна інформація про місто; комунальне майно (вільне, оренда тощо); комунальні підприємства і послуги, які ті надають (тарифи, інвестиційні програми та звіти щодо них); освіта; охорона здоров'я; вивіз сміття, утилізація; криміногенна ситуація в місті; громадський транспорт.

Розмірковуючи над питанням, чи є ринок відкритих даних в Україні, дослідник Олександр Щелоков зазначає, що сьогодні в Україні у сфері відкритих даних відбувається активний процес створення стандартів, зокрема того, які формати даних треба використовувати, як з ними працювати, як захищати тощо. Ресурси державних порталів gov.ua стали зачинателями у цій галузі. Здійснюючи перші кроки на довгому шляху до відкритого су-

спільства, вони визначають основний напрям розвитку українського ринку відкритих даних. За останні роки відкриті дані продукують економічні інновації, соціальні зміни, нові форми політичної і державної звітності.

Автор дослідження виокремлює п'ять рушійних сил:

1. Офіційні державні портали, реєстри та системи. Актуальним для цих ресурсів є питання якості даних. На деяких порталах дані можуть розміщувати у вигляді сканкопій, у форматах pdf, gif, jpg. Часто замість реальних наборів даних викладають сміттєві файли.
2. Електронні сервіси на базі відкритих даних. Ідеться про ресурси, які використовують різні джерела інформації, міксують дані і видають якісно нову інформацію. Цей сегмент також тільки розвивається.
3. Ресурси відкритих даних, які формуються приватним бізнесом, політичними силами, громадськими ініціативами чи приватними особами.
4. Інформаційно-аналітичні ресурси, ЗМІ, які намагаються створити контент, візуалізувати чи надати форму відкритим або умовно доступним даним.
5. Кіберзлодії як обов'язкова частина будь-якої системи, де є чийсь інтереси, важлива інформація чи гроші.

Водночас акцентує увагу на проблемах ринку відкритих даних, серед яких найпоширенішими називає такі: відсутність культури використання відкритих даних; пасивність населення та уряду; відсутність незалежної й альтернативної думки уряду, фондам та інкубаторам щодо якості даних, державних ресурсів, Е-сервісів; відсутність чіткого розуміння, навіщо потрібні відкриті дані та в який спосіб їх використовувати; відсутність єдиного глосарію; закритий «темний» бік відкритих даних; програми навчання роботі з відкритими даними потребують актуальної експертизи.

Авторка розвідки «Відкриті дані – це робота» Надія Бабинська-Вірна розмірковує над питанням, які необхідні ресурси слід залучити для покращення у цій сфері.

Дані мають бути якісними, оновлення – регулярним (у режимі реального часу, щодня, щотижня: тобто, залежно від потреби). Для цього потрібні сучасні інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), відповідні бази, з яких легко можна вивантажувати дані, деперсоніфікувати їх у разі необхідності (видаляти дані, які дають змогу ідентифікувати особу, якщо її персональні дані підпадають під захист закону). Якщо ж дані збирають від зовнішніх агентів, тоді має діяти автоматизована система збору та обробки інформації. До прикладу, у багатьох міських радах є відділ, який займається питаннями реклами. Він збирає різну інформацію від власників рекламних площ, тих, хто бажає орендувати останні тощо. Тому потрібно збирати всю інформацію не в паперовому вигляді в довільній формі (як це часто буває), а завдяки щонайменше google-формі або ж програмі, яка зберігає інформацію в базі даних. Тоді самим працівникам легко отримувати дані у потрібному форматі та працювати з ними. Це ж стосується ситуації, коли міністерство збирає інформацію від підпорядкованих чи підзвітних підприємств, установ та організацій.

Таким чином мінімізуються затрати часу працівників органів влади на обробку та пошук даних. Однак сучасні інформаційно-комунікаційні технології потребують коштів на закупівлю (техніка, кабелі, сервери), розробку (програмне забезпечення) та підтримку (серверні потужності, оновлення тощо). Якщо впровадження ІКТ відбувається в правильному руслі, то переваги та економія не забаряться. Зокрема, якщо орган влади впроваджує автоматизовану систему, наприклад, щодо медичної сфери, тоді цей програмний продукт не має бути закритий на розробнику чи зовнішньому адміністраторі, коли неможливо без консультацій чи дозволу розробника витягнути дані чи ідентифікатори для розкодування.

Які б не були заяви політиків, керівництва держави, реалізовувати всі задуми і плани щодо відкритих даних будуть працівники відділів, управлінь, департаментів. На жаль, фахівців у сфері управління даних на держслужбі

обмалюють. Серед працівників міністерств, установ, організацій, підприємств, місцевих органів влади знайти людей, які знаються на інформаційних технологіях, досить складно. А реалізація політики відкритих даних потребує розуміння процесів всіма розпорядниками, які відповідають за той чи інший набір даних.

Тому людський ресурс для відкритих даних – це один з найважливіших компонентів. Тут потрібно навчати людей, пояснювати їм, як управляти даними так, щоб максимально ефективно їх використовувати та мінімально витрачати час на пошук і обробку. Окрім того, людей потрібно мотивувати (зарплатнею, преміями тощо), а також забезпечити їм технічні можливості для роботи з даними. І потрібно їм чесно сказати: це робота, якої дедалі більшатиме, якщо решти перелічених ресурсів немає або ж їх обмалюють.

Організаційні ресурси. Для того щоб процес оприлюднення відкритих даних був сталим та ефективним, а керівництво міністерства, місцевої ради могло дізнатися про хід реалізації політики відкритих даних, має бути хтось (відповідальна особа) чи щось (відповідальний орган), які координують цю роботу (або ж самі оприлюднюють дані). Вони повинні мати відповідні повноваження, права. Окрім того, на розпорядників потрібно покласти обов'язки щодо оприлюднення даних, забезпечити контроль за їхнім виконанням. Тому, якщо говорити про якісну роботу з оприлюднення даних, потрібно її організаційно забезпечити.

Технічні ресурси. Вище вже йшлося про те, що для того, щоб оприлюднити дані, треба їх мати. Адже вводити вручну інформацію з паперових носіїв у таблиці для оприлюднення, звісно, можна. Але де тоді інформація на папері та відкриті дані?

Тому надання техніки, програмного забезпечення, баз даних передусім потрібно для того, щоб оприлюднення даних відбувалося з незначними затратами часу.

І, на завершення, згадаймо про те, у що впирається багато дискусій про відкриті дані: гроші. Адже всі попередні ресурси можна частково задовольнити, якщо є фінансування. Потрібні люди? Будь ласка, вносимо зміни у штатний розклад, організаційну структуру, додаємо штатну одиницю чи відділ, даємо фінансування – і вуаля. Потрібне комп'ютерне чи програмне забезпечення? Закупуємо, розробляємо все, що потрібно. Треба навчити? Організуємо, проводимо навчання. Хочемо, щоб дані використовували? Робимо хакатон на основі відкритих даних. Тому слід включати питання відкритих даних у цільові програми, розробляти окремі програми, передбачити фінансування на розвиток ІКТ, створення та підтримку баз даних, розробку API, якщо це потрібно. І це теж робота.

1.2. Електронні сервіси для громадян

Важливість відкритих даних для громадян полягає не тільки у збільшенні ефективності управління ресурсами громади, прозорості дій органів місцевого самоврядування, що дає можливість контролювати їх, а й у суттєвому полегшенні у зборі інформації, потрібної у повсякденному житті: розклади руху міського транспорту, електронні послуги тощо; економії часу, витраченого на пошук та опрацювання інформації; у можливості візуалізації даних, створення та аналізу інформації у машиночитаному форматі.

Автори посібника «Відкриті дані для міст. Практичний аспект» зазначають, «якщо публікувати дані у правильному машиночитаному форматі, то на основі цих даних можна створити різноманітні сервіси, починаючи з інформації про школи, лікарні та завершуючи найбільш безпечними маршрутами від роботи до домівки, включаючи інформацію про якість повітря. Дані можуть містити інформацію та продемонструвати, яка сфера зайнятості найбільш оплачувана у вашому місті, а яка найбільш запитувана, яка послуга для жителів на сьогодні є найбільш затребуваною та необхідною тощо. Як висновок – дані можуть допомогти знайти відповідь на багато існуючих гострих запитань. Але для подібного ефекту органи місцевого самоврядування повинні публікувати дані так, щоб їх можна було легко використовувати та мати змогу для автоматизованої обробки».

Наталя Кравченко, авторка статті «Е-сервіси та їхні можливості», надає перелік електронних сервісів із наборами відкритих даних:

- «Пошуково-аналітична система.007». Сервіс пошуку та візуалізації даних про використання державою бюджетних коштів.
- Громадська антикорупційна експертиза результатів державних тендерів в Україні «Антикорупційний монітор». Платформа дає змогу здійснити аудит усіх переможців державних тендерів методами кредитного скорингу.
- Візуалізація даних «Агенція журналістики даних». Аналіз великих баз даних та їхня візуалізація. Темі: бюджетна політика, використання публічних коштів, власність і доходи політиків та чиновників, освіта, урбаністика та ін.
- Проект «Ціна держави». Надає користувачам можливість розібратися, скільки вони сплачують податків на рік і на що ці гроші витрачає держава.
- Проект «Розумне місто». Надає сервіси для створення ефективних практик управління громадами міст України. Приклади сервісів: «Заявки ЖКГ», «Петиції», «Бюджет», «Благоустрій» та ін.
- Відкритий реєстр національних публічних діячів України. Надає офіційну інформацію щодо публічних діячів та пов'язаних із ними осіб, а також додаткові дані про їхню ділову репутацію. Призначений передусім для працівників фінансових інституцій (банків), що надають фінансові (банківські) послуги в Україні та за кордоном.
- BI ProZorro. Модуль аналітики, створений для зручного відображення інформації з бази даних порталу оприлюднення інформації про публічні закупівлі України.
- Система впливу та контролю закупівель, інструмент моніторингу DoZorro. Онлайн-платформа, яка забезпечує можливість надання зворотного зв'язку державному замовнику чи постачальнику, суспільству чи правоохоронним органам щодо проведеної процедури закупівлі.
- Найбільша база даних декларацій українських чиновників. Проект створений з метою оцифрувати декларації чиновників і зробити їх доступними для аналізу. На сьогодні це найбільша база декларацій українських чиновників з адаптованим повнотекстовим пошуком та аналітичною системою.
- Відкрита база даних помічників народних депутатів України. Надає алфавітний перелік, сортування інформації про депутатів по скликаннях та можливість пошуку.
- Аналітична система для ділової розвідки та перевірки контрагентів YouControl. Дає змогу отримати інформацію про компанію або ФОП із понад 40 державних реєстрів.
- Система перевірки контрагента CONTR AGENT. Надає повну інформацію про бізнес-партнера та зручне відображення графічних зв'язків між підприємствами, відстежує події контрагента.
- Інформаційно-правові системи ЛІГА:ЗАКОН. Призначені для пошуку та аналізу правової інформації.

1.3. Основні принципи публікації відкритих даних

У посібнику «Відкриті дані для міст. Практичний аспект» окреслено основні принципи публікації відкритих даних.

Під час публікації наборів даних, на думку авторів Андрія Савчука і Руслани Величко, важливо дотримуватися певних принципів та стандартів, якими користуються у всьому світі. Більшість із них містяться у двох документах: «Міжнародній хартії відкритих даних», до якої приєдналася 21 держава, у тому числі Україна, та «Восьми принципах відкритості урядових даних», які були запропоновані ще у 2007 році на зустрічі 30 активістів відкритих даних, що відбулася поблизу м. Сан-Франциско.

Проаналізувавши ці документи, можна виділити шість основних постулатів публікації відкритих даних:

- Відкритість за замовчуванням. Усі публічні набори даних, що можуть бути оприлюднені, оприлюднюються. Будь-яка заборона на публікацію даних з приводу їхньої конфіденційності чи таємності має бути належно обґрунтована.
- Первинність. Дані, що публікуються, мають бути максимально можливо деталізованими, а не узагальненими чи агрегованими.
- Актуальність. Інформацію публікують максимально швидко, щоб зберегти її цінність. Крім того, наявні набори даних мають регулярно оновлюватися.
- Машиночитність. Набори даних мають бути у відкритих структурованих форматах даних, щоб забезпечити їхню машинну обробку.
- Уніфікованість. Інформація має бути максимально можливо стандартизованою. Набори даних мають використовувати однакові десяткові розділювачі, формати дати, кодування (UTF-8).
- Доступність. Дані розповсюджуватися безкоштовно, без жодних обмежень та контролю, на основі відкритої ліцензії та можуть використовуватись з комерційною метою.

2. ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ НА РІВНІ ГРОМАДИ

«Open Data Challenge – це більше ніж хакатон – це створення нових самодостатніх проектів, повноцінних стратегій вирішення суспільних проблем, які не просто здатні до сталого розвитку, але й матимуть довгостроковий вплив» (Том Хантер, керівник інноваційних проектів Open Data Institute).

2.1. Особливості трансформації електронної демократії в цифрову

Планом заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної демократії в Україні, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08 листопада 2017 року № 797-р, визначено ряд завдань для органів місцевого самоврядування та визначено поняття електронної демократії як форми суспільних відносин, відповідно до якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій у демократичних процесах, що дає змогу посилити участь, ініціативність та залучення громадян на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні до публічного життя; поліпшити прозорість процесу прийняття рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; поліпшити зворотну реакцію суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень [1].

На думку О. Карпенка, О. Левченка, С. Сакалош, «розвиток електронної демократії в Україні на місцевому рівні активно здійснюється упродовж останнього десятиріччя й має чимало позитивних здобутків, які стосуються як окремих локальних рішень, так і тих, які взаємодіють із національними продуктами та інструментами, наприклад, електронні петиції. Подальша трансформація електронної демократії в цифрову потребує ухвалення системних правових документів, які б визначали ключові пріоритети, а також запровадження сталих інституцій та процесів, які б займались впровадженням новітніх цифрових інструментів. Цифрова демократія, на відміну від електронної, на місцевому рівні повинна мати більш широкий практичний вимір з метою підвищення рівня довіри громадян до влади, особливо у міжвиборчий період, як на рівні міського голови, міської ради, окремих депутатів, а також і на рівні інших інституцій об'єднаних територіальних громад.

Регіональні чи муніципальні (місцеві) Концепції цифрової демократії (далі – Концепції) повинні стати такими правовими актами, які б визначали зрозумілі механізми цифрової партисипації для громадян, представників біз-

несу, зокрема компаній-виробників стартапів. Феномен виникнення цифрової партисипації пов'язаний з актуалізацією участі громадян за їх ініціативою у формуванні та реалізації державної політики, розвитку державного управління та місцевого самоврядування, що передбачає інтерактивну взаємодію суб'єктів прийняття управлінських рішень із застосуванням цифрових технологій у кіберпросторі за встановленими правилами та нормами цифрової гігієни».

2.2. Вимоги до оприлюднення відкритих даних у громадах. Згідно з постановою № 835 «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» (останнє редагування 06.11.2019), місцеві держадміністрації повинні надавати таку інформацію:

- перелік дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами об'єктів 2 та 3 груп із зазначенням номера та строку дії (для облдержадміністрацій);
- схеми планування територій областей (для облдержадміністрацій);
- схеми планування територій районів (для райдержадміністрацій);
- інформацію про розподілення та використання медичних імунобіологічних препаратів.

Прикладом оприлюднених відкритих даних органів місцевого самоврядування може бути інформація із сайту Бердянської міської ради:

- основні положення генеральних планів населених пунктів та детальних планів територій;
- перелік об'єктів комунальної власності;
- результати радіаційного контролю;
- інформація про використання публічних коштів під час будівництва, ремонту та реконструкції об'єктів дорожньої інфраструктури та хід виконання проектів;
- розклад руху громадського транспорту та дані про місцезнаходження громадського транспорту в режимі реального часу;
- паспорти бюджетних програм місцевого бюджету;
- дані про депутатів місцевих рад, у тому числі контактні дані та графік прийому;
- інформація про рекламні засоби (дані про місце розміщення рекламного засобу, його вид і розміри, найменування розповсюджувача зовнішньої реклами, номер його телефона, адреса електронної пошти, дата видачі дозволу та строк його дії, номер і дата укладення договору, якщо місце розміщення рекламного засобу належить до комунальної власності) та ін.

2.3. Практичні рекомендації щодо оприлюднення і використання інформації на користь жителів міст Громадянської мережі ОПОРА

Подаємо витяг з рекомендацій мережі ОПОРА.

1. Проактивна позиція влади щодо публікації інформації онлайн.

Влада як на центральному, так і на регіональному рівні, переважно, публікує інформацію, займаючи «реактивну» позицію. Під «реактивною» позицією ми розуміємо реакцію чи то на вимогу законодавства щодо публікації певної інформації, чи то на інформаційний запит, чи як відповідь на певну ситуацію, яка постала перед владою. Тобто, спочатку з'являється запит на інформацію, далі йде реакція – інформацію оприлюднено. «Проактивна» позиція передбачає, що інформацію публікують до того, як був озвучений запит на неї. У 21 столітті під публікацією ми розуміємо оприлюднення інформації онлайн там, де люди цю інформацію шукатимуть.

В українському законодавстві є визначення публічної інформації, порядок її оприлюднення, поняття відкритих даних, перелік, обов'язковий до оприлюднення (закон України «Про доступ до публічної інформації», постановою КМУ від 21 жовтня 2015 року № 835 «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних», наказ № 19 міністра регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України Геннадія Зубка щодо затвердження Дорожньої карти розвитку відкритих даних в Україні на 2016 рік). Однак відсутні політики, які прописують можливість створення нових наборів даних, а також враховують, що певна інформація може створюватися, збиратися та публікуватися вперше.

2. Повинен бути оприлюднений вичерпний перелік публічної інформації та її розпорядників.

Для дієвої політики відкритих даних потрібно знати та розуміти, які дані вже є і хто їх розпорядники. Саме ці дані логічно робити публічними в першу чергу. Ще на старті розробки політики слід провести інвентаризацію даних. Це дасть розуміння і самій владі, і головним зацікавленим сторонам, що саме і в якому об'ємі можна публікувати онлайн.

Слід пам'ятати, що певні набори даних можуть містити персональні дані чи якісь інші законодавчо визначені обмеження щодо їх оприлюднення. Подібні деталі повинні бути чітко зазначені. Результатом повинен стати перелік інформації.

3. Визначте інформацію, яка має бути опублікована першочергово.

Слід розуміти, що на ідеальну ситуацію, коли ми хочемо від влади, щоб вона публікувала пріоритетні набори даних, накладається реальна ситуація з різноманітними обмеженнями. Мова, зокрема, про нестачу фінансових, людських ресурсів, недостатність технічних знань та компетенцій у відповідальних осіб з боку місцевої влади щодо реалізації політики відкритих даних. Саме тому місцева влада повинна враховувати всі ці обмеження під час розробки політики.

4. Правила оприлюднення інформації мають бути однакові для всіх розпорядників та структурних підрозділів.

Інформація, яка є результатом життєдіяльності громади міста, та на створення, обробку, зберігання якої витрачаються бюджетні кошти, повинна бути публічною та доступною, незважаючи на те, які інші сторони були залучені до її створення. Трапляється, що місцева влада залучає третю сторону для реалізації певного рішення. У результаті такої співпраці генерується інформація. Логічно, що ця інформація повинна залишатися публічною та не може бути обмеженою в доступі. Такий підхід повинен бути чітко зазначений в політиці відкритих даних щодо інформації, яка генерується в результаті діяльності різноманітних, у тому числі комерційних, структур у випадку, якщо на це були витрачені кошти громади (бюджетні кошти).

5. Захищайте персональні дані та чутливу інформацію.

Якісна політика відкритих даних повинна опиратися на законодавство про доступ до публічної інформації. Це означає, що варто розуміти: є певна інформація, яка не може бути оприлюдненою (інформація з обмеженим доступом). Назвемо її чутливою інформацією. Важливо також усвідомити, що наявність чутливої інформації в наборі даних, який готується до публікації, не означає, що цей набір не може бути оприлюдненим. Це свідчить про те, що треба виконати додаткові технічні дії для того, щоб захистити чутливу інформацію.

На цьому етапі важливо узгодити публічний запит/інтерес на інформацію, законодавчі обмеження, технічні можливості щодо забезпечення законодавчих обмежень. Публічний інтерес не є тотожним до зацікавленості в оприлюдненні певної інформації та має бути розглянутим із позиції підзвітності та прозорості. Також можливі варіанти, коли через наявність чутливої інформації прийнято рішення не публікувати набір даних. Тим не менше, ця інформація може залишатися доступною для дослідників та науковців на основі чітко визначених умов. Тому важливо також опрацювати і такі набори даних. Наголосимо, що відповідно до українського за-

конодавства, обмеженою в доступі може бути інформація, а не документ (ч.7 ст. 6 ЗУ «Про доступ до публічної інформації»).

6. Надавайте інформацію в різних форматах для максимальної технічної доступності.

7. Надавайте інформацію у форматах для широкого кола користувачів.

8. Усуньте обмеження і заборони на доступ до інформації.

9. Дані мають бути з відкритою ліцензією.

Вільний доступ до інформації передбачає також вирішення ситуації із ліцензією на поширення даних. Ліцензія не може бути бар'єром. Публічна інформація має бути надана у вільний доступ для використання з будь-якої точки світу та відповідним чином промаркована [...]

15. Оцифруйте і поширюйте архівні матеріали або те, що є тільки в паперовому вигляді

Політика відкритих даних може стосуватись не тільки тієї інформації, яку створюють зараз або вона буде створена найближчим часом. Вона також повинна включати оцифрування архівних матеріалів, які є в розпорядженні влади. Мова може йти і про бюджети 90-х років, і про старі протоколи засідань колегіальних органів влади, фотографії, мапи тощо. Питання оцифрування архівних матеріалів може стати одним з пріоритетів загальної політики відкритості.

3. ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА І ЦИФРОВІ ПРАВА ГРОМАДЯН

3.1. Інформаційна безпека: мета, проблеми, елементи. Основні законодавчі акти з питань регулювання інформаційної безпеки України

Інформаційна безпека – стан захищеності потреб особи, суспільства та держави в інформації незалежно від внутрішніх і зовнішніх загроз. Метою інформаційної безпеки є режимно-секретне інформаційне забезпечення діяльності держави, галузі, підприємства, особистості.

Проблема інформаційної безпеки розглядається у трьох основних аспектах: захист інформації, контроль за національним інформаційним простором, достатнє інформаційне забезпечення державних і недержавних органів, громадських, приватних організацій.

Захист інформації передбачає систему заходів, спрямованих на недопущення несанкціонованого доступу до інформації, несанкціонованої її модифікації, втрати, знищення, порушення цілісності тощо, а контроль за національним інформаційним простором – заходи щодо мінімізації збитків від здійснення як іноземними державами, так і внутрішніми організаціями підливних психологічних операцій.

Наслідки інформаційної безпеки: трактування проблем, пов'язаних з інформаційною безпекою, для різних категорій суб'єктів можуть істотно відрізнятися, інформаційна безпека не зводиться лише до захисту інформації.

Суб'єкт інформаційних відносин може постраждати (зазнати збитків) не тільки від несанкціонованого доступу, а й від пошкодження системи, що спричинило, наприклад, перерву в обслуговуванні клієнтів. Для відкритих організацій (наприклад, навчальних закладів) захист інформації не стоїть за своїм значенням на першому місці.

Елементи інформаційної безпеки: доступність (можливість за визначений час отримати необхідну інформаційну послугу), цілісність (актуальність і несуперечливість інформації, її захищеність від руйнування і несанкціо-

нованої зміни), конфіденційність (захист від несанкціонованого доступу). Одним із видів національної безпеки є інформаційна безпека України (серед інших видів такої безпеки – політична, економічна, військова, екологічна, міжнародна, соціальна, регіональна).

Інформаційна безпека України – передбачений Конституцією України захист політичних, державних, громадських інтересів країни, загальнолюдських і національних цінностей. Вона охоплює, по-перше, дотримання вимог чинного законодавства щодо неприпустимості зловживань свободою ЗМІ, недопущення закликів до насильницької зміни конституційного ладу і захоплення влади, порушення територіальної цілісності держави, пропаганди війни, насилля, жорстокості, розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, посягань на права і свободи людини, суспільства; по-друге, запобігання розміщенню відомостей, що становлять державну таємницю, чи відомостей з обмеженим доступом, а також текстових матеріалів, які переміщують через державний кордон України інформаційні ресурси – інформація з усіх напрямів життєдіяльності суспільства, організована у формі документів (бібліотек, архівів, фондів, баз даних), а також інші форми організації інформації. Інформаційні загрози – сукупність факторів, що створюють небезпеку порушення конституційних прав і свобод особистості, державної таємниці, збереження важливої для суспільства інформації через несанкціоноване поширення (витоку, викрадення, копіювання), втрати, спотворення, підробки, знищення, модифікації, копіювання, блокування інформації та інші форми незаконного втручання в такі ресурси.

Зовнішні загрози запровадження іноземними державами обмежень щодо України на поширення інформації та нових інформаційних технологій, розвідпрагнення іноземних державних органів і спеціальних служб, протиправна діяльність різних іноземних формувань та груп у сфері інтересів України, інформаційна експансія з боку інших держав, стихійні катаклізми і катастрофи.

Внутрішні загрози – відсутність науково обґрунтованої політики інформаційної безпеки України; недосконалість законодавчої бази у сфері інформаційних відносин та інформаційної безпеки; невиваженість державної політики та відсутність необхідної інфраструктури в інформаційній сфері; повільність входження України у світовий інформаційний простір; брак у міжнародного співтовариства об'єктивного уявлення про Україну; витік інформації, яка становить державну та іншу передбачену законом таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави; запровадження цензури, недосконалість державної структури забезпечення інформаційної безпеки України; протиправні дії державних органів, політичних та економічних структур, окремих громадян в інформаційній сфері; виникнення нештатних, непередбачених ситуацій у системах, процесах, що ґрунтуються на використанні інформаційних технологій, внаслідок чого зростає ступінь ризику заподіяння збитків, а також їх розмірів; недосконалість чи відсутність технічних засобів забезпечення інформаційної безпеки.

Основними законодавчими актами з питань регулювання інформаційної безпеки України є такі закони України: «Про інформацію», «Про державну статистику», «Про науково-технічну інформацію», «Про національний архівний фонд і архівні установи», «Про державну таємницю», «Про захист інформації в автоматизованих системах».

Існують також окремі норми у складі законодавчих актів різних видів і рівнів, за допомогою яких зроблено спробу врегулювати інформаційні відносини в різних предметних сферах: «Про державну податкову службу», «Про власність», «Про міліцію», «Про митну справу», «Про адвокатуру», «Про нотаріат», «Про цивільну оборону», «Про службу безпеки України», «Про національну програму інформатизації», постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України».

3.2. Правила цифрової безпеки

Цифрова безпека – це не усталений процес, він змінюється, еволюціонує. Постійно з'являються нові загрози та виклики. Для того, щоб захистити свої дані, сформульовано ряд правил, які були озвучені Н. Кванталіані у рамках DIGITAL FORUM for Civil Society.

1. Використовуйте ліцензійне програмне забезпечення скрізь, зокрема, на телефонах і планшетах, робочих та домашніх комп'ютерах.
2. Регулярно оновлюйте все програмне забезпечення.
4. Встановлюйте антивірусні програми та firewall.
5. Встановлюйте пароль на вхід у пристрій (телефон, планшет, комп'ютер).
2. Використовуйте менеджер паролів.
3. Не використовуйте ненадійні поштові сервіси, соціальні мережі, месенджери.
4. Розділяйте облікові записи.
5. Блокуйте пристрої.
6. Використовуйте повнодискове шифрування пристроїв.
7. Видаляйте історію з браузера та кеш.
8. Не зазначайте очевидні відповіді для відновлення доступу до свого облікового запису.
9. Не використовуйте для відновлення доступу незахищені поштові скриньки.
10. Користуйтеся секретними месенджерами, якщо вирішили вести таємну переписку.
11. Використовуйте месенджери з шифруванням від пристрою до пристрою – Signal, WhatsApp, Viber, а в Telegram – секретний чат. У такому випадку у сервіс-провайдера немає можливості читати вашу переписку.
12. Не клікайте на підозрілі посилання.
13. Не ловіться на фішинг.
14. Робіть резервні копії важливих файлів в хмарних сховищах.
15. Робіть двофакторну авторизацію для важливих облікових записів.
16. Використовуйте технології VPN (Virtual Private Network – віртуальна приватна мережа) при підключенні до публічного Wi-Fi.
17. Використовуйте мережу Tor, якщо хочете бути анонімними.
18. Змінійте дефолтний пароль на домашньому Wi-Fi-роутері.

3.3. Цифрові права - права людини

У виданні «Права людини онлайн: Порядок денний для України» зазначено, що розвиток та поширення інтернету створили безпрецедентні інструменти для реалізації громадянами їхніх прав та свобод: забезпечили їм можливість вільно висловлювати свої погляди та думки перед широкою аудиторією, отримувати оперативний доступ до будь-якої інформації онлайн. Водночас зросли й загрози, пов'язані зі зловживанням такими правами, поширенням мови ворожнечі та незаконним втручанням у право на повагу до приватного життя людини.

У своїй нещодавній Резолюції 38/2018 Рада ООН з прав людини вкотре наголосила: *«права, які людина має офлайн, мають так само захищатися в онлайн-середовищі, зокрема, свобода вираження поглядів, яка діє незалежно від кордонів та обраних людиною засобів комунікації (медіа), відповідно до статті 19 Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права».*

Рада Європи у своїх документах та в рішеннях Європейського суду з прав людини (Європейський суд) підтримує позицію щодо обов'язків держав-членів забезпечувати свободи, закріплені Конвенцією з прав людини та основоположних свобод (далі – Європейська конвенція), у тому числі й у сфері використання мережі Інтернет.

Досить часто для позначення прав людини онлайн застосовують термін «цифрові права» (англ. – digital rights), хоча використання не є науково обґрунтованим. Так, свобода слова чи право на приватність давно включені до каталогу фундаментальних прав людини у низці міжнародних актів: Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод – та підлягають захисту незалежно від способу чи сфери їх реалізації. Свобода вираження поглядів залишається правом незалежно від того, поширюється інформація усно, у газеті чи на веб-сайті. Водночас виникнення такого потенційного «цифрового права», як доступ до інтернету, а також визначення такого потенційного «права бути забутим» (права вимагати видалення інформації про особу з результатів пошукових сервісів) є досить нещодавніми.

З практичного погляду доцільно розглядати поняття «цифрові права» не як окрему групу прав людини, а як умовну категорію, що охоплює особливості реалізації та гарантії захисту фундаментальних прав людини в мережі Інтернет, зокрема, свободи вираження поглядів та права на приватність онлайн. Зважаючи на величезну роль, яку відіграє інтернет у сучасному житті, виокремлення такої категорії допомагає краще систематизувати та вивчати потреби захисту прав людини в онлайн-середовищі, окремі гарантії яких сьогодні розпорошені в рекомендаціях, резолюціях та інших актах міжнародних інституцій.

Хоча на більшість прав та свобод, пов'язаних з інтернетом, уже поширено гарантії захисту чинних міжнародних актів, проте такий захист наразі є радше мінімальним, тоді як серйозніші гарантії потребують часу для того, щоб отримати свій розвиток у правозастосовній практиці, зокрема, в рішеннях міжнародних судів. Тому втілення та захист прав та свобод онлайн на сьогодні потребує уваги з боку національних органів влади, законодавчого забезпечення гарантій прав людини в онлайн-середовищі та застосування принципів в адміністративній та судовій практиці.

Загальні рекомендації щодо посилення захисту прав людини онлайн:

1. В Україні на сьогодні не здійснюється системний моніторинг та аналіз дотримання прав людини онлайн. Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини як посадовій особі, що забезпечує парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина, доцільно розробити та впровадити систему моніторингу й оцінки стану забезпечення цифрових прав людини.
2. Верховній Раді України (Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики, Комітету з питань цифрової трансформації та іншим комітетам, предмет відання яких стосується питань державної політики у сфері інформації, інформаційної безпеки та інформаційних технологій) – започаткувати діалог з експертами та правозахисниками щодо законодавчих та інших ініціатив з метою регулювання суспільних відносин в мережі Інтернет шляхом створення робочої групи чи проведення робочих зустрічей задля недопущення порушення прав людини під час розробки та впровадження таких ініціатив, а також задля формування чіткої та збалансованої концепції регулювання відносин, пов'язаних із поширенням інформації.
3. Кабінету Міністрів України (Мін'юсту, МВС та ін.) – переглянути/розробити та включити до навчальних програм, програм перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців та працівників правоохоронних органів окремі предмети з питань розвитку інформаційних технологій та забезпечення прав людини в онлайн-середовищі.
4. Національній школі суддів України – включити тренінги з питань розвитку інформаційних технологій та забезпечення прав людини в онлайн-середовищі до обов'язкових програм підготовки суддів.

- Міністерству освіти та науки України – розробити та забезпечити впровадження в шкільні освітні програми обов'язкових компонентів інтернет- та медіа-грамотності. Забезпечити включення відповідних компонентів у програми підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Висновки. Функціонування журналістики громади як виду громадської та професійної журналістики в цільовому значенні інформаційного супроводу життя територіальної громади (Скібан О., Шендеровський К.) ще потребує теоретичного осмислення, що відкриває нові перспективи досліджень актуальних медіа тем.

Головним обов'язком держави є утвердження та забезпечення прав і свобод людини. Цей принцип лежить в основі демократичного ладу та закріплений у статті 3 Конституції України. Ця ж стаття передбачає, що саме права і свободи людини та їх гарантії повинні визначити зміст і спрямованість діяльності держави.

Державні органи не тільки повинні утримуватися від перешкоджання реалізації прав громадян на доступ до інтернету, обмеження свободи вираження поглядів онлайн, використання мови ворожнечі, але й впроваджувати, удосконалювати та посилювати гарантії захисту громадян в онлайн-середовищі.

ДЖЕРЕЛА

- Бабинська-Вірна Н. Відкриті дані – це робота . *Mind lab*. 2019. № 2. Лютий. : веб-сайт. URL: <https://mindlab.media/article/13> (дата звернення: 09.02.20 р.).
- Бринський О., Черниш Т. Доступні ОТГ: як громади Франківщини освоюють відкриті дані. *Kurs* : веб-сайт. URL: <https://kurs.if.ua/blog/dostupni-otg-yak-gromady-frankivshhyny-osvoyuyut-vidkryti-dani/> (дата звернення: 09.02.20 р.).
- Відкриті дані українських міст рекомендації щодо впровадження політики : посібник : веб-сайт. URL: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/377/2019.02.11.pdf> (дата звернення: 09.02.20 р.).
- Гузій І. 21 правило, якими варто скористатись активістам громадського сектору. *Європейський простір*: веб-сайт. URL: <https://euprostor.org.ua/practices/133410> (дата звернення: 09.02.20 р.).
- Економічна енциклопедія : У трьох томах. Т. 1. / гол. ред. В. Мочерний. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.
- Карпенко О. Левченко О, Сакалош С. Партисипативні трансформації на місцевому рівні: електронна та цифрова демократія. *Актуальні проблеми державного управління* : Збірник наукових праць ОПІ-ДУ. – 2019. Вип. 1(77). С. 111–115.
- Кравченко Н. Е-сервіси та їхні можливості. *Mind lab*. 2018. № 1. Грудень. : веб-сайт. URL: <https://mindlab.media/article/> (дата звернення: 09.02.20 р.).
- Права людини та мас-медіа в Україні : збірник конспектів лекцій [Тексти] / Авт. Кол. – За ред. Виртосу І., Шендеровського К. Київ : Інститут журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка. 2018. 260 с.
- Про доступ до публічної інформації : Закон України від 2011, № 32: веб-сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/319-19> (дата звернення: 09.02.20 р.).
- Про затвердження плану дій з реалізації принципів Міжнародної хартії відкритих даних : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900-2018-%D1%80>
- Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF> (дата звернення: 09.02.20 р.).

12. Про публікацію наборів даних у форматі відкритих даних : постанова / Кабінет Міністрів України № 835. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248573101> (дата звернення: 09.02.20 р.).
13. Савчук А., Величко Р. Відкриті дані для міст. Практичний аспект : посібник. Київ, 2019. 66 с. : веб-сайт. URL: https://kremen.gov.ua/assets/uploads/files/0195d7aa0ddbced30058363c7d4643334b9706bvidkryti_dani_praktychnyj_aspekt.pdf (дата звернення: 09.02.20 р.).
14. Щелоков О. Чи є ринок відкритих даних в Україні? *Mind lab*. 2018. № 1. Грудень. : веб-сайт. URL: <https://mindlab.media/article/1> (дата звернення: 09.02.20 р.).
15. Що таке публічна інформація і відкриті дані та в який спосіб їх структурувати // *Mind lab*. 2018. № 1. Грудень. *Mind lab*. 2018. № 1. Грудень. : веб-сайт. URL: <https://mindlab.media/article/6> (дата звернення: 09.02.20 р.).
16. The Human Rights Council A/HRC/38/L.10/Rev.1 «The promotion? Promotion and enjoyment of human rights on the Internet»? 4 July 2018: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/38/L.10/Rev.1.

ПРАВО ЛЮДИНИ НА БЕЗПЕКУ ЖИТТЯ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ: ФІЛОСОФСЬКО-МЕДІЙНЕ ВИТЛУМАЧЕННЯ

Олеся Нестеренко, викладачка кафедри журналістики, реклами та PR-технологій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

У лекції зосереджено увагу на з'ясуванні сутності поняття «право людини на безпеку життя», а також на гарантіях його впровадження. Висвітлено змістове наповнення термінів для позначення надзвичайних ситуацій. Проаналізовано напрями діяльності суб'єктів надзвичайних ситуацій, спрямованих на забезпечення безпеки життя. Досліджено стандарти інформаційно-комунікаційної взаємодії з працівниками ДСНС. Описано особливості висвітлення безпекової тематики у форматі лонгриду.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Сутність поняття «право людини на безпеку життя», гарантії його впровадження.
2. Змістове наповнення термінів для позначення надзвичайних ситуацій.
3. Напрями діяльності суб'єктів надзвичайних ситуацій, спрямовані на забезпечення безпеки життя.
4. Стандарти інформаційно-комунікаційної взаємодії ЗМІ з працівниками ДСНС.
5. Особливості висвітлення безпекової тематики у форматі лонгриду.

1. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ПРАВО ЛЮДИНИ НА БЕЗПЕКУ ЖИТТЯ», ГАРАНТІЇ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ

Життя є основною цінністю людини, а тому право на нього вважають одним із найважливіших прав. Реалізація права на життя пов'язана з правом на безпеку. З огляду на це, постає потреба з'ясувати подібність і відмінність цих двох понять та окреслити сутність права людини на безпеку життя.

У багатьох ситуаціях «життя» тісно пов'язане з «безпекою». Право на життя охоплює й такі аспекти, що водночас належать до сфери застосування права на безпеку. Існує думка, що право на життя переважно стосується питань, пов'язаних із життям та смертю, тоді як право на безпеку дотичне до ситуацій, у яких постає потреба в забезпеченні безпеки. Отже, якщо право на життя співвідносне з абсолютними поняттями, то право на безпеку – з відносними, що пов'язані з добробутом людини. Ці два права неможливо відокремити одне від одного, вони певною мірою взаємозумовлені й забезпечують подібний захист в аналогічних ситуаціях. З огляду на це, потребує висвітлення сутність поняття «право людини на безпеку життя».

В аспекті аналізованої проблеми використовуватимемо термін «особа» для позначення суб'єкта конституційного права на безпеку. Це поняття об'єднує всі категорії осіб, які перебувають на території держави: громадян, іноземних громадян та осіб без громадянства. Відповідно до правової концепції, особа – це будь-яка людина, що наділена правами й виконує обов'язки, установлені державою. У державному праві й конституційній практиці поняття людини та особи використовують як синонімічні.

Підставою для виокремлення права людини на безпеку слугує комплекс об'єктивних чинників:

- нагальна потреба соціальних груп, держави, усього світового співтовариства мати систему безпеки як для власного збереження й розвитку, так і для захисту життєво важливих об'єктів і цінностей;
- посилення вразливості людей і життєво важливих об'єктів та цінностей за умови відсутності такої системи;
- широке коло надзвичайних небезпек, яким повинен протистояти той чи той вид безпеки, політико-правове закріплення безпеки, наявність відповідної концепції і стратегії.

Особиста безпека сприяє захистові людей як найвищої цінності будь-якої держави, тоді як військова забезпечує територіальну недоторканність і цілісність, свободу й незалежність держави, економічна – розвиток господарського механізму, екологічна – збереження природи тощо.

Формулювання «право людини на безпеку» з'явилося в сучасній науці нещодавно попри те, що право жити в безпеці завжди було елементарним правом людини, необхідною умовою розвитку суспільства, запорукою людського добробуту. Серед задекларованих прав право людини на безпеку посідає особливе місце. Конституція України декларує безпеку людини як найвищу соціальну цінність, а тому визнає за людиною право на безпеку.

Право людини на безпеку вважають суб'єктивним правом. Воно повністю відповідає об'єктивному праву, без якого не може ні виникнути, ні існувати. Дослідник М. Матузов наголошує, що зміст права на безпеку як і будь-якого іншого суб'єктивного права, структурований на чотири складники: право-поведінка (відповідає юридичним нормам, сприяє запобіганню конфліктам із державою та громадянами), право-вимога (передбачає можливість вимагати провадження дій, що не завдають шкоди життю і здоров'ю інших осіб), право-претензія (визначає можливість звернутися за захистом до правоохоронних органів), право-користування (декларує можливість користуватися соціальними благами). Саме право-користування відображає соціальне призначення права на безпеку.

Право на безпеку передбачає і захист від протиправних посягань із боку інших. Безпека людини як система – це фізична, психологічна, моральна, соціальна, матеріальна, кримінологічна, майнова та інші її види. Забезпечення безпеки має на меті поєднання різних взаємопов'язаних елементів, комплекс заходів, спрямованих на зміцнення захисного механізму, надійних гарантій захисту людини від тих або від тих небезпек. У цьому аспекті захист постає не як цілеспрямовані заходи протидії чи нейтралізації негативних наслідків неправомірної поведінки, а як одна з обов'язкових умов реалізації права-претензії.

Дослідники пропонують широке та вузьке розуміння права людини на безпеку. У широкому трактуванні – це комплексне, узагальнювальне, інтегральне право на такий правопорядок, за якого забезпечують (гарантують, охороняють і захищають) права і свободи людини. За такого підходу безпека людини охоплює всі аспекти: біологічний, фізичний, психологічний, екологічний, економічний, майновий, соціальний, природний, технічний, політичний, інформаційний, військовий тощо. У вузькому значенні це поняття передбачає безпеку життя і здоров'я людини від фізичних та / або психологічних загроз, захищеність від них.

Конституція України закріпила за кожним громадянином право на державний захист прав і свобод поряд з іншими суб'єктивними правами (на життя, свободу й особисту недоторканність, свободу думки і слова). У статті 22 зазначено: «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані», а в статті 55 задекларовано, що «кожен має право будь-якими незабороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань». Отже, кожному гарантовано особисту безпеку, і для цього можна використовувати всі законні засоби, зокрема, й звертатися за допомогою до державних органів.

У статті 1 закону України «Про звернення громадян» проголошено: *«Громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних*

обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення».

Право на безпеку являє собою передбачену конституційними нормами сукупність юридичних можливостей особи, що пов'язані з реалізацією її волі й особистим захистом. Абсолютний характер безпеки людини як цінності передбачає найвищу значущість права на безпеку в системі всіх прав. Поняття безпеки людини охоплює також і безпеку честі та гідності, місця проживання, недоторканності житла, таємниці особистого життя, невтручання в особисте й сімейне життя, свободу думки і слова, світогляду, об'єднань, підприємницької діяльності, безпеку майна тощо. Особливо актуалізовано право на безпеку життя в умовах надзвичайних ситуацій, про що йтиметься в наступних питаннях.

2. ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ ТЕРМІНІВ ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Проблема безпеки в умовах надзвичайних ситуацій не нова для вітчизняної та світової науки. Попри це сьогодні відсутній усталений поняттєвий апарат для їх номінування. Для кращого розуміння їх сутності варто систематизувати й проаналізувати поняттєві сфери термінів для позначення надзвичайних ситуацій.

У «Кодексі цивільного захисту України» надзвичайна ситуація витлумачена як *«обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності»*.

У статті 5 «Кодексу цивільного захисту України» надзвичайні ситуації класифіковані за такими диференційними ознаками: за характером походження, ступенем поширення, розміром людських втрат та матеріальних збитків.

1. За характером походження подій, що можуть спричинити надзвичайні ситуації на території України, виокремлено такі види:
  - техногенного характеру;
  - природного характеру;
  - соціальні;
  - воєнні.
2. За обсягами заподіяних надзвичайною ситуацією наслідків, обсягами технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для їх ліквідації, розрізняють такі рівні надзвичайних ситуацій:
  - державний;
  - регіональний;
  - місцевий;
  - об'єктовий.

Кабінет Міністрів України встановлює порядок класифікації надзвичайних ситуацій за їхніми рівнями, а класифікаційні ознаки надзвичайних ситуацій визначає центральний орган виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Часто використовують як синоніми поняття «надзвичайна ситуація» та «кризова ситуація», однак, як зауважує А. Терент'єва, з погляду державного управління між ними є відмінності. Кризовою вважають ситуацію, що є деяким викликом суспільним уявленням про належний стан речей, традиції, цінності, захищеність, безпеку або цілісність держави.

Кризові ситуації диференціюють за різними критеріями:

1. За наслідками розрізняють такі види:

- пов'язані з фізичними руйнуваннями і не пов'язані з ними (землетруси, пожежі, бурі, авіакатастрофи, терористичні акти);
- політичні, економічні, демографічні, кризи в культурі.

2. За походженням виокремлюють:

- навмисні, пов'язані з фізичними руйнуваннями: терористичні акти, замах на життя й свободу людей, підроблення товарів (у разі, якщо наслідки пов'язані з людськими жертвами або псуванням майна);
- навмисні кризи, не пов'язані з фізичними руйнуваннями: загроза вибуху, зловмисне поширення чуток та інші неправомірні дії.

У науковій літературі запропоновано й іншу класифікацію криз, в основі якої лежать:

- ті чи інші управлінські помилки персоналу або природні сили (природні і технологічні кризи, конфронтація, недоброзичливість, спотворення управлінських цінностей, обман);
- недобросовісне виконання своїх обов'язків управлінцями (посадові злочини, ділові й економічні кризи).

Класифікацію криз узагальнено в «Практичному посібнику для працівників комунікаційних структур в органах влади» (упорядник – З. Казанжи).

Масштаби й наслідки надзвичайної ситуації визначають на основі експертної оцінки, прогнозу чи результатів змодельованих експериментів, проведених кваліфікованими експертами. Відповідно до отриманих результатів, розробляють план реагування на загрозу виникнення конкретної надзвичайної ситуації.

Основним завданням плану реагування на надзвичайну ситуацію або на загрозу її виникнення є збереження життя та здоров'я людей, мінімізація матеріальних втрат. Із цією метою передбачено комплекс дієвих заходів для захисту житла, дошкільних, навчальних і медичних закладів, місць постійного перебування людей, розв'язання питань термінової евакуації населення з території, на яку може бути поширена небезпечна дія наслідків надзвичайної ситуації.

Заслуговує на увагу налагодження комунікаційного процесу між суб'єктами надзвичайних ситуацій. Основним завданням комунікації є забезпечення безперервних потоків інформації на адресу груп та установ, залучених до роботи в умовах цієї ситуації з метою зниження ризиків і мінімізації страхів або небажаних емоційних реакцій.

Як зауважує А. Терент'єва, надзвичайна ситуація може стати кризою, якщо виникає відчуття того, що *«державна не здатна керувати ситуацією. Це відчуття може бути підсилено низьким рівнем та якістю взаємодії між виконавчими та законодавчими органами державного управління, а також спробами окремих політичних сил через своїх представників і лобістів у законодавчих органах використати ситуацію у своїх цілях»*.

О. Мельниченко вважає, що поняття «надзвичайна ситуація» є похідним від категорій «ризик», «небезпека» і спорідненим із терміном «катастрофа». Відповідно до «Кодексу цивільного захисту України», катастрофа – це *«велика за масштабами аварія чи інша подія, що призводить до тяжких наслідків»*.

Отже, у сфері кризових ситуацій оперують термінами «надзвичайна ситуація», «кризова ситуація», «катастрофа», які можна вважати синонімами, оскільки вони позначають різний ступінь вияву інтенсивності явища. Кризову комунікацію кваліфікуємо як процес взаємодії суспільних суб'єктів, обміну інформацією в умовах потенційної або реальної загрози їхній безпеці до, під час та після виникнення кризової ситуації.

3. НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ, СПРЯМОВАНІ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЯ

Суб'єктами надзвичайних ситуацій постають особи, які потрапили в небезпечні умови, та учасники забезпечення цивільного захисту населення. У контексті безпекової тематики варто розрізняти реалізацію права на життя обох означених категорій. Докладніше зупинимось на забезпеченні безпеки життя суб'єктами цивільного захисту населення та матеріальних об'єктів, якими є сили цивільного захисту: «аварійно-рятувальні формування, спеціалізовані служби та інші формування цивільного захисту, призначені для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт із ліквідації надзвичайних ситуацій».

У «Кодексі цивільного захисту України» подано такі дефініції:

- «спеціалізована аварійно-рятувальна служба – професійна аварійно-рятувальна служба, яка має підготовлених рятувальників та відповідні засоби цивільного захисту й призначена для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з особливим ризиком для життя та здоров'я, зокрема, для гасіння газових фонтанів, проведення водолазних та гірничорятувальних робіт»;
- «спеціалізована служба цивільного захисту – підприємства, установи, організації, об'єднані для виконання завдань у сфері цивільного захисту відповідної функціональної спрямованості»;
- «неспеціалізована аварійно-рятувальна служба – професійна або непрофесійна аварійно-рятувальна служба, яка має підготовлених рятувальників та відповідні засоби цивільного захисту і призначена для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, які не потребують відповідної спеціалізації».

Спеціалізованими силами цивільного захисту є підрозділи ДСНС, напрями діяльності яких можна образно узагальнити гаслом українських рятувальників: «Запобігти, урятувати, допомогти». З огляду на це, вся система роботи надзвичайників орієнтована на проведення заходів профілактики надзвичайних ситуацій, порятунку людей та допомоги їм у кризових і посткризових умовах.

У «Кодексі цивільного захисту України» з'ясовано сутність цих напрямів діяльності, як-от:

- запобігання виникненню надзвичайних ситуацій витлумачено як «комплекс правових, соціально-економічних, політичних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних та інших заходів, спрямованих на регулювання техногенної та природної безпеки, проведення оцінки рівнів ризику, завчасне реагування на загрозу виникнення надзвичайної ситуації на основі даних моніторингу, експертизи, досліджень та прогнозів щодо можливого перебігу подій з метою недопущення їх переростання у надзвичайну ситуацію або пом'якшення її можливих наслідків»;
- ліквідація наслідків надзвичайної ситуації потрактована як проведення комплексу заходів, який охоплює аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи, що їх проводять у разі виникнення надзвичайної ситуації і які спрямовані на припинення дії небезпечних чинників, рятування життя та збереження здоров'я людей, а також на локалізацію зони надзвичайної ситуації.

Для забезпечення безпеки життя важливу роль відіграє налагоджений процес управління надзвичайною ситуацією.

Дослідниця А.Терент'єва виокремлює чотири послідовні фази процесу кризового менеджменту та управління надзвичайними ситуаціями:

- мінімізації ризиків (mitigation),
- забезпечення готовності (preparedness),
- застосування відповідних заходів (response),
- та відновлювальні заходи (recovery).

Запропонований підхід покликаний акцентувати пріоритетну увагу установ та організацій, які безпосередньо й опосередковано дотичні до справи порятунку людей та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, на забезпечення максимального зниження ризиків і високого потенціалу готовності всіх підрозділів ДСНС та неспеціалізованої аварійно-рятувальної служби.

Управління надзвичайними ситуаціями – динамічний процес, що починається задовго до початку критичних подій і триває деякий час після їх закінчення. Цей процес складається з упереджувального, реактивного та рефлексивного компонентів. Кожна фаза в розвитку надзвичайної ситуації – це специфічний виклик і загроза для всіх суб'єктів цивільного захисту населення, а тому передбачає різні підходи та засоби дій.

А. Терент'єва виокремлює три стадії процесу кризового менеджменту та управління кризовою ситуацією: до, під час і після надзвичайної ситуації. Докризова стадія охоплює дві фази:

1. Фазу мінімізації ризиків, що передбачає заходи, спрямовані на зниження вірогідних негативних наслідків надзвичайної ситуації; метою цих дій є ідентифікація вразливих місць провадження випереджувальних заходів зі зниження їхньої інтенсивності:
  - проведення досліджень щодо виявлення ризиків і можливих критичних станів;
  - оцінка ризиків (ранжування за значущістю та актуальністю);
  - аналіз сценаріїв і прогностичних моделей (зокрема, й ідентифікація «гірших» сценаріїв);
  - ретроспективний аналіз досвіду дій за подібних обставин;
  - ідентифікація експертів і фахівців, яких необхідно залучити;
  - створення і впровадження систем моніторингу ситуації.
2. Фаза забезпечення готовності охоплює дії, що передбачають:
  - планування оперативних і комунікаційних заходів;
  - визначення основних параметрів відповідних дій та організаційних схем поведінки;
  - формування необхідної ресурсної бази (створення оперативного штабу, визначення кола партнерів);
  - злагодженість систем, що передбачає забезпечення безперебійного функціонування всіх організаційно-технічних ресурсів, задіяних згідно з надзвичайним планом, зокрема: будівель і приміщень, комунікаційного обладнання, запасного і резервного обладнання з витратними матеріалами, технічного персоналу;
  - проведення навчань і тренінгів щодо відпрацювання дій згідно з розробленими планами.

Стадія протікання надзвичайної ситуації передбачає фазу дій у відповідь, що охоплює заходи, покликані встановити контроль над ситуацією й мінімізувати її негативні наслідки, зокрема:

- оцінювання ситуації, тобто, збирання інформації про конкретну кризову ситуацію та встановлення надійності джерел, що дає змогу оцінити масштаб проблеми та окреслити структуру ухвалення рішень;

- уведення в дію оперативного плану, що передбачає збирання відповідної оперативної групи (штабу) та виконання ними своїх обов'язків; контактування з державними та іншими структурами з метою подальшого вивчення проблемної ситуації та встановлення пріоритетів у програмі дій; проведення короткотермінових заходів, спрямованих на зменшення збитків і ліквідацію безпосередніх загроз, а також вивчення можливостей довготермінового плану;
- введення в дію комунікаційного плану, що передбачає підготовку офіційної позиції стосовно ситуації та проведення таких заходів: визначення ступеня можливої зацікавленості ЗМІ; призначення офіційного спікера (прес-офіцера) та забезпечення його необхідною інформацією; підготовка офіційних повідомлень і координація їх поширення; забезпечення умов, необхідних для роботи ЗМІ.

Післякризова стадія передбачає відновлювальну фазу, що містить низку заходів, спрямованих на завершення надзвичайної ситуації, та містить:

- офіційну заяву про закінчення кризи;
- підтримку контактів зі ЗМІ та партнерськими організаціями;
- забезпечення підтримки персоналу, задіяного в ліквідації кризи, а також постраждалим, які можуть відчувати довготермінові наслідки стресу й перенапруження сил;
- аналіз та впровадження досвіду.

Повернення до нормального режиму функціонування передбачає офіційну заяву про закінчення (ліквідацію) кризи. Надзвичайні ситуації здатні впливати як негативно, так і позитивно на професійну й громадську репутацію всіх задіяних у її ліквідації установ (організацій), які повинні засвоїти рефлексивний компонент таких ситуацій, зробити висновки на майбутнє.

Процес кризового менеджменту та управління надзвичайною ситуацією узагальнено в табл. 1.

Таблиця 1. Кризовий менеджмент та управління надзвичайною ситуацією (за А. Терент'євою)

№ з/п	Стадії	Фази	Система заходів
1.	Передкризова	1. Мінімізація ризиків:	<ul style="list-style-type: none"> • оцінка ризиків; • оцінка ситуацій; • аналіз сценаріїв; • впровадження систем моніторингу.
		2. Забезпечення готовності:	<ul style="list-style-type: none"> • розроблення планів оперативних заходів і комунікацій; • формування оперативного штабу; • визначення кола партнерів; • злагодженість систем; • навчання й проведення тренувань.
2.	Кризова	Дії у відповідь:	<ul style="list-style-type: none"> • оцінка ситуації; • введення в дію оперативного плану; • введення в дію комунікативного плану.
3.	Посткризова	Відновлювальна:	<ul style="list-style-type: none"> • заяви про вихід із кризової ситуації (повернення до нормального режиму роботи); • підтримка зв'язку зі ЗМІ та партнерами; • опрацювання досвіду та його застосування.

Отже, підрозділи ДСНС та причетні до управління надзвичайною ситуацією установи й організації виконують комплекс заходів, спрямований на запобігання кризам, ліквідацію їхніх наслідків та відновлення матеріальних і людських ресурсів у післякризовий період. Ці заходи спрямовані на забезпечення безпеки життя всіх суб'єктів надзвичайних ситуацій.

4. СТАНДАРТИ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЗМІ З ПРАЦІВНИКАМИ ДСНС

Ефективне функціонування системи запобігання надзвичайним ситуаціям природного та техногенного характеру й реагування на них потребує своєчасної, безперервної, повної та достовірної інформації, без якої важко оцінити обстановку, зважити можливості рятувальних служб, завданням яких є запобігання й ліквідація надзвичайних ситуацій, координування їхніх зусиль. На ролі інформації акцентовано в законі України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», де зазначено: «Інформування та оповіщення у сфері захисту населення й територій від НС (надзвичайних ситуацій – *О. Н.*) техногенного та природного характеру є основним принципом та головним невід'ємним елементом усієї системи заходів такого захисту».

Інформація у сфері захисту населення й територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру містить відомості про надзвичайні ситуації будь-якого різновиду, що прогнозовані або вже виникли, визначення їх класифікації, меж поширення та наслідків, а також способи й методи реагування на них.

Специфіка взаємодії рятувальних служб зі ЗМІ передбачає встановлення та пояснення характеру проблемної ситуації, запевнення громадськості в тому, що задіяно всі потрібні ресурси та впроваджено всі необхідні заходи для розв'язання кризи.

Комунікацію проводять упродовж усієї активної фази дій для актуалізації й поширення необхідної інформації. Аналізуючи інформаційне забезпечення управління процесу ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, дослідники виокремлюють два напрями: перший – інформаційне забезпечення органів місцевої влади постраждалої території під час проведення аварійно-рятувальних і гуманітарних операцій; другий – інформаційне забезпечення мобільних рятувальних і медичних формувань, які працюють у локальних районах на території, яка постраждала.

Дослідниця А.Терент'єва акцентує увагу на важливих моментах інформаційного забезпечення органів місцевої влади на території, яка постраждала:

1. первинна інформація про подію (*де, що, коли сталося?*);
2. характеристика самої події (надзвичайна ситуація природного чи техногенного характеру, особливості території, яка постраждала (економіко-географічні, соціально-демографічні), специфіка й структура людських втрат і руйнувань);
3. ресурси території, яка постраждала, та її спроможність подолати наслідки надзвичайних ситуацій;
4. потреба в зовнішній допомозі (характер, обсяг, тривалість);
5. відновлення закладів системи охорони здоров'я і соціального забезпечення, здатність надавати допомогу постраждалим.

Заступник начальника відділу взаємодії із засобами масової інформації та комунікацій із громадськістю В. Овсяник наголошує на важливості усвідомлення, що на момент виникнення кризи всі причетні до її врегулювання та супроводу повинні включитися в цей процес в автоматичному режимі. «Для досягнення потрібного ефекту антикризовий комунікаційний штаб має працювати весь час на рівні моніторингу, аналізу та прогнозування ситуації, моделювання криз та пошуків шляхів запобігання їм або їх супроводу, створення сценаріїв протидії та відпрацювання тактичних дій, які справлятимуть найбільший вплив на населення щодо подолання кризи та її

наслідків». Він виокремлює шість етапів розвитку кризової ситуації, на кожному з яких діяльність ЗМІ має свою специфіку. Узагальнену характеристику подаємо в табл. 2.

Центральною проблемою, що супроводжує кризу, є дефіцит інформації. Під час кризової ситуації руйнуються усталені інформаційні потоки, які уже не спроможні виконувати свої стандартні функції, а до нового функціонування ці системи не пристосовані. Наприклад, після аварії на Чорнобильській АЕС населення Києва змушене було перейти на власне «інформаційне забезпечення», оскільки офіційні повідомлення викликали недовіру.

Таблиця 2. Дії ЗМІ на різних етапах розвитку кризової ситуації (за В. Овсяником).

№ з/п	Етапи розвитку кризи	Дії ЗМІ
1.	Сигнальний	Поява повідомлень у мас-медіа про кризову ситуацію або про чутливу подію.
2.	Зондування	ЗМІ тестують реакцію органів влади та, у разі їхньої слабкої позиції, можуть перехопити ініціативу, задати напрям розвитку теми. Відсутність відповіді прес-служб відомств у подібних випадках може спричинити небажані реакції, адже інтерпретацію фактів та подій ЗМІ контролюватимуть протягом усього періоду розвитку кризи.
3.	Вибухова хвиля	Найбільш інтенсивний медіасплеск, коли проблема перетворюється на справжню кризу. Нагнітання в інформаційному просторі контенту про деталі та наслідки події, жертв, збитків тощо.
4.	«Зараження кризою»	Майже всі ЗМІ висвітлюють та коментують тему кризи. Головне – узгодженість коментарів від органів влади.
5.	Хронічний	Медіа повертаються до теми кризи з питаннями вини, відповідальності, долі потерпілих тощо. Успішність медіасупроводу залежить від реальної ефективності органу влади, чіткості меседжів для чутливих цільових аудиторій, наявності комунікації та можливості підтримки державної позиції лідерами думок.
6.	Відновлення репутації	Ефективність дій органу влади залежить від комунікації з цільовими аудиторіями, правдивості меседжів про уроки, які криза надала владі, дії, які провадитимуть, аби не повторити подібне в майбутньому.

Таблиця 3. План реагування на ситуацію в перші 4 години кризової комунікації.

Години	План реагування на ситуацію
1 година	Збирання інформації, призначення спікерів, підготовка публікації й оперативної заяви, моніторинг ЗМІ, урахування запитів журналістів.
2 година	Активізація «dark site» (прихованого розділу сайту з інформацією в разі виникнення кризи, до якого оперативно вносять правки і який відкривають для загального доступу), оновлення заяви, розсилання прес-релізу, відкриття гарячої лінії.
3 година	Оновлення антикризової команди, оцінювання чисельності охоплення аудиторії, оновлення прес-релізу.
4 година	Активне залучення спікерів, оновлення прес-релізу, налаштування постійного зворотного зв'язку.

Дослідниця З.А. Безверха пропонує класифікацію інформаційно-психологічних періодів після Чорнобильської катастрофи, у якій виразно відображено різні види дефіциту інформації.

На важливості вчасного реагування на надзвичайну ситуацію наголошують автори інтернет-практикуму «Як організувати ефективні кризові комунікації?». Надзвичайно важливими є перші чотири години, у які потрібно максимально мобілізувати людей, запустити процес ефективної кризової комунікації. Рекомендації інтернет-практикуму узагальнено в табл. 3.

Ефективність кризової комунікації залежить від оперативного введення до дії комунікаційного плану, що наперед передбачає підготовку офіційної позиції щодо ситуації, яка склалася. У взаємодії зі ЗМІ потрібно пояснити характер проблемної ситуації, запевнити громадськість у тому, що оперативно-рятувальні служби проводять усі необхідні заходи для розв'язання кризової ситуації. Така комунікація необхідна впродовж усієї активної фази дій у відповідь для актуалізації й поширення необхідної інформації. А.Терент'єва окреслює таку систему заходів у цьому напрямі:

- визначення ступеня можливої зацікавленості ЗМІ в ситуації, що склалася;
- призначення офіційного спікера (прес-офіцера) та забезпечення його необхідною інформацією;
- підготовка офіційних повідомлень і координація їх поширення;
- забезпечення умов, необхідних для роботи ЗМІ.

За налагодження зв'язків із громадськістю відповідає відділ взаємодії із засобами масової інформації та комунікацій із громадськістю, який є самостійним структурним підрозділом Державної служби України з надзвичайних ситуацій і підпорядкований безпосередньо Голові ДСНС України.

Таблиця 4. Діяльність ЗМІ, що негативно впливає на учасників надзвичайної ситуації (за Н.Оніщенко).

№ з/п	Аспекти негативної діяльності ЗМІ	Причини і наслідки негативної діяльності ЗМІ
1.	Викривлення або надання неповної інформації	Інформація, яку передають, насичена яскравими барвами задля посилення її сенсаційності. У цьому випадку послаблюється критичне ставлення журналіста до поширюваного матеріалу. Наслідок – поширення чуток.
2.	Авторська інтерпретація подій	Журналісти, надаючи інформацію, не володіють усіма необхідними знаннями щодо проведення рятувальних робіт в осередку трагедії для максимально об'єктивного їх висвітлення. Як наслідок – підвищення рівня тривожності реципієнтів, що знижує їхній адаптаційний потенціал і призводить до регресивної соціально-психологічної адаптації. Це може спричинити панічні настрої серед постраждалих.
3.	Намагання втрутитися в процес роботи служб оперативного реагування	Причина – бажання представників медіа зробити сенсацію та першими показати те, що відбувається безпосередньо в епіцентрі подій. Такі дії представників ЗМІ можуть ускладнити проведення пошукових робіт, загострити стан постраждалих та їхніх родичів (журналісти беруть інтерв'ю без дозволу, ставлячи надзвичайно складні запитання).
4.	Бажання зробити сенсацію	Надзвичайні ситуації в журналістиці перебувають у тому самому семантичному полі, що й скандальні події. Механізм вибудовування тексту та сюжету під час опису катастрофи й скандалу однаковий – порушення звичного стану речей.

Комунікування медійників із підрозділами ДСНС та причетними до управління надзвичайною ситуацією установами й організаціями має ґрунтуватися на розумінні того, що кожен фахівець повинен виконувати свою роботу та не заважати іншому робити те саме, особливо якщо йдеться про порятунок людей та надання допомоги всім, хто її потребує. Часто діяльність ЗМІ негативно впливає на учасників надзвичайної ситуації. Н.Оніщенко виокремлює особливості діяльності представників ЗМІ, що їх узагальнено в табл. 4.

Таблиця 5. Правила висвітлення надзвичайних подій з огляду на зміст роботи й основні заходи (за Н.Оніщенко).

№ з/п	Зміст роботи	Основні заходи
1.	Інформаційна профілактика:	<ul style="list-style-type: none"> • оповіщення населення про діяльність фахівців ДСНС; • огляд тренувальних заходів різних підрозділів ДСНС; • огляд тематичного матеріалу про можливі надзвичайні ситуації в конкретному регіоні; • опис варіантів поведінки людей при можливих надзвичайних ситуаціях; • інформування населення про надання першої допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях.
2.	Підготовка підрозділів ДСНС до ліквідації наслідків конкретної надзвичайної ситуації:	<ul style="list-style-type: none"> • опис надзвичайної ситуації та сповіщення населення про контроль за ходом проведення аварійно-рятувальних й інших невідкладних робіт із її ліквідації; • визначення осіб, хто забезпечує роботу рятувальників, і підрозділів ДСНС, задіяних для ліквідації надзвичайної ситуації; • окреслення варіантів розвитку ситуації, які можливі в обстановці, що склалася; • сповіщення населення про правила поведінки в цій ситуації і за умови її погіршення.
3.	Запобігання масовим заворушенням серед населення регіону, де виникла надзвичайна ситуація:	<ul style="list-style-type: none"> • інформування про надзвичайну ситуацію, яка сталася в конкретному регіоні, її характер та обставини; • опис меж надзвичайної ситуації (її локалізації) і дій фахівців з усунення наслідків; • інформування про надану допомогу, про правила поведінки в подібних обставинах, про заходи надання першої медичної та психологічної допомоги постраждалим; • інформування про хід проведення рятувальних робіт і надання всіх можливих видів допомоги; • опис рятувальних робіт, витрачених людських і технічних ресурсів, а також опис можливої допомоги населення фахівцям; • розгорнутий аналіз надзвичайної ситуації, інформування населення про зроблені висновки.
4.	Висвітлення завершення робіт із ліквідації наслідків надзвичайної ситуації:	<ul style="list-style-type: none"> • опис і класифікація надзвичайної ситуації; • опис розвитку подій надзвичайної ситуації; • визначення ресурсів, задіяних під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації; • визначення людських та матеріальних втрат; • формулювання висновків щодо профілактики подібних ситуацій; • висвітлення заохочень осіб (структур), які виявили мужність і відвагу під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Медійники, які працюють в осередку ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, повинні знати основні аспекти, що їх потрібно висвітлювати в умовах кризової ситуації. Н.Оніщенко пропонує своєрідну дорожню карту дій журналістів щодо висвітлення інформації в умовах надзвичайних ситуацій:

- поширювати інформацію щодо телефонних ліній, за якими можна отримати повну інформацію щодо надзвичайної ситуації;
- поширювати інформацію про перебіг пошуково-рятувальних робіт, яка надходить з оперативного штабу;
- висвітлювати дані щодо місця перебування постраждалих (лікарні, шпиталі);
- транслювати інформацію про потребу надання будь-яких видів допомоги постраждалим від трагедії (банківські рахунки для переведення коштів для постраждалих; перелік речей, яких потребують ті, кого спіткало лихо).

Не можна оминати увагою ще одну практичну рекомендацію дослідниці Н.Оніщенко щодо дотримання представниками ЗМІ деяких правил під час висвітлення надзвичайних подій, урахувавши зміст роботи й основні заходи. Представимо практичні поради в табл. 5.

Найчастіше журналісти однобічно висвітлюють надзвичайні ситуації, аналізують проблему з погляду впливу екстремальних умов на діяльність працівників медіа, проте ніхто не переймається проблемами впливу діяльності журналістів на перебіг подій в осередку трагедії та не порушує питання впливу інформації на тих, хто її сприймає. Основною функцією будь-яких медіа є повідомлення реципієнтові останніх новин із місця події, а також висвітлення подробиць того, що трапилося, а тому кожен фахівець повинен виконувати свою роботу та не заважати іншому робити те саме, особливо коли мова йде про порятунок людей та надання допомоги всім, хто її потребує.

Отже, ефективність кризової комунікації залежить від чіткої, злагодженої взаємодії всіх рятувальних служб із медійниками.

5. ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ БЕЗПЕКОВОЇ ТЕМАТИКИ У ФОРМАТІ ЛОНГРИДУ

Формування інформаційного суспільства та стрімкий розвиток технологій кардинально змінили інформаційно-комунікаційний процес.

Поширення мережі Інтернет створило унікальне середовище, у якому синтезовано різні види вербальної, візуальної та аудіальної інформації. Під впливом цих змін постали нові явища в журналістиці, одне з яких – лонгрид (із англ. *longread* – довге читання) – порівняно новий формат подання текстової інформації в інтернеті. Коли віртуального тексту багато, його «розбивають» різними вставками: роликами, презентаціями, інтерактивними картинками, цитатами, виносками та ін. Тому лонгриди деколи нагадують інтерактивну карту або інфографіку, за допомогою якої читачі можуть повністю зануритися в історію. Мінімалістичний інтерфейс у лонгридах сфокусований на те, щоб ніщо не відволікало читача від публікації. У такій концепції поширюється інформаційний продукт у різних форматах: аудіо, відео, текст, інфографіка. Лонгрид має відмінну від основного сайту верстку й особливу структуру компонування історії. Фото та відео слугують не тільки ілюстрацією, а й органічними структурантами матеріалу.

На сьогодні електронні медіа реалізують спроби популяризувати інформацію про надзвичайні ситуації, героїзм та оперативність рятувальників. Саме завдяки журналістам реципієнт може розібратися у величезному масиві вузькоспеціалізованої інформації про діяльність рятувальної служби, простежити динаміку виникнення надзвичайних подій, їхні причини та наслідки. Крім того, споживач такої інформації має змогу визначити для

себе шляхи уникнення небезпечних ситуацій або мінімізації їхніх наслідків. Тому дуже важливо, щоб інформаційний продукт, створений на відповідну тематику, був не лише актуальним, а й цікавим та доступним, а форма подання матеріалу – оригінальною й легкою для сприйняття.

Вибір безпекової тематики для змістового наповнення лонгридів умотивований потребою поінформувати аудиторію про діяльність рятувальників у сучасних умовах, коли світ переповнений природними і техногенними катастрофами. Особливо актуальною стала ця тематика у світлі техногенних катастроф останнього десятиріччя – пожежі на японській АЕС «Фукусіма-1» (2011), пожежі на нафтобазі БРСМ-Нафта поблизу Києва (2015 р.), пожежі на сміттєзвалищі на Львівщині (2016), де загинули рятувальники, пожежі в Інституті морської біології НАН України й Одеському коледжі економіки, права та готельно-ресторанного бізнесу (2019), масштабні пожежі в Австралії на початку 2020 року, численні авіакатастрофи тощо.

Пожежники-рятувальники виконують рятувальні роботи, пов'язані з пожежогасінням, повеннями, природними катастрофами та іншими непередбачуваними нещасними випадками, а також ліквідують їхні наслідки (наприклад, дорожньо-транспортний випадок чи нафтове забруднення). Робота рятувальників небезпечна й потребує довірливої співпраці, адже неправильне рішення або поведінка може загрожувати здоров'ю, життю або майну самого рятувальника чи здоров'ю, життю або майну інших людей.

Війна на Сході України розширила обов'язки надзвичайників: крім порятунку людей та реагування на надзвичайні ситуації природного й техногенного характеру, вони відновлюють життєдіяльність населених пунктів на територіях, звільнених від терористів. Рятувальникам доводиться виконувати непросту роботу в нових умовах: вони надають допомогу людям, гарантуючи їхнє безпечне переміщення зі Сходу України, проводять психологічну підтримку людей, збирають та доставляють гуманітарну допомогу, розбирають завали й відбудовують об'єкти життєзабезпечення. Багатовекторність діяльності надзвичайників може слугувати змістовим наповненням мультимедійних історій.

Отже, для представлення різнопланової безпекової інформації доцільно використовувати мультимедійний формат, який розширює можливості змістового та візуального наповнення матеріалів, забезпечує інтерактивний зв'язок з аудиторією.

ДЖЕРЕЛА

1. Безверха З. А. Жанрові та лексико-стилістичні особливості матеріалів преси з проблем Чорнобильської аварії на ґрунті їх кваліметричного та семантичного аналізу : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.01.08 «Журналістика». Київ, 1997. 20 с.
2. Боднар О. Б. Поняття та зміст права людини на безпеку та його співвідношення із суміжними правами. *Форум права*. 2011. № 1. С. 88–93.
3. Василик Л. Є. Крос-медіа як тренд сучасної журналістики. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2013. Т. 52. С. 297–300.
4. Гур'єв С. О., Терент'єва А. В., Волянський П. Б. Кризовий менеджмент та принципи управління ризиками в процесі ліквідації надзвичайних ситуацій : монографія. Київ : [б. в.], 2008. 148 с.
5. Журналистика и конвергенция: почему и как традиционные СМИ превращаются в мультимедийные / под ред. А. Г. Качкаевой. Москва : Наука, 2010. 200 с.
6. Кукуруз Я. С., Терент'єва А. В. Питання інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності Державної служби медицини катастроф з ліквідації медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій. *Мат. наук.-практ. конф. «Актуальні питання теорії і практики медицини катастроф і медичного забезпечення Збройних сил України на сучасному етапі»*. Тернопіль, 2006. С. 48–50.

7. Мельниченко О. А. Механізми державного управління надзвичайними ситуаціями: сутність та складові. *Державне будівництво*. 2014. № 1. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2014-1/index.html> (дата звернення: 19.12.2019).
8. Нестеренко О. А. Технологія створення сторітелінгу. *Перспективні напрямки дослідження українського медійного контенту: фундаментальні та прикладні аспекти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [наук. ред. В. Різун ; упоряд. Т. Скотникова, А. Волобуєва]. Київ : Ін-т журналістики, 2016. С. 46-51.
9. Овсяник В. Кризові комунікації в умовах надзвичайних ситуацій. *Вісник НАДУ при Президентові України*. Сер. : «Державне управління». 2018. Ч. 2. С. 105–111. URL : <http://visnyk.academy.gov.ua/> (дата звернення: 26.12.2020).
10. Оніщенко Н. В. Вплив засобів масової інформації на постраждалих в умовах надзвичайної ситуації. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. № 1. URL : <https://www.google.com.ua/url?sa> (дата звернення : 09.01.2020).
11. Опанасюк Ю. А. Науково-методичні підходи до оцінки еколого-економічного збитку від надзвичайних ситуацій техногенного характеру комбінованим методом. *Економіка та держава*. 2014. № 3. С. 91–96.
12. Полковниченко Д. Ю. Попередження надзвичайних ситуацій як складова управління соціально-економічним розвитком. *Державне регулювання науково-освітнього забезпечення підготовки конкурентоспроможних фахівців у сфері цивільного захисту* : матеріали конф., 19–20 березня 2014 р. Харків : Вид-во НУЦЗУ, 2014. С. 137–139.
13. Терент'єва А. В. Управління надзвичайними ситуаціями з елементами кризового менеджменту. *Державне управління: удосконалення та розвиток* : електронний журнал. URL : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=881> (дата звернення: 09.01.2020).
14. Терещук М. Система взаємодії працівників прес-служб органів державної влади України з представниками засобів масової інформації. *Молодіжна журналістика в контексті глобалізаційних процесів* : наук.-практ. конф., 19–22 квітня 2005 р. : тези. Київ : Видавництво КНУ ім. Т. Шевченка, 2005. С. 114–115.
15. Термінологічний словник із рятувальної справи (українсько-російсько-англійський) / В.К. Костенко, Ю.П. Ненько, В.М.Покалюк, А.О. Майборода, О.М.Нуянзін, А.А. Нестеренко. Черкаси : ЧІПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2016. 130 с.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

1. Відділ взаємодії із засобами масової інформації та комунікацій з громадськістю. URL : <https://www.dsns.gov.ua/ua/>
2. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні». URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>.
3. Закон України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1809-14> (дата звернення: 17.12.2019).
4. Закон України № 587-VI «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку державних аварійно-рятувальних служб і здійснення заходів у сфері запобігання надзвичайним ситуаціям техногенного та природного характеру». URL : <https://www.president.gov.ua/documents/587-vi-8058>.
5. Запобігання та ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій. URL : <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zapobigannya-ta-likvidaciya-naslidkiv-nadzvichajni/>.
6. Заходи з попередження НС. URL : <http://dcz.cg.gov.ua/index.php?id=5089&tp=1&pg>.

7. Класифікатор надзвичайних ситуацій: наказ Держспоживстандарту від 11 жовтня 2010 р. № 457. URL : <http://zakon.nau.ua/doc>.
8. Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 р. № 5403-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17> (дата звернення: 17.12.2019).
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 17.12.2019).
10. Конституція України. Київ : Парламентське вид-во, 2006. 160 с.
11. Огляд статистики Державної служби України з надзвичайних ситуацій. URL : www.mns.gov.ua/orinfo/html.
12. Положення про державну службу України з надзвичайних ситуацій. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2015 р. № 1052. URL : <https://www.dsns.gov.ua/ua/Polozhennya.html>.
13. Правила пожежної безпеки в Україні. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ST000992.html.
14. Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1809-14>.
15. Указ Президента України № 948/ 2019 «Про невідкладні заходи щодо запобігання пожежній небезпеці в Україні». URL : <https://www.president.gov.ua/documents/9482019-31625>.

ЖУРНАЛІСТИКА
ЦІННОСТЕЙ

МОВА ВОРОЖНЕЧІ ТА МОВА ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОНАХОСНИХ МЕДІАТЕМ

Ольга Тулузакова, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри журналістики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Першорядним завданням журналіста є подання інформації максимально повно і нейтрально. Одним із основних засобів для цього є мова, яка формує світосприйняття реципієнта. У контексті подачі матеріалу з негативної точки зору часто доводиться чути про «мову ворожнечі», «мову ненависті», «мову нетолерантності». Але чи кожне негативне висловлювання можна вважати мовою ворожнечі? Спробуймо розібратися, як саме трактують поняття «мова ворожнечі», чи є воно насправді загрозливим явищем, яку відповідальність повинні нести журналісти, що поширюють мову ворожнечі.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Мова ворожнечі: визначення, характеристика. Оцінка висловлювання з погляду наявності чи відсутності мови ворожнечі.
2. Природа мови ворожнечі. Стереотипізація. Ксенофобія.
3. Короткий словник термінів, що використовують для висвітлення соціально-правонахоСних медіа-тем
4. Відповідальність за поширення мови ворожнечі: законодавство та суспільна реакція.

1. МОВА ВОРОЖНЕЧІ: ВИЗНАЧЕННЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА. ОЦІНКА ВИСЛОВЛЮВАННЯ З ПОГЛЯДУ НАЯВНОСТІ ЧИ ВІДСУТНОСТІ МОВИ ВОРОЖНЕЧІ

1.1. Припустимо, у соціальній мережі у розпалі суперечки, хтось написав:

«З ідіотами не розмовлятиму» або «іди на...». Чи це вже мова ворожнечі? А щодо таких висловів: «таких ідіотів, як ти, треба вбивати» чи «усі баби такі тупі»? Лише другу частину прикладів однозначно можна характеризувати як мову ворожнечі, і не лише через слова «ідіоти» та «баби». Річ у тім, що мова ворожнечі завжди спрямована проти групи людей («ідіоти», «баби»), які заслуговують нелюдського ставлення («треба вбивати»). Ці групи можуть бути абсолютно різними. Її об'єктом може стати будь-хто: підлітки й літні люди, заможні й бідні, гомо- й гетеросексуали, повні та худі. Кожен з нас може опинитися в тій групі, з якою хтось захоче зробити щось погане. Це стосується риторики ненависті. Або ж група, на яку спрямована ненависть, виявляється «неповноцінною», або звучать заклики до знущань, утисків чи навіть до знищення інших людей. Ті самі приклади можна спостерігати у мові ЗМІ.

Звернімося до визначення «мови ворожнечі». Поняття «мова ворожнечі» походить від англ. «hate speech». Наразі немає одного усталеного визначення поняття. Так, наприклад, у Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи №97(20) подано таке трактування: «Під терміном «мова ненависті» слід розуміти всі види висловлювань, котрі поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемі-

тизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів».

Інститут масової інформації, крім вербальної складової, додає ще й візуальну і визначає мову ворожнечі як «слова, фото чи зображення, які створюють або поглиблюють ворожнечу між групами в суспільстві чи окремими людьми».

Найширше визначення подає Центр «Сова» (<http://xeno.sova-center.ru/>): «Мова ворожнечі – це некоректні висловлювання на адресу етнічних, конфесійних чи певних соціальних груп як спільнот і на адресу конкретних людей як представників цих спільнот».

Науковці, що досліджують поняття hate speech, наголошують на лінгвістичній основі мови ворожнечі та трактують цей термін так: «мовне вираження інтолерантності, або лінгвістично виражена нетолерантність» (О. Коробкова); «лінгвістичні засоби вираження різко негативного ставлення до будь-яких явищ суспільного життя (культурних, національних, релігійних і т. п.), а також до людей, що є носіями інших, протилежних автору, духовних цінностей» (А. Денисова).

Важливо відзначити, що в усіх визначеннях прямо чи опосередковано вказано на те, що мова ворожнечі порушує права людини. Мендель у статті «Hate Speech Rules Under International Law» зазначає, що боротьба з мовою ненависті ґрунтується на засадах рівності, а також свободи від дискримінації як основних прав людини.

Учені також уточнюють обсяг поняття hate speech. О. Горбачова зазначає, що поняття «мова ворожнечі» вживають для «позначення будь-якої публічної «мовної» дії, прямо чи опосередковано заснованої на ксенофобії, яка, у свою чергу, видозмінює, спотворює соціальні відносини, слугує причиною агресії, насилля, ворожнечі та конфліктів за принципом національного, релігійного, соціального чи іншого розрізнення, є потужним деструктивним та дестабілізуючим фактором у розвитку сучасної світової спільноти». Дослідниця А. Євстаф'єва зауважує, що поняття «мова ворожнечі» має два обов'язкових компоненти: негативне значення виразу і обов'язкову адресацію, негативна інформація в яких може бути представлена як у відкритій, так і в завуальованих формах.

Як приклад мови ворожнечі, розглянемо лексему «хохол» (або ж «х*хол»), що її вжито в заголовку статті в одному зі ЗМІ. Розуміємо, що таким чином електронні ЗМІ отримують найцінніше – охоплення й перегляди, проте жодні видання не мають права негативно висловлюватися про людей будь-якої національності. Наприклад, «Без х*хлов никак: в сети показали, как «власти» в Крыму передумали из-за воды в Днепре» (Обозреватель, 03.07.2017).

Мова ворожнечі може подаватися у цитаті, яку найчастіше виносять у заголовок. Проте й такий прийом не є виправданням ЗМІ, що створюють контент подібного стибу. Наприклад: «Че там у хохл*в»: российский политик назвала причину популярности Украины на КремльТВ» (Обозреватель, 25 июня 2017), ««При хохл*х было лучше»: Крымчане жалуются на ухудшение жизни после оккупации полуострова» (РБК-Украина, 04.07.2017).

До мови ворожнечі зараховуємо випадки, коли в заголовках статей автори підкреслюють етнічну належність людини. Особливо це стосується матеріалів про злочини. Причому неважливо, чи підкреслено національність злочинця чи жертви. Заголовок «У Словаччині автомобіль наїхав на велику групу циганських дітей» та самий текст містять невинуватне відсилання до національності постраждалих («На північному сході Словаччини біля міста Попрад автомобіль збив велику групу дітей-циган. Внаслідок інциденту постраждали 12 осіб, двоє з них у важкому стані» (Вголос, 22.02.2018).

Або, наприклад, заголовок статті у виданні Tyachiv News: «43-річний закарпатський циган організував у Чернівцях мережу жебрацтва (ВІДЕО)». Сам текст матеріалу вказує, що національність людини у цьому випадку не є важливою: «Псевдобізнесмен із Закарпаття знайомився з жебраками на вокзалах та у людних місцях, пропо-

нував їм житло, харчування, натомість більшість з них повинні були займатися звичною для себе справою – жебракувати, але вже у Чернівцях» (Tyachiv News, 23.02.2018).

Або ж і заголовки, і текст статті абсолютно не виправдано вказують на національність людини: «В Ужгороді п'яний циган побив пасажира, який зробив йому зауваження у «маршрутці» (ВІДЕО). [...] «Під час руху «маршрутки» циган, який був у нетверезому стані, декілька разів не втримався за поручень і похилився над пасажиром, що стояв поруч» (0312.ua, 11.12.2017).

Часто заголовки побудовані на контекстуальній опозиції, у якій одне слово сприймаємо як позитивне, друге, відповідно, – як негативне: *цигани – кияни, цигани – поліціанти* тощо, як-от:

- «У Великому Березному відбулася фізична сутичка між місцевими циганами і поліцейськими» (Закарпаття онлайн, 18.12.2017).
- «Серед білого дня у центрі Великому Березного п'ятеро циган побили поліцейського: правоохоронець у лікарні» (ФОТО, ВІДЕО) (0312.ua, 19.12.2017).
- «Під Львовом поліція влаштувала облаву на циган – ЗМІ» (Корреспондент.net, 11.12.2017).
- «Мешканці Тернопільщини потерпають від циган» (Про все, 22.10.2017).
- «У центрі Львова на зупинках громадського транспорту група циган грабує перехожих (Вголос, 10.03.2018).
- «15 циган відлупцювали палицями простих перехожих у центрі Києва» (ВІДЕО) (Вголос, 23.12.2017).

Іноді слово з негативною конотацією підсилюють ще одним, створюючи негативний синонімічний ряд. Наприклад, «Громадяни України поблажливо ставляться до іммігрантів та людей інших культур. Але не до наркоманів і циган» (ZN.UA, 13.12.2017).

На противагу висловлюванням, що засуджують усю націю ромів (чи будь-яку іншу), а не людей, що скоїли злочин, у ЗМІ почали з'являтися статті, в яких роми намагаються розповісти про себе, по свій спосіб життя і про те, що так само, як і серед людей інших національностей, серед них є абсолютно різні люди: «Бути ромом в Україні: у школі боялася, – якщо в когось щось зникне, всі подумають на мене» (Zik, 09.03.2017); «Ми людей не їмо»: українцям розказали про життя ромів» (Народна правда, 12.03.2018).

На прикладі таких статей можна простежити самовизначення ромів. Вважаємо це дуже важливим, оскільки право на самовизначення і самоназву – основа боротьби з мовою ворожнечі.

У наш час лексеми *циган, хохол* і подібні можливі хіба що у випадку самоідентифікації чи у контексті офіційно закріпленої назви, як-от:

- «Щорічні джазові форуми «Пап-джаз-фест» проходять в Ужгороді упродовж 20 років, даючи поштовх розвитку джазового мистецтва. Організатором фестивалю є Товариство музичної культури циган Закарпаття «Лаутарі» (Громадське радіо, 25.11.2017).
- «Представники і представниці мережі мали змогу взяти участь у навчальних візитах до Сербії та Словаччини з метою ознайомлення з досвідом роботи місцевих мереж. Зараз серед партнерських організацій можна назвати Товариство циган Закарпаття «Рома», Закарпатське обласне товариство «Романі Чгіб»...» (Громадське радіо, 11.03.2018).
- ««Я хохол, а він єврей» – кумедне відеопривітання для Дмитра Гершензона». Жартівливою піснею співак і композитор Анатолій Говорадло привітав свого колегу Дмитра Гершензона з днем народження (Volyn24, 09.03.2018). Внутрішньогрупове називання не є мовою ворожнечі, бо важливим є не адресат, а адресант. У такому випадку ображає не те, щодо кого це сказали, ображає факт того, хто сказав.

1.2. Найчастіше мову ворожнечі поділяють на жорстку мову ворожнечі, середню, м'яку

Абсолютно погоджуючись щодо конкретних ознак, звернімо увагу на певну некоректність стосовно термінології. Річ у тім, що мова – поняття абсолютне, тобто має вияви ознаки, проте не може бути «трохи мовою» чи «трохи не мовою».

Тож варто назвати це «вияви мови ворожнечі: жорсткий/середній/м'який».

Отже, види мови ворожнечі (за класифікацією центру «Сова», <http://xeno.sova-center.ru/>; приклади взято зі статті Т. Печончик «Чому мова ворожнечі з'являється у ЗМІ?», КЖЕ, 29.01.2018).

Жорсткий вияв мови ворожнечі:

- заклики до насильства (щодо групи)

У 2009 році Приморський районний суд міста Одеси виніс вирок редакторові газети «Наше дело» Ігорю Воліну-Данилову: умовне позбавлення волі на півтора року за розпалювання міжнаціональної ворожнечі (стаття 161 Кримінального кодексу України). У ході судового засідання Волін-Данилов визнав себе винним у скоєнні злочину.

Кримінальну справу за фактами розпалювання міжнаціональної ворожнечі та ксенофобії прокуратура Одеської області порушила у листопаді 2007 року. Навесні цього року газета «Наше дело» опублікувала матеріал під заголовком «*Лучшего из гоев убей*», підписаний псевдонімом Юрій Штрайхер (у ньому єврейська громада Одеси вбачала натяк на Юліуса Штрайхера – головного редактора антисемітської газети «Штурмовик», страченого за вишком Нюрнберзького трибуналу).

У нацистській Німеччині газета «Штурмовик» (від нім. *Der Sturmer*) розповідала різні історії про ритуальні вбивства євреями німецьких дітей, про зґвалтування німецьких дівчат євреями, про «Протоколи сіонських мудреців» тощо. По суті, йшлося про поширення певних недостовірних фактів, що мало сумні історичні наслідки.

- заклики до дискримінації

У 2009 році час епідемії грипу керівництво закарпатської міліції публічно попросило повідомляти правоохоронні органи про факти зустрічі іноземців на території області – лише на підставі їхнього громадянства: «У зв'язку з ускладненням епідеміологічної ситуації на території Закарпатської області та підвищенням ризику захворювань, керівництво ГУМВС України в Закарпатській області звертається до населення області з проханням повідомляти про кожний факт зустрічі чи спілкування з іноземними громадянами, насамперед вихідцями з країн Південно-Східної Азії та Близького Сходу» («Закарпаття online», 12.06.2009).

- завуальовані заклики до насильства та дискримінації

Під час озвучення переліку заходів, які планують проводити в місті, міський голова Івано-Франківська Руслан Марцінків зауважив, що їх потрібно активніше рекламувати: «*Наше місто набагато краще, чим Львів. Ми є більш патріотичне, християнське місто. І ніколи не допустимо того, що відбувається у Львові, марші там геїв чи ще когось*» (Версії, 23.03.2016) – мер мав на увазі події навколо насильницького зриву Фестивалю рівності у Львові.

- заклики не дати (групі) закріпитися у регіоні

«*Будівництво мечеті закличе сюди тисячі мусульман. І якщо вони вже й зараз поводять себе як господарі міста, то в подальшому місцеві українці, завдяки змішаним шлюбам, просто зникнуть. І якщо влада дбає про майбутнє нації, то їй слід зробити відповідні висновки*». (Гриф, 05.06.2011).

Середній вияв мови ворожнечі:

- виправдання історичних випадків насильства та дискримінації

Вислови на кшталт *«турки різали вірмен в 1915 році в порядку самооборони»*.

- публікації та висловлювання, які ставлять під сумнів загальноновизнані історичні факти насильства та дискримінації

Заперечення Голокосту; твердження, що *«кримських татар вислали за те, що вони стали на бік Гітлера»*.

- твердження про історичні злочини тієї чи іншої етнічної, релігійної чи певної соціальної групи як такої

«Вони завжди вдавалися лише до насильства», «вони завжди змовлялися проти нас».

- твердження про кримінальність тієї чи іншої етнічної, релігійної чи певної соціальної групи

Чеченці в українських ЗМІ у повідомленнях про збройний конфлікт на Донбасі виступали *«чеченськими убийцями, посланими Кадыровим»* (Кореспондент, 02.06.2014). Так само після Першої і Другої війни у Чечні російські ЗМІ (а слідом за ними й українські) послідовно називали чеченських сепаратистів терористами і бандитами: *«Проведення Російською Федерацією заходів щодо запобігання і силового припинення терористичних актів може призвести до того, що чеченські терористи для проведення акцій «відплати» і «залякування» шукатимуть менш захищені російські об'єкти, особливо за межами РФ»* (Главред, 30.05.2008). *«Начальник управління МВС України на Донецькій залізниці Леонід Кириченко заявляє, що має в своєму розпорядженні відомості про наміри чеченських терористів проникнути на територію України»* (Українська правда, 03.06.2004). *«Звичайно, спроби чеченських бандитів просунутись у прикордонний регіон вже були. Вперше це сталося у червні 1995 року»* (Галицькі контракти, №41, 10.1999).

Видання «Експрес» публікує новину під заголовком *«З усіх-усюд їдуть в Україну нелегальні мігранти»*, формулюючи враження, що всі іноземці в Україні не мають законних підстав для перебування і є правопорушниками (06.08.2013).

Певний час у хроніках МВС з'являлися повідомлення із заголовками, в яких біля слів «злочинець», «крадій», «аферист» вказувалося етнічне походження особи, яка підозрювалася у вчиненні правопорушення чи злочину. Журналісти ж, користуючись офіційним сайтом МВС як джерелом інформації, повторювали у своєму тексті мову ворожнечі.

Заголовок івано-франківського інтернет-видання «Курс» *«25-річний донеччанин намагався винести продукти з франківського супермаркету»* (06.11.2015), де вказівка на регіон походження людини пов'язується із правопорушенням, що має негативні наслідки для вразливої до дискримінації категорії людей – внутрішньо переміщених осіб.

«Циган, який вкрав мобілку, підняв на ноги всю міліцію. В Ужгороді досі крадуть мобільні телефони. Зазвичай жертвами злодіїв стають жінки і діти, а злодіями – нахабні цигани чи хитрі «кишенькові злодії»... 20 травня 2012 в 18:00 годин із заявою в міліцію звернулася безробітна мешканка Ужгорода про те, що... в її племінника невідомий хлопець циганської народності відкрито викрав з рук мобільний телефон... Зараз розшуком нахабного циганчука займається вся Ужгородська міліція...» (Новини Закарпаття, 22.05.2012).

- розмірковування про непропорційну перевагу тієї чи іншої етнічної, релігійної чи певної соціальної групи

«Якщо єврейське населення в Україні становить менше одного відсотка, а у складі Верховної Ради третього скликання перебувало 136 (за іншими відомостями 158) депутатів єврейської національності (значно більше,

ніж в ізраїльському Кнесеті), то це, кажучи словами Вадима Рабиновича, «подобаеться комусь чи ні», а викликає багато запитань. Хто делегував їх? Єврейське населення? Народ України чи український народ?» (Сільські Вісті, № 135, 15.11.2002).

- звинувачення тієї чи іншої етнічної, релігійної чи певної соціальної групи у негативному впливі на суспільство, державу

«Спочатку чорношкірі та арабські кав'ярні, потім вулиці та мікрорайони. Асиміляція, від якої не втечеш. Але в асиміляції щось (хтось) домінує. У нашому випадку це будемо не ми» (Стик, 03.08.2015).

«Недавний опрос, проведенный в выпускном классе одной из донецких школ, шокировал и педагогов, и родителей: из 32 учеников только трое хотели бы иметь семью, как у мамы с папой. К этой беде (далеко не каждая семья может служить образцом) прибавилась новая – «инфекция гомосексуализма» со стороны пресыщенного Запада. Как сберечь традиционную (национальную украинскую) семью? – наш сегодняшний вопрос к дончанам». (Газета «Вечерний Донецк», 11.01.2014).

- звинувачення групи у спробах захоплення влади чи у територіальній експансії

«За останні роки з України в пошуках роботи виїхали 7 мільйонів працездатних українців, а на територію України приїхали близько 7 мільйонів мігрантів з країн Африки, Азії та Кавказу. Ми перестаємо бути господарями своєї землі», – заявив координатор загальнонаціональної акції проти нелегальної міграції Андрій Ільєнко» (Кореспондент.net, 23.11.2009).

- заперечення громадянства

«Інсинуації навколо цьогорічного національного вибору українського «євроспівака» уникнути таки не вдалося. У доцільному виборі Гайтани як представника України на цьогорічному «Євробаченні» засумнівався «свободівець» Юрій Сиротюк. На його думку, афроамериканка Гайтана не зможе гідно репрезентувати Україну, адже не є «людиною нашої культури» (Погляд, 09.03.2012). Для довідки: Гайтана народилася в Києві, є громадянкою України, а тому називати її «афроамериканкою» – неправильно, Гайтана – афроукраїнка.

М'який вияв мови ворожнечі:

- створення негативного іміджу етнічної, релігійної чи певної соціальної групи

«Напевно, кожен із нас хоч раз ставав свідком, а то й жертвою циган, які вештаються Львовом. Судячи з їх кількості, центр міста, а особливо площа Ринок, невдовзі мають всі шанси стати схожими на великий циганський табір, який не вдасться просто оминати і все ж доведеться кинути гривню-другу «відчипного» (Вголос, 15.07.2014).

- твердження про неповноцінність тієї чи іншої етнічної, релігійної чи певної соціальної групи як такої

«Я абсолютно терпима к другим расам и национальностям, но с непривычки смуцало огромное количество чернокожих, арабов и индийцев. Именно они являются обслуживающим персоналом в местных гостиницах, пабах, ресторанах, магазинах и таксистами – на такой работе мне не удалось заметить ни одного европейца» («Кореспондент», 14.02.2014).

- твердження про моральні недоліки тієї чи іншої етнічної, релігійної чи певної соціальної групи

«Євреї користолобні», «цигани – крадії».

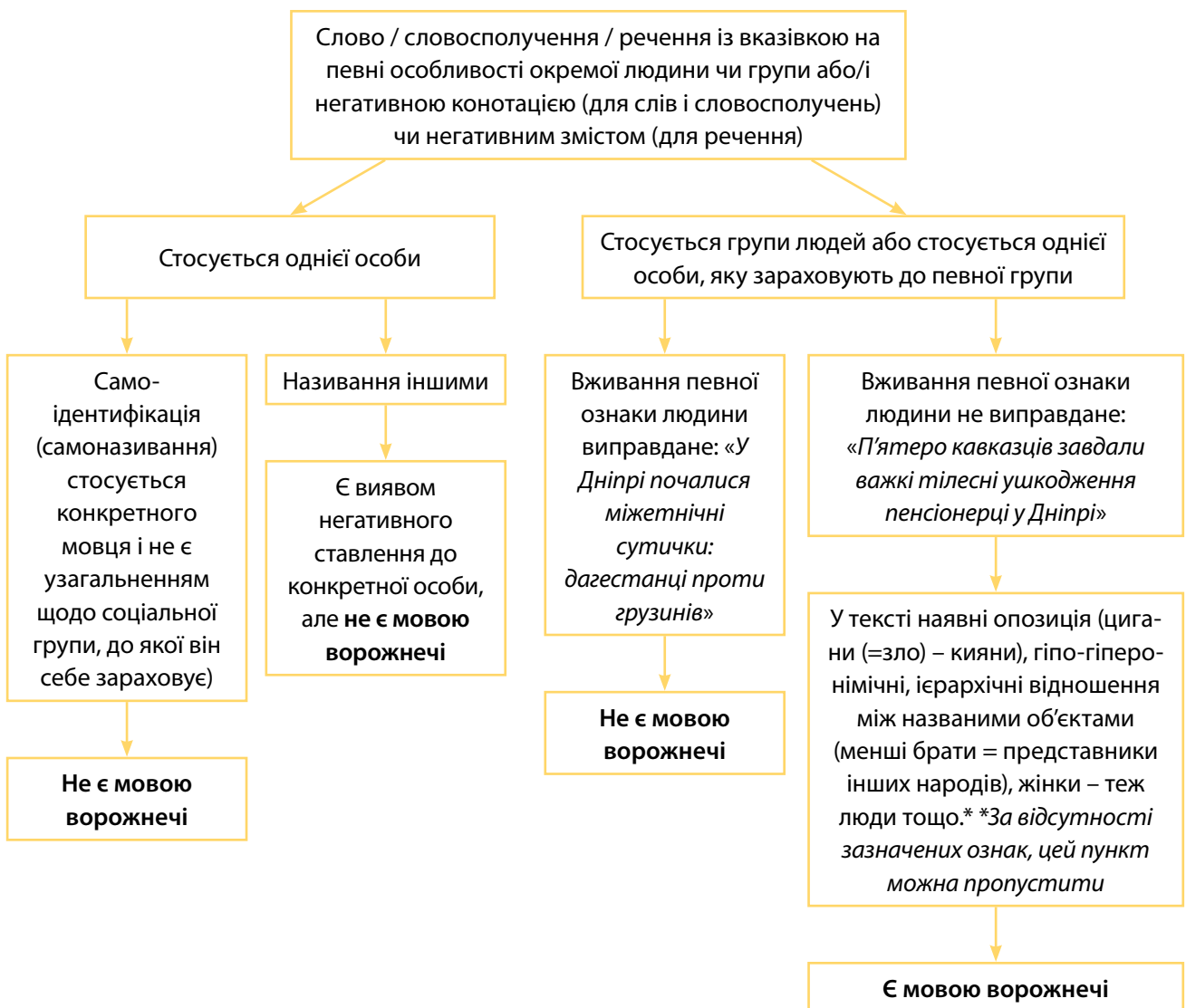
- згадування етнічної, релігійної чи певної соціальної групи чи її представників як таких у принизливому чи образливому контексті

Вживання на телебаченні висловлювань «бандерівці», «фашисти» та «екстремісти» у відношенні до учасників акцій протесту у період Євромайдану.

- цитування явно ксенофобних висловлювань і текстів без коментаря

Очевидне розмежування між позицією інтерв'юваного і позицією журналіста/ки; надання місця в газеті для явної ксенофобної пропаганди без редакційного коментаря чи іншої полеміки.

1.3. Для оцінки висловлювання, що не містить прямого заклику до агресивних дій, з погляду наявності / відсутності мови ворожнечі можна застосувати такий алгоритм:

2. ПРИРОДА МОВИ ВОРОЖНЕЧІ. СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ. КСЕНОФОБІЯ

Мова відіграє принципове значення у соціальному пізнанні. Саме мова служить найважливішим засобом оформлення наших уявлень про явища навколишнього світу та формування буденних стереотипів.

Стереотип (давньогре. *στερεός* (*stereos*) – чіткий, твердий; *τύπος* (*typos*) – відбиток) – стійка думка, переконання стосовно певних типів (видів, груп) людей чи способів вчинення дії.

Стереотипи ґрунтуються на логічній помилці, що допускає меншу різницю між людьми однієї групи, ніж між людьми різних груп.

Як зазначає Р. Лавінський, *«колосальний дискурс, сприйманих сучасною людиною повідомлень, все більше вміщує «складені» тексти, які частково є стереотипні. Стереотипи відображають не стільки реальність, скільки спосіб фільтрації, розчленовування, структуризації та інтерпретації суб'єктів та об'єктів комунікації»*.

Поняття стереотип (на рівні мислення людини) нерозривно пов'язаний із *стереотипом* у мові (поняття вперше введено американським журналістом В. Ліппманом у книзі «Public Opinion» у 90-х рр. ХХ ст.). За визначенням А. Кириліної, стереотип – це думка, яка в загострено спрощеній та узагальненій формі приписує певному класу осіб певні властивості або, навпаки, відмовляє їм у них. Стереотипи – це особливі форми сприйняття інформації, що орієнтують людину в навколишньому середовищі. Ознаки, що містяться в стереотипах, використовуються мовцями для оцінки належності предметів до того чи того класу і приписування їм певних характеристик.

Ю. Маслова зауважує, що *«стереотипи виконують у мові узагальнювальну функцію упорядкування знань про своє і чуже, що призводить до соціальної категоризації та утворення структур, що стають орієнтирами для людей у повсякденному житті»*.

Говорячи про стереотипи, не можна оминати таку важливу категорію, як етностереотипи. Етностереотипи, у свою чергу, поділяються на автостереотипи (уявлення етносу про себе) та гетеростереотипи (уявлення етносу про інші етноси). Відповідно, у мові автостереотипи мають лінгвальне вираження у самоназиванні представників однієї групи, а гетеростереотипи – називання представників інших груп.

Ю. Гаркавенко відзначає, що, *«як правило, автостереотип характеризується позитивною модальністю і значною деталізованістю. Для гетеростереотипів, навпаки, типовою є здебільшого негативна експресія, схематичність, тенденційність, неповнота, інверсивність. Однак слід зазначити, що у підґрунтя групової стереотипізації покладено бінарну опозицію «ми – вони». Уявлення про «них» диференціюється залежно від низки чинників та умов досвіду контактів між етносами, їх спільної історії та медіарепрезентації. «Вони» можуть потрактовуватися не лише негативно, а й нейтрально, як «інші»»*.

Тож національна ідентичність, виражена однією і тією ж лексемою, може сприйматися по-різному. Це залежить як від контексту, де вжито слово, так і від того, хто саме вжив слово. Наприклад, слово «хохол», що в сучасній політичній ситуації з Росією має негативну конотацію, у назві сорту морозива сприймається вкрай негативно.

Так, у Красноярську (Росія) на фабриці морозива «Славіца» випустили морозиво «Хохол» у жовто-синій обгортці. Тож логічно передбачити, що метонімія, яку люди використовують на означення процесу їжі, на кшталт «з'їсти + назва морозива», звучатиме як «з'їв/-ла хохла». Доказом цьому може стати сама назва статті у виданні Zik ««Хохол» і «Американець» приїлись: в Росії випустили нове морозиво «Бідний єврей»» (Zik, 7.03.2018).

Та «Хохол» не єдина «національна» назва морозива, що його випускає фабрика «Славіца» в Росії. Також існує морозиво із назвою «Обамка». Новинкою у цьому етнічному ряду є назва «Бідний єврей», що випускає та сама фабрика морозива, тільки вже не в Красноярську, а в Набережних Челнах. І хоча у назві зазначено «єврей», що є ніби нейтральним, проте сполука «бідний єврей», яка сприймається як ідіома, є образливою для представників цієї національності. Про це яскраво свідчить заява голови єврейської громади Набережних Челнів Леоніда Штейнберга про вимогу припинення виробництва морозива з цією назвою. У разі відмови зняти з виробництва це морозиво він обіцяє звернутися до суду: *«Я попросив своїх колег, щоб мені привезли зразок цього морозива. Я його завтра побачу і запитаю у виробника: «Ви що, приїхали в Набережні Челни, щоб розпалювати у нас толерантність?»»* (Zik, 7.03.2018). Також Л. Штейнберг звернув увагу на те, що на етикетці було використано державний прапор Ізраїлю без узгодження з посольством цієї країни.

Ту саму ситуацію із морозивом подає видання «Обозреватель». Назву «хохол» тут подають через * – «х*хол»: «Обама, х*хли і євреї: в Росії розгорівся скандал через морозиво: опубліковані фото» (Обозреватель, 7.03.2018). Відзначимо, що лексеми х*хли та євреї написані без лапок, як у попередньому варіанті.

Основне завдання журналіста – передати інформацію максимально нейтрально. Але й ця, на перший погляд, нейтрально подана інформація, врешті-решт формує людське світосприйняття. Величезна роль у поширенні стереотипів належить ЗМІ. Стереотипи не можна розглядати лише в негативному значенні: вони не тільки зумовлюють несприйняття однієї соціальної групи іншої, а й виступають за збереження культурних цінностей і традицій всередині окремої групи.

Щодо поширення стереотипів у ЗМІ, то тут доцільно говорити як про стереотипи, що їх мають самі журналісти, так і про стереотипи читачів/глядачів/слухачів журналістських матеріалів. Варіантів поширення стереотипів може бути декілька. Це і неусвідомлення самим журналістом власної упередженості щодо певної соціальної групи, і привернення якнайбільшої уваги до свого матеріалу (апеляція до стереотипів реципієнта), і відверта дискримінація (наприклад, подання інформації російськими ЗМІ про українських «карателів», «хунту» тощо).

Стереотипізація передбачає поведінку людини стосовно «чужої» групи у такому порядку: вербалізація (гумор, іронія, сарказм), уникнення, дискримінація (виключення з певних сфер життєдіяльності суспільства), акти насильства, знищення групи. Тож негативний вплив, що має транслявання мови ворожнечі на суспільство, може набирати форми як загострення конфліктів між окремими людьми, так і масових знищень одною соціальною групою іншої. Але усі негативні наслідки напряду пов'язані із порушенням прав людини.

Допоки стереотипізація не переходить з категорії «гумор» до категорії «дискримінація», можна говорити про майже нейтральний вплив стереотипу на поведінку людини іншої групи. Наприклад, стереотип «німці пунктуальні» не матиме поганого впливу на людей інших національностей. Можливо, вони навіть будуть більш дисциплінованими, аби не спізнитися на зустріч. Проте варіант «роми – крадії» вже передбачає як мінімум обережну поведінку стосовно представників цієї нації. А постійне тиражування цього стереотипу може призвести до відвертої агресії, дискримінації.

Психологи зауважують, що стереотипи є небезпечними як відносно однієї групи, що налаштована проти іншої, так і відносно однієї конкретної людини. «Інші», «незнайомці», «іноземці», «вони» сприймаються як злі, небезпечні, ворожі. Люди можуть сприймати і себе як «неправильних» за те, що вони належать до іншої групи (етнічної, культурної, вікової), і тим самим руйнувати себе.

З теорією стереотипізації тісно пов'язане поняття ксенофобії. Поняття «ксенофобія» походить від грецького ξένος «ксенос» (чужий) і φόβος «фобос» (страх, нетерпимість). Утім, як зазначає Н. Варех, *«останнім часом термін «фобія» зазнав певних трансформацій у науковому вжитку, втратив свою психопатологічну конкретність і зараз застосовується не лише для позначення патологічних страхів, а й гостро негативного ставлення до чогось чи когось»*.

Представлені у ЗМІ матеріали ксенофобічного дискурсу можуть мати важкі наслідки для суспільства. За дослідженням О. Кузнєцової, навіть гумористично репрезентована ксенофобія може мати для суспільства деформуючий вплив. Яскравим прикладом такої ксенофобії є карикатурний скандал 2005–2006 рр., що викликав протести мусульман усього світу щодо публікації карикатур на пророка Мохамеда в данській газеті «Юлландс Постен». Скандал продемонстрував значний конфліктогенний потенціал впливу мас-медіа на глобалізовану аудиторію, який посилює сепаратистські настрої у відносинах двох релігійних систем.

Ксенофобські настрої в західному суспільстві інспірував і новітній карикатурний скандал 2012 р., коли французький тижневик «Charlie Hebdo» під акцентовано зміненою назвою «Charia Hebdo» знову оприлюднив карикатури на пророка Мохамеда, і наклад у 75 тис. примірників розійшовся вроздріб за кілька годин. Публікація спровокувала штучний розподіл реципієнтів за бінарною опозицією Ми/Вони.

З одного боку, протест висловили мусульмани країни: Французька ісламська рада оприлюднила пресреліз, де висловила «глибоку обуреність свідомою образою почуттів віруючих» і повідомила, що позиватиметься з тижневиком «через публічну образу та заохочення ненависті». З іншого боку, тижневику висловили свою цілковиту підтримку представники крайніх лівих організацій. Досить показовим у контексті роздумів про мас-медійну ксенофобію є висловлювання соціолога Е. Гарсія, яким він прокоментував означену медіа-подію: «Західні суспільства впродовж останніх трьох десятиліть накопичують конфліктний потенціал до зіткнень цивілізаційного характеру».

У зв'язку з ксенофобією в мас-медіа прийнято розглядати й мову ворожнечі. Так, М. Гречихін характеризує мову ворожнечі як «своєрідного посередника між мовою та настановами культури неприйняття Іншого». Тобто поняття «ксенофобії» розглядаємо на рівні мислення людини, а поняття «мови ворожнечі» – на рівні мови. Ксенофобія є вербалізацією (усною чи письмовою) мови ворожнечі. Мова ворожнечі – це або трансляція власної ксенофобської позиції журналіста (наприклад, підсвідома трансляція), або апеляція до ксенофобії реципієнта (наприклад, прагнення до якнайбільшої уваги до матеріалу), або формування нових стереотипів в аудиторії (що характерно для інформаційної війни), або ж усе разом. Тобто, іншими словами, мова ворожнечі – це вербальний (усний чи письмовий) вияв ксенофобії.

Мова ненависті найчастіше є виявом ксенофобії певного її різновиду – ейджизму, сексизму, мігрантофобії тощо. Ксенофобію класифікують за ознакою спрямованості на певні соціальні групи (детальніше – лекція М. Бутиріної, перший збірник лекцій):

1. *Етнічна ксенофобія* – неприйняття представників інших національностей: антисемітизм (несприйняття євреїв), ромофобія (негативне ставлення й агресія до ромів), сінофобія (несприйняття й агресія до китайців).
2. *Релігійна ксенофобія* – нетолерантне ставлення до представників інших релігій і конфесій (наприклад, ісламофобія).
3. *Територіальна ксенофобія* – неприйняття іноземців, які перетнули кордон певної держави (наприклад, мігрантофобія).
4. *Соціальна ксенофобія* – негативне ставлення до представників будь-яких інших груп: гандікапізм (несприйнятне ставлення до людей з інвалідністю), ейджизм (негативне ставлення до осіб певної вікової категорії), сексизм (несприйняття людей протилежної статі), гомофобія (агресія щодо представників ЛГБТ-спільноти) тощо.

Тож ксенофобія може набувати різних форм несприйняття, залежно від конкретної групи. Відповідно, на лінгвальному рівні, ми спостерігаємо образливі вислови, заклики до дискримінації тощо, які трактуємо як мову ворожнечі.

Використання мови ненависті порушує етичні стандарти, що їх мають дотримуватися журналісти у своїй професійній діяльності. Проте використання мови ворожнечі має набагато глибшу й серйознішу небезпеку – це подальше фізичне протистояння різних соціальних груп.

3. КОРОТКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬ ДЛЯ ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВЗАХИСНИХ МЕДІАІАДЕМ

Правозахисна діяльність, розвиваючись та розширюючись, поповнюється все новими і новими термінами. Найчастіше вони походять з англійської мови і не мають аналогів в українській. Розберемо деякі з них.

Аутинг (англ. Outing) – розголошення інформації про сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність людини без її згоди (на відміну від камінг-ауту, коли людина усвідомлено і добровільно розповідає про це).

Американська ЛГБТ-організація GLAAD попереджає, що аутинг може призвести до важких наслідків: представники ЛГБТ-спільноти можуть втратити через нього роботу, житло, друзів і рідних, аутинг може загрожувати їх життю і здоров'ю. Так, режисер «Матриці» Ліллі Вачовскі була змушена зробити камінг-аут і оголосити, що вона є трансгендерною жінкою, побоюючись, що журналісти розкажуть про її гендерну ідентичність без її згоди.

Бодіпозитив (англ. body positive) – рух за право розпоряджатися власним тілом на власних розсуд. Представники руху виступають за свободу від постійно мінливих стандартів краси, за прийняття себе і власної зовнішності, проти фетфобії, або фетшеймінга (засудження повних людей) і скіннішеймінга (засудження худих людей). Проте представники руху не закликають повністю відмовлятися від роботи над власним тілом – лише в тому випадку, якщо це усвідомлене і добровільне рішення людини, і в тому обсязі, який здається їй необхідним і достатнім. Ідеологія бодіпозитива не підтримує фітнес-фашизм – надмірну опіку над власним тілом і доведення себе до виснаження нескінченними тренуваннями.

Булінг (англ. bullying – цькування) – агресивне переслідування одного з членів колективу (особливо колективу школярів і студентів, але також і колег) з боку іншого, але також часто групи осіб, не обов'язково з одного формального або визнаного іншими членами колективу. Цькування організовує один (лідер), іноді зі спільниками, а більшість залишаються свідками. Булінг відрізняється від конфлікту тим, що під час булінгу жертва виявляється неспроможною захиститися від нападок, натомість під час конфлікту сили сторін приблизно рівні. Цькування може бути як у фізичній, так і у психологічній формі. Виявляється в усіх вікових і соціальних групах. У складних випадках може набувати певних рис групової злочинності.

Віктимблеймінг (англ. victim – жертва і blame – звинувачувати), *звинувачення жертви* – ситуація, коли на жертву чи жертв злочину, нещасного випадку чи будь-якого виду насильства покладається повна або часткова відповідальність за здійснене щодо них порушення чи нещасний випадок, що з ними відбувся. Як правило, звинувачення жертви набирає форми расистських, сексистських та класистських стверджень. Однак ця позиція може існувати і незалежно від таких видів нетерпимості, а в деяких країнах навіть має щонайменше напівофіційний характер.

Газлайтинг (англ. gaslighting) – форма психологічного насильства, за якої один з партнерів намагається заплутати іншого, висловлює сумніви в його адекватності, спотворює інформацію так, що жертва насильства починає сумніватися у своїх спогадах, емоційної стабільності і в об'єктивності свого сприйняття. Аб'юзер знецінює почуття, переживання і спогади жертви («Цього не було», «Ти вигадуєш», «Ти просто занадто гостро на все реагуєш»), а також може заперечувати таким чином інші епізоди насильства. Термін виник завдяки п'єсі «Газове світло» («Gas Light»), за якою був знятий однойменний фільм Джорджа К'юкора, де описується аналогічний випадок партнерського насильства: чоловік змушує дружину вважати, що вона несповна розуму, щоб приховати власні злочини.

Гендерцид (англ. gendercide) – систематичне вбивство людей за ознакою статі. Термін уперше вжила американка Мері Енн Уоррен, авторка книги «Гендерцид: наслідки вибору статі», що вийшла 1985 року. Гендерцид має два різновиди: феміцид (систематичне вбивство жінок) і андроцид (систематичне вбивство чоловіків). Проблема феміциду часто пов'язана з сімейним і сексуальним насильством. Нерідко жертвами феміциду стають ненароджені дівчатка: в Китаї та Індії, де в сім'ях з давніх часів вважали за краще мати синів. Тут на кожні 120 народжених хлопчиків припадає лише 100 дівчат. Тепер, коли пари в середньому заводять менше дітей, а технології дозволяють визначити стать дитини до народження, сім'ї нерідко жертвують ненароджених дочками, щоб у них з'явився син.

Ейблізм (англ. ableism) – вороже ставлення до людей з інвалідністю. Термін з'явився на початку 80-х років ХХ ст., коли рух на захист прав людей з інвалідністю почав набирати активну силу. Ейблізм може набувати найрізноманітніших видів і форм дискримінації: для людей з інвалідністю та особливостями розвитку принизливим може бути не тільки відсутність спеціальних умов, а й поширене уявлення про те, що їм апіорі потрібна допомога – навіть якщо вони не просять про це.

Ейджизм (англ. ageism, від англ. age – вік) – дискримінація людини за її віком. Виявляється в готовності сприймати адекватно і співпрацювати лише з тими людьми, хто відповідає заздалегідь встановленим критерієм віку: наприклад, літнім людям часто важче знайти роботу, насадження стереотипів про людей старшого віку і принизливому ставленні до літніх людей, несприйняття ідей та міркувань дітей та підлітків. Поняття ейджизм вперше вжив директор Національного інституту старіння США Р. Н. Батлер у 1969 році, позначаючи ним дискримінацію одних вікових груп іншими.

Квір (англ. queer) – узагальнювальний термін, яким позначають представників ЛГБТ-спільноти. У кінці XIX ст. слово «queer», що означає «дивний», використовувалося як принизливе позначення гомосексуальних відносин. Пізніше деякі представники ЛГБТ-спільноти також почали його використовувати, щоб позбавити його принизливого значення. Організація GLAAD попереджує, що слово «квір» до сьогодні не є загальноживаним – використовувати його слід тільки в тому випадку, коли представник ЛГБТ-спільноти так себе ідентифікує.

Колоризм (англ. colorism) – дискримінація людей з більш темним відтінком шкіри, яка поширена в Південній Азії, Африці, Китаї, США та Латинській Америці. У США колоризм виник ще до Громадянської війни: рабам зі світлішим відтінком шкіри (часто вони були дітьми рабів і рабовласників) зазвичай давали легшу роботу.

Колоризм виявляється в різних формах: наприклад, актори і музиканти з більш темним відтінком шкіри менше представлені в масовій культурі (і отримують менш цікаві ролі), а жінки з більш світлим відтінком шкіри, за статистикою, з більшою ймовірністю виходять заміж. Про масштаби проблеми свідчить і те, якою популярністю користуються відбілювальні косметичні засоби в Америці, Азії та Африці.

Лукізм (англ. lookism) – дискримінація за зовнішністю. Поняття «лукізм» виникло в 70-х роках минулого століття в рамках боротьби за права повних людей. Люди часто підсвідомо схильні більше довіряти людям, чия зовнішність відповідає нормам і стандартам, прийнятим у суспільстві. Також люди схильні позитивно оцінювати вчинки людей, яких вважають вродливими (історія «найвродливішого злочинця» Джеремі Микса – ще одне тому підтвердження), а дані досліджень показують, що красивим людям дістаються кращі посади, вищі зарплати і більш привабливі дружини/чоловіки.

Менсплейнінг (англ. mansplaining) – поблажлива манера, у якій чоловік щось пояснює жінці, яка нібито не здатна зрозуміти цю інформацію самостійно, без чоловічої допомоги. Цей слово вперше вжила журналістка і письменниця Ребекка Солніт у книзі «Чоловіки вчать мене жити».

Наслідки менсплейнінга не варто недооцінювати: до жіночих голосів в політиці, пресі та масовій культурі звикли не прислухатися; слова жертв насильства і зґвалтувань іноді також залишаються поза увагою.

Об'єктивація (переважно – сексуальна, англ. objectification) – «опредметнення» жінки, зведення особистості до об'єкта, що відбиває інтереси чоловіків, підкоряється чоловічій волі і використовується для реалізації чоловічих потреб. Власні бажання і потреби жінки при цьому до уваги не беруться; саме тому одне з найважчих наслідків об'єктивації – звинувачення жертв зґвалтування в події.

Позитивна дискримінація (англ. positive discrimination) – це політика чи заходи, спрямовані на надання переваг членам груп, які стають жертвами дискримінації. Вважається, що система, за якої представники меншин отримують певні привілеї (переваги при отриманні освіти та працевлаштуванні, просуванні по службі та ін.), дозволяє зрівняти шанси тих, кого дискримінують, і тих, кого не дискримінують. Один із небажаних наслідків такого підходу – обмеження прав більшості на користь так званих меншин, а кваліфікація представників так званих меншин може не враховуватися.

У деяких країнах, як, наприклад, у Великій Британії, введена система «позитивної дії»: у цьому випадку роботодавець має право віддати перевагу представнику дискримінованої групи (наприклад, найняти жінку замість чоловіка) за умови, що обидва кандидати мають рівну кваліфікацію.

Пролайф (англ. pro-life) – рух, представники якого виступають проти абортів, а також нерідко і контрацепції. Активна боротьба за репродуктивні права жінок ведеться вже не одне десятиліття, але ставлення суспільства до абортів залишається неоднозначним. У ряді країн, наприклад, в Ірландії, аборти, як і раніше, заборонені, у деяких країнах вони дозволені тільки за медичними показаннями, тобто тоді, якщо вагітність загрожує здоров'ю матері. Представники релігійних конфесій продовжують засуджувати контрацепцію та аборти (окремі винятки, які робить Папа Римський, на загальну ситуацію не впливають).

Секс-позитив (англ. sex positive) – рух, який визнає сексуальність важливою частиною особистості людини і підтримує здорове ставлення до сексу. Його представники виступають за безпечний і консенсуальний секс («consensual sex» – секс, який можливий лише у випадку згоди обох партнерів), шанобливе ставлення до своїх сексуальних бажань і бажань партнера, а також проти слатшеймінга. Крім того, представники руху говорять про необхідність сексуальної освіти.

Ідея про те, що секс є важливою частиною людського життя, зародилася в 20-х роках ХХ ст. завдяки учневі Фрейда, психологу Вільгельму Райху і отримала найбільший розвиток у роки сексуальної революції.

Скляна стеля (англ. glass ceiling) – поняття, яким позначають невидимий бар'єр, що заважає кар'єрному зростанню жінок. При цьому реальні досягнення і професіоналізм жінок у подібних ситуаціях не мають значення: часто керівні позиції, які легко займають чоловіки, залишаються недосяжними для жінок через гендерні стереотипи. Дані Світового економічного форуму свідчать, що за нинішніх темпів світового розвитку чоловіки й жінки будуть отримувати рівну заробітну плату за виконання однакової роботи лише в 2133 році.

Слатшеймінг (англ. slut-shaming) – прагнення засуджувати жінку за «фривольний» і розпусний зовнішній вигляд і поведінку. Слатшеймінг має безліч форм: від осуду зовнішності, дій і кількості сексуальних партнерів людини до приниження жінки через її відверті фото, звинувачення жертви згвалтування в самому згвалтуванні. Слатшеймінг – один із виявів сексизму і подвійних стандартів, оскільки за таку поведінку засуджують тільки жінок і дівчат: в патріархальному суспільстві цінність жінки визначається, в першу чергу, її зовнішньою привабливістю і сексуальністю, але вільна сексуальна поведінка жінки найчастіше викликає осуд.

Сталкінг (англ. stalking) – одна з форм насильства, яка полягає в нав'язливому переслідуванні жертви, наполегливому стеженні за нею. Найчастіше сталкерами стають колишні романтичні партнери, які думають, що таким чином можуть врятувати стосунки. Проблему сталкінгу часто не сприймають всерйоз, вважаючи, що нав'язлива увага є, швидше, компліментом. Подібне ставлення до сталкінгу підживлюється масовою культурою: у романтичних комедіях переслідування часто показують у позитивному плані, нав'язується ідея про те, що за стосунки треба боротися до кінця, не беручи до уваги почуття партнера. У багатьох країнах сталкінг вважається правопорушенням і за нього передбачено покарання.

Харасмент (англ. harassment – переслідування, домагання) – форма дискримінації, яка включає будь-яку небажану та настирливу фізичну і словесну поведінку, що ображає, принижує людину або порушує недоторканність її приватного життя.

Харасментом є не лише домагання, а й залякування жертви, примус до сексу, небажані обійми або дотики, напад на жертву з метою згвалтування, пильне розглядання і коментарі від незнайомих. Зіткнутися з харасментом можна будь-де: на вулиці, на роботі, в інтернеті.

Небезпеку харасмента прийнято недооцінювати: жінок закликають сприймати вуличні домагання як комплімент (хоча насправді вони не мають нічого спільного з компліментами) і отримувати задоволення від сексуальних домагань. При цьому все більше країн веде боротьбу з харасментом на законодавчому рівні: так, наприклад, у Португалії вуличні домагання були визнані правопорушенням.

Чайлдфрі (англ. child-free) – ідеологія, прихильники якої свідомо й принципово не хочуть мати дітей. Суть чайлдфрі-руху часто розуміють неправильно: мова в даному випадку не йде про неможливість мати дітей з яких-небудь причин або про відкладення народження дітей на більш пізній термін; рішення чайлдфрі не мати дітей – наслідок свідомого і добровільного вибору. Не всі чайлдфрі не люблять дітей як таких; людей, які не люблять дітей, називають чайлдхейтерами (при цьому вони не завжди розділяють погляди чайлдфрі і можуть заводити власних дітей).

Часто чайлдфрі, а саме жінки, стикаються з дискримінацією і нерозумінням, особливо в суспільстві, де сильний вплив стереотипів і де народження дітей вважається головним завданням жінки.

4. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОШИРЕННЯ МОВИ ВОРОЖНЕЧІ: ЗАКОНОДАВСТВО ТА СУСПІЛЬНА РЕАКЦІЯ

4.1. Мова ворожнечі є насправді загрозливим явищем, що може спричинити невідворотні наслідки. Тому правозахисна система звертає окрему увагу саме на мову викладу матеріалу

Практика Європейського суду з прав людини звертає увагу на окремі моменти. У справі «Сюрек проти Туреччини» (*Surek v. Turkey (No. 1), Application No. 26682/95*) суд акцентується на цитуванні. У цій справі в щотижневому виданні, основним акціонером якого був позивач, було опубліковано два листи читачів, у яких органи державної влади були піддані суворій критиці за участь в масових вбивствах в «Курдистані», що в Південно-Східній Туреччині. Попри те, що позивач не був причетний до написання цих листів, все ж їхня публікація підбурювала до насильства, оскільки містила конкретні імена, а також, на думку суду, спричиняла заклики до кривавої помсти, посилюючи «озлоблені упередження». Звідси суд визначив, що хоч позивач і не був пов'язаний із даними листами безпосередньо, він забезпечив можливість авторам виразити свою ненависть, а тому дії влади в обвинуваченні позивача відповідали легітимній цілі.

З аудіовізуальними ЗМІ ситуація трошки інша. Зокрема, у справі «Єрсїлд проти Данії» (*Jersild v. Denmark, Application No. 15890/89*) позивач провів радіоінтерв'ю з групою молодих людей, що мала расистські погляди, яка впродовж розмови наголошувала на обмеженнях прав людей інших рас, за що позивач і був звинувачений у розпалюванні ворожнечі. Проте суд наголосив на меті даного інтерв'ю, а саме: аналізі поглядів даної групи, що мало великий публічний інтерес, не спрямований на пропаганду расизму.

Тому в публікаціях на цю тему варто наголошувати на їхній цілі, наприклад, на дослідженні причин, аналізі поглядів, попередженні, застосовувати непряму мову чи акцентувати увагу на небезпеці наслідків діяльності осіб, що використовують мову ненависті.

У світовій практиці є також випадки штрафування за коментарі в інтернеті. Німецький інститут інформації для споживачів Stiftung Warentest повідомляє про декілька випадків у 2016 р.

Штраф 2000 євро за коментар: *Merkel muss gesteinigt werden – Меркель потрібно забити каменями.*

Штраф 4800 євро за коментар: *Ich bin dafür, dass wir die Gaskammern wieder öffnen und die ganze Brut da reinstecken – Я за те, щоб знову відкрити газові камери і запхати туди весь цей непотріб.*

Штраф 1380 євро за коментар: *Dieses Pack gehört gesteinigt und an die Wand gestellt. Allen voran diese erbärmliche Drecksau von OB Jung, dieser Voll-Assi – Усю цю галайстру треба побити камінням і поставити до стінки. Першим – цього жалюгідного говнюка бургомистра [міста Лейпцига Бургхарда] Юнга, цього бомжару.*

На сьогодні в українському законодавстві сформовано такі ознаки мови ворожнечі, які диференціюються в законі України «Про інформацію» як складова «*неприпустимості зловживання правом на інформацію*»:

- заклики до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України;
- пропаганда війни, насильства, жорстокості;
- заклики до розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі;
- заклики до вчинення терористичних актів.

ЗУ «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» додає ще один пункт – заклики до пропаганди комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки.

ЗУ «Про телебачення та радіомовлення» в одному з принципів державної політики у сфері телебачення та радіомовлення передбачає, що держава всіма можливими законними засобами не допускає в інформаційних та інших телерадіопрограмах систематичного цілеспрямованого безпідставного загострення уваги на війні, насильстві і жорстокості, розпалюванні расової, національної та релігійної ворожнечі або позитивного їх подання (трактування), а в статті 6 також додає ще: – закликів до *насильницької* зміни конституційного ладу України- закликів до *розв'язування агресивної війни* або її пропаганди та/або розпалювання *національної*, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті – *пропаганди винятковості, зверхності або неповноцінності осіб за ознаками їх релігійних переконань, ідеології, належності до тієї чи іншої нації або раси, фізичного або майнового стану, соціального походження.*

Також цей закон передбачає санкції телеорганізаціям у вигляді 25 відсотків ліцензійного збору за використання перелічених форм мови ворожнечі, при цьому рішення щодо стягнення даного штрафу приймає Національна Рада з питань телебачення і радіомовлення, що зазначено в статті 72 вказаного закону.

Журналістам у випадках публікації інформації, що може містити елементи мови ворожнечі, потрібно бути дуже обачними, оскільки неправильна подача може спричинити розпалювання ненависті й призвести до кримінальної відповідальності. Зокрема, публічні заклики до повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, до посягання на територіальну цілісність і недоторканість України, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинених дій можуть містити склад злочину, передбаченого ч. 2 статей 109, 110 КК України; привертання уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), провокацію міжнародного конфлікту терористичного акту – статтю 258 КК України, сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх діяльності – статтю 256, заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку – статтю 295, розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію – статтю 300, пропаганду війни – статтю 436 та пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів – статтю 436-1.

Етичний кодекс українського журналіста (п.15) також вказує на те, що «*ніхто не може бути дискримінований через свою статть, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні уподобання. Вказувати на відповідні ознаки особи (групи людей) слід лише у випадках, коли ця інформація є неодмінною складовою матеріалу*».

4.2. На завершення пропонуємо розглянути декілька ситуацій, коли ту чи ту відому людину звинувачували у вияві дискримінації

Проте іноді реакція суспільства та влади не співпадала. Чи доходила справа до суду й чи отримувала людина покарання за свої висловлювання?

1. В ефірі американського телеканалу Ен-бі-сі обговорювали лист телеглядачки афроамериканського походження, яка поскаржилася, що Санта-Клаус – майже завжди білий чоловік, і її це зачіпає, оскільки чорним дітям

хотілося б бачити чорношкірого Санту. У ході дебатів ведуча Мегін Келлі заявила: *«Чи можна міняти якийсь факт просто на тій підставі, що тобі від нього неприємно? Ісус був білим чоловіком. Це історична постать, і це легко перевірити. І Санта-Клаус – теж».*

За цей вислів багато хто звинуватив Келлі у расизмі. Проте фраза цілком можлива. Вислів довго обговорювали й активно критикували ліві американські ЗМІ, однак ведучу ніяк не покарали.

2. В іншій програмі Ен-бі-сі обговорювали (білу) зірку серіалу «Відчайдушні домогосподарки» Луанн де Лессепс, яка прийшла на Геллоуїн у костюмі чорношкірої співачки Дайани Росс, пофарбувавши обличчя в чорний колір. Актрисі довелося відбиватися від звинувачень у расизмі, і та сама ведуча Мегін Келлі встала на її захист, заявивши, що не бачить у цій ситуації нічого страшного.

«Зараз ти матимеш проблеми, якщо ти білий і на Геллоуїн пофарбуєш обличчя чорним, або якщо ти чорний і Геллоуїн пофарбуєш обличчя білим. Але коли я була дитиною, це було абсолютно нормально, якщо при цьому ти був в костюмі конкретного персонажа».

Чи можна вважати цю фразу виявом расизму? На відміну від цитати про Санта-Клауса, цей вислів вартував Мегін Келлі кар'єри: його визнали образливим для афроамериканців, а ведучу звільнили.

3. «Міс США-2018» Сара Роуз Саммерс вирушила боротися за звання «Міс світу», де познайомила з конкурсантками з інших країн. В одному з відео, викладених в Інстаграм, вона розповідає:

«Міс В'єтнам така мила! Вона робить вигляд, що добре знає англійську, але потім ти з нею довго розмовляєш, ставиш їй питання, а вона тільки киває... Міс Камбоджа [Рерн Синат] теж взагалі не говорить по-англійськи, а тут ніхто не говорить її мовою. Уявляєте? Франческа сказала, що Рерн повинна відчувати себе дуже самотньо, і я згодна – це дуже збентежує. Бідна Камбоджа!».

Велика кількість користувачів визнали цю розповідь образливою і звинуватили Саммерс у расизмі. Соцмережі накиннулися на Саммерс із такою силою, що їй мало не довелося зняти свою кандидатуру з конкурсу. Врятували дівчину тільки публічні вибачення. Вона повідомляла, що її неправильно зрозуміли: *«У момент, коли я лише захоплювалася відвагою кількох своїх сестер, я вимовила слова, які, як я зараз розумію, можуть бути сприйняті як неповага. Вибачте мені».*

4. На зборах керівництва Uber єдина присутня там жінка зазначила, що статистика показує: як тільки в раді директорів компанії з'являється одна жінка, там з набагато більшою ймовірністю з'явиться і друга. На що один з впливових інвесторів Девід Бондерман відреагував так: *«Що насправді показує ця статистика – так це те, що там, напевно, буде більше балаканини».*

Чи можна вважати цей вислів виявом сексизму, чи вправі жінки на нього образитися і чи потрібно покарати інвестора? Бондерману довелося не тільки вибачитися за «образливий коментар» на адресу всіх жінок, а й залишити раду директорів Uber через скандал, що відразу вибухнув.

5. У ході дебатів з приводу «брексіта» прем'єр-міністр Тереза Мей висміяла позицію лідера опозиції Джеремі Корбін, додавши: *«Озирніться на однопартійців, що сидять позаду вас. Вони від вас далеко не в захваті, і вся країна теж».* На що Корбін пробурчав слова, які потонули в галасі розмови, але на відеозаписі за його губами однозначно можна прочитати: *«Дурна баба...»* (Stupid woman).

Корбін так і не визнав, що вимовив саме ці слова, але саме так його висловлювання було сприйнято депутатами, журналістами та експертами, які читають по губах. Чи можна вважати це проявом сексизму?

Корбін відмовився перепрошувати, але телеканал Sky провів опитування серед своїх глядачів. І хоча переважна більшість з них погодилася з тим, що лідер лейбористів назвав прем'єра «дурною бабою», лише 38% опитаних заявили, що називати так жінку – сексизм. 56% не знайшли у вислові «дурна баба» сексистського підтексту. Решта не змогли відповісти однозначно.

6. Президент мадридського футбольного клубу «Атлетіко» Енріке Серезо відмовився відповідати на питання журналістки про трансферний бюджет клубу. Відмовився таким чином: *«Я не розмовляю про гроші, це поганий тон, тим більше у розмові з жінкою»*.

Чи був Серезо покараний за цю фразу? У сексизмі Серезо звинуватили тільки британські та американські газети. На батьківщині ніяких звинувачень футбольному менеджеру не висунули. Як ви думаєте, чому?

7. *«Якщо мій син прийде додому і почне гратися ляльковим будинком моєї дочки, я зламаю цей будинок йому об голову зі словами: «Припини, це гейство!»* – такий твіт написав кілька років тому чорношкірий актор Кевін Харт, відомий американський комік і зірка декількох сіквелів фільму «Дуже страшне кіно». Чи можна вважати це гомофобією та чи був актор покараний?

Твіт був написав ще вісім років тому, і тоді він не привернув особливої уваги. Однак у 2018 році, коли Харт запросили вести церемонію вручення «Оскарів», користувачі соцмережі пригадали акторові цей коментар – і вибухнув грандіозний скандал. У результаті цього Харт відмовився від ведення церемонії та написав новий твіт: *«Я приношу свої щирі вибачення ЛГБТ-спільноті за свої необачні висловлювання в минулому. Мені дуже шкода, що я когось образив... Я розвиваюся і хочу продовжувати розвиватися. Моя мета об'єднувати людей, а не роз'єднувати їх»*.

8. У зірки австралійського регбі Ізраеля Фолау майже 320 тис. підписників в Інстаграм. Із ними у квітні 2018 року спортсмен і поділився такою думкою: *«Геї потраплять до пекла, якщо не покаються»*.

Пізніше свою позицію спортсмен пояснив тим, що він затятий християнин і віра дуже важлива для нього. Але чи був Фолау покараний за гомофобію?

Після гучного скандалу глава асоціації Раелем Касл виступив із заявою: *«Ізраель чітко пояснив свої релігійні погляди і чому віра так важлива для нього, поставивши свої висловлювання в соцмережах у необхідний контекст... Він сказав, що не хотів нікого образити або будь-яким чином нашкодити грі. І ми приймаємо його позицію»*. Тож керівництво австралійської асоціації регбі не знайшло в висловлюванні Фолау гомофобії та ніякого покарання не було.

9. В одному з інтерв'ю в 2010 році спадкоємця модного будинку Жан-Поля Герлена запитали, як йому вдалося створити настільки популярний аромат його останньої колекції – туалетну воду Samsara. На що 75-річний Герлен заявив: *«Я просто взявся за роботу як негр. Не знаю вже, чи завжди негри так добре працюють, – ну, то нехай»*.

Чи визнали це висловлювання расистським? Хоча сам Герлен намагався виправдатися перед критиками: мовляв, для людей його покоління «працювати як негр» – це просто поширений вислів. А друга частина фрази, яку можна сприйняти як натяк на те, що всі чорношкірі – ледарі, кутюр'є назвав *«просто ідіотизмом з мого боку»*. Проте справа дійшла до суду, який визнав, що перша частина висловлювання, хоч і викликає у багатьох неприйняття, не є незаконною. А ось друга прямо пов'язує лінь із *«групою людей, об'єднаних за ознакою раси або походження»*. Герлену загрожувало шестимісячне тюремне ув'язнення, однак суддя обмежився штрафом у 6000 євро.

ВИКОРИСТАНІ ТА РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Буткевич М. Язык вражды. Лекция Максима Буткевича в Минске. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=cSoZGY7ZJQk>
2. Буткевич М. Мова ворожнечі. URL: https://www.youtube.com/watch?v=tM6Ueu_Cax8.
3. Варех Н. Ксенофобський дискурс у мас-медіа: форми й прояви. *Соціальні комунікації*. 2013. № 1 (13).
4. Гаркавенко Ю.С. Мас-медійні джерела гетеростереотипізації України: комунікаційний аспект: дис. кандидата наук із соціальних комунікацій. Дніпро. 2019.
5. Гендер для медій. Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей. Київ: Критика, 2017
6. Герасимова Т., Ірскіна І., Скорик М. Як писати про ЛГБТ. Курс для журналістів. Київ. 2017.
7. Голуб О.П. Медіакомпас: путівник професійного журналіста. Практичний посібник. Київ: ТОВ «Софія-А», 2016. 184 с.
8. Демченко О. «Мова ворожнечі»: чи є протиріччя між професійним та громадянським обов'язком? URL: <http://detector.media/infospace/article/121803/2016-12-27-movavorozhnechichi-e-protirichchya-mizh-profesiinim-ta-gromadyanskim-obovyazkom/>.
9. Жаботинская С.А. Язык как оружие в войне мировоззрений. Майдан – антимайдан: словарь-тезаурус лексических инноваций. URL: http://uaclip.at.ua/zhabotinskaja-jazyk_kak_oruzhie.pdf.
10. Журналистика в условиях конфликта: передовой опыт и рекомендации. Пособие с рекомендациями для работников СМИ. Киев: «Компания ВАИТЭ». 2016. 122 с.
11. Збірник висновків та рекомендацій Незалежної медійної ради. Київ: Центр демократії та верховенства права, 2018. 140 с.
12. Кирилина А. Словарь гендерных терминов. Москва: Информация XXI век, 2002. – 256 с.
13. Лавінський Р. Механізми формування соціальних стереотипів засобами мас-комунікацій. *Серія «Філософія»*. 2010. № 7. С. 164–176.
14. Маслова Ю.П. *Роль гендерних стереотипів у розбудові громадянського суспільства (на прикладі сучасних українськомовних ЗМІ) Розвиток громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи. Громадянське суспільство*. 2014. Вип. 7. Вид-во НаУОА, Острог. С. 278-297.
15. Мова ворожнечі: спецпроект видання «Детектор медіа». URL: <http://detector.media/module/minisite/hatespeech/tag/693/>.
16. Печончик Т. Чому мова ворожнечі з'являється у ЗМІ? КЖЕ, 29.01.2018. URL: <http://www.cje.org.ua/ua/blog/chomu-mova-vorozhnechi-zyavlyayetsya-u-zmi>.
17. Соколова К. Мовні особливості текстів журналістики співучасті: соціальні проблеми. *Стиль і текст*. 2017. №1(17). С. 86-101.
18. Соха М. Бомжі, безхатки і безхатченки: чому люди без житла завжди мають якісь прізвиська. URL: <https://medialab.online/news/prizvyska/>.
19. Шевченко З. В. Словник ґендерних термінів. URL: <http://a-z-gender.net/ua/xarasment.html>.
20. Это уже сексизм, расизм и гомофобия – или еще нет? Тест Би-би-си. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-46897461>.
21. Юров А. Вступ до концепції прав людини. Київ. 2019.

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА МІСЦЕВІ МЕДІА: ВІД ТЕНДЕНЦІЙ ДО ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ

Зоряна Годунок, кандидатка філологічних наук, доцентка, завідувачка кафедри журналістики Національного університету «Острозька академія».

У лекції проаналізовано острозькі ЗМІ: громадсько-політичну газету Острожчини «Життя і слово», гіперлокальне інтернет-видання «Район.Острог», острозьку міську газету «Замкова гора» та незалежний гіперлокальний медіа «Острог.Інфо» – щодо дотримання / недотримання принципів інклюзивності й недискримінації. Також надано рекомендації, як оптимізувати діяльність регіональних, місцевих медіа на цінностях прав людини.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Регіональні, місцеві ЗМІ і права людини: до питання взаємодії.
2. ЗМІ Острожчини: короткий огляд.
3. Реалізація принципів недискримінації й інклюзивності в острозьких ЗМІ: громадсько-політичній газеті Острожчини «Життя і слово»; гіперлокальному інтернет-виданні «Район.Острог»; острозькій міській газеті «Замкова гора»; незалежному гіперлокальному ЗМІ «Острог.Інфо».
4. Загальні тенденції.
5. Рекомендації.

1. РЕГІОНАЛЬНІ, МІСЦЕВІ ЗМІ І ПРАВА ЛЮДИНИ: ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ

Розглядаючи питання концепції регіональних, місцевих зокрема, ЗМІ, маємо, насамперед, обговорювати такі аспекти їх функціонування, як різновиди, контент (тематичний, жанровий), функції, які виконують такі ЗМІ, скерованість на певну цільову аудиторію тощо.

Правила наближення до аудиторії, які організують функціонування місцевих ЗМІ:

- Географічне / за місцем: події / теми / проблеми, які стосуються певного регіону.
- Хронологічне / за часом: події, які відбуваються зараз, відбулися чи відбуватимуться найближчим часом. Оскільки нормальним є те, що друковані ЗМІ, наприклад, газети, виходять раз у тиждень, важливо, щоб опубліковані матеріали не втратили своєї актуальності.
- Емоційне: вплив на емоції може стимулювати читачів до згуртування задля спільного вирішення проблем життя регіону.

Контент регіональних і місцевих, зокрема, ЗМІ такий:

жанровий

- новини, які стосуються життя регіону;

- репортажі / розширені замітки про події, які відбулися в регіоні;
- інтерв'ю (із відомими жителями регіону, із представниками муніципальної влади; історії успіху);
- звіти / документи;
- інші жанри.

тематичний

- соціальні теми (як пріоритетні для жителів певного регіону);
- політичні, економічні теми (оскільки визначають фактично всі сфери життя регіону);
- освіта (наприклад, в Острозі діють дитячі дошкільні навчальні заклади, школи, КЗ «Острозька спеціальна школа-інтернат №1 I–III ступенів», ДПТНЗ «Острозьке ВПУ», КЗ «Острозький обласний з посиленою військово-фізичною підготовкою ім. К.І.Острозького», Національний університет «Острозька академія», тож зрозуміло, що освітня тематика буде одним із пріоритетів у висвітленні журналістами острозьких ЗМІ (Наприклад, в острозькій міській газеті «Замкова гора» відсоток матеріалів освітньої тематики за період вересня – грудня 2019 року коливається від 11% до 20% і більше);
- медицина (традиційно 1–2 матеріали на номер друкованого засобу масової інформації; інформаційного характеру: або інформаційно-пояснювальний текст щодо того, як поводитися при отруєннях грибами (період збирання грибів), як уникнути захворювань ГРІ (під час спалахів захворювань ГРІ), тощо (тобто, теми фактично повторюються з року в рік та прив'язані до певних періодів), або інтерв'ю з лікарем щодо актуальних тем медицини);
- культура (історія краю, діяльність музеїв, концерти самодіяльності тощо);
- спорт.

Найважчий у таких ЗМІ й розважальний контент, як-от: програми телепередач, кросворди чи сканворди, анекдоти, прогнози погоди, рецепти тощо.

Часто тут публікують матеріали про надзвичайні чи кримінальні новини (пожежі, аварії, крадіжки та ін.): так, вони традиційно входять у топ найбільш затребуваних і, водночас, дозволяють убезпечити, застерегти людей від подібних негативних випадків.

Функції, які виконують регіональні, місцеві ЗМІ:

- інформувати (про ситуацію і проблеми певного регіону);
- забезпечувати системний діалог між громадськістю й органами публічної влади, зокрема, муніципальної;
- формувати почуття спільноти для ефективного вирішення нагальних проблем регіону;
- сприяти становленню громадянського суспільства тощо.

Цільова аудиторія регіонального ЗМІ – це жителі певного регіону: області, району, міста, селища, села. Основним критерієм визначення цільової аудиторії є її належність до певного регіону (проживання в ньому). Однак важливо вказати, що деякі ЗМІ зосереджуються на аудиторії старшого віку (45+) (наприклад, громадсько-політична газета Острожчини «Життя і слово» або міська газета м. Острога «Замкова гора»), інші ж розширюють свою цільову аудиторію за рахунок вікової групи (приблизно від 20 років і старші). До прикладу, це гіперлокальне незалежне медіа «Острог.Інфо»), працюючи з темами, які їх цікавлять.

Серед місцевих ЗМІ варто виділити групу гіперлокальних, ключовими характеристиками яких є такі:

- дуже вузька аудиторія (жителі певного міста, селища, села, вулиці чи навіть будинку);

- учасники аудиторії самі перетворюються на журналістів і журналісток і публікують матеріали, які стосуються важливих, на їхню думку, тем / проблем суспільного життя, що, зрозуміло, сприяє їх принаймні частковому вирішенню, формуванню спільноти, відповідальності за своє життя у цій спільноті тощо.

Цікаво, що ЗМІ «Острого.Інфо» й «Район.Острого» репрезентують себе як гіперлокальні медіа, забезпечуючи, однак, здебільшого, лише першу ознаку такого ЗМІ. Натомість острозька міська газета «Замкова гора», зорієнтована на вузьку аудиторію містян Острога, є водночас платформою для публікування матеріалів самої його аудиторії. Громадсько-політична газета Острожчини «Життя і слово» теж публікує численні матеріали учасників своєї аудиторії, однак орієнтована на ширшу аудиторію – жителів Острозького району. Отож регіональні й місцеві ЗМІ в сучасних умовах трансформуються, перебираючи на себе ознаки різних видів ЗМІ, адаптуючись до викликів і вимог сучасності.

Прикметно, що в основі прав людини – договір між людьми [10, с. 11]; регіональні, зокрема, місцеві ЗМІ, покликані формувати спільноти чи принаймні сприяти їх формуванню, мають базувати свою діяльність саме на цінностях прав людей як тих, які забезпечують комфортне й безпечне співжиття з кожним і водночас з усією спільнотою.

Інклюзію (включення індивіда чи соціальної групи в соціум) можемо розуміти в контексті реалізації соціальних потреб, але не тільки. Піраміда потреб людини А. Маслоу репрезентує цілий спектр потреб людини, визначаючи їх ієрархічні співвідношення (див. зображення нижче; джерело – Вікіпедія: URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Піраміда_потреб_Абрагама_Маслоу)).

Проте маємо зауважити, що потреби, визначені А. Маслоу, загалом співвідносні з правами людини: наприклад, стаття 16 Загальної декларації прав людини передбачає, що «чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю», що можна пов'язати із соціальними потребами людини, а стаття 17 вказує, що «кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна», що корелює з потребами безпеки (майна) і водночас поваги (якщо тлумачити майно як певне досягнення індивіда).

Стаття 22 Загальної декларації прав людини може тлумачитися в контексті забезпечення фізіологічних, базових потреб людини, а статті 18, 19, 20, 21 тощо – самовираження. Права людини можна осмислювати як певні стандарти, зокрема, і стандарти забезпечення потреб людини, починаючи від базових фізіологічних.

Відтак, ідеться про принципи інклюзивності й недискримінації як такі, що організують і забезпечують життя людини незалежно від будь-яких її ознак (гендерних, етнічних, національних, соціальних, вікових, релігійних тощо). Забезпечення цих принципів регіональними, місцевими ЗМІ, безумовно, повинно стати одним із основних їх завдань насамперед тому, що регіональні, місцеві медіа є найближчими до кожного з нас.

Піраміда Маслоу

2. ЗМІ ОСТРОЖЧИНИ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД

Громадсько-політична газета *Острозької «Життя і слово»* виходить друком із вересня 1939 року, тож має значну історію у своєму краї. Свого часу видання отримувало фінансування від Острозької районної державної адміністрації, Острозької районної ради. На даний час, у зв'язку з реформуванням ЗМІ, які мали державну або комунальну форму власності (Закон України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації» 2016 року), засновником є трудовий колектив газети на чолі з редакторкою Ольгою Філіною.

Редакція газети вказує: «Основною тематикою видання було і є життя Острозького краю та його мешканців: висвітлення важливих політичних, господарських, культурних подій, розповіді про людей, які щодня творять історію Острозької» [2], – а також: «... це газета для всієї родини, у ній немає награного патріотизму, підлабуництва. Натомість матеріали вирізняються об'єктивністю та конструктивізмом» [2]. Відтак, концепція видання відповідає вимогам регіональних ЗМІ.

Редакція газети визначає свою основну цінність – людину: «... стабільним залишається прагнення творців газети бути у центрі подій Острозького краю, писати для людей і про людей. Адже найціннішим скарбом для колективу часопису є його читачі. Саме завдяки їхній активності та підтримці формується кожна газетна шпальта і не переривається двосторонній зв'язок поколінь у форматі «читач – газета – читач» [2] (*виділення наше – З. Г.*), – що, звичайно, має сприяти реалізації принципів інклюзивності й недискримінації.

Наклад громадсько-політичної газети «Життя і слово» складає 2000+ екземплярів. Газета також має свій сайт (URL : <http://zhislovo.rv.ua>) та авторизовану сторінку в соціальній мережі Facebook із 539 підписниками (інформація актуальна на 31.01.2020).

Гіперлокальне інтернет-видання «*Район.Острозь*» належить до мережі гіперлокальних інтернет-видань «*Район.ін.юа*». Важливо, що вони, визначаючи свою природу як гіперлокальних ЗМІ, вказують: «Гіперлокальні медіа є обмеженими тематикою навколо визначеної адміністративної одиниці (району, міста, села, вулиці)» [9], – а місію свою вбачають у тому, щоб «дати людям потрібну їм інформацію...» [9]. При цьому маємо зауважити, що саме цей ЗМІ є найпопулярнішим серед острозжан, отож вивчення його діяльності є цілком зрозумілим кроком для визначення загальної картини функціонування ЗМІ в м. Острозі.

У час проведення дослідження (вересень – грудень 2019 року) єдиною кореспонденткою й випусковою редакторкою була Галина Максимчук, аспірантка кафедри української мови й літератури, студентка магістратури спеціальності «Журналістика» Національного університету «Острозька академія».

Інтернет-видання, окрім, власне, сайту, має свій канал у Viber, де поширює актуальні новини (5–10 новин у день, включаючи щоденний прогноз погоди), Telegram, Instagram, авторизовану сторінку у соціальній мережі Facebook із 4465 підписниками (інформація актуальна на 31.01.2020), що засвідчує достатньо високий рівень популярності ЗМІ серед острозжан.

Острозька міська газета «*Замкова гора*» заснована в червні 1998 року. Тривалий час була фінансована Острозькою міською радою. Сьогодні її засновником є трудовий колектив видання. Головним редактором є Інна Собко, директором підприємства «Редакція острозької міської газети «Замкова гора» – Іван Глушман.

Газета має авторизовану сторінку в соціальній мережі Facebook із 1591 підписником (інформація актуальна на 31.01.2020). Раніше газета мала власний сайт, який функціонував доволі активно, однак там містилися матеріали, які подані в газеті. Пізніше, 3–4 роки тому, його перестали оновлювати. Зрозуміло, що таке ставлення до можливостей, які надає ЗМІ інтернет, не сприяє розвитку самим ЗМІ. На початку жовтня 2019 року сайт було ви-

далено. На думку Івана Глушмана, це пов'язано з виразною проукраїнською позицією видання «Замкова гора» і тим, що веб-сервіс uCoz є російським.

Варто в цьому руслі подати позицію головної редакторки газети «Замкова гора» Інни Собко, яка в інтерв'ю студентці першого курсу Аллі Демчук (матеріал не опублікований; готувався в межах курсу «Журналістський фах: пресова журналістика» (викладачка – Годунок З. В.)) наголошує на потребі змінювати формат роботи. Зокрема, вона вказує, що газета «переживає не найкращий час. Однозначно, [...] тижневик не може конкурувати з інтернет-виданнями, які [оновлюють] стрічку новин кожної хвилини», і наголошує, що кількість читачів газети зменшується.

Громадський гіперлокальний незалежний ЗМІ м. Острого «Острого.Інфо» було організовано за ініціативи викладача кафедри журналістики Національного університету «Острозька академія» Романа Шулика у 2014 р. Це був спільний викладацько-студентський проєкт, який функціонував під началом ГО «Лабораторія нових медіа» за підтримки кафедри.

На сьогодні ЗМІ функціонує як незалежний медійний проєкт, який знаходиться на другому місці за відвідуваністю в місті Острозі. Журналістами є студенти спеціальності «Журналістика», починаючи від першого курсу, які працюють на волонтерській основі. Редакторкою нині є студентка другого курсу спеціальності Дарія Борисович.

У ЗМІ «Острого.Інфо» є два відділи: новинний і довготекстів; окремий розділ ЗМІ присвячений Острозькій академії, оскільки, по-перше, журналісти навчаються в цьому університеті, отож вони поінформовані про всі події, які тут відбуваються; по-друге, Острозька академія забезпечує левову частку інформаційних приводів загалом у місті. Попри це «Острого.Інфо» не вважає себе корпоративним медіа університету, усіляко відмежовується від нього, забезпечуючи свободу як ключову цінність для журналістів.

Аналізоване медіа має авторизовану сторінку у соціальній мережі Facebook із 2032 підписниками (інформація актуальна на 31.01.2020).

3. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ Й ІНКЛЮЗИВНОСТІ В ОСТРОЗЬКИХ ЗМІ

Громадсько-політична газета Острожчини «Життя і слово»

Проблематика прав людини в громадсько-політичній газеті Острожчини «Життя і слово» реалізована спорадично.

У газеті «Життя і слово» за період вересня–грудня 2019 року було опубліковано незначну кількість матеріалів відповідної проблематики (1–2 матеріали на номер). При цьому слід наголосити на тому, що ці матеріали не є власне журналістськими текстами, а інформацією прес-служб владних органів, рерайтами з офіційних джерел, отож вони, радше, реалізують позицію держави у справі дотримання й захисту прав людини.

Наприклад, матеріали «Держава як сервіс: як відбуватиметься трансформація публічних послуг в Україні» (авторка – фахівець із комунікацій Офісу реформи адміністративних послуг, вказує, зокрема на те, що держава перетвориться на «сервіс, у центрі якого людина») /№81–82 від 19 жовтня 2019 року/, «Підсумки оздоровлення та відпочинку дітей у 2019 році», який є документом (!), звітом за рік від УСЗН Острозької РДА (у тексті подано покликання на Конвенцію про права дитини, ратифіковану Україною в 1991 році: саме вона є визначальним документом, згідно з яким нині забезпечується право дітей на відпочинок і дозвілля) /№95–96 від 07 грудня 2019 року/ тощо.

Важливо зазначити, що така практика є виправданою з огляду на те, що ЗМІ є медіатором між державою та її громадянами, тож функція інформування, роз'яснення, зокрема, й у сфері прав людини, є важливою для налагодження ефективної комунікації між громадянським суспільством й органами публічної влади. Регіональні

ЗМІ, найближчі для населення певного регіону, зрозуміло, так чи інакше мають цю функцію реалізовувати, аби громадяни могли організувати свою життєдіяльність повноцінно, ефективно, згідно з законом.

Однак маємо зазначити й інший бік цієї ситуації. У 2016 р. було прийнято Закон України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації», відповідно до якого ЗМІ – й регіональні, й місцеві – які тривалий час були рупорами муніципальної влади, перестають такими бути (ч. 1 ст. 1 Закону говорить, що його дія «поширюється на друковані засоби масової інформації, засновниками (співзасновниками) яких є органи державної влади, інші державні органи та *органи місцевого самоврядування* [...]», і редакції друкованих засобів масової інформації, засновниками (співзасновниками) яких є органи державної влади, інші державні органи та *органи місцевого самоврядування* [...]» (виділення наше – З. Г.). Такі ЗМІ втрачають, по суті, основне джерело свого фінансування й не беруть на себе зобов'язань надалі ретранслювати матеріали – позицію органів місцевого самоврядування, які їх фінансували. Публікування таких матеріалів засвідчує тяглість традиції безпосереднього зв'язку ЗМІ і влади, муніципальної – у нашому випадку.

Водночас потрібно наголосити, що в таких матеріалах зазвичай відсутня позиція щодо певної події / теми / проблеми представника соціальної групи, якої безпосередньо він стосується, а це, у свою чергу, негативно впливає на його якість. Завдання журналіста / журналістки в такому разі полягає у свідомому й цілеспрямованому дізнанні позиції іншої сторони. Це є одночасно вимогою щодо дотримання професійних журналістських стандартів, зокрема, балансу думок і точок зору, і налагодження й підтримання системного діалогу органів публічної влади, зокрема муніципальної, і громадськості, що є однією з ключових функцій місцевих ЗМІ. Ігнорування думки громадськості (наприклад, певної соціальної групи) спричиняється до протилежного ефекту, оскільки діалог передбачає врахування позицій усіх сторін певної ситуації. Крім того, обговорення індивіда чи соціальної групи без залучення його / її позиції не є прийнятним у практиці якісних ЗМІ і, звичайно, не реалізує принципу інклюзивності як такого.

У газеті «Життя і слово» публікуються матеріали громадян: привітання, позиції, інформація про події у певній сфері тощо, які стосуються, зокрема, і проблеми прав людини. Наприклад, у випуску №83–84 від 26 жовтня опубліковано матеріал «Не забуваймо робити добро» авторства гуртка «Юний журналіст» НВК «Оженинська ЗОШ I–III ст. №2–ДНЗ» про захід зі збору продуктів, організований школою до Міжнародного дня людей похилого віку і Дня ветерана. Учасники гуртка пишуть про необхідність «потурбуватись про те, щоб *старенькі* були забезпечені всім необхідним», що вони «своєю багаторічною працею заслуговують на глибоку пошану нащадків». У цьому разі маємо зазначити, що використання номінацій, які мають виразне конотаційне значення: викликання співчуття, жалю, *нав'язування* пошани, – а також застосування типових, уже заїжджених риторичних формул, може спричинити протилежний до задуманого ефект.

Річ у тім, що опублікування таких матеріалів – й авторства пересічних громадян (авдиторії відповідного ЗМІ), й органів публічної влади – без попереднього опрацювання професійними журналістами призводить до того, що страждає якість журналістських текстів, оскільки не йдеться про дотримання журналістських стандартів, ґрунтовне усвідомлення природи й функцій журналістського тексту тощо. Однак так частково вирішуються фінансові труднощі видання: якщо ЗМІ не спроможний оплачувати роботу професійних журналістів, він повинен шукати інші способи заповнення друкованої площі.

Гіперлокальне інтернет-видання «Район.Остроз»

На період дослідження в гіперлокальному інтернет-виданні «Район.Остроз» працювала тільки одна журналістка, яка, водночас, виконувала обов'язки й випускової редакторки, Галина Максимчук. Саме вона відвідувала події, брала коментарі в учасників та інтерв'ю в знакових, цікавих осіб, а також забезпечувала співпрацю з іншими ЗМІ Острога, наприклад, публікувала свої матеріали в острозькій міській газеті «Замкова гора».

Гіперлокальне інтернет-видання «Район.Остроз» працює головно із соціальними темами, охоплюючи ціле місто й ближчі села району: навчальні заклади, медичні установи, бібліотеки, музеї, самодіяльність у будинках

культури тощо. Такі теми є найбільше затребуваними аудиторією, оскільки найчастіше мають певну цілком прагматичну мету: долучити жителів міста до певної події (заходу, акції), надати певні рекомендації щодо актуального суспільно значущого питання та ін.

Цілком імовірно, що таке активне включення в суспільне життя міста, на відміну, наприклад, від газет «Життя і слово» (тому що видання орієнтоване на значно ширше коло читачів м. Острога та Острозького району і, здебільшого, ставить собі за завдання інформувати про суспільно-політичне життя регіону) чи «Замкова гора» (оскільки ідеться і про відсутність журналістів, адекватного фінансування тощо), «Острог.Інфо» (бо студенти, які є журналістами цього видання, часто зайняті на заняттях або, на їхню думку, така подія не є суспільно значущою), сприяє тому, що аудиторія цінує аналізований ЗМІ, найбільше серед інших його читає.

Важливим елементом залучення аудиторії до обговорення певних тем / проблем є опитування, анонсування щодо певних подій із опитуванням, а також матеріали від редакції – привітання відомих, активних жителів міста з днем народження чи іншими святами, розповіді про історії їхнього кохання тощо, – які сприяють формуванню спільноти через актуалізацію емоційного правила наближення до аудиторії. Такі матеріали публікуються як на сайті, так і в соціальних мережах, що є, звичайно, зручною опцією і сприяє постійному зростанню аудиторії.

ЗМІ «Район.Острог» інформує про певні ініціативи із соціального чи психологічного забезпечення мешканців м. Острога, однак, на відміну, наприклад, від громадсько-політичної газети Острожчини «Життя і слово», робить це силами власне журналістики, а не тих органів й організацій, які такі ініціативи провадять (наприклад, матеріали «Острозька спеціальна школа – єдина на Рівненщині для дітей з вадами слуху» (матеріал ґрунтований на відеосюжеті ТРК Ритм) чи «Острожчина: постраждалим від насильства надають комплексну допомогу» та ін.). Водночас слід зазначити, що за аналізований період не було знайдено жодного матеріалу, який би стосувався безпосередньо і спеціально тем/проблем інклюзивності, що свідчить про неперіоритетність таких матеріалів для ЗМІ та його аудиторії.

«Район.Острог» подає матеріали на теми благодійності. Часто вразливі соціальні групи (як-от: літні люди, люди з інвалідністю чи складною хворобою, сім'ї з недостатнім рівнем матеріального й фінансового забезпечення тощо) зображено у ЗМІ саме через теми благодійності. Однак при цьому такі індивіди / соціальні групи перетворюються на об'єктів, які не можуть сказати своє слово / висловити свою позицію, включитися в суспільне життя через не лише активне споживання коштів чи інших предметів благодійності, а й через зображення їх активної соціальної діяльності. Замикання в родині неминує спричиняє виключення із широкого повсякденного соціального життя. Позбавлення слова індивіда / групи є наслідком і, водночас, причиною виключення із суспільного контексту.

Отож показування тих, хто сьогодні потребує благодійності, повинно відбуватися шляхом націлювання на перспективу, позбавлення відвертих маніпулятивних засобів, які й реципієнта відповідного тексту перетворюють на об'єкта маніпулятивного впливу. Наприклад, матеріал «Район.Острог» «На Волині двоє сестер з багатодітної сім'ї потребують коштів на лікування» показує тих, хто потребує допомоги спільноти, як «доньку»; у матеріалі «У Луцьку 6-річна дівчинка бореться за повноцінне життя» введено «маму», «жінку, яка виховує доньку сама»; а в тексті «Родина погорільців із Рачина потребує допомоги» – власне «родину». Отож людину, яка потребує, наприклад, коштів на лікування, журналісти ЗМІ системно й послідовно зображують саме в колі сім'ї, виключаючи так її з ширшого суспільного контексту.

На нашу думку, практика подачі таких матеріалів в «Острог. Район» не сприяє повною мірою реалізації функцій подібних матеріалів. Благодійність передбачає включеність у життя іншого, формування спільноти, відповідальність за майбутнє і цієї людини, і громади загалом, що сприяє також духовному становленню індивіда-читача, який долучився до благодійності.

Аналізуючи діяльність ЗМІ «Район.Острог», Галина Максимчук вказує: «... ми звертаємо особливу увагу на коректне висвітлення питань сімейного та гендерного насильства. Це дуже делікатна тема», – а також зазначає: «Район.Острог» позиціонує себе як гендерно чутливий ЗМІ. Це проявляється, наприклад, у використанні фемінітивів» [5]. «Район.Острог» вживає фемінітивні форми послідовно і системно, навіть якщо вони не є дуже звичними

для пересічного читача. Наприклад, у матеріалі «Визначили найкращу бібліотекарку Острозького району» застосовуються такі фемінітиви: бібліотекарка, начальниця, редакторка, конкурсантка та ін.; крім того, авторка подає й дубльований іменник «бібліотекар / бібліотекарка», сприяючи так недискримінації за гендерною ознакою зокрема; при цьому маємо вказати, що конкурс називається «перший районний конкурс «Бібліотекар року–2019», тож журналістка своїм текстом сприяє утвердженню жінки у відповідній професії, у суспільному публічному житті не лише фактично, але й символічно (бо більшість зайнятих у ній – це такі жінки. Для позначення множини застосовуються найчастіше маскулінитивні форми, що пов'язано, очевидно, зі складністю постійного дублювання – для авторів журналістського матеріалу, а також складністю сприйняття такого тексту – для аудиторії).

Острозька міська газета «Замкова гора»

Міська газета Острога «Замкова гора» систематично публікує матеріали, у яких розкрито тематику прав людини. Щовипуску за аналізований період вересня–грудня 2019 р. є від 1–2 до навіть 7 матеріалів (№43 від 25 жовтня 2019 року; частка відповідних матеріалів складає у випуску 28%(!), які так чи так торкаються тем забезпечення й реалізації прав людини.

1. Вони часто приурочені до певного святкового дня чи дня відзначення (наприклад, до Міжнародного дня людей літнього віку публікують матеріал документально-звітного характеру «З повагою до старшого покоління» головного спеціаліста відділу персоніфікованого обліку отримувачів пільг та осіб з інвалідністю; №40 від 04 жовтня 2019 року), що, з одного боку, вказує на системний характер висвітлення відповідних тем, а з іншого – потребу журналістів у певному зовнішньому приводі, щоб говорити, наприклад, про соціально вразливі категорії населення.
2. Деякі матеріали мають виразно документальний характер (наприклад, наведений вище текст).
3. Стосуються благодійності (наприклад, матеріал «Зігрійте теплом *нужденних*», уміщений у №43 від 25 жовтня 2019 року, який, однак, підготовлений не журналістами ЗМІ, а міськрадою). Варто звернути увагу, що ці характеристики достосовні й до матеріалів газети «Життя і слово».
4. Вони торкаються тематики прав людини частково чи побіжно (наприклад, у матеріалі Галини Максимчук «У військовому ліцеї збільшиться кількість курсантів» подано непрямий коментар Голови комісії, заступника голови Рівненської ОДА Світлани Богатирчук-Кривко про потребу забезпечення гендерної рівності й набір *дівчат-ліцеїсток* (№43 від 25 жовтня 2019 року).

Директор підприємства «Редакція острозької міської газети «Замкова гора» Іван Глушман вказує: «Журналісти газети «Замкова гора» намагаються регулярно давати відповідні роз'яснення щодо законодавства, якихось змін чи нововведень у ньому, адже, окрім ЗМІ, людям фактично ніхто цього не пояснює» [5].

Визначаючи так ключове завдання для ЗМІ, він суттєво звужує функції медіа, зокрема, місцевих, але насправді цілком уписується в парадигму аналізованих регіональних ЗМІ, які від початків були рупорами владних органів (як, наприклад, газета «Життя і слово»), навіть якщо вони надавали своїм громадянам важливу для нормального співжиття інформацію, пояснювали ключові позиції державної й муніципальної влади щодо моментів політичної, соціальної, економічної та ін. сфер життя. Тобто, до сьогодні існує тенденція, згідно з якою владна позиція є визначальною, формує діяльність «Замкової гори», хоча, певно, уже не настільки явно.

Саме з цим пов'язано апелювання до владної позиції й нівелювання позиції іншої сторони в матеріалах, які стосуються, наприклад, соціально вразливих категорій населення. Так, матеріал «Мобільний телефон для осіб з інвалідністю став доступнішим» подає позицію головного спеціаліста відділу персоніфікованого обліку отримувачів пільг та осіб з інвалідністю виконкому Острозької міської ради (№43 від 25 жовтня 2019 року), але виключно її. Матеріал характеризується виразною документальністю й тяжіє до офіційно-ділового стилю, що пов'язано з соціальною роллю, яку виконує його авторка. При цьому саме така монологічна позиція характеризує більшість матеріалів державної чи муніципальної влади: це те, що надається, але не те, що твориться в діалозі рівноправних суб'єктів. Ані авторка матеріалу, ані журналісти чи редактори ЗМІ не цікавилися позицією людей з інвалідністю

щодо подібної ініціативи (доступніший мобільний телефон), отож і не зазначили її в тексті. Однак у такому разі люди з інвалідністю, перетворюються на об'єктів, щодо яких виконується дія, їхній суб'єктний статус лишається загрожений, отож чи варто в такому разі говорити про принципи недискримінації й інклюзивності?

Іван Глушман також наголошує, що «Замкова гора» не може *«публікувати матеріали, які стосується ЛГБТ-спільноти, адже це загрожує [...] втратою значної частини [...] аудиторії, яка є ще не підготовленою до подібних тем»* [5]. Проте слід зазначити, що й інші соціально вразливі групи можуть лишатися «безголосими» в аналізованому ЗМІ попри те, що відповідна тематика в матеріалах ЗМІ порушується, тож варто переглянути основні принципи його діяльності, тим паче зараз, коли газета переживає кризу своєї діяльності, пов'язану, найперше, із втратою основного джерела своїх доходів у зв'язку з реформуванням державних і комунальних засобів масової інформації, до яких міська газета «Замкова гора» й належала.

Потрібно наголосити на тому, що, виявляючи виразну проукраїнську позицію, газета «Замкова гора» дозволяє собі застосовувати мову ворожнечі, об'єктом якої є росіяни, бойовики, терористи (воєнні події на Сході України), президент Російської Федерації Володимир Путін, якого системно зображують як антихриста, а його прізвище прописують із малої літери (від 2014 року), а також, частково, прихильники церкви московського патріархату. Головно йдеться про матеріали Івана Глушмана, добре знаного в Острозі, поважаного містянами, отже, такого, який здатен упливати на цільову аудиторію ЗМІ. Як приклад, можемо навести новину з випуску №42 від 18 жовтня 2019 року: «... Ворог обстрілював позиції підрозділів Об'єднаних сил із заборонених [...]. Унаслідок злочинних дій бандитів...» (*виділення наше – З. Г.*) – чи матеріал жанру колонка «Проукраїнська позиція – екстремізм» (№43 від 25 жовтня 2019 року), який містить такі висловлювання: «... моя відверто проукраїнська, *антимоскальська* позиція, за істинно українську церкву, а також твердження що *путін – антихрист*, що він – причина війни на Донбасі, у столиці північно-східного окупанта є екстремізмом» (*виділення наше – З. Г.*).

Проте мова ворожнечі не здатна спричинити конструктивне осмислення певної ситуації, а зумовлює зростання чи поглиблення ворожості, ненависті чи, навпаки, депресії і страху навіть у стосунку до українців, отож поглиблює внутрішні суперечності. Крім того, молоде покоління такого характеру матеріалів, зрозуміло, не має бажання читати, їх риторика суттєво відрізняється від інформаційних і риторичних потреб такої аудиторії.

У газеті за означений період спорадично вживаються фемінітиви (залежить від журналіста / журналістки: наприклад, Галина Максимчук, редакторка й журналістка «Район.Острог», їх застосовує останнім часом послідовно й системно; інші журналісти редакції – рідко або й зовсім не застосовують). Наприклад, у матеріалі «Новий корпус Острозької академії відкрив двері для студентів» (№49 від 06 грудня 2019 року) журналістка Інна Собко вживає навіть такі не звичні для широкої аудиторії фемінітиви, як «членкиня» й «доцентка», але це радше винятки на сьогодні, а не правило. Крім того, варто звернути увагу на численні привітання від посадовців щодо різних свят, які опубліковано у газеті кожного тижня. Вони фактично цілком ґрунтовані на маскулінітивах (як і в газеті «Життя і слово»). Системне вживання журналістами й журналістками фемінітивів могло б стати позитивним чинником поширення такої недискримінаційної практики включення жінки в публічний дискурс на ширше коло читачів відповідного ЗМІ.

Незалежний гіперлокальний ЗМІ «Острог.Інфо»

Гіперлокальний медіа «Острог.Інфо» має достатньо широкий пласт матеріалів, які ґрунтуються на тематиці дискримінації / недискримінації за певними ознаками (гендерними, релігійними тощо). Часто це матеріали, в основі яких історія (жанр портретного інтерв'ю, за формою – монологу чи діалогу): наприклад, історії представниць і представників ЛГБТ-спільноти («Суспільство змушує нас сприймати себе, як щось хворе» – представник ЛГБТ», авторка – студентка другого курсу Марія Очеретяна; «Народилася (не) такою», авторка – студентка другого курсу Ольга Верещук), дівчини з вітіліго («Настю, а тебе що, в дитинстві облили кип'ятком?», авторка – студентка третього курсу Марія Очеретяна) чи дівчини, яка відійшла від релігії, яку сповідувала з дитинства («Релігія та вибір», авторка – студентка другого курсу Анна Дікун).

Часто такі матеріали викликають несприйняття аудиторії, різку критику персонажів, що засвідчує неготовність сприймати тих, кого традиційно вважають *не такими*. Тому проговорювання означеної проблеми (і включення у спільноту через таке проговорювання певного індивіда / певної соціальної групи) є важливим кроком, щоб почути й усвідомити, що є інша позиція, що вона так само цінна й не може бути загрожена чи ігнорована.

Важливо в такому ключі зазначити, що журналісти «Острого.Інфо» повсякчас апелюють до досвіду індивіда, акцентуючи увагу на його різноманітності, сприяючи формуванню толерантності щодо іншого.

За період вересня–грудня 2019 року і січня 2020 року в «Острого.Інфо» було опубліковано такі матеріали, які реалізують принципи недискримінації й інклюзивності: «Острозька знаменитість, або нігерієць Джефрі», «Я сприймаю українські танці, як щось рідне» – американка Колін» (Анна Москвич), «Я працюю в школі вчителькою», «Відтепер не вимірюю роботу тільки в грошах: про мій досвід у Польщі» (Надія Зайченко), «Економіка моєї країни не залишила мені вибору: заробітки в Польщі» (Ольга Верещук), «Потрібні офіціанти з досвідом терпіння» (Дарія Борисович) та ін. Це матеріали жанру портретного інтерв'ю і блоги, що так чи інакше торкаються прав людини: гідності (статті 1, 2, 5 Загальної декларації прав людини), недискримінації, соціального забезпечення, праці і «справедливої і задовільної винагороди, яка забезпечує гідне людини існування» (статті 22, 23 Загальної декларації прав людини), відпочинку й дозвілля, життєвого рівня (статті 24, 25 Загальної декларації прав людини) – і сприяють утвердженню їх цінності серед аудиторії.

Варто також пригадати й матеріали, які стосуються благодійності. «Острого.Інфо», на відміну від «Район.Острого», вводить людину, яка потребує допомоги, у ширший соціальний контекст, одночасно подаючи її слово про себе. Наприклад, матеріал «Колишній студент ОА потребує допомоги» студента першого курсу Богдана Сімонова включає позицію хлопця, якому присвячений: «Повністю був здоровий. Від хімії відмовився, бо почував себе здоровим та й трохи побоявся. Потім жив нормальним життям, і десь 2 місяці тому почала боліти спина», – а також «уводить» юнака в широкий соціальний контекст (поза колом сім'ї), по-перше, через називання його соціальної ролі в заголовку матеріалу («колишній студент»), а також через уведення його в коло тих, хто нині йому допомагає: «У соцмережах *острожани та викладачі академії* також поширюють дописи з проханням підтримати Ігоря Приймачука фінансово і морально» (*виділення наше* – З. Г.). Матеріал «Сім'я випускника ОА потребує допомоги» (авторка – студентка третього курсу Ольга Верещук) містить такий вступ: «Знайомтеся, це – Назар. Йому 23 роки. Він працює помічником адвоката в об'єднанні «Global Legal Group», любить слухати класику та читати Кафку», що від самого початку актуалізує роль того, хто потребує допомоги, у спільноті, говорить про нього як про особистість, уводячи його в широкий суспільний контекст.

Інтерв'ю, портретне чи з елементами портретного, ґрунтоване на історії, часто монологічної форми, стає одним із вагомих чинників забезпечення принципів недискримінації й інклюзивності, оскільки дає змогу почути голос іншого в його гідності, самоцінності, зв'язку з іншим/-и, зокрема, й аудиторією цього тексту. Яскравими прикладами таких інтерв'ю є матеріали студентки III курсу спеціальності «журналістика» Анни Москвич «Острозька знаменитість, або нігерієць Джефрі» та «Я сприймаю українські танці, як щось рідне» – американка Колін». Журналістка спілкується з іноземними студентами і студентками, які навчаються в університеті «Острозька академія» за обмінними програмами, акцентуючи різноманітність культурних і загалом життєвих досвідів, сприяючи усвідомленню іншості як певної цінності для кожного з нас.

Подорожні блоги журналісток і редакторок «Острого.Інфо» Марії Очеретяної («їх було 24 тисячі») й Анни Дікун («Неіснуючий кордон. Автостопом до Придністров'я», «Придністров'я – республіка Шерифа») так само працюють на формування толерантного ставлення до Іншого, усвідомлення важливості с/приймати його як так само гідного, як і Я.

Журналісти «Острого.Інфо» є волонтерами, отож не залежать фінансово від кількості підписників чи покупців, як, наприклад, газети «Замкова гора» чи «Життя і слово», і можуть собі дозволити порушувати ті проблеми, які вважають суспільно значущими, навіть якщо вони є дражливими чи небажаними для аудиторії читачів. Крім того, вагому роль відіграє те, що самі журналісти навчаються за принципами недискримінації й інклюзивності,

слухають курси, у межах яких так чи інакше розглядають поняття цінностей, принципів і стандартів журналістської діяльності (наприклад, «Проблематика ЗМІ», викладачка – Вікторія Назарук), або беруть участь у тренінгах, семінарах та інших заходах, присвячених темам гендерної рівності, проблемам висвітлення соціально вразливих груп населення в медіа та ін.

Варто додати, що в березні 2019 р. у рамках щорічної науково-практичної студентсько-викладацької конференції «Дні науки в Національному університеті «Острозька академія» студенти II курсу підготували груповий проєкт про правила висвітлення тем стигматизації, а в листопаді 2019 р. відбувся круглий стіл за темою «Регіональні медіа і права людини: куди йдемо?», підготовлений кафедрою журналістики й ініційований завідувачкою кафедри З.Годунок у межах проходження курсів підвищення кваліфікації / стажування «Академія з прав людини для викладачів та викладачок журналістики». Тут журналісти, редактори острозьких і рівненських ЗМІ зі студентами обговорювали проблеми і перспективи розвитку регіональних ЗМІ на цінностях прав людини. Отож системність підготовки студентів і студенток за принципами недискримінації й інклюзивності спричиняється до того, що вони, як журналісти й журналістки, готові до підготовки й опублікування матеріалів, які, по-перше, формуються за заданими принципами, по-друге, реалізують відповідне тематико-проблемне поле, по-третє, дотримуються і формальних вимог / характеристик тексту, як-от системне вживання фемінітивів.

4. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ

- Регіональні, місцеві ЗМІ є потужною платформою, власне *медіа*, до якого має доступ фактично кожний громадянин, отож тут можна публікувати привітання чи співчуття, ділитися враженнями від побаченого фільму, оприлюднювати свою позицію щодо певної проблеми тощо. Друковані ЗМІ, на наш погляд, заповнюють друковану площу, натомість інтернет-ЗМІ мають функції коментарів, які, однак, активніше застосовуються в соціальних мережах.
- Чим ширша територіально аудиторія регіонального ЗМІ (наприклад, газета «Життя і слово»), тим менше матеріалів у ньому публікується, ґрунтованих на цінностях прав людини, тому що основна функція, яку реалізує відповідний ЗМІ, – інформувати про події в регіоні, які носять, здебільшого, суспільно-політичний характер.
- На кількість матеріалів, ґрунтованих на цінностях прав людини, може впливати також репрезентування ЗМІ як гіперлокального.
- Є теми, на які журналісти й журналістки регіональних ЗМІ воліють не готувати матеріали (говоримо про видання «Замкова гора», «Життя і слово», частково про інтернет-ЗМІ «Район.Острог»), щоб не викликати невдоволення своєї цільової аудиторії, бо це призведе до певних репутаційних втрат. До таких тем належать, наприклад, ЛГБТ-спільнота як доволі дражливі елемент у малому регіональному консервативному містечку.
- Проблеми інклюзії, здебільшого, реалізовано у ЗМІ через інформування й роз'яснення органів публічної державної чи муніципальної влади. Інклюзія стосується, однак, тих груп, які так чи інакше входять у цільову аудиторію ЗМІ. Наприклад, у газетах «Замкова гора» чи «Життя і слово» публікують матеріали, присвячені інклюзії літніх людей, людей з інвалідністю, зокрема, й тих, які набули цього статусу у зв'язку з АТО / ООС на Сході України, людей, які мають певні соціальні пільги, та ін. Водночас «Острог. Інфо», орієнтуючись на іншу за віковою ознакою аудиторію, може порушувати інші теми, навіть такі, які для аналізованих друкованих ЗМІ є дражливими, зокрема й ЛГБТ-спільноти.
- Часто журналісти, редактори регіональних ЗМІ розуміють принцип інклюзивності як порушення певних тем (літніх людей, людей з інвалідністю тощо), а принцип недискримінації як використання фемінітивів. Але це поняття значно ширше й охоплює світоглядну позицію журналіста / журналістки. Принципи інклюзивності й недискримінації передбачають:

- 1) застосування певних жанрів (наприклад, портретні інтерв'ю й нарис, подорожній нарис, художній репортаж, тобто ті, які ґрунтуються на історії індивіда, сприяють повноцінному висвітленню позиції певної соціальної групи через індивіда як її представника);
  - 2) дотримання професійних журналістських стандартів, зокрема, балансу думок і точок зору, унеможливлення говорити про Іншого без представлення його позиції;
  - 3) порушення певних тем (життя маломобільних груп населення, людей з інвалідністю, літніх людей / характерні для друкованих ЗМІ «Життя і слово» й «Замкова гора»/, ЛГБТ-спільноти, релігійних меншин /більші можливості для їх висвітлення має гіперлокальний медіа «Острого.Інфо»/).
- Інтернет-ЗМІ значно гнучкіші, активніше сприймають і застосовують нові тенденції, долають нові виклики. В аналізованих ЗМІ працюють студенти бакалаврату чи магістратури, дописувачами є випускники спеціальності «Журналістика» Національного університету «Острозька академія»: так, редакторками в «Острого.Інфо» від самого початку були студентки бакалаврату, до кінця грудня єдиною редакторкою й журналісткою «Район.Острого» була студентка магістратури спеціальності «Журналістика» Галина Максимчук. Цільовою аудиторією аналізованих ЗМІ так само є молоді люди віком орієнтовно до 40–45 років.
  - Системне й послідовне застосування фемінітивів так само характерне для інтернет-ЗМІ. Друковані ЗМІ здебільшого дотримуються традиційних форм маскулінитивів, які є звичними, прийнятними для їх цільової аудиторії. Якщо з'являються матеріали з застосуванням фемінітивів, то спорадично.
  - Значний позитивний вплив має наявність освітніх, культурних, наукових осередків, як-от Острозька академія, що своєю діяльністю творять підґрунтя для порушення певних тем / проблем (діяльне співжиття), провадить активну волонтерську діяльність (студентів – найперше): долучення до БУР, організація благодійної акції зі збору книг для людей із ментальними порушеннями, які лікуються в Острозькій психіатричній лікарні тощо.

5. РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Важливо пам'ятати, що ЗМІ, зокрема, й регіональні, і місцеві, є не лише дзеркалом суспільного життя, їхня компетенція значно ширша: вони повинні сприяти підвищенню рівня право- і самосвідомості своєї аудиторії, її інтелектуального й духовного рівня, формувати громадянське суспільство, яке здатне відповідально діяти в межах своїх компетенцій. Отож реалізація практик ЗМІ, які сприяють цьому (дотримання професійних журналістських стандартів, дотримання принципів інклюзивності й недискримінації та ін.) є чинником забезпечення якісного, безпечного й комфортного співжиття.

2. Активно користуватися можливостями інтернету, соціальних мереж – так можна суттєво розширити аудиторію ЗМІ. Однак при цьому, очевидно, варто змінювати підхід щодо формування контенту, принципи подачі матеріалів. Це особливо актуально для друкованих ЗМІ, як-от: «Замкова гора» чи «Життя і слово»,- оскільки соціальні мережі, наприклад, Facebook, Telegram, Viber тощо, як правило, орієнтовані на молодшу аудиторію, порівняно з друкованим ЗМІ, а молодша аудиторія потребує іншої мови.

Друкованим ЗМІ варто також більшу увагу звертати на можливості, які може їм надати сайт. Наприклад, відсутність сайту міської газети Острога «Замкова гора» на сьогодні може стати позитивним чинником, який надасть редакції ЗМІ, перш за все, час, аби визначитися, якою має бути його концепція.

3. Журналісти й редактори місцевих ЗМІ повинні проходити певні тренінги, майстер-класи тощо за відповідною тематикою. По-перше, це можуть бути точково представлені програми, пропонувані, наприклад, університетами (інститутами, факультетами й кафедрами) журналістики чи соціальних комунікацій (кафедра журналістики Острозької академії могла б запропонувати відповідну програму для місцевих ЗМІ). По-друге, у зв'язку з порівняно невисоким рівнем якості регіональної журналістики, зокрема, і щодо питання реалізації в її межах принци-

пів недискримінації й інклюзивності, варто проводити централізоване спеціалізоване навчання: програми від Інституту Розвитку Регіональної Преси (ІРРП) чи іншої організації, які кількома хвилями могли б охопити редакції значної кількості ЗМІ, фінансовані спеціально державою, іншими донорами чи грантовими коштами.

4. Долучатися до реалізації медійних адвокаційних заходів / програм, які стосуються реалізації й захисту прав людини. Жителі м. Острого й Острозького району нині суттєво відділені один від одного. Їх єднання через ЗМІ, які читають, яким довіряють, і через захід, до якого долучилися, сприятиме інтегруванню різних суспільних груп, формуванню значно ефективніших зв'язків для спільного вирішення проблем суспільного життя на певній території.

Такі заходи можуть стосуватися, наприклад, залучення до активного суспільного життя людей з інвалідністю (в Острозі діють КЗ «Острозька спеціальна школа-інтернат №1 I–III ступенів», Острозька обласна психіатрична лікарня); збільшення кількості місць з універсальним дизайном, що поліпшить щоденне життя різних маломобільних груп міста й району – на початках, бо це значно менш дражлива група порівняно з ЛГБТ-спільнотою. Системна, послідовна робота, зокрема, й через ЗМІ, щодо інклюзії різних суспільних груп на місцях є одним із вагомих чинників супроти закриття, консервування місцевого населення.

Важливо, що ЗМІ м. Острого й Острозького району вже «єднуються»: «Замкова гора» публікує рекламу «Район. Острого» (наприклад, №49 від 06 грудня 2019 року); у «Замковій горі» друкує матеріали журналістка й редакторка інтернет-ЗМІ «Район.Острого» Галина Максимчук (до прикладу: «Юні театрали запросили у гості до казки» у №49 від 06 грудня 2019 року чи «Гімназисти взяли участь в екологічних заходах» у №40 від 04 жовтня 2019 року). Тобто, попри те, що місто Острого невелике й можна припустити, що тут нема про що писати, отож конкуренція між різними ЗМІ висока, журналісти й журналістки здатні ефективно співпрацювати, а, отже, долучення до певного заходу, який стосується прав людини, або його спільна організація може стати природним наслідком такої співпраці.

5. Застосовувати правильні номінації представників різних суспільних груп.

6. Не застосовувати мову ворожнечі як потенційно загрозову не лише тим, на кого безпосередньо спрямована, але й тим, від кого спрямована.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Життя і слово : громадсько-політична газета Острожчини. 2019. №73–100.
2. Життя і слово: громадсько-політична газета Острожчини. URL : <http://zhislovo.rv.ua/about>.
3. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015
4. Замкова гора : острозька міська газета. 2019. №36–51.
5. Кривко Н. Про медіа і права людини студенти говорили з місцевими журналістами. *Національний університет «Острозька академія»*. URL : <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2019/20-11-02>.
6. Острого.Інфо : громадське інформаційно-аналітичне агентство. URL : <https://ostroh.info/publications/>.
7. Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/917-19>.
8. Район.Острого : гіперлокальне інтернет-видання. URL : <https://ostrog.rayon.in.ua>.
9. Район.in.ua : мережа гіперлокальних інтернет-видань. URL : https://rayon.in.ua/about_us.
10. Юров А. Вступ до концепції прав людини : навч. посібн. / пер. На укр. мову О. Кіржой ; правозахисна орг. «Центр громадських свобод» в рамках проекту «Підтримка роботи правозахисного хабу для консолідації зусиль громадянського суспільства» ; за підтримки проекту ПРООН – Україна – «Демократизація та права людини в Україні». ФОП Бурнос С. О.

ПРАВА ЛЮДИНИ У ВІРТУАЛЬНОМУ СВІТІ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

Анастасія Кондрико, доцентка кафедри видавничої справи та редагування Запорізького національного університету.

Лекція орієнтована на висвітлення особливостей соціальних мереж як публічного майданчика для трансляції особистісного та суспільного досвіду користувачів. Соціально-мережевий простір є багатофункціональною площиною для традиційних і новітніх форм комунікації, а також для різних типів комунікаторів, що зумовлює наявність постійних порушень прав останніх та, як наслідок, актуалізує необхідність знання та дотримання певних правил. У тексті окреслено загрози та ризики активного перебування в онлайн-середовищі.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Соціальні мережі як новітні медіа.
2. Тенденції та перспективи світових інтернет-спільнот.
3. Небезпеки порушення прав людини у соцмережах.
4. Соціальні мережі та кримінальні правопорушення: точки перетину.

1. СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК НОВІТНІ МЕДІА

Соціальні мережі – спільноти інтернет-користувачів, об'єднаних за певною ознакою (статус, стать, професія, вік, уподобання, національність та ін.) на платформі спеціального електронного ресурсу. Праобрази сучасних соціальних мереж, що мали на меті встановлення та підтримку бізнес-контактів, виникли у середині 90-х р.р XX ст. Наступною еволюційною ланкою стала поява форумів за інтересами, ступінь відкритості яких для користувачів був різним. Поступово ідея опосередкованого спілкування набула масової популярності; серед чинників швидкого поширення варто назвати доступність, зручність, відсутність територіальних кордонів та часових обмежень, можливості самовираження, соціалізації, інтеграції тощо.

Як наслідок, у середині 2000-х рр. людство ініціювало зародження новітніх інтерактивних медіа. А вже у 2019 році до списку найпопулярніших соціальних мереж увійшли Facebook, YouTube, WhatsApp, Messenger, WeChat, Instagram, якими користуються від 1 до 2,2 млрд. осіб щомісяця. Також значну чисельність юзерів мають QQ, Tumblr, Qzone, Tik Tok, Sina Weibo, Twitter, Reddit, Baidu Tieba, LinkedIn, Viber, Snapchat, Pinterest, Line, Telegram.

Соціальні мережі класифікують за низкою ознак:

- доступністю (закриті, відкриті, змішані);
- географічним розташуванням (світові, обмежені країною, локальні);
- спрямуванням (особисті, професійні, тематичні);

- призначенням (для спілкування, обміну медіаконтентом, колективних переговорів, авторського запису, збору та поширення обраної комунікатором інформації, об'єднання за інтересами) і т.п.

Спектр соціальних мереж постійно розширюється, набуваючи нових, суспільно запитуваних різновидів та відгалужень.

Використання соціальних медіа не вимагає від його користувача особливої підготовки, що зумовлено елементарністю початкової реєстрації, механізму заповнення ресурсів бажаним контентом (текстовим, візуальним, аудіальним, комбінованим) у довільний спосіб, алгоритму ведення дискусій та коментування інформації. Як наслідок, майже кожен власник комп'ютера, підключеного до мережі Інтернет, може заявити про своє існування та висловити погляди у всіх функціонуючих соціальних мережах.

З іншого боку, існує і технічна сторона таких новітніх медіа, що ґрунтується на залученні цілої системи серверів по всьому світу, адміністратори яких щодня працюють над удосконаленням та оптимізацією інтернет-ресурсів. Треба зауважити, що підвищення їх ефективності стає можливим лише за умови наявності та опрацювання певної інформації про користувачів, які і надаються останніми завдяки необхідності реєстрації та під час оприлюднення контенту (фотографії з позначеними на них людьми, геолокація, конкретизація часу тощо).

Тож разом із соціально-мережевими платформами сформувався й зберігається величезний масив персональних даних, що систематично оцінюється та використовується рекламодавцями для пошуку своїх таргетингових користувачів.

2. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СВІТОВИХ ІНТЕРНЕТ-СПІЛЬНОТ

Сьогодні для соціальних мереж характерне активне збільшення аудиторії, постійна поява нових сервісів (зокрема, чатботів – віртуальних помічників, що надають інформацію в автоматизованому режимі); суттєвим впливом глобалізації, що спричиняє поступове витіснення глобальними соціальними мережами національних. Набувши рис повноцінних засобів масової інформації, вони вже стали інструментами бізнес-сфери, освітнього процесу, правоохоронної діяльності.

Так, соціальні мережі дозволяють завчасно виявляти активність при підготовці масових заворушень: зокрема, британські дослідники («Cardiff University») продемонстрували їх здатність прогнозувати масові акції оперативніше за поліцію навіть з випередженням до однієї години. Беручи за основу інформацію про заворушення в Лондоні 2011 року, фахівці розробили алгоритм автоматичного сканування Twitter з метою прогнозування потенційно небезпечних подій за допомогою визначення високої ймовірності виникнення значних скупчень людей у реальному часі. Система враховує час і місце публікації повідомлень, їх зміст.

Варто зауважити і збільшення можливостей соціальних мереж у процесі збору та трансляції відеоконтенту з місця події. Підвищуючи рівень поінформованості людини, використання цього механізму призвело до появи новітнього різновиду розвідки – розвідки в соціальних мережах (social media intelligence, або SOCMINT), що впроваджується як державними правоохоронними, так і цивільними структурами. Загалом, загроза використання соціальних мереж для негативного інформаційно-психологічного впливу на обрані цільові аудиторії стала реальністю: від внутрішньополітичної боротьби і виборчих технологій до дестабілізації суспільно-політичної обстановки в державі або інформаційної підтримки збройного протистояння.

Останні дослідження соціальних мереж дозволяють виокремити такі найближчі перспективи їх розвитку:

- загострення потреби користувачів у конфіденційності й надалі змушуватиме розробників шукати та запроваджувати закриті способи передачі інформації (так, нещодавно в Instagram було запущено

- Threads – сервіс, що дозволяє обмінюватися інформацією тільки з вузьким колом осіб, а новий пристрій від Facebook під назвою Portal відкриває можливості здійснювати відеодзвінки з особистих контактів месенджера соціальної мережі та влаштовувати відео-трансляції);
- усвідомлення бізнесом необхідності демонстрації своєї соціальної відповідальності з метою привернення уваги та, як наслідок, збільшення прибутку, породжуватиме підвищення відповідної активності у соціальних мережах: висвітлення публічної солідарності та корисних ініціатив у боротьбі з гострими суспільними проблемами стане масовим та постійним;
  - нові мережі втрачатимуть свою популярність у світовому інформаційному просторі так само швидко, як і набуватимуть її: такі процеси можна вже зараз простежити на прикладі TikTok, Lasso, Reels;
  - наявність загрозливої тенденції збільшення провокативного контенту, троллінгу, взаємних образ, швидкої популяризації певних ідей та формування стереотипів призведе до намагань обмежити вплив блогерів та лідерів думок на масову аудиторію за допомогою приховувань кількості уподобань та репостів;
  - перенасичення рекламою досягне критичної точки: підвищуватиметься активність використання користувачами браузерних блокувальників реклами, продовжуватимуть з'являтися мережі, що існують за рахунок пожертвувань та диверсифікації (ігрова індустрія, електронна торгівля, підписка на відео тощо).

3. НЕБЕЗПЕКИ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СОЦМЕРЕЖАХ

Права людини – це людські можливості чинити певні дії для забезпечення власного існування та задоволення потреб. Вони поділяються на природні, що неподільно пов'язані з життям, та набуті, які характеризують соціально-політичний статус. Відповідно до II розділу Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», їх можна згрупувати таким чином:

- *особисті права і свободи людини, пов'язані з її сутністю як фізичної особи*: право на вільний розвиток особистості (ст. 23); право на рівність незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ст. 24); право на громадянство та його зміну (ст. 25); невід'ємне право на життя (ст. 27); право на повагу до гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32); право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33); право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів та переконань (ст. 34); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35);
- *політичні права і свободи громадянина України, пов'язані з взаємовідносинами особи і держави, особи і органів державної влади та місцевого самоврядування, особи і політичних партій та інших політичних інститутів держави та суспільства* (ст. 36-40);
- *економічні, культурні, соціальні, екологічні та сімейні права людини*: право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатом своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право кожного на підприємницьку діяльність (ст. 42); право на працю (ст. 43); право працюючих на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів (ст. 44); право працюючих на відпочинок (ст. 45); право громадян на соціальний захист (ст. 46); право кожного на житло (ст. 47); право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50); право, пов'язане із забезпеченням

вільної згоди на шлюб, охороною материнства і батьківства, дитини і сім'ї (ст. 51-52); право кожного на освіту (ст. 53); право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист її результатів, авторських прав, інтересів, що виникають у зв'язку з ними (ст. 54).

Соціальні мережі, з одного боку, дають можливість для реалізації більшості прав, однак, з іншого, – часто ця можливість є ілюзорною, такою ж віртуальною, як і самі електронні ресурси.

Так, у 2016 році у Російській Федерації було ухвалено пакет документів (так звані «закони Яровой»), що надав право Федеральній службі безпеки доступ до практично всіх особистих даних користувачів інтернет-ресурсів, зареєстрованих у РФ. У такий спосіб спецслужба отримала законне право втручатися в особисте життя не тільки громадян РФ, а й іноземців. Йдеться про можливість державних структур, за потреби, безперешкодно отримати логіни, електронні адреси користувачів, списки їхніх контактів, відомості про листування (кількість, обсяг, адресати повідомлень) від власників серверів, блог-хостингів, форумів та соцмереж. Очевидно, питання конфіденційності та захисту даних усіх, без винятку, користувачів поступилося місцем державним інтересам та політичним пріоритетам.

За рік, 2017 року, тодішній президент України Петро Порошенко наказом № 133/2017 ввів у дію рішення Ради національної безпеки України «Про застосування персональних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», яким заборонив інтернет-провайдерам надавати послуги з доступу користувачам мережі до низки російських інформаційних ресурсів та порталів, зокрема, й до соціальних «Вконтакте» та «Однокласники». Проте значний відсоток українців, не зважаючи на заборону, продовжує користуватися забороненими ресурсами, застосовуючи спеціалізовані програми для надання конфіденційності такій діяльності та, водночас, нехтуючи особистою безпекою та піддаючи іноземній інтервенції український інформаційний простір.

Ще однією загрозою, що уможливорює соціальна мережа, є порушення авторського права. У законі України «Про авторське право і суміжні права» зазначено: *«охороні... підлягають всі твори, зазначені у частині першій цієї статті, як оприлюднені, так і не оприлюднені, як завершені, так і незавершені, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, мети (освіта, інформація, реклама, пропаганда, розваги тощо)»* (ч. 2 ст. 8). Твори, розміщені у мережі Інтернет, не є винятком і так само підлягають правовій охороні. Причому навіть якщо твором є запис на власній сторінці чи селфі, розміщення його для загального доступу в мережі теж підпадає під норму закону. Використання ж твору без згоди автора і виплати йому винагороди призводить до відповідальності (як правило, цивільно-правової, у вигляді стягнення в судовому порядку з порушника грошової суми винагороди або компенсації).

Тож, на думку О. Зернецької, складна ситуація зі збереженням прайвеси в соціальних мережах ставить складні питання як перед творцями Інтернету, так і перед глобальною інтернет-спільнотою: як зберегти право на свободу слова та комунікацію в глобальній громадській комунікаційній сфері і не перетворитися на об'єкт для стеження, аналізу та використання різними інституціями – від спецслужб до маркетологів і рекламодавців.

4. СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ І КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ: ТОЧКИ ПЕРЕТИНУ

За даними дослідження В. Гавловського, реалізованого за допомогою аналізу кримінальних правопорушень 2016 року, фабули, у яких був присутній контент, пов'язаний із соціальними мережами, найчастіше слугують інструментом для таких кримінальних правопорушень, зафіксованих у Кримінальному кодексі України:

- шахрайство (ст. 190);
- злочини, пов'язані з ввезенням, виготовленням, збутом і розповсюдженням порнографічних предметів (ст. 301);

- злочини, пов'язані із ввезенням, виготовленням або розповсюдженням творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (ст. 300);
- погроза вбивством (ч. 1 ст. 129);
- порушення недоторканності приватного життя (ч.1 ст. 182);
- розбещення неповнолітніх (ст. 156).

Нині соцмережі також використовуються для вчинення та надання інформації, що може свідчити про вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з

- доведенням до самогубства (ст. 120);
- підкупом виборця, учасника референдуму (ст. 160);
- порушенням рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (ст. 161);
- порушенням таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи інших іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер (ст. 163);
- перешкоджанням законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (ст. 170);
- перешкоджанням законній професійній діяльності журналістів (ст. 171);
- крадіжкою (ст. 185);
- грабежем (ст. 186);
- вимаганням (ст. 189);
- заподіянням майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст. 192);
- зайняттям гральним бізнесом (ст. 203-2);
- створенням непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ст. 260);
- хуліганством (ст. 296);
- незаконним виробництвом, виготовленням, придбанням, зберіганням, перевезенням, пересиланням чи збутом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 307, 309);
- незаконним виробництвом, виготовленням, придбанням, перевезенням, пересиланням, зберіганням з метою збуту або збутом отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів (ст. 321);
- наругою над державними символами (ст. 338);
- виготовленням, поширенням комуністичної, нацистської символіки та пропагандою комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) режимів (ст. 436-1) та ін.

Кількість кримінальних проявів у соціальних мережах об'єктивно оцінити складно, що зумовлюється недосконалістю статистичної звітності правоохоронних органів та труднощами у виявленні, розслідуванні та розкритті злочинів, скоєних із використанням відповідних інформаційних технологій. Проте уже нині стає зрозумілим, що саме у віртуальному світі збільшуватиметься кількість злочинів, тож має бути підвищена увага як дослідників, так і медіа до розвитку соціальних мереж і захисту прав людини у віртуальному просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гавловський В. Кримінологічний аналіз злочинів, учинених з використанням соціальних мереж. *Інформація і право*. 2017. № 3 (22). URL : <http://ippi.org.ua/gavlovskii-vd-kriminologichnii-analiz-zlochiv-uchinenikh-z-vikoristannyam-sotsialnikh-merezh-st-10>.
2. Зернецька О. Глобальні соціальні мережі та кібербезпека особистості. *Право. Безпека особистості*. URL : https://www.viche_2016_1-2_14.pdf.
3. Конституція України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. *Кримінальні загрози в секторі безпеки : практики ефективного реагування*. Матеріали панельної дискусії III Харків. міжнар. юридичного форуму «Право», м. Харків, 26 верес. 2019 р. Харків : Право, 2019. 176 с.
5. Кримінальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
6. Найпопулярніші соцмережі світу (2019) та рейтинг України. *FutureNow*. URL : <https://futurenow.com.ua/21-najpopulyarnishyh-sotsialnyh-merezh-svitu-ta-rejtyng-ukrayiny>.
7. Попова Т. Соціальні мережі, кібератаки та гібридні війни. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28598299.html>.
8. Турчин А. Класифікація соціальних мереж. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 23-25 листопада 2016 року, м. Кропивницький. С. 206.
9. Чернець О. Соціальні мережі стануть менш «соціальними». URL : <https://www.chernets.pro/u-2020-rotsi-sotsialni-merezhi-stanut-mensh-sotsialny-my>.

МЕДІАЕТИКА ТА ЦІННОСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анна Боровик, доцентка кафедри реклами та зав'язків з громадськістю, кандидатка наук із соціальних комунікацій Дніпровського національного університету імені О. Гончара.

У лекції розглянуто поняття етика та медіаетика, основні категорії етики та медіаетики. Розкрито сутність поняття «права людини». Проаналізовано Кодекс етики українського журналіста з позицій цінності прав людини. Проаналізовано медіакритичний дискурс як один зі способів захисту прав людини.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Поняття етика та медіаетика.
2. Права людини: термінологічний аналіз та медіаетичний аспект.
3. Медіакультура як середовище розвитку медіаетики.
4. Медіакритичний дискурс як спосіб захисту прав людини.

1. ПОНЯТТЯ ЕТИКА ТА МЕДІАЕТИКА

Розглянемо поняття «етика» та особливості його формування. Потрібно відзначити, що традиція розуміння тлумачення понять «етика» та «мораль» сягає ранньої античності. Саме тоді відбувається розклад родового ладу і формування рабовласництва. Термін «етика» етимологічно походить від давньогрецького слова «ηθος» (латинізоване – «ethos»). Зокрема, у Гомера воно «зустрічається у значеннях «місцеперебування», «житло», «стійло», «хлів». Із інших найдавніших значень слова «ηθος» (етос) можна виділити «навичка», «звичайність», «звичай», «звичка», «спосіб дій», а також більш абстрактні – «порядок», «характер» (у розумінні «особливості», «риси»), «якості» тощо».

Через певний час поняття етосу починають вживати для характеристики внутрішньої душевної конституції людини у розумінні «душевного складу», «нраву», «вдачі». «Таке слововживання зустрічається у Есхіла, Софокла, Геракліта, навіть у Платона та Аристотеля, які, звичайно ж, розуміють, що психіка індивіда та моральні вимоги, що йому висувуються, – далеко не одне й те саме». Це стає ґрунтом для уведення Аристотелем (384-322 р. до н. е.) прикметника «етичний». Аристотель цим прикметником означив особливий клас людських чеснот, а саме чеснот характеру (мужність, поміркованість тощо), котрі відрізняються від чеснот розуму або діано-етичних чеснот».

Таким чином, ми можемо вести мову про певну рису людського характеру, що виникає в людині як притаманна їй психіці риса, яка згодом може стати об'єктом оцінки. Для означення науки, що покликана досліджувати людські чесноти, Аристотель запроваджує ще одне похідне від етосу слово – «етика» (грецькою «ητικος»; латинською «ethika»). Слово «етика» одночасно означає «сумирний», «лагідний», «м'який». Цей же мислитель залишив праці, до назви яких уперше входить слово «етика»: «Нікомахова етика», «Евдемова етика» та «Велика етика» (становить стислий конспект перших двох праць).

Таким чином, у IV ст. до н. е. етична наука отримує своє ім'я, що існує вже понад дві тисячі років. Історія поняття «етика» повторюється у римській традиції. У латинській мові здавна існувало слово «mos» (у множині –

«mores»), яке, подібно до грецького «етос», означало «закон», «правило», «припис». «Однак цей власне моральнісний смисл слова «mos-mores» є всього лиш одним з багатьох його значень, більшість з яких не мають прямого відношення до моралі. У більш широкому смислі mos – це «звичай», «спосіб дій», «поведінка» загалом, а також «мода», «покрій» (одягу), «характер» (не тільки людини, але і якого-небудь явища), нарешті, зовсім вже абстрактно розуміється так, як «властивість», «якість».

Маючи на увазі цей комплекс значень, римський оратор та політичний діяч Марк Тулій Цицерон (106 – 43 р. до н. е.) «утворює від іменника mos – з прямим посиланням на аналогічну операцію Аристотеля – прикметник «moralis» – «той, що стосується вдачі, характеру, звичаїв». Згодом цей неологізм широко використовує Сенека Старший (бл. 54 р. до н. е. – бл. 39 р. н. е.) та інші римські письменники і філософи. Дещо пізніше (у IV ст. н. е.) виникає термін «moralitas» – мораль. Цікаво, що за етимологічним змістом грецьке «ethike» й латинське «moralitas» збігаються. Ці поняття були створені філософами для означення певної області дослідження.

Якщо говорити про сучасну українську мову, то вживаним аналогом є скалькований з латини термін «моральність». Тому маємо три поняття, що вживаються як синоніми: «етика», «мораль», «моральність». Однак вже поверховий погляд засвідчує їх принципову нетотожність, суттєві відмінності одне від одного. Навіть у побуті ми наповнюємо ці поняття різним змістом.

Нагадаємо, що основними категоріями етики є

- *Добро і зло* – охоплюють явище моралі в цілому, слугують підставою моральної оцінки конкретних явищ. Важливим є те, що які б інші категорії етики ми не розглядали, вони тим чи іншим чином пов'язані з категоріями добра як морального ідеалу. Це значить, що моральність як певне дійсне явище людського життя укорінене у тому змісті та в тій спрямованості, що визначаються добром. Добро, ідеал визначають зміст усіх інших категорій, конкретизуються в них.
- *Справедливість* – стосується конкретного співвідношення добра і зла; це характеристика моральної міри у людських відносинах.
- *Обов'язок* – охоплює сферу моральних вимог суспільства до людини та, з іншого боку, їх виконання людиною, усвідомлення людиною відповідальності за свої вчинки.
- *Чесць та гідність* – охоплюють сферу самосвідомості особистості, оцінку її з боку суспільства, самоповагу.
- *Совість(сумління)* – охоплює найбільш інтимну сферу самоконтролю та самооцінки поведінки особистості.

Усі категорії етики тільки тоді набувають усталеного та виправданого змісту, коли вони складають цілісну взаємопов'язану систему, в якій кожна включена в необхідні зв'язки і не замінюється іншими. Звідси випливає висновок: якщо ми бажаємо виважено міркувати про щось в етичному плані, ми повинні пройти через систему категоріальних визначень.

Що стосується поняття «медіаетика», то можемо розглядати медіаетику як набір правил і норм поведінки, яких мають дотримуватися всі, хто збирає, опрацьовує та поширює масову інформацію. Цю компетенцію розкриває кодекс етики працівників в медіасередовищі, тобто говоримо про професійну компетенцію.

Медіаетика становить комплекс етичних норм, які є основою професійної діяльності працівників у медіасередовищі (зокрема, журналістів, редакторів, рекламистів, піарників).

Наскільки наявність етичного кодексу може бути запорукою дотримання етичних правил і норм?

У різні часи кодекси етики відігравали роль чи то договорів щодо взаємних зобов'язань, чи то правил, які регулювали якісні показники в роботі журналіста або рекламіста, чи то декларацій, що захищали принципи й позиції медійного каналу.

Чи можливо створити ідеальну інструкцію, виконуючи яку, вдасться уникнути помилок?

Напевно, ні, тому що етика – це та сфера людських взаємин, у якій ми говоримо про довіру, моральність, пошану до традицій.

Маємо акцентувати увагу на тому, що деякі особливості фахової діяльності – зокрема, дотримання законів, етичних норм, а головне – професійних стандартів, – є беззастережною умовою ефективної системи медіа в країні.

Адже медіадіяльність практично завжди орієнтована на формування суспільної думки, реалізацію впливових потенціалів, формування ставлення до різних груп населення та способи їх підтримки. Саме тому це призводить до порушень питань етичності, питань фахових стандартів та визначення соціально виправданих орієнтирів. Маємо зробити акцент на діяльності громадських організацій, які можуть виступати регуляторами, наприклад, Комісії з журналістської етики в структурі Національної спілки журналістів України.

Потрібно визнати, що одним з пріоритетних напрямків медіаетики є увага до прав людини.

2. ПРАВА ЛЮДИНИ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА МЕДІАЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Права і свободи людини належать виключно до відносин людини і держави. Розрізняють права людини, права особи та права громадянина. У нашій лекції ми зосередимо увагу саме на правах людини.

Фундаментальний документ щодо прав людини – Загальна декларація прав людини, яку ухвалили у 1948 році. І ми маємо звернути увагу на першу статтю, щоб дати аналіз характеристик людини: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства».

Відповідно до Декларації прав людини, у 1950 році було прийнято Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська Конвенція з прав людини), у якій гарантовано права і свободи, на сторожі яких стоїть Європейський суд з прав людини.

Що таке права людини? Правозахисник А. Юров дає наступне визначення: «Права людини – це не абстрактне поняття і не багатотомний перелік законів, а всього лише набір з 20–30 правил, що обмежують владу [більшості] по відношенню до окремої людини (яка загалом є найменшою та найприроднішою меншістю, бо кожен з нас унікальний і неповторний). Права людини – це те, що перешкоджає владі більшості втручатися в життя меншин, включаючи граничну меншість – окремого індивідуума».

Права людини – це міжнародна система захисту індивідуума від державних і місцевих органів влади, вбудована в національне законодавство.

Потрібно розуміти, що права людини – це не тільки і не стільки національні правові норми, скільки права та свободи, зафіксовані в міжнародних документах.

Андрій Юров зазначає, що в словосполученні «права людини» закладені три моменти, які, з одного боку, начебто всім зрозумілі, з іншого боку, – дуже суперечливі (проблема «людини», проблема «права» і проблема їх

співвідношення). Саме складністю понять «право» і «людина» та їх зіткненням формується ідеологічна основа і, можливо, суперечність, яка закладена у словосполученні «права людини».

Існує дві основні групи прав людини – матеріальні та процесуальні. Матеріальні права охоплюють конкретні права і свободи, що належать людині: свобода слова, свобода совісті, свобода вибору місця проживання, право на освіту, право на доступ до інформації про діяльність державних органів, право на зібрання та об'єднання та ін.

Процесуальні права – це надані в розпорядження людини способи дії і пов'язані з ними інститути, за допомогою яких людина змушує владу дотримуватись і виконувати права (напр., суд). Права (інколи їх називають позитивними правами) – це активні обов'язки влади стосовно кожного з нас (наприклад, право на освіту). Свободи (негативні права) – накладені на владу заборони втручатися в ті чи ті сфери нашого життя.

«Мир, прогрес, права людини – ці три цілі нерозривно пов'язані, не можна досягти будь-якої однієї з них, зневажаючи іншими», – зазначав А. Сахаров.

Є поняття «основні, фундаментальні права і свободи людини». Це ті права, що закріплені у міжнародних нормах і в основному законі держави – Конституції України. Ці права є основними, фундаментальними, конституційними.

Яким чином реалізувати права людини, хто повинен стежити за дотриманням прав людини і яким чином людина може захистити себе, якщо її права людини порушуються?

Має місце розмова про права людини з точки зору правових норм.

Права людини – чіткі правові норми і механізми, що ефективно працюють: те, що в міжнародній термінології часто називають «міжнародне право прав людини».

Кожна людина, кожна особистість наділена певним набором фундаментальних прав безпосередньо через своє людське походження, через людську гідність, якою наділені всі люди – від народження до смерті. І ці права ніяк не пов'язані з належністю людини до будь-якої соціальної групи або класу, а належать їй персонально.

Загальна Декларація прав людини, прийнята 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН, проголошує, що *«визнання гідності є ... основою свободи, справедливості та загального миру»*. Стаття 1 Декларації проголошує: *«Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства»*.

Відповідно до Загальної Декларації прав людини, 1950 року було прийнято Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська Конвенція з прав людини), в якій гарантуються права і свободи, на сторожі яких стоїть Європейський суд з прав людини.

Дотримання прав людини – це відсутність страху, ненависті, агресії, воєн. У своїй Нобелівській промові А. Сахаров наголошував, що визнання гідності, властивої усім членам людської сім'ї, їх рівних і невід'ємних прав є основою свободи, справедливості та загального миру.

Медіаетика має стояти на варті щодо дотримання прав людини. Медіа можуть виступати в певному розумінні захисниками прав людини. По-перше, в медіа середовищі не мають з'являтися матеріали, які б порушували права будь-якої людини. По-друге, медіа мають обирати позицію, яка має на меті впровадження правозахисної (адвокаційної журналістики).

Правозахисна журналістика (ширше – адвокаційна журналістика) – це журналістська практика в Україні, яка базується на цінностях прав людини. Це журналістика сенсів і системності в захисті прав людини.

Журналістика – професія суспільно-відповідальна. Журналістська етика – основа якісної журналістики. Журналіст має постійно відчувати відповідальність за своє слово. Адже слово журналіста може стати зброєю. Воно може вбивати, роз'єднувати, вводити людину у відчай, призводити до розпачу, а може відігравати позитивну роль: об'єднувати зусилля людей навколо вирішення важливих проблем, підбадьорювати, давати надію.

Як стверджує фінський дослідник Ларс Бруун, першим документально зафіксованим етичним документом був шведський Кодекс етики журналістів (1899), що не був тоді широко поширений.

Першим визнаним етичним національним документом журналістів вважають «Хартію професійних обов'язків французьких журналістів», прийняту французьким Національним синдикатом журналістів у 1918 р.

Основними журналістськими стандартами, якими керується журналіст у своїй професійній діяльності, є такі: баланс думок і точок зору, оперативність, достовірність (посилання на джерела), відокремлення фактів від коментарів, точність, повнота представлення фактів та інформації по проблемі.

Головними нормативними джерелами, де відображені дані стандарти, є Кодекс етики українського журналіста, Декларація принципів поведінки журналістів Міжнародної федерації журналістів та інші міжнародні стандарти і принципи журналістської етики.

Розглянемо ті статті з Кодексу етики українського журналіста, які перетинаються з питанням дотримання прав людини. Хоча зрозуміло, що Кодекс етики українського журналіста обов'язковий за усіма статтями без винятків.

Стаття 3. Журналіст має з повагою ставитися до приватного життя людини.

Журналіст має з повагою ставитися до приватного життя людини. При цьому не виключається його право на журналістське розслідування, пов'язане з тими або іншими подіями і фактами, що мають громадське звучання і покликані захищати інтереси суспільства та особи.

Стаття 4. Неупередженість.

Журналіст має неупереджено та справедливо ставитися до учасників подій, які висвітлює. Він не повинен умисно вводити учасників таких подій в оману або викривляти їх погляди. Може йтися про упереджене ставлення до певних людей, які мають належність до тих чи інших груп чи категорій. Наприклад, стереотипне ставлення до ромів, людей з інвалідністю, ЛГБТ, людей із ВІЛ позитивним статусом тощо.

Стаття 5. Тактовність.

Журналіст має з повагою ставитися до культурних особливостей, релігійних переконань і приватного життя осіб у тих випадках, коли це не суперечить його обов'язкам.

Ставлення журналіста до людей має бути максимально тактовним. Особливої тактовності потребує спілкування з дітьми, людьми з інвалідністю, людьми похилого віку. Хоча, звичайно, тактовність має бути у спілкуванні з будь-якою людиною незалежно від її національності, релігії, професії, статусу, матеріального становища тощо.

Усвідомлюючи, що збір і повідомлення інформації можуть заподіяти шкоду або створити незручності, журналіст не повинен виправдовувати зухвальство пошуком інформації.

Стаття 6. Відповідальність.

Журналіст несе відповідальність перед суспільством за забезпечення права на знання правди, а також за зміст та якість інформації, яку поширює за власним підписом, за псевдонімом чи анонімно але з його відома та згоди.

Якщо сталася помилка, то журналіст має визнавати свої помилки і виправляти їх швидко і якісно у спосіб, який надає максимальну можливість споживачам інформації помітити такі виправлення, з обов'язковим посиланням на попереднє помилкове повідомлення. За необхідності, журналіст має вибачитися через засоби масової інформації.

Стаття 7. Правдивість.

Журналіст повинен надавати споживачам інформації правдиве зображення дійсності, викладати факти, зберігаючи їх справжній сенс, не допускаючи неповноти та спотворень, розкриваючи причини, наслідки, контекст подій та найважливіші зв'язки для забезпечення суспільства достатньою кількістю матеріалу, що дає можливість сформулювати точне і найбільш адекватне уявлення про сьогоднішнє. Правда не може бути викривлена або спотворена, навіть якщо журналіст має своє бачення тієї чи іншої ситуації або має свої стереотипні уявлення щодо людини або групи людей.

Стаття 8. Повага до особистого життя.

Журналіст, висвітлюючи інформацію, зобов'язаний з повагою ставитися до приватного життя особи та не розповсюджувати без її згоди інформацію про стан її здоров'я, сімейне життя, сексуальну орієнтацію, дозвілля, релігійні переконання тощо. Мова про визнання цінності життя будь-якої людини та повагу до її вибору та переконань.

Стаття 15. Ніхто не може бути дискримінований через свою стать, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні уподобання. Вказувати на відповідні ознаки особи (групи людей) слід лише у випадках, коли ця інформація є неодмінною складовою матеріалу.

Наявне формування професійної моральної культури журналіста, який зобов'язаний дотримуватися вимог журналістської етики, свідомо формувати моральну культуру соціуму через ЗМІ й робити правильний моральний вибір у професійній діяльності.

Ця стаття говорить про неможливість дискримінації людини, що зазначається і в Декларації прав людини.

Таким чином, для кожного журналіста (і як людини-професіонала, і як громадянина України) суспільно значущим вмінням є ідентифікація державою та її інститутами влади порушень прав людини. Іншими словами, базові завдання української журналістики позначено смислами підвищення обізнаності у сфері прав людини, рівності та недискримінації, посилення чутливості ЗМІ до проблематики меншин і вразливих груп, а також дотримання етичних журналістських стандартів у висвітленні питань, пов'язаних із правами людини

Медіаетика стосується не тільки журналістської етики. Спеціалізовані етичні принципи передбачають розподіл медіасфери на окремі професії. Мова також і про етику PR та етику рекламної діяльності.

Як зазначає Сем Блек, public relations можуть бути вдалими тільки тоді, коли базуються на етичних нормах. Європейська Конфедерація PR прийняла свій кодекс в 1989 році. Кодекс зобов'язує кожного працівника PR поважати принципи, які закладені в Декларації прав людини. Вірність професійним стандартам та етичність поведінки є показниками професійності PR-спеціаліста.

Щодо етичних засад рекламної діяльності, то на міжнародному рівні рекламну діяльність регулює Міжнародний кодекс рекламної практики, що був прийнятий Міжнародною торговельною палатою (МТП).

Діюча редакція Міжнародного кодексу рекламної практики МТП дотримується політики МТП із підтримки високих етичних стандартів маркетингу за допомогою саморегулювання, що діє на підставі законодавства окремих країн і міжнародного права.

Згідно з Кодексом, до норм рекламної діяльності належать благопристойність, чесність, справедливість, захист прав особистості, посилання на докази та свідчення незацікавлених осіб, можливість чіткої ідентифікації рекламного звернення, гарантування безпеки користування товаром, заборона підриву або незаконного використання доброго імені конкурентів, а також використання порівнянь, що заводять в оману та інших методів недобросовісної конкуренції.

З позицій прав людини, у рекламних зверненнях в жодному разі не має бути дискримінації за будь-якою ознакою.

Таким чином, можемо говорити про необхідність формування соціальної відповідальності у діяльності сучасної української медіаспільноти. Соціальну відповідальність мас-медіа визначено як соціальну позицію та поведінку суб'єктів мас-медіа (медійників, медійних спільнот та організацій), що спрямовані на дотримання у професійній діяльності стандартів журналістської роботи і дій, які сприяють дотримання прав людини, задоволенню потреб суспільства та налагодженню суспільного діалогу. Провідним медіапринципом правозахисної журналістики є людиноцентричність, тобто намагання концентруватися довкола окремих, різних людей, але рівних у правах, на засадах включення (інклюзивність) їхніх інтересів, голосів, запитів, питань і проблем у журналістські матеріали.

3. МЕДІАКУЛЬТУРА ЯК СЕРЕДОВИЩЕ РОЗВИТКУ МЕДІАЕТИКИ

Медіакультура активно розробляє і застосовує нові методи, засоби і технології постмодерністської манери письма, медіа активно звертаються до системи образотворення, до використання літературних, мистецьких, психологічних, маркетингових та соціальних методик у творенні тексту.

Дослідниця Н.І.Зражевська відзначає, що медіакультура постала простором формування та функціонування ідеології, культури, цінностей, явила собою медіатизоване поле символічних конструкцій мови, образів, звуків, що створюють специфічний культурний простір, більш сконструйований, ніж той, що відбиває реальну дійсність.

Медіакультура почала мислитися в категоріях техногенної цивілізації з її особливими віртуальними цінностями, ідеологіями і симулякрами, мережевими стосунками, що змінюють природу як соціальності, так і ідентичності.

Медіакультура має справу із символічними формами, які продукує індустрія медіа, тому виникнення і розвиток мас-медіа може розглядатися як глибинна безперервна трансформація засобів виробництва і циркуляції символічних форм у сучасних суспільствах

Постає питання: від чого залежить формування етичної культури та медіакультури? Етична культура залежить від загальнолюдської моралі, цінностей суспільства, національної культури, особистої культури. Сучасна медіакультура представляє собою особливу нову форму медіакомунікації, яка проникає в усі сфери життя людини: бізнес, освіту, політику, культуру. Віртуалізація, ігрофікація, неієрархічність, блицкомунікація, персоналізація обумовлюють процес сучасних культурних змін. Нові медіа трансформують медіакультуру, вони впливають не тільки на традиційні засоби передачі інформації, а і на весь спектр соціальних комунікацій, змінюючи їх форму і зміст і впливаючи на повсякденне життя.

В. Різун впевнений, що висока медіакультура суспільства, а значить, і розвинена система безперервної медіаосвіти, яка формує медіакритичне ставлення людей до ЗМІ, робить їх медіаграмотними користувачами / споживачами комунікаційних продуктів та послуг, є необхідною умовою існування медіакомунікацій як виду соціальних комунікацій. Саме завдяки високій медіакультурі можна вирішити проблему демократичного співіснування ЗМІ та мас-медійної аудиторії: ЗМІ змушені будуть дотримуватися професійних стандартів, інакше

вони зазнають нищівної критики з боку аудиторії, а, значить, втрачять рекламодавця; аудиторія отримає ті продукти і ті послуги, які їй потрібні.

Таким чином, дослідник порушує засадничі питання функціонування ЗМК, що так чи інакше пов'язані з етичними нормами, яких мають дотримуватись журналісти, з такими категоріями етики, як-от: добро і зло, справедливність, совість, відповідальність, обов'язок. Усвідомлення професійними колами журналістів основних засад журналістської діяльності здатне убезпечити їх від багатьох професійних помилок.

Розпізнання техніки та інструментів медіакультури вимагає тісного зв'язку медіакультури з медіаосвітою і медіаграмотністю.

З позицій прав людини, медіакультура має рухатися в напрямку модернізації діалогу між людиною, владою, правозахисниками та спільнотами.

Медіакультура, яка робить наголос на людиноцентричності, буде відповідати етичним нормам та сприяти захисту прав людини.

Розуміння цінностей суспільства, проблем, які виникають у людини, висвітлення в медіа проблемних питань прав людини сприяють розвитку медіаетики.

Потрібно також зважати на те, що новинна журналістика функціонує в середовищі «глобального села», де вплив від повідомлень може поширюватися на великі відстані. Новини через супутник або інтернет впливають на дії людей по всьому світу – на держави, військову частину, гуманітарні організації й етнічні групи, що конфліктують. Сучасні ЗМІ мають працювати й продукувати повідомлення серед різноманіття релігій, традицій та етнічних груп. Саме тому відповідальна глобальна етика має бути впроваджена в медіакультуру.

Глобальна етика зобов'язує повідомляти про суперечливі питання й події зважено, орієнтуючись на плюралізм поглядів у світі; практикувати таку журналістику, яка допоможе різним групам порозумітися. Повідомлення мають бути точними, збалансованими і різнобічними, оціненими з позицій прав людини та враховуючи міжнародну точку зору.

4. МЕДІАКРИТИЧНИЙ ДИСКУРС ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Формування критичного мислення аудиторії щодо діяльності ЗМК, медіатекстів, форм подачі інформації є одним з пріоритетних завдань медіаосвіти та медіакритики як галузі гуманітарного знання. Пізнання та оцінка медіареалій відбувається на засадах критичного мислення із залученням методів «Соціальних комунікацій» та інших наукових галузей, суміжних із соціальними комунікаціями та журналістикознавством.

На думку Б. В. Зейгарника, сформоване критичне мислення є одним з головних факторів у соціалізації особистості, оскільки особистість як суб'єкт соціальних відносин характеризується автономністю, певним ступенем незалежності від суспільства. Власне, тому даний тип мислення уможлиблює певною мірою відсторонений, суб'єктивний погляд особистості на соціальну реальність й, зокрема, на її медіатизовану версію. Важливо зазначити, що критичне мислення характеризується насамперед більш високим рівнем рефлексивності, більш виразним усвідомленням засобів, підходів до аналізу та інтерпретації дійсності порівняно зі звичайною мисленневою діяльністю. Означені характеристики є визначальними і для здійснення медіакритичної діяльності як у її стихійних, так і в інституціоналізованих проявах.

Відмова вітчизняних мас-медіа від тоталітарних засад функціонування і надання пріоритетності ліберальній моделі та моделі соціальної відповідальності ЗМК супроводжувалися процесами комерціалізації та політи-

зації медіа. З початку 90-х спостерігалися й наразі спостерігаються процеси впливу на громадську думку за допомогою медіаінструментарію, формування медіаконтенту відповідно до потреб рекламодавця, комодифікації медійної аудиторії та інші тенденції, що свідчать про потребу критично ставитися до окремих видів функціональності ЗМК, зважено підходити до медіапродуктів.

Таким чином, характером функціонування мас-медіа на сучасному етапі продиктовано потребу у зовнішніх регулюючих і контролюючих чинниках, які б коригували медіапрактику і на рівні засад, і на рівні результатів журналістської діяльності.

Потреба у саморегулюванні медіасфери спричинилася до виникнення медіакритики як галузі гуманітарного знання, вагомого сегменту медіасистеми. Медіакритика стала вагомим обмежувачем деструктивних впливів мас-медіа на психіку людини, що у прагненні отримання комерційних чи політичних прагматичних результатів сприймалася й сприймається медіагалуззю як об'єкт впливу.

Серед об'єктів уваги та продуктів медіакритики, наявних в українському інформаційному просторі, Ю. Голоднікова виокремила такі: журналістські рецензії, аналітичні й оглядові статті про телепроекти та їх творців, етичні питання, скандали в мас-медіа, технології впливу на громадську думку, моніторинг телевізійних новин, оцінку медіаподій, аналіз тенденцій розвитку мас-медіа, експертні оцінки медіапродукції.

Характеризуючи предмет медіакритики, В. П. Михайлюта зазначає, що ним «є *нове медіатло в журналістиці, що займається моніторингом медіапродукту і, цим самим, перебирає на себе функції регулятора в системі профетичного регулювання норм діяльності журналістів та інших творців медійного змісту*». Дослідниця також визначає медіакритику як «*дисципліну, яка сприяє розумінню необхідності дотримання етичних, правових норм діяльності журналіста, здобутих в курсах теоретичних професійних дисциплін*».

Таким чином, розкриваючи функціональність медіакритики вітчизняні дослідники вказують на різні види медіанебезпеки для суспільства й ризику споживання медіаконтенту. Проблематизують при цьому комерціалізацію, таблоїдизацію, піаризацію контенту, деструктивний вплив медіапродуктів на психіку реципієнтів, інформаційну тривожність, що виявляється у замовчуванні гострих тем або їх неповній та обмеженій артикуляції.

Медіакритика – це пізнавальна діяльність, у процесі якої з суспільних, морально-етичних та професійних позицій надається оцінка окремим медіапродуктам та системі медіавиробництва у цілому.

Перш за все, можна вести мову про те, що кожен з цих напрямків зорієнтований на свою цільову аудиторію. Роботи представників академічної медіакритики зазвичай публікуються у виданнях, адресованих науковій спільноті, яка опікується фундаментальними питаннями актуального стану медіасфери, системними проблемами медіаконтенту, медіавиробництва, медіарецепції тощо.

Професійна медіакритика зорієнтована на створювачів медійного контенту, для яких важливими є проблемні аспекти медіа у функціональному та практично-прикладному аспектах. Масова медіакритика адресується медіаспоживачам. Можна навіть говорити про доцільність інтеграції медіакритичних розробок такого типу із медіаосвітніми програмами.

Таким чином, професійна (вона ж «внутрішньо-цехова», внутрішньо-корпоративна) медіакритика має своїм головним адресатом спільноту журналістів та інших професійних комунікаторів. Масова медіакритика спрямована одночасно і на широку аудиторію читачів, телеглядачів, радіослухачів, і на авторів змісту ЗМІ. При цьому журналісти виконують подвійну роль. З одного боку, йдеться про звернення медіакритики до колег з аналізом їхньої діяльності. З іншого боку – це частина загальної аудиторії, яка володіє розвинутими навичками критичного мислення.

Академічна медіакритика порушує низку питань загального характеру, що стосуються особливостей функціонування ЗМК, впливу ЗМК, дотримання прав людини в медіасфері, а також здійснює аналіз конкретних медіапродуктів чи медіатекстів.

Натомість професійна медіакритика тримає у фокусі уваги конкретні питання медіакомунікаційної діяльності у практично-прикладному аспекті, що потребує від медіакритиків відповідних знань та досвіду. Здійснювати медіакритичні студії на цьому рівні може лише професійний комунікатор із вагомим емпіричним багажем знань.

Розробки з масової медіакритики потребують адаптації до сприйняття масовою свідомістю. Саме тому компетентність медіакритиків тут пов'язана із умінням популяризувати складні комплексні проблеми у медіасфері, диференціювати їх на прості й зрозумілі широкому загалу.

Проблемні питання щодо дотримання прав людини можуть висвітлюватися в академічній, професійній, масовій медіакритиці.

Так, діяльність Комісії з журналістської етики є прикладом професійної етики.

Розглянемо та проаналізуємо скарги, які розглядалися Комісією з журналістської етики та мають у своїй основі порушення прав людини. Рішення щодо ток-шоу «Чому так?» від 8 червня 2019 року на телеканалі «112 Україна».

У скарзі зазначають, що 8 червня 2019 року на телеканалі «112 Україна» вийшов в ефір випуск ток-шоу «Чому так?», під час якого транслювалися стереотипні, дискримінаційні, сексистські висловлювання, а також мова ворожнечі за ознакою статі. Тема випуску: «Місце жінок в політиці».

Скаржниці стверджують, що зазначений сюжет порушує стандарти, визначені Кодексом етики українського журналіста, зокрема п.15 Кодексу етики українського журналіста, який визначає, що ніхто не може бути дискримінований через свою стать.

З метою забезпечення збалансованого розгляду звернень, Комісія з журналістської етики звернулась до редакції телеканалу з проханням розглянути та прокоментувати аргументи, викладені у скарзі. У своєму листі від 01.08.2019 року (вих.№98) телеканал «112 Україна» висловив позицію, що програма «Чому так?» йшла у прямому ефірі, а оскільки гості програми не є працівниками телеканалу, то телеканал не вбачає порушення Кодексу етики українського журналіста.

Проаналізувавши зміст ток-шоу та аргументи скаржниць, Комісія з журналістської етики вважає, що телеканал допустив порушення Кодексу етики українського журналіста.

Згідно з п. 6. Кодексу етики українського журналіста, повага до права громадськості на повну та об'єктивну інформацію про факти та події є найпершим обов'язком журналіста. Відповідно до п. 9., факти, судження та припущення мають бути чітко відокремлені одне від одного. Неприпустимим є розповсюдження інформації, що містить упередженість чи необґрунтовані звинувачення. Згідно з п 10, мають бути подані оцінки незалежних експертів.

Згідно з п.15 Кодексу етики українського журналіста, ніхто не може бути дискримінований через свою стать, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні уподобання. Вказувати на відповідні ознаки особи (групи людей) слід лише у випадках, коли ця інформація є неодмінною складовою матеріалу. Необхідно утримуватися від натяків або коментарів, що стосуються фізичних недоліків чи хвороб людини, уникати вживання образливих висловів, ненормативної лексики.

Відповідно до рішення Комісії з журналістської етики, порушення полягали у наступному:

1. Головним гостем програми став Андрій Пальчевський, який є засновником і президентом медичної клініки та фонду EuroLab. Андрій Пальчевський не є гендерним експертом чи політологом, а тому не може фахово коментувати тему «Жінки в політиці». Ведуча ставить Андрію Пальчевському запитання: «Давайте спробуємо перелічити жінок в українській політиці?», на що гість програми відповідає: «Королевська, Тимошенко і Ляшко». Далі ведуча говорить: «Жінки є у політиці, але їх менше, чому так?», на що гість програми зазначає: «Давайте згадаємо з вами близьку усім українцям далеку країну Руанду, там водяться слони, а хто головний в їх стаді... слониха... бо вона пам'ятає всі колодці і знає, де добути сіль...а слони-мальчики дуже люблять випити...ну ви розумієте...».

Замість того, аби давати повну і об'єктивну інформацію громадськості, розмова переходить у русло популізму та оціночних суджень. Таким чином, були порушені п.6, п.9 Кодексу етики українського журналіста.

2. Другим гостем програми став ексгенеральний прокурор Святослав Піскун. Ведуча поставила йому запитання «Яке місце відведене для жінки у політиці? Чи може вона бути на одному рівні з чоловіком? Чи може вона в політиці тягатися за такі важкі теми, як тягається і змагається чоловік. Ви коли працювали із жінками, якщо вам доводилося працювати із жінками, ви як себе відчували? Як завойовник чи як на рівних?»

Питання побудовані таким чином, наче вони піддають сумніву конституційний принцип рівності прав і можливостей жінок і чоловіків. Крім того, уточнення «якщо вам доводилося працювати із жінками» створює враження, що в прокуратурі не працюють жінки.

У своїй відповіді ексгенеральний прокурор Святослав Піскун говорить: «Я переконаний, що жінки в правоохоронних органах набагато ефективніші, ніж чоловіки, якщо вони ведуть наглядову діяльність. Тому що жінка, по-перше, майже не п'є, а по-друге, вона не бере хабарів...», тут його перебиває Андрій Пальчевський «...і майже не їсть», на що ведуча реагує: «Все правильно». Далі Піскун продовжує «...А також вона не бере хабарі, бо вона відповідальна за сім'ю, за родину... це доведено. Крім того, жінки охайніші на роботі, ніж чоловіки. Я підсаджував до чоловіків завжди одну жінку, щоби там не завелися таракани».

Ведуча підтримує таку позицію гостя, не дає коментарів, що транслюються гендерні стереотипи та сексистські висловлювання, а над останньою реплікою бурхливо сміється разом із гостями.

Як наголошується у Рекомендаціях Ради Європи CM/Rec(2019)1 щодо запобігання сексизму та боротьби з ним, сексизм у ЗМІ сприяє формуванню середовища, у якому толерують «повсякденний» сексизм і представляють його незначним. Він має такий прояв, як зневажливе чи принизливе висвітлення поведінки жінок, а не збалансоване та зважене обговорення їхніх поглядів і думок, а також висвітлення і зображення жінок та чоловіків у стереотипних ролях у родині чи громаді. Сексизм є одним із проявів дискримінації за ознакою статі, отже, був порушений п.15 Кодексу етики українського журналіста, згідно з яким ніхто не може бути дискримінований через свою стать.

3. Далі журналістка запропонувала гостю програми Святославу Пісуну підійти до «жіночого куточка» та провести експеримент, який полягав у нарізанні салату. Таким чином, все знову звелось не до зваженого і збалансованого обговорення участі жінок у політиці, а до дій, які би більше підійшли кулінарній програмі, а не політичному ток-шоу. Телеканал заохочує поширення стереотипів щодо «жіночих ролей». Це один із проявів сексизму, а, отже, був порушений п.15 Кодексу етики українського журналіста.

4. Коли у студії з'явилася ще одна гостя Ірина Верещук, колишня міська голова м. Рава-Руська, ведуча супроводжувала її появу такими словами «Бачите, яка жінка, пане Андрію, перед вами», недоречно підкреслюючи стать гості. Таким чином, акцентується увага на зовнішності, вбранні і поведінці жінок, а не збалансованому та зва-

женому обговоренні їх поглядів і думок. Телеканал заохочує поширення стереотипів щодо «жіночих ролей». Це один із проявів сексизму, а, отже, був порушений п.15 Кодексу етики українського журналіста.

5. Ще одна репліка ведучої «Коли ми бачимо жінку в політиці і коли жінка стикається із тими складнощами – це не просто, це не прасувати чи нарізати салат...». У цій репліці популяризується стереотип, що домашня робота – це «жіноча справа», а також йде знецінювання складності домашніх обов'язків, які часто виконують саме жінки. Це висвітлення і зображення жінок та чоловіків у стереотипних ролях у родині чи громаді, що є проявом сексизму, а, отже, був порушений п.15 Кодексу етики українського журналіста.

7. У студію була запрошена у якості експертки-психолога Олена Рихальська, яка у своїх коментарях також ретранслювала стереотипи й упередження щодо жінок, зокрема, «Жінка в українській політиці – це зовсім нове явище, тому чоловіки відповідно стереотипно сприймають її як чийсь коханку. Тут є момент, коли жінки в політиці плутаються, я не раз про це писала в своїх статтях...коли вона приходить до Верховної Ради одягнута, як на побачення... ну про що можуть подумати чоловіки?». На що Пальчевський зазначає: «А вони й приходять на побачення». Таким чином транслуються зневажливі й принизливі для жінок сексистські стереотипи замість того, аби давати об'єктивну інформацію громадськості.

Журналісти та редакції мають докладати зусиль до всебічного вивчення ситуації й контексту, до кваліфікованого підбору експертів, компетентних у відповідній тематиці, та надання своїй аудиторії повної та всебічної інформації з питання, яке висвітлюється.

Зважаючи на допущені порушення, Комісія виносить ток-шоу «Чому так?» на телеканалі «112 Україна» публічний осуд.

Також Комісія наголошує, що журналісти і редакції повинні чутливо ставитися до висвітлення тем, пов'язаних із дискримінованими групами в Україні, до яких належать жінки, а також публікувати тільки перевірену та збалансовану інформацію, залучаючи до коментарів гендерних експертів та експерток, а також правозахисників.

Проаналізуємо ще одну скаргу з проблематики прав людини, яку розглянула Комісія з журналістської етики «Щодо скарги президента Єреванського прес-клубу Бориса Навасардяна».

Під час вивчення предмету скарги та перегляду відеозапису програми з'ясовано, що, дійсно, у програмі «Говорить Україна», яка вийшла в ефір 18 березня, брали участь представники азербайджанської сторони (троє), а також представник Придністров'я та інші. У ній проводилися паралелі між кримськими подіями і Придністров'ям, Абхазією, Південною Осетією, Нагірним Карабахом. Встановлено також, що ведучий під час програми жодного разу не оголошував, що редакція запрошувала до участі у ній і вірменських представників, але вони не прибули.

Для розгляду скарги КЖЕ також направила письмовий запит до керівництва телеканалу «Україна». У відповіді, яка надійшла 26 березня 2014 року (додаток 2), пресслужба каналу пояснила, що згадана програма не була присвячена безпосередньо Нагірно-Карабаському конфлікту. «Для нас було важливим донести позицію етнічних азербайджанців, яким довелося покинути Нагірний Карабах. Безумовно, ми хотіли почути позицію і вірмен, які залишилися жити на цій території, але, на жаль, ніхто із запрошених представників діаспори не зміг бути присутнім на програмі» – цитата. Щодо викривлення фактів (стосовно розміру пенсій), то за словами пресслужби каналу, «ця теза прозвучала з вуст одного з учасників програми, які можуть помилятися» – цитата.

Прес-служба не прокоментувала звинувачення з приводу того, що під час програми були висловлені образи на адресу вірменського народу, на які вірменська сторона не змогла відреагувати, і не пояснила, чому цього не зробив ведучий. Пресслужба каналу також стверджує, що у своїй роботі журналісти каналу «Україна» керуються передусім принципами журналістської етики та об'єктивності. Під час розгляду скарги на засіданні Комісії 24 квітня ц.р. члени Комісії прийшли до висновку, що редакція ток-шоу «Говорить Україна» під час підготовки

випуску програми 18 березня на тему «Доля невизнаних держав» порушила частково чи повністю кілька статей Кодексу етики українського журналіста.

А саме:

- Статтю 6 «Повага до права громадськості на повну та об'єктивну інформацію про факти та події є найпершим обов'язком журналіста. Журналісти та редактори повинні здійснювати кроки для перевірки автентичності усіх повідомлень, відео- та аудіоматеріалів, отриманих від представників загалу, фрілансерів, пресслужб та інших джерел».
- Статтю 9 «Факти, судження та припущення мають бути чітко відокремлені одне від одного. Неприпустимим є розповсюдження інформації, що містить упередженість чи необґрунтовані звинувачення».
- Статтю 10 «Точки зору опонентів, у тому числі тих, хто став об'єктом журналістської критики, мають бути представлені збалансовано. Так само мають бути подані оцінки незалежних експертів».
- Статтю 15 «Ніхто не може бути дискримінований через свою стать, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні уподобання. Вказувати на відповідні ознаки особи (групи людей) слід лише у випадках, коли ця інформація є неодмінною складовою матеріалу. Необхідно утримуватися від натяків або коментарів, що стосуються фізичних недоліків чи хвороб людини, уникати вживання образливих висловів, ненормативної лексики».

З огляду на сказане вище, Комісія вважає, що завданням редакції ток-шоу «Говорить Україна» є створення справжнього, а не показного балансу думок, а також подання перевірених фактів, особливо в такій надчутливій темі. Розуміючи, що опонувати аргументам однієї сторони етнічного і міждержавного конфлікту буде нікому, редакція ток-шоу не повинна була приймати рішення транслювати програму за відсутності другої сторони або вжити заходів для дотримання правил журналістської етики включно з коригуванням питань до обговорення.

І оскільки рішення транслювати програму за відсутності однієї зі сторін конфлікту (розуміючи, що опонувати аргументам однієї сторони етнічного і міждержавного конфлікту буде нікому) належало саме редакції ток-шоу, Комісія з журналістської етики висловлює редакційному колективу програми «Говорить Україна» зауваження.

Розглянемо рішення Комісії з журналістської етики щодо звернення за трьома скаргами на ксенофобський текст у «Чортківському віснику».

Суть звернень полягає у тому, що 2 лютого 2018 року в розділі «Колонка редактора» газети «Чортківський вісник» було опубліковано статтю «Жиди чи євреї?», публікація якої, на думку скаргників, є проявом расизму та розпаленням міжнаціональної ворожнечі. Зокрема, один зі скаргників зазначає, що порушено статтю 15 Кодексу етики українського журналіста, де йдеться про те, що ніхто не може бути дискримінований через свою стать, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні вподобання.

Зазначені скарги у повній мірі відповідають вимогам до звернень, визначених чинним положенням про Комісію з журналістської етики. З огляду на вище зазначене, Комісія в рамках своїх повноважень та у порядку, визначеному Положенням, бере до розгляду зазначені звернення, об'єднуючи їх до одного розгляду, враховуючи однорідність заяв та спільний предмет оскарження.

З метою реалізації своїх повноважень, Комісія прийняла рішення про звернення за висновком для оцінки тексту публікації до незалежного експерта Максима Буткевича, правозахисника, співкоординатора проекту «Без кордонів».

Після ознайомлення членів Комісії з оскаржуваною публікацією, а також отриманням експертного висновку від незалежного експерта, члени Комісії дійшли висновку щодо потенційного порушення кількох статей Ко-

дексу етики українського журналіста, зокрема, статей 6, 9 та 15. У публікації не дотримано повноти та об'єктивності поданої інформації про факти та події; автор знехтував відокремленням фактів від особистих суджень та припущень, а також мало місце розповсюдження інформації, що містить упередженість та необґрунтовані звинувачення; і, що найголовніше, публікація містить явні ознаки дискримінації через релігійну належність та національне походження.

У межах своїх повноважень Комісія з журналістської етики виносить рішення про заяву у формі публічного осуду редактору газети «Чортківський вісник» М. Полянській, а також про публікацію зазначеного рішення та експертного висновку щодо оскаржуваного матеріалу на веб-сайті Комісії та поширення рішення в медіа.

Комісія наголошує на неприпустимості поширення расистських висловлювань у ЗМІ. Обов'язок журналіста – не створювати публікації чи програми, які будуть підбурювати до дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, релігії, статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності чи будь-яких інших ознак. Більше того, журналіст повинен чутливо ставитися до висвітлення тем, пов'язаних із дискримінованими групами в Україні, а також публікувати тільки перевірену та збалансовану інформацію, залучаючи до коментарів таких тем експертів у відповідних галузях та правозахисників.

Отже, телепрограми та стаття, що зазнали медіакритичного аналізу є прикладом порушення прав людини та мови ворожнечі в ЗМІ. Саме за допомогою медіакритичного дискурсу публікації в ЗМІ піддаються аналізу та вказують на некоректність та недопустимість тих чи інших висловлювань, звернень, упереджень, висновків.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Проаналізувати статтю: «В столичному ТЦ Камалію обікрали цигани». Визначити чи дотримані права людини в даній статті, чи коректною є назва статті, які статті Кодексу етики українського журналіста біли порушені. <https://ura-inform.com/ru/culture/2020/02/11/pevitsu-kamaliju-v-tts-obokrali-tsygane-foto>.
2. Проаналізувати статтю «Молода блондинка Юлія Світлична назначена заступником голови Харківської адміністрації». Визначити чи дотримані права людини в даній статті, чи коректною є назва статті, і чи відповідає назва статті її змісту, які статті Кодексу етики українського журналіста біли порушені. : https://antikor.com.ua/articles/19056-molodaja_blondinka_julija_svetlichnaja_naznachena_zamom_glavy_harjkovskoj_obladministratsii.
3. Провести медіакритичний аналіз телеконтенту на предмет порушень прав людини. Визначити, які статті Загальної декларації прав людини порушуються найчастіше.
4. Підібрати приклади дискримінації людини в ЗМІ через свою статть, мову, расу, релігію, національне, регіональне чи соціальне походження або політичні уподобання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гусейнов А. А. Введение в этику. – М.: Изд. Московского ун-та, 1985. – 208 с.
2. Дробницкий О. Г. Понятие морали // Моральная философия: Изб. Труды. – М.: Гардарики, 2002. – 523 с.
3. Голоднікова Ю. Парадокси української медіакритики [Електронний ресурс] / Юлія Голоднікова – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mediakrytyka.info/drukovani/paradoksy-ukrayinskoji-mediakrytyky.html>.
4. Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод. ЄС, 1950.

5. Загальна декларація прав людини. 1948 // Для навчання / Права людини та медіадіяльність. Ресурсний хаб Інституту журналістики. – Режим доступу: <http://labs.journ.univ.kiev.ua/hrj/>.
6. Зейгарник Б.В. Патология мышления. / Б.В. Зейгарник – М., 1962. – 244 с.
7. Зражевська Н.І. Феномен медіакультури в сфері соціальних комунікацій: дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук із соціальних комунікацій. —К.; 2012. – 426 с., с. 6.
8. Кодекс етики українського журналіста // Журналіст України № 1.-2014.-С.13.
9. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій. – К. : Либідь, 2006. – 384 с.
10. Михайлюта В.П. Медіакритика: навчально-методичний комплекс для студентів II курсу (спеціальність: журналістика), / В.П. Михайлюта. – Київ, 2009
11. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін: Навч. посіб./ О.В. Філонов, В.М. Субботін, В.В. Пашутін, І.Я. Тодоров. – К.: Знання, 2006. – 215 с.
12. Юров А. Вступ до Концепції прав людини: навчальний посібник – Режим доступу: <http://ccl.org.ua/publications/vstup-do-kontsepiy-prav-lyudyny/>
13. Електронний ресурс Комісія з журналістської етики. Режим доступу: <http://www.cje.org.ua/ua>.

ДО ПИТАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩОЇ (СОЦІАЛЬНО-ПРАВОНАХОДИМОЇ) МЕДІАДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: АЛГОРИТМ РАЦІОНАЛЬНОГО ТА СЕНСИТИВНОГО КОМБІНУВАННЯ

Костянтин Шендеровський, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри соціальних комунікацій Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Тетяна Сащук, кандидатка наук із соціальних комунікацій, асистентка кафедри соціальних комунікацій Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У лекції розглядається «Алгоритм раціонального та сенситивного комбінування складників висвітлення соціальних /соціально-правонаходиних/ питань та проблем в Україні» як засіб навчання та саморегулювання для фахівців медіа.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Сутність «Алгоритму раціонального та сенситивного комбінування складників висвітлення соціальних /соціально-правонаходиних/ питань та проблем в Україні».
2. Складники Алгоритму.
3. Формалізований бланк Алгоритму.

1. СУТНІСТЬ «АЛГОРИТМУ РАЦІОНАЛЬНОГО ТА СЕНСИТИВНОГО КОМБІНУВАННЯ СКЛАДНИКІВ ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ /СОЦІАЛЬНО-ПРАВОНАХОДИМОЇ/ ПИТАНЬ ТА ПРОБЛЕМ В УКРАЇНІ»

Одним із поширених замовлень від дослідників та практиків медіадіяльності в Україні є запит на формування універсального медіакаталогу соціальних тем. На наше переконання, подібні наміри є утопічними. І саме через предмет соціальних питань або проблем, результатів їх висвітлення – відображення – формування реальності засобами медіадіяльності.

З одного боку, різні вітчизняні дослідження в методології соціально комунікаційного підходу виокремлюють «соціальну проблематику в медіа», «соціальну тематику в медіа», «соціальну журналістику» або, наприклад, «соціальну рекламу». Зазначені тенденції обмежують розвиток філософії та ідеології медіадіяльності при висвітленні соціальних питань та проблем.

Головне ціннісне питання – самоідентифікація людини в українському суспільстві – потребує максимальної дослідницької результативності. А формування позитивного образу сучасної людини та майбутнього

суспільства (провідний ідеологічний каркас) – багатовекторних предметних досліджень щодо утвердження цінностей прав людини. Сучасна диференційована практика висвітлення соціальних питань та проблем має розглядатись в умовах розвитку, а не констатації чи виправданні ситуацій «вчорашнього дня».

З іншого боку, схильність до вибіркової актуалізації, нестратегічної пріоритетності, фрагментарної важливості соціальних медіа є тільки ширмою, за якою не відкривається та не зберігається медіафокус на людину/взаємодію людей. А транзитний предмет сучасної соціальної політики не виступає системним підґрунтям, є максимально залежним від політичних уподобань владної еліти. Міжсекторальна (місцева влада, бізнес, спільноти та організації громадянського суспільства, медіа) партнерська основа вирішення будь-якого соціального питання та проблеми повільно, стримано, обережно набуває сенсу інституційних процесів.

Предметна дефініція висвітлення соціальних питань та проблем, на наш погляд, – це спеціальний напрям у професійній медіадіяльності, який формує соціально значущу інформацію про життя людей (*всіх, різних, рівних в правах людини*) та взаємодію між людьми в умовах сучасного українського суспільства. Ця діяльність як спосіб професійного мислення, є стратегічною для суспільства.

Базовим наміром медіадіяльності при розробці, висвітленні, просуванні соціальних медіа потрібно розглядати таке: бути інклюзивними до будь-якої людини, чутливими до соціальних змін, конструктивними до політики/дій влади, особливо місцевої громади.

Базовою місією – зміну моделей поведінки сучасної людини в Україні, особливо в умовах конфліктів та протиріч між правами людини – обов'язками влади; між відкритим та закритим соціальним середовищем; між більшістю та меншістю; між громадянами України та негромадянами, але легальними людьми; між активізмом та пасивністю людей щодо змін, участі, прийняття рішень. І це найскладніші питання підготовки та підвищення кваліфікації медіапрацівників.

За таких умов медійна/журналістська освіта потребує активного залучення до утвердження цінностей прав людини та комбінованої методики формування у майбутніх медіапрацівників соціальної (соціально-правозахисної) компетентності.

Відповідно до завдання розвитку вітчизняної медіадіяльності як якісної, ми пропонуємо алгоритм комбінованих прогностичних (а не прагматичних!) розвідок та визначаємо його як «Алгоритм раціонального та чутливого комбінування складників висвітлення соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем в Україні».

Ми звертаємо увагу на три передумови для використання «Алгоритму раціонального та чутливого комбінування складників висвітлення соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем в Україні» (далі – Алгоритм):

- по-перше, ні за яких умов не знецінювати людину;
- по-друге, прогнозувати намір медіадіяльності у зміні моделей поведінки людини /людей та владних рішень (норм);
- по-третє, риторика інформаційного продукту має бути інклюзивною, чутливою, коректною та правдивою.

При цьому *раціональний* в назві алгоритму – це акцент на засобі медіамислення, що має чітку логіку і переслідує вимірювальну мету (результат). Раціональний акцент свідомо обраний нами на протизагромадському або беззмістовному, хаотичному, фрагментарному медіамисленню, течії думок поза логікою та метою утвердження цінностей прав людини. Раціональний акцент базується на десяти предметних прин-

ципах (список відкритий до розширення), що дозволяє конструювати намір, мету, завдання медіаматеріалу на соціальну (соціально-правозахисну) тематику. Предметні принципи визначені як принципи-«парасольки». Вони «накривають» кілька провідних ідей, які не зазначено в алгоритмі, але які потрібно знати медіапрацівнику (сенс медійної освіти з соціальних (соціально-правозахисних) питань). Таким чином, раціональність – це спрямованість, спосіб медіамислення, а не характеристика ефектів. Не так важливо, наскільки в конкретному медіаматеріалі була реалізована раціональність, але важливо те, що спочатку було обрано напрямок раціонального, за можливості, понятійного і бажано логічного мислення. Тут важливе таке *раціональне*, як те розумне і логічне, яке відмінне від тілесного та емоційного. Це компетентність і знання, уміння і навички, а не почуття і передчуття, бажання і імпульси.

При цьому *сенситивний* у назві алгоритму – це акцент на міру чутливості автора/авторки до соціальних явищ, порушень прав людини, соціальних проблем, конфліктів та інше; особливість медіапрацівника, яка виявляється в здатності відчувати та реагувати на порушення прав людини, на події, що відбуваються з іншою людиною/людьми. Медіапрацівники проявляють сенситивність до станів, прагнень, цінностей та цілей інших людей. Сенситивність медіапрацівників передбачає наявність емпатії (співпереживання) – розуміння відносин, почуттів, станів іншої людини у формі співпереживання.

Поєднання зазначених двох складників (раціональне та сенситивне) дозволяє мінімізувати імітацію актуальністю соціального питання/проблеми, бутафорію соціальної потреби та опрідечування людини/людей, що є поширеними в медіапрактиці помилками або недоліками.

2. СКЛАДНИКИ АЛГОРИТМУ

«Алгоритм раціонального та сенситивного комбінування складників висвітлення соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем в Україні» містить наступні взаємопов'язані частини і розпочинається з

- фокусу на людину або взаємодію людей;
- предметні принципи відображення соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем в медіа;
- системні причини соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем;
- складова частина соціальної /правозахисної/ сфери (видова форма, місце або обумовленість);
- базові позитивні медіаролі висвітлення соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем у медіа.

У частині «Предметні принципи відображення соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем у медіа» ми визначаємо *десять предметних принципів*, а саме:

- Перший предметний принцип – виокремлення головних соціальних тем (бідність, дискримінація, расизм, насильство, торгівля людьми, залежності, порушення прав людини).
- Другий предметний принцип – визнання та захист вразливих соціальних груп (діти, жінки, літні люди, люди з інвалідністю, ув'язненні, психічнохворі, мігранти та біженці).
- Третій предметний принцип – визнання та підтримка маломобільних груп населення.
- Четвертий предметний принцип – соціальна/правозахисна активність людини.
- П'ятий предметний принцип – протидія дискримінації.
- Шостий предметний принцип – інклюзивність (видимість будь-якої людини).

- Сьомий предметний принцип – супровід окремого соціально-правозахисного конфлікту або ситуації.
- Восьмий предметний принцип – адвокаційність.
- Дев'ятий предметний принцип – конструктив та позитив (рішення).
- Десятий предметний принцип – соціальна проблема як публічна арена.

У частині «Системні причини соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем» ми виділяємо наступне:

А – Д	З – М	Н	П – Х
Алкоголізм.	Залежності (хімічні та нехімічні).	Надзвичайний стан та катастрофа.	Позашлюбні стосунки.
Безробіття.	Залежність людей від дій/процесів влади .	Народження дітей в неповнолітньому віці.	Порушення прав людини та її незахищеність.
Відсутність житла / притулку.	Злочинність.	Насильство.	Проституція.
Відчуження людини або соціальне виключення (ізоляція?).	Ізоляція.	Неадекватне співвідношення соціальної корисності та некорисності.	Складність інтеграції людини в новій спільноті/умовах.
Війна та окупація.	Конфлікт між «більшістю» та «меншістю» в суспільстві (безправність меншості).	Невідповідність соціальних інвестицій в розвитку великих та бідних міст/сільських місцевостей.	Соціальна несправедливість та нерівність.
Вуличний бандитизм.	Місця несвободи.	Немедичне та доступне розповсюдження наркотичних речовин.	Суїциди.
Гендерна нерівність.		Народження дітей у неповнолітніх батьків.	Торгівля людьми.
Дискримінація (у тому числі: расизм, ейджизм, сексизм, гомофобія тощо).			Хвороби.

У частині «Складова частина соціальної /правозахисної/ сфери (видова форма, місце або обумовленість)» ми виокремлюємо елементи:

А – З	І – М	Н – О	П – Р	С – Ц
Адаптації та інтеграції в суспільстві.	Інтеграції сучасної людини.	Надзвичайної ситуації або надзвичайного стану.	Пам'яті про людину.	Сім'ї.
Безпеки життєдіяльності.	Комунальної інфраструктури.	Науки, науковців та дослідників.	Пенсій (всі страхові випадки).	Смерті людини.
Благодійності та милосердя.	Корінних народів.	Національної меншини (інтеграція та розвиток).	Підлітків.	Соціальних виплат та гарантій.
Важкохворих (невиліковно хворих).	Культури та дозвілля.	Окупованих українських територій.	Податків та їх використання.	Соціального обслуговування та закладів соціальної підтримки, соціальної роботи.
Волонтерської діяльності.	Материнства та батьківства.	Освіти.	Полонених.	Спорту та фізичної культури.
Громадського здоров'я.	Медичного обслуговування.	Охорони правопорядку.	Праці, працюючих, незайнятих.	Страхування.
Гуманітарної допомоги.	Мігрантів. Біженців. Внутрішньо переміщених осіб (переселенців).		Правозахисту.	Участі та прийнятті рішень (спільнота; група; громада та інші).
Екологічної безпеки.	Молоді (молодих дорослих).		Правосуддя.	Харчування та подолання голоду.
Житла, притулку.			Профілактики негативних явищ.	Церковного соціального служіння.
Закладів несвободи (неволі).			Психічного здоров'я.	Я – людина та її близьке соціальне оточення
Захисту України.			Реабілітації.	

У частині «Базові позитивні медіаролі висвітлення соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем в медіа» ми окреслюємо, перш за все, такі:

генератора соціальних ідей	коментатора соціальної події або ситуації	модерації соціального діалогу	помічника людини	пропагандиста соціальних цінностей та знань
----------------------------	---	-------------------------------	------------------	---

У запропонованому алгоритмі пріоритетність визначена для предмету та цінностей соціальної медіадіяльності. Усі інші складники не мають ранжування за шкалою «важливий» / «менш важливий» та подані в алфавітному порядку.

В алгоритмі використовуються компоненти, які відображені в численних наукових та методичних працях.

«Алгоритм раціонального та сенситивного комбінування складників висвітлення соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем в Україні» дозволяє не тільки вдосконалювати власну компетентність, але й регулювати персональну участь у розвитку соціальних питань та інтеграції сучасних людей, співгромадян.

Увесь перелік комбінацій або його максимальне використання в діяльності – це ідеальний намір соціальної журналістики, соціальної реклами тощо. Для інших – це комбінований засіб, у першу чергу, самоменеджменту медійника (регулювання, проектування, контролю, самоперевірки).

3. ФОРМАЛІЗОВАНИЙ БЛАНК АЛГОРИТМУ

Формалізований бланк Алгоритму виглядає так:

<i>Вибір фокусу на людину або взаємодію людей.</i>		
<i>Вибір предметного принципу...</i>	<i>Зміст.</i>	<i>Провідна ідея.</i>
<i>Вибір системної причини...</i>	<i>Зміст.</i>	<i>Результат – намір.</i>
<i>Вибір складової сфери життєдіяльності та взаємодії людей</i>	<i>Зміст.</i>	<i>Конкретизація результату (мети)</i>
<i>Вибір позитивної медіаролі...</i>	<i>Зміст.</i>	<i>Соціальна медіатема.</i>

Приклад застосування.

Вибір фокусу на людину або взаємодію людей. Наприклад, бездомний чоловік на залізничному вокзалі.

Вибір предметного принципу, наприклад:

Вибір	<i>Зміст</i>	<i>Провідна ідея</i>
	Четвертий предметний принцип соціальної активності.	Значущість участі волонтерів (громадської спільноти) у підтримці життя бездомного чоловіка на залізничному вокзалі.

Вибір системної причини...:

Вибір	<i>Зміст</i>	<i>Результат – намір</i>
	Відчуження людини або соціальне виключення.	Розкрити значущість участі волонтерів (громадських спільнот) у допомозі бездомному чоловіку на залізничному вокзалі подолати стан виключення.

Вибір складової частини складової сфери життєдіяльності та взаємодії людей...:

	<i>Зміст</i>	<i>Конкретизація результату (мети)</i>
Вибір	Волонтерська діяльність. Харчування.	Розкрити значущість/важливість для громади міста діяльність волонтерів конкретної громадської спільноти у забезпеченні гарячого харчування для бездомного чоловіка на залізничному вокзалі як фактор поступового подолання стану соціального виключення.

Вибір позитивної медіаролі...:

	<i>Зміст</i>	<i>Соціальна медіатема</i>
Вибір	Медіароль пропагандиста соціальних цінностей та знань.	Роль волонтерської діяльності у подоланні стану виключення з соціуму бездомного чоловіка на залізничному вокзалі.

Систематичне тренування медіапрактиків за «Алгоритмом раціонального та сенситивного комбінування складників висвітлення соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем в Україні» дозволить формувати досвід у таких вимірах:

- акцентувати увагу не стільки на правах журналістів/медіапрацівників, скільки на їхніх обов'язках перед людьми в умовах реального українського суспільства та його майбутнього;
- виконувати роботу так, щоб вона допомагала людям долати відчуття, стани апатії, безсилля, самотності, відчуження та сприяла перетворенню людей з пасивних спостерігачів на активних учасників суспільного, громадянського життя;
- постійний пошук способів розвитку, інтеграції людини, особливо в нових суспільних умовах, у проблемних та некомфортних умовах життя або визначення перешкод на шляху сучасної людини, ймовірних способів вирішення «вже», «тепер», «завтра» та інше.

Навчання за «Алгоритмом раціонального та сенситивного комбінування складників висвітлення соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем в Україні» дозволить формувати вміння подолання (а не замовчування) професійних диспозиції, наприклад, таких:

- ми зосереджуємо увагу на будь-якій ситуації, на ідеях та поняттях, тоді як для інформації імперативом є конкретні факти;
- людиноцентризм та медіацентризм;
- правдива інформація та дезінформація, маніпулювання інформацією;
- принципи розуміння та втома аудиторії сприймати проблеми;
- толерантність та нетерпимість;
- виключення/сегрегація/ізоляція та інклюзія;
- інституалізація та деінституалізація допомоги сучасній людині;
- інформаційно/комунікаційна емісія та девальвація/знецінення соціально значущих понять, норм, прикладів;
- «неготовність аудиторії» та конструктивна, пояснювальна медіадіяльність та журналістика зцілення.

До висновків. Інституційний розвиток соціально значущої (соціально-правозахисної) медіадіяльності в Україні потребує не тільки наукових досліджень, визначень дефініцій та аргументації суттєвих понять, а також активного конструювання нових умов, можливостей навчання, розвитку професіоналів у медіа. «Алгоритм раціонального та сенситивного комбінування складників висвітлення соціальних /соціально-правозахисних/ питань та проблем в Україні» як означений результат нашого дослідження, потребує нових досліджень, особливо в частині розвитку філософського та ідеологічного компонентів та функціонального забезпечення якісної медіадіяльності.

РЕКОМЕНДОВАНО ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Визначення та класифікація інвалідності. – Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), 2014 р. – Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/media/1461/file/ICF_webinar_booklet.pdf.
2. Виртосу І., Бацюкова С. Адвокатська журналістика: світовий та український досвід. Посібник з журналістської адвокатури прав людини та громадських інтересів. – 2013. – Режим доступу: https://issuu.com/irf_ua/docs/rol-2013-7-18_2.
3. Забезпечення реалізації соціально-економічних прав осіб, що постраждали внаслідок конфлікту в Україні. Альтернативний звіт коаліції громадських організацій щодо реалізації Україною Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. – Режим доступу: https://zmina.ua/content/uploads/sites/2/2020/02/al%ca%b9ternatyvnyu_zvit-_hromads%ca%b9kykh_orhanizatsiy.pdf
4. Медіа та права дитини. Посібник для журналістів. – Режим доступу: <https://www.slideshare.net/yakimgimnazia/ss-71606239>.
5. Молодь, яка живе з ВІЛ, в Україні: реалії, виклики, шляхи подолання. Матеріали дослідження, проведеного в Україні у 2015–2017 рр. серед підлітків і молоді, які живуть із ВІЛ. – Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/media/2891/file/HIV_Youth.pdf.
6. Права людини та мас-медіа в Україні: Збірник конспектів лекцій [Тексти] / Авт. кол. – За ред. Виртосу І., Шендеровського К. – Київ: Інститут журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка. 2018. – 260 с.
7. Права меншин. Виклад фактів № 18 (Rev. 1) / ГО «Харківська правозахисна група». – Харків, 2019. – 28 с.
8. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Створення безпечного та сприятливого середовища у навчальних закладах. Методичний посібник. – Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ). – 2019. – Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/media/2886/file/Bullying_system.pdf.
9. Рішення Європейського суду з прав людини проти України щодо порушення прав вразливих груп / упоряд. Є. Ю. Захаров; ГО «Харківська правозахисна група». – Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2020. – 436 с. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/index.php?id=1580364430>.
10. Становище дітей в світі, 2019 рік: діти, продовольство і харчування. Бідність, урбанізація, зміна клімату і неправильний вибір харчових продуктів формують нездоровий режим харчування. – Режим доступу: <https://www.unicef.org/ukraine/reports>.
11. Теми. Люди. Історії. Антипосібник для журналістів / Ред.колектив: Олена Лептуга, Євгенія Кузнєцова, Анастасія Безверха, Марк Лівін, Дмитро Тужанський та Віктор Пічугін. – ОБСЄ, 2017. Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/398042>.
12. Шендеровський К. Інституціалізація соціальної журналістики в Україні // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2014. – Т. 57. – Жовтень-грудень.

13. Шендеровський К. Соціально значущі комунікації у сфері вирішення сучасних соціальних проблем // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2013. – Т.52. Липень-вересень.
14. Шендеровський К.С. Соціальна освіта та соціальні комунікації: Тексти лекцій/ Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2011. – с. 206. – Режим доступу: http://journalib.univ.kiev.ua/Soc_osv_ta_soc_com_texty_lekciy.pdf.
15. Шендеровський К.С. та інші. Медіакомунікації та соціальні проблеми: Збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей в трьох частинах. Частина перша. – Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2012. – 288 с. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/Books/Mediasocprob1.pdf>.
16. Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018). На основі загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці із громадською організацією «Центр інформації про права людини» за підтримки Програми розвитку ООН в Україні. – Режим доступу: <https://zmina.ua/publication/shho-ukrayinczi-znayut-i-dumayut-pro-prava-lyudyny-ocinka-zmin-2016-2018/>.

УДК 007:[342.732+070.133: 174]

ББК 76.01

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА МАС-МЕДІА В УКРАЇНІ

Збірник конспектів лекцій. Частина 2

Авторський колектив: Белінська І., Боровик А., Вялкова І., Годунок З., Доценко М., Єрмакова І., Іванова І., Іванова О., Іванюха Т., Іващук А., Колупаєва О., Кондрико А., Мединська О., Мельничук Ю., Мельнікова Ю., Нестеренко О., Печончик Т., Поліха Л., Попович Ю., Прокопенко Н., Ребрей Г., Сашук Т., Синоруб Г., Соломахін А., Тулузакова О., Тяпкіна Н., Фінклер Ю., Чернявська Л., Шендеровський К., Яресько К.

Коректорка – Любов Шендеровська

Верстка і дизайн – Павло Резніков

П68 Права людини та мас-медіа в Україні. Частина 2: Збірник конспектів лекцій [Тексти] / Авт. кол. – За ред. Виртосу І., Шендеровського К. – Київ: Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. – 260 с.

За підтримки Програми розвитку ООН в Україні
та Міністерства закордонних справ Данії

